

卐 ॐ 卐 ✻ જિનજીની વાણી ✻

રાગ-આશાભર્યા અમે આપિયા

✻
✻

સીમંધર મુખથી ફૂલડાં ખરે,
 એની કુંદકુંદ ગૂંથે માળ રે,
 જિનજીની વાણી ભલી રે.

વાણી ભલી, મન લાગે રળી,
 જેમાં સાર-સમય શિરતાજ રે,
 જિનજીની વાણી ભલી રે.....સીમંધર

✻
✻

ગૂંથ્યાં પાહુડ ને ગૂંથ્યું પંચારિત,
 ગૂંથ્યું પ્રવચનસાર રે,
 જિનજીની વાણી ભલી રે.

ગૂંથ્યું નિયમસાર, ગૂંથ્યું રચણસાર,
 ગૂંથ્યો સમયનો સાર રે,
 જિનજીની વાણી ભલી રે.....સીમંધર

✻
✻

સ્થાવરાદ કેરી મુવાસે ભરેલો,
 જિનજીનો ઝંકારનાદ રે,
 જિનજીની વાણી ભલી રે.

વંડું જિનેંધર, વંડું હું કુંદકુંદ,
 વંડું એ ઝંકારનાદ રે,
 જિનજીની વાણી ભલી રે... સીમંધર

✻
✻

હૈર હજો, મારા ભાવે હજો,
 મારા ધ્યાને હજો જિનવાણ રે,
 જિનજીની વાણી ભલી રે.

જિનેંધરદેવની વાણીના વાયરા,
 વાજો મને દિનરાત રે,
 જિનજીની વાણી ભલી રે.....સીમંધર

પ્રકાશકીય નિવેદન

ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત ‘સ્તનયતુષ્ટય’માંથી શ્રી સમયસાર, પ્રવચનસાર અને નિયમસારના પ્રકાશન પછી હવે આ ચોથું સ્તન શ્રી પંચાસ્તિકાયસંમદ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ કરીને આ સંસ્થા હર્ષપૂર્વક સુમુક્ષુઓના હાથમાં મૂકે છે. ગુજરાતી ભાષાના આધ્યાત્મિક સાહિત્યમાં આ ‘સ્તનયતુષ્ટય’નું સ્થાન સર્વોત્કૃષ્ટ છે.

શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવની સંસ્કૃત ટીકાના અક્ષરશઃ ગુજરાતી અનુવાદ સાથે આ શાસ્ત્ર ગુજરાતી ભાષામાં પહેલી જ વાર પ્રસિદ્ધ થાય છે. મૂળ સ્વકાર તથા ટીકાકાર આચાર્યભગવતોના પરિચય, તેમ જ શાસ્ત્રના વિષયોનો પરિચય ઉપોદ્ધાતમાં કરાવવામાં આવ્યો છે, તેથી અહીં તે સંબંધી ઉલ્લેખ નથી કરતા.

પૂજ્ય ગુરુદેવે આ પરમાગમશાસ્ત્ર ઉપર અનેક વાર પ્રવચનો કરીને તેનાં જીંડાં રહસ્યો ખોલ્યાં છે. આ રીતે અનેક પરમાગમોના આધ્યાત્મિક મર્મ સમજાવીને તેઓશ્રી ભારતના અનેક મુમુક્ષુ જીવો ઉપર જે પરમ ઉપકાર કરી રહ્યા છે, તે ઉપકાર વાણીથી બ્રહ્મ થઈ શકે તેમ નથી. જ્ઞાનપ્રભાવક ગુરુદેવના પ્રતાપે જ જૈનસાહિત્યનાં આવાં આવાં સ્તનો આજે મુમુક્ષુઓને પ્રાપ્ત થયાં છે.

શ્રી સમયસાર વગેરે પરમાગમોની જેમ આ પંચાસ્તિકાયસંમદ પરમાગમનો ગુજરાતી અનુવાદ પણ પૂ. ગુરુદેવની પ્રેરણા ઝીલીને વિદ્વાન ભાઈશ્રી હિંમતલાલ જે. શાહે કર્યો છે. આ પવિત્ર શાસ્ત્રોના ગુજરાતી અનુવાદનું મહાકાર્ય કરનાર ભાઈશ્રી હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહે અધ્યાત્મરસિક વિદ્વાન હોવા ઉપરાંત ગંભીર, વૈરાગ્યશાળી, શાંત અને વિવેકી, સત્જન છે, તથા તેમનામાં અધ્યાત્મરસજસ્ટું મધુર કવિત્વ પણ છે. પવિત્રાત્મા પૂ. બેનશ્રી ચંપાબેનના તેઓ અંધુ છે. તેઓ ધણું વર્ષોથી પૂ. ગુરુદેવના પરિચયમાં આત્મા છે, ને પૂ. ગુરુદેવનાં અધ્યાત્મપ્રવચનોના જીંડા મનન વડે તેમણે પોતાની આત્માર્થિતાને ધણું પોષણ આપ્યું છે. તત્ત્વાર્થનાં મૂળ રહસ્યો ઉપરનું તેમનું મનન ધણું મદન છે. શાસ્ત્રકાર અને ટીકાકાર મુનિભગવતોના હૃદયના જીંડા ભાવોની ગંભીરતાને બરાબર જાણીને તેમણે આ અક્ષરશઃ અનુવાદ કર્યો છે; તે ઉપરાંત મૂળ સ્ત્રોતો ભાવભર્યો મધુર પદાનુવાદ પણ (દરિગીતજંદમાં) તેમણે કર્યો છે, જે આ અનુવાદની મધુરતામાં ખૂબ જ વધારો કરે છે અને સ્વાધ્યાયપ્રેમીઓને ખૂબ જ ઉપયોગી થાય છે. આ ઉપરાંત નવાં જરૂર લાગી ત્યાં ભાવાર્થદ્વારા કે કૃતનોટદ્વારા પણ તેમણે સ્પષ્ટતા કરી છે. આ રીતે ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવનાં સમયસાર, પ્રવચનસાર, નિયમસાર અને પંચાસ્તિકાયસંમદ જેવાં ઉત્તમોત્તમ — ‘સ્તનયતુષ્ટય’—શાસ્ત્રોના અનુવાદનું પરમ સૌભાગ્ય તેમને મળ્યું છે તે માટે તેઓ ખરેખર

અભિનંદનીય છે. પૂ. ગુરુદેવશ્રીની પ્રેરણા ઝીલીને અત્યંત પરિશ્રમપૂર્વક આવો સુંદર અનુવાદ તૈયાર કરી આપવા બદલ લાઘશ્રી હિંમતલાલભાઈનો આ સંસ્થા જેટલો આભાર માને તેટલો જોછો છે. આ અનુવાદ અમૂલ્ય છે...કેમ કે માત્ર, પૂ. ગુરુદેવ અને જિનવાણીમાતા પ્રત્યેની પરમ ભક્તિથી પ્રેરાઈને પોતાની અધ્યાત્મરસિકતા વડે તૈયાર કરાયેલા આ અનુવાદના મૂલ્ય કેમ આંકી શકાય? આ અનુવાદના મહાન કાર્ય બદલ તેઓશ્રીને અભિનંદનરૂપે કંઈક કીમતી ભેટ આપવાની આ સંસ્થાની ધણી જ ઉત્કંઠા હતી, અને તે સ્વીકારવા માટે તેમને વારંવાર આમહબરી વિનંતિ કરવામાં આવી હતી, પરંતુ તેમણે તે સ્વીકારવાની સ્પષ્ટ ના જ પાડી. તેમની આ નિસ્પૃહતા પણ અત્યંત પ્રશંસનીય છે. લગભગ નવ વર્ષ પહેલાં પ્રવચનસારના અનુવાદ વખતે જ્યારે તેમને ભેટના સ્વીકાર માટે કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે વૈરાગ્યપૂર્વક એવો જવાબ આપ્યો હતો કે “મારો આત્મા આ સંસાર પરિશ્રમણથી દૂર એટલે બસ,—બીજો કાંઈ બદલો મારે જોઈતો નથી.” ઉપોદ્ધાતમાં પણ પોતાની આ ભાવના વ્યક્ત કરતાં તેઓ લખે છે કે : “આ અનુવાદ મેં શ્રીપંચારતિકાચમંદ્ર પ્રત્યેની ભક્તિથી અને ગુરુદેવની પ્રેરણાથી પ્રેરાઈને, નિજ કલ્યાણ અર્થે, ભવભયથી કરતાં કરતાં કર્યો છે.”

લાઘશ્રી હિંમતલાલભાઈને આ અનુવાદકાર્યમાં પ્રતસંશોધન, મૂકરીડિંગ વગેરે નાનાંમોટાં અનેક કામોમાં ધણી કીમતી મદદ થઈ. લાઘશ્રી ચંદુલાલ ખીમચંદ ઝોલાગિયાએ આપી છે, તે માટે તેમનો આભાર માનવામાં આવે છે. આ શાસ્ત્રની મૂળ ગાથાઓ તથા તેની સંસ્કૃત ટીકાના સંશોધન માટે ‘શ્રી હિંમત જૈન શાસ્ત્ર ભંડાર’ ઇડર, તથા ‘ભંડારકર ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ’ પૂના તરફથી અમને હસ્તલિખિત પ્રતો મળી છે, તેથી તે બંને સંસ્થાઓનો પણ અમે આભાર માનીએ છીએ. લાઘશ્રી અમૃતલાલ કેવકરણ વોરાએ પોતાના ‘અમૃત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ’માં ધણી કાળજી અને હોશિયારી આ અંચનું સુંદર મુદ્રણ કરી આપ્યું છે તે બદલ તેમનો પણ આભાર માનવામાં આવે છે.

મુમુક્ષુ જીવો સહેલાઈથી આ પરમાગમનો લાભ લઈ શકે તે હેતુથી આ પરમાગમના પ્રકાશનમાં કેટલાંક લાઘજનોએ આર્થિક સહાય આપી છે તેથી આની કિંમત ઘટાડીને માત્ર ૩ રૂપિયા રાખવામાં આવી છે. આર્થિક સહાય આપનારાં લાઘજનોનો આ દ્રષ્ટ આભાર માને છે.

મુમુક્ષુ જીવો અતિ બહુમાનપૂર્વક સદ્ગુરુગમે આ પરમાગમનો અભ્યાસ કરીને તેના જોડા ભાવોને સમજે...અને શાસ્ત્રના તાત્પર્યશૂન વીતરાગભાવને પ્રાપ્ત કરે...એ જ ભાવના.

સોનગઢ

માગસર વદ આઠમ,

વીર સંવત ૨૪૮૪

રામજી માલેકચંદ દોશી

— પ્રમુખ —

શ્રી હિંમતજી જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર દસ્ત,

સોનગઢ

ઉપોદ્ધાત

ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત આ 'પંચાસ્તિકાયસંમહ' નામનું શાસ્ત્ર
'દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધ'નાં સર્વોત્કૃષ્ટ આગમોમાંનું એક છે.

'દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધ'ની ઉત્પત્તિ કઈ રીતે થઈ તે આપણે પદ્માવલિઓના
આધારે સંક્ષેપમાં પ્રથમ જોઈએ:

આગથી ૨૪૮૩ વર્ષ પહેલાં આ ભરતક્ષેત્રની પુણ્યભૂમિમાં જગત્પૂજ્ય
પરમભદ્રારક ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામી મોક્ષમાર્ગના પ્રકાશ કરવા માટે સમસ્ત
પદાર્થોનું સ્વરૂપ પોતાના સાતિરાય દિવ્યધ્વનિ દ્વારા પ્રગટ કરતા હતા. તેમના નિર્વાણ
પછી પાંચ શ્રુતકેવળી થયા, જેમાં હૃદય શ્રુતકેવળી શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી થયા. ત્યાં
સુધી તો દ્વાદશાંગશાસ્ત્રના પ્રરૂપણથી નિશ્ચયવ્યવહારાત્મક મોક્ષમાર્ગ યથાર્થ પ્રવર્તતા
રહ્યો. ત્યારપછી કાળદોષથી ક્રમે ક્રમે અંગોના જ્ઞાનની વ્યુત્થિતિ થતી ગઈ. એમ
કરતાં અપાર જ્ઞાનસિંહુનો ઘણો ભાગ વિચ્છેદ પામ્યા પછી બીજા ભદ્રબાહુસ્વામી
આચાર્યની પરિપાટીમાં બે સમર્થ મુનિઓ થયા—એકનું નામ શ્રી ધરસેન આચાર્ય
અને બીજાનું નામ શ્રી ગુણધર આચાર્ય. તેમની પાસેથી મળેલા જ્ઞાન દ્વારા તેમની
પરંપરામાં થયેલા આચાર્યોએ શાસ્ત્રો ગૂંથ્યાં અને વીર ભગવાનના ઉપદેશોના પ્રવાહ
વહેતા રાખ્યા.

શ્રી ધરસેન આચાર્યને આચાર્યણીપૂર્વના પાંચમા વસ્તુ અધિકારના મહા-
કર્મપ્રકૃતિ નામના ચોથા પ્રાભુતનું જ્ઞાન હતું. તે જ્ઞાનામૃતમાંથી અનુક્રમે ત્યારપછીના
આચાર્યો દ્વારા પરૂપકાગમ, ધવલ, મહાધવલ, જયધવલ, ગોમમ્હસાર, લખિંસાર,
ક્ષપણાસાર આદિ શાસ્ત્રો રચાયાં. આ રીતે પ્રથમ શ્રુતસ્કંધની ઉત્પત્તિ છે. તેમાં
સુખ્યત્વે જીવ અને કર્મના સંયોગથી થયેલા આત્માના સંસારપર્યાયનું—ગુણસ્થાન,
માર્ગસ્થાન આદિનું—વર્ણન છે, પર્યાયાર્થિક નયને પ્રધાન કરીને કથન છે. આ
નયને અશુદ્ધવ્યાર્થિક પણ કહે છે અને અધ્યાત્મભાષાથી અશુદ્ધનિશ્ચયનય અથવા
વ્યવહાર કહે છે.

શ્રી ગુણધર આચાર્યને જ્ઞાનપ્રવાદપૂર્વના દશમા વસ્તુના ત્રીજા પ્રાબુતવું જ્ઞાન હતું. તે જ્ઞાનમાંથી ત્યારપછીના આચાર્યએ અતુલને સિદ્ધાંતો રચ્યા. એમ સર્વજ્ઞ ભગવાન મહાવીરથી ચાલ્યું આવતું જ્ઞાન આચાર્યોની પરંપરાથી ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવને પ્રાપ્ત થયું. તેમણે પંચાસતિકાવસાંબહુ, પ્રવચનસાર, સમયસાર, નિયમસાર, અષ્ટપાલુક આદિ રાસો રચ્યાં. આ રીતે દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધની ઉત્પત્તિ થઈ. તેમાં એકંદરે જ્ઞાનને પ્રધાન કરીને શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક નયથી કથન છે, આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું વર્ણન છે.

ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ વિષમ સંવતની રારઆતમાં થઈ ગયા છે. દિગંબર જૈન પરંપરામાં ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવનું સ્થાન સર્વોત્કૃષ્ટ છે. ‘મંગલં મગધાન્ વીરો મંગલં ગૌતમો મળી । મંગલં કુંદકુંદાર્યો જૈનધર્મોઽસ્તુ મંગલમ્ ॥’—એ શ્લોક દરેક દિગંબર જૈન શાસ્ત્રાધ્યયન રાત્ર કરતાં મંગલાચરણરૂપે બોલે છે. આ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે સર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામી અને ગણધર ભગવાન શ્રી ગૌતમસ્વામી પછી તુરત જ ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યનું સ્થાન આવે છે. દિગંબર જૈન સાધુઓ પોતાને કુંદકુંદાચાર્યની પરંપરાના કહેવરાવવામાં ગૌરવ માને છે. ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવનાં શાસ્ત્રો સાક્ષાત્ ગણધરદેવનાં વચનો જેટલાં જ પ્રમાણ-ભૂત મનાય છે. તેમના પછી થયેલા અંધકાર આચાર્યો પોતાના કોઈ કથનને સિદ્ધ કરવા માટે કુંદકુંદાચાર્યદેવનાં શાસ્ત્રોનું પ્રમાણ આપે છે એટલે એ કથન નિર્વિવાદ હોય છે. તેમના પછી લખાયેલા અંધામાં તેમનાં શાસ્ત્રોમાંથી થોડાંબંધ અવતરણો લીધેલાં છે. ખરેખર ભગવાન કુંદકુંદાચાર્ય પોતાનાં પરમાગમોમાં તીર્થંકરદેવોએ પ્રણેષા ઉત્તમોત્તમ સિદ્ધાંતોને જાળવી રાખ્યા છે અને જોક્ષમાર્ગને ટકાવી રાખ્યો છે. વિ. સં. ૯૮૦ માં થઈ ગયેલા શ્રી દેવસેનાચાર્યવર તેમના દર્શનસાર નામના અંધમાં *કહે છે કે “વિદેહસેવના વર્તમાન તીર્થંકર શ્રી સીમધરસ્વામીના સમવસરણમાં જઈને શ્રી પદ્મનંદિનાથે (કુંદકુંદાચાર્યદેવે) પોતે પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાન વડે બોધ ન આપ્યો હોત તો મુનિજનો સાચા માર્ગને કેમ જાણત ? ” બીજો એક ઉલ્લેખ આપણે જોઈએ, જેમાં કુંદકુંદાચાર્યદેવને કળિકાળસર્વજ્ઞ કહેવામાં આવ્યા છે: “પદ્મનંદી, કુંદકુંદાચાર્ય, વક્ત્રીવાચાર્ય, એલાચાર્ય, શુદ્ધપિંછાચાર્ય—એ પાંચ નામોથી વિરાજિત, ચાર આંગળ ઊંચે આકાશમાં ચાલવાની જેમને ઋદ્ધિ હતી, જેમણે પૂર્વ વિદેહમાં જઈને સીમધરભગવાનને વંદન કર્યું હતું અને તેમની પાસેથી મળેલા શ્રુતજ્ઞાન વડે જેમણે ભારતવર્ષના ભવ્ય જીવોને પ્રતિબોધ કર્યો છે એવા જે શ્રીજિનયંત્ર-સુરિભદારકના પદના આભરણરૂપ કળિકાળસર્વજ્ઞ (ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ)

તેમણે રચેલા આ પદપ્રાભૂત ગ્રંથમાં.....સૂરીશ્વર શ્રી શ્રુતસાગરે રચેલી મોક્ષ-
પ્રાભૂતની ટીકા સમાપ્ત થઈ.” આમ પદપ્રાભૂતની શ્રી શ્રુતસાગરસંસ્કૃત ટીકાના
અંતમાં લખેલું છે. *ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવની મહત્તા બતાવનારા આવા અતેકાનેક
ઉલ્લેખો જૈન સાહિત્યમાં મળી આવે છે; શિલાલેખો પણ અનેક છે. આ રીતે
આપણે જોયું કે સનાતન જૈન સંપ્રદાયમાં કળિકાળસર્વજ્ઞ ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યનું
સ્થાન અબેડ છે.

ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યનાં રચેલાં અનેક શાસ્ત્રો છે, જેમાંથી થોડાંક હાલમાં
વિદ્યમાન છે. ત્રિલોકનાથ સર્વજ્ઞદેવના મુખમાંથી વહેલી શ્રુતામૃતની સરિતામાંથી
ભરી લીધેલાં તે અમૃતભાજનો હાલમાં પણ અનેક આત્માર્થીઓને આત્મજીવન
અર્થે છે. તેમનાં સમયસાર, પ્રવચનસાર, નિયમસાર અને પંચાસ્તિકાયસંબંધ નામનાં
ઉત્તમોત્તમ પરમાગમોમાં હજારો શાસ્ત્રોનો સાર આવી જાય છે. ભગવાન કુંદકુંદાચાર્ય
પછી લખાયેલા ઘણા ગ્રંથોનાં બીજાં આ પરમાગમોમાં રહેલાં છે એમ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી
અભ્યાસ કરતાં જણાય છે. શ્રી સમયસાર આ ભરતક્ષેત્રનું સર્વોત્કૃષ્ટ પરમાગમ છે.
તેમાં નવ તત્ત્વોનું શુદ્ધનયની દૃષ્ટિથી નિરૂપણ કરી જીવનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સર્વ તરફથી—
આગમ, યુક્તિ, અનુભવ અને પરંપરાથી—આતિ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવ્યું છે.
શ્રી પ્રવચનસારમાં તેના નામ અનુસાર જિતપ્રવચનનો સાર સંઘર્ષો છે અને તેને
જ્ઞાનતત્ત્વ, ક્ષેપતત્ત્વ અને ચરણાનુયોગના ત્રણ અધિકારોમાં વિભાજિત કર્યું છે.
શ્રી નિયમસારમાં મોક્ષમાર્ગનું સ્પષ્ટ સાત્યાર્થ નિરૂપણ છે. જેમ સમયસારમાં શુદ્ધનયથી
નવ તત્ત્વોનું નિરૂપણ કર્યું છે તેમ નિયમસારમાં મુખ્યત્વે શુદ્ધનયથી જીવ, અજીવ,
શુદ્ધભાવ, પ્રતિકંભણ, પ્રત્યાખ્યાન, આલોચના, પ્રાયશ્ચિત્ત, સમાધિ, ભક્તિ, આકર્ષક,
શુદ્ધોપયોગ વગેરેનું વર્ણન છે. શ્રી પંચાસ્તિકાયસંબંધમાં કાળ સહિત પાંચ અસ્તિ-
કાયોનું (અર્થાત્ ૭ દ્રવ્યોનું) અને નવ પદાર્થપૂર્વક મોક્ષમાર્ગનું નિરૂપણ છે.

આ પંચાસ્તિકાયસંબંધ પરમાગમ શરૂ કરતાં શાસ્ત્રકર્તાએ તેને ‘સર્વજ્ઞ
મહાશુનિતા મુખથી કહેવાયેલા પદાર્થોનું પ્રતિપાદક, ચતુર્ગતિનાશક અને નિર્વાણકું
કારણ’ કહ્યું છે. તેમાં કહેલા વસ્તુતત્ત્વનો સાર આ પ્રમાણે છે:—

વિદ્યે એટલે અનાદિ-અનંત સ્વયંશિદ્ધ સત્ એવી અનંતાનંત વસ્તુઓનો
સમુદાય. તેમાંની પ્રત્યેક વસ્તુ અનુત્પન્ન અને અવિનાશી છે. પ્રત્યેક વસ્તુમાં અનંત

* ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવના વિદ્વદ્ગમન સંજ્ઞાથી એક ઉલ્લેખ (ભગભગ વિક્રમ સંવતના ૧૩ મા
સૈકામાં થઈ ગયેલા) શ્રી જ્યોત્સનાચાર્યદેવે પણ કર્યો છે; તે ઉલ્લેખ માટે આ શાસ્ત્રના ૩ જ
પાનાની કૃતોત્તર જુઓ.

† શિલાલેખોના નમૂના માટે ૧૩ મું પાનું જુઓ.

શક્તિઓ અથવા ગુણો છે, જે ત્રિકોણિક નિત્ય છે. પ્રત્યેક વસ્તુ પ્રતિક્ષણ પોતામાં પોતાનું કાર્ય કરતી હોવા છતાં અર્થાત્ નવીન દશાઓ—અવસ્થાઓ—પર્યાયો ધરતી હોવા છતાં તે પર્યાયો એવી મર્યાદામાં રહીને થાય છે કે વસ્તુ પોતાની જાતને છોડતી નથી અર્થાત્ તેની શક્તિઓમાંથી એક પણ ઘટતી-વધતી નથી. વસ્તુઓની (-દ્રવ્યોની) લિખિતશક્તિ શક્તિઓની અપેક્ષાએ તેમની (-દ્રવ્યોની) છ જાતિઓ છે: જીવદ્રવ્ય, પુદ્ગલદ્રવ્ય, ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય, આકાશદ્રવ્ય અને કાળદ્રવ્ય. જેનામાં સદા જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, સુખ વગેરે અનંત ગુણો (-શક્તિઓ) હોય છે તે જીવદ્રવ્ય છે; જેનામાં સદા વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ વગેરે અનંત ગુણો હોય છે તે પુદ્ગલદ્રવ્ય છે; આકાશના ચાર દ્રવ્યોના વિશિષ્ટ ગુણો અનુક્રમે ગતિહેતુત્વ, સ્થિતિહેતુત્વ, અવગાહ-હેતુત્વ અને વર્તનાહેતુત્વ છે. આ છ દ્રવ્યોમાંથી પહેલાં પાંચ દ્રવ્યો સત્ હોવાથી તેમ જ શક્તિ અથવા વ્યક્તિ-અપેક્ષાએ ગ્રાહ્ય ક્ષેત્રવાળાં હોવાથી ‘અસ્તિકાય’ છે; કાળદ્રવ્ય ‘અસ્તિ’ છે પણ ‘કાય’ નથી.

જિનેન્દ્રના જ્ઞાનદર્પણમાં ઇગંકતાં આ સર્વ દ્રવ્યો—અનંત જીવદ્રવ્યો, અનંતાનંત પુદ્ગલદ્રવ્યો, એક ધર્મદ્રવ્ય, એક અધર્મદ્રવ્ય, એક આકાશદ્રવ્ય અને અસંખ્ય કાળદ્રવ્યો—સ્વયં પરિપૂર્ણ છે અને અન્ય દ્રવ્યોથી તદ્દન સ્વતંત્ર છે; તેઓ એકબીજા સાથે પરમાર્થે કદી મળતાં નથી, લિખિત જ રહે છે. દેવ, મનુષ્ય, તિર્થંક, નારક, એકંદ્રિય, દ્વીંદ્રિય વગેરે જીવોમાં જીવ-પુદ્ગલ જાણે કે મળી ગયાં હોય એમ લાગે છે પણ ખરેખર એમ નથી; તેઓ તદ્દન પૃથક્ છે. સર્વ જીવો અનંત જ્ઞાનસુખના નિધિ હોવા છતાં, પરંતુ દ્વારા તેમને કંઈ સુખદુઃખ નહિ થતું હોવા છતાં, સંસારી અજ્ઞાની જીવ અનાદિ કાળથી સ્વતઃ અજ્ઞાનપર્યાયે પરિણમી પોતાના જ્ઞાનાનંદ-સ્વભાવને, પરિપૂર્ણતાને, સ્વાતંત્ર્યને અને અસ્તિત્વને પણ ભૂલી રહ્યો છે તથા પર પદાર્થોને સુખદુઃખનાં કારણ માની તેમના પ્રત્યે સંગ્રહેય ક્યારે કરે છે; જીવના આવા ભાવોના નિમિત્તે પુદ્ગલો સ્વતઃ જ્ઞાનાવરણાદિકમ્પિર્યાયે પરિણમી જીવની સાથે સંયોગમાં આવે છે અને તેથી અનાદિ કાળથી જીવને પૌદ્ગલિક દેહનો સંયોગ થયા કરે છે. પરંતુ જીવ અને દેહના સંયોગમાં પણ જીવ અને પુદ્ગલ તદ્દન પૃથક્ છે અને તેમનાં કાર્યો પણ એકબીજાથી તદ્દન લિખિત ને નિરપેક્ષ છે એમ જિનેન્દ્રોએ જોયું છે, સમ્યજ્ઞાનીઓએ જાણ્યું છે અને અનુમાનગમ્ય પણ છે. જીવ કેવળ ભ્રાંતિને લીધે જ દેહની દશાથી અને ઇષ્ટાનિષ્ટ પર પદાર્થોથી પોતાને સુખીદુઃખી માને છે. વાસ્તવમાં પોતાના સુખગુણની વિકારી પર્યાયે પરિણમી તે અનાદિ કાળથી દુઃખી થઈ રહ્યો છે.

જીવ દ્રવ્ય-ગુણે સદા શુદ્ધ હોવા છતાં, તે પર્યાય-અપેક્ષાએ શુભાશુભભાવરૂપે, દેશશુદ્ધિરૂપે, શુદ્ધિની વૃદ્ધિરૂપે અને પૂર્ણશુદ્ધિરૂપે પરિણમે છે તથા તે ભાવોના નિમિત્તે

શુભાશુભ પુદ્ગલકર્મોત્તુ આસ્રવણ અને ખંવન તથા તેમનું અટકવું, ખરવું અને સર્વથા છૂટવું થાય છે. આ ભાવો સમજાવવા માટે જિનેન્દ્રભગવંતોએ નવ પદાર્થો ઉપદેશ્યા છે. આ નવ પદાર્થો સમ્યક્પણે સમજવાથી, જીવને શું હિતરૂપ છે, શું અહિતરૂપ છે, શાંતિત પરમ હિત પ્રગટ કરવા જીવે શું કરવું જોઈએ, પર પદાર્થો સાથે પોતાને શો સંબંધ છે—ક્રત્યાંદિ વાતો યથાર્થપણે સમજાય છે અને પોતાનું સુખ પોતામાં જ જાણી, પોતાના સર્વ પર્યાયોમાં પણ જ્ઞાતાનંદસ્વભાવી નિજ જીવદ્રવ્યસામાન્ય સદા એકરૂપ જાણી, તે 'અનાદિ-અપ્રાપ્તિ એવા કલ્યાણબીજ સમ્યગ્દર્શનને તથા સમ્યગ્જ્ઞાનને પ્રાપ્તિ કરે છે. તે પ્રાપ્તિ થતાં જીવ પોતાને દ્રવ્ય-અપેક્ષાએ કૃતકૃત્ય જાણે છે અને તે કૃતકૃત્ય દ્રવ્યનો પરિપૂર્ણ આશ્રય કરવાથી જ શાંતિ સુખની પ્રાપ્તિ—મોક્ષ—થાય છે એમ સમજે છે.

સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થતાં જીવને શુદ્ધાત્મદ્રવ્યનું જે અદ્ય આલંબન થયું હોય છે તે વંધતાં અનુકંમે દેશવિરત આવકપણું અને મુનિપણું પ્રાપ્ત થાય છે. આવકને તથા મુનિને શુદ્ધાત્મદ્રવ્યના મધ્યમ આલંબનરૂપ આશિક શુદ્ધિ હોય છે તે કર્મતા અટકવાનું ને ખરવાનું નિમિત્ત થાય છે અને જે અશુદ્ધિરૂપ અંશ હોય છે તે આવકને દેશવિરતાદિરૂપે તથા મુનિને મહાવ્રતાદિરૂપે દેખાય દે છે, જે કર્મબંધનું નિમિત્ત થાય છે. કંમે કંમે તે જીવ જ્ઞાતાનંદસ્વભાવી શુદ્ધાત્મદ્રવ્યને અતિ ઉચ્ચપણે અવલંબી, સર્વ વિકલ્પોથી છૂટી, સર્વ રાગદ્વેષ રહિત થઈ, કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી, આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં હેહાદિસંયોગથી વિમુક્ત થઈ, સદાકાળ પરિપૂર્ણ જ્ઞાનદર્શનરૂપે અને અર્તાદિય અનંત અવ્યાપાધ આનંદરૂપે રહે છે.

—આ, ભગવાન કુંદુંકાચાર્યદેવે પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ શાસ્ત્રમાં પરમ કરુણાશુદ્ધિથી પ્રસિદ્ધ કરેલા વસ્તુતત્ત્વનો સંક્ષિપ્ત સાર છે. તેમાં જે રીત વર્ણવી તે સિવાય બીજી કોઈ રીતે જીવ અનાદિ કાળના ભયંકર દુઃખથી છૂટી શકતો નથી. જ્યાં સુધી વસ્તુસ્વરૂપ જીવના ખ્યાલમાં આવતું નથી ત્યાં સુધી બીજા લાખ પ્રયત્ને પણ તેને મોક્ષનો ઉપાય હાથ લાગતો નથી. તેથી જ આ શાસ્ત્રને ત્રિષે પ્રથમ પંચાસ્તિકાય અને નવ પદાર્થનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવ્યું છે કે જેથી જીવ વસ્તુસ્વરૂપને સમજી મોક્ષમાર્ગના મૂળભૂત સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત થાય.

અસ્તિકાયા અને પદાર્થોના નિરૂપણ પછી આ શાસ્ત્રમાં મોક્ષમાર્ગચર્યક ચૂલિકા છે. આ અંતિમ અધિકાર, શાસ્ત્રરૂપી મંદિર ઉપર રત્નકળશ સમાન રીતે છે. અધ્યાત્મચર્યક આત્માર્થી જીવોનો, આ અતિ પ્રિય અધિકાર છે. તેમને આ અધિકારનો રસાસ્વાદ લેતાં જાણે કે તૃપ્તિ જ થતી નથી. તેમાં મુખ્યત્વે વીતરાગ ચારિત્રનું—સ્વસમયનું—શુદ્ધ મુનિદર્શનું—પારમાર્થિક મોક્ષમાર્ગનું ભાવવાહી મધુર

પ્રતિપાદન છે, તેમ જ મુનિને સરાગ ચારિત્રની દશામાં આંશિક શુદ્ધિની સાથે સાથે કેવા શુભ ભાવોનો સુમેળ અવશ્ય હોય જ છે તેનો પણ સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. જેમના હૃદયમાં વીતરાગતાની ભાવના ઘોળાયા કરે છે એવા શાસ્ત્રકાર અને ટીકાકાર સુન્નીદ્રોએ આ અધિકારમાં જાણે કે શાંત વીતરાગ રસની સરિતા વહાવી છે. ધીરગંભીર ગતિએ વહેતી આ શાંત રસની અધ્યાત્મગંગામાં નહાતાં તત્ત્વજિજ્ઞાસુ ભાવુક છવો શીતળીભૂત થાય છે અને તેમનું હૃદય શાંત-શાંત થઈ મુનિઓની આત્માનુભવમૂલક સહજશુદ્ધ ઉદાસીન દશા પ્રત્યે બહુમાનપૂર્વક નમી પડે છે. આ અધિકાર પર મનન કરતાં સુપાત્ર મુમુક્ષુ છવોને સમજાય છે કે ‘શુદ્ધાત્મદ્રવ્યના આશ્રયે સહજ દશાનો અંશ પ્રગટ કર્યા વિના મોક્ષના ઉપાયનો અંશ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી.’

આ પવિત્ર શાસ્ત્રના કર્તા શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવ પ્રત્યે પૂજ્ય ગુરુદેવ (શ્રી કાનછરવામી)ને પારાવાર ભક્તિ છે. તેઓશ્રી અનેક વાર કહે છે કે—‘શ્રી સમયસાર, નિયમસાર, પ્રવચનસાર, પંચારિતકાવ્યસંગ્રહ આદિ શાસ્ત્રોની ગાથાએ ગાથાએ દિવ્યધ્વનિનો સંદેશ છે. એ ગાથાઓમાં એટલી અપાર ઊંડપ છે કે તે ઊંડપ માપવા જતાં પૌતાની જ શક્તિ મર્યાદા જાય છે. એ સાગરગંભીર શાસ્ત્રોના રચનાર પરમ કૃપાળુ આચાર્યભગવાનનું કોઈ પરમ અલૌકિક સામર્થ્ય છે. પરમ અદ્ભુત સાત્તેશ્ય અંતર્ધાઈ યોગો વિના એ શાસ્ત્રો રચાવાં શક્ય નથી. એ શાસ્ત્રોની વાણી તરતા પુરુષની વાણી છે એમ સ્પષ્ટ જાણીએ છીએ. એની દરેક ગાથા છઠ્ઠા-સાતમા ગુણસ્થાને ઝૂલના મહામુનિના આત્મ-અનુભવમાંથી નીકળેલી છે. એ શાસ્ત્રોના કર્તા ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ મહાવિદેહક્ષેત્રમાં સર્વેશ વીતરાગ શ્રી સીમધર-ભગવાનના સમયસરણમાં ગયા હતા અને ત્યાં તેઓ આઠ દિવસ રહ્યા હતા એ વાત યથાતથ્ય છે, અક્ષરશઃ સત્ય છે, પ્રમાણસિદ્ધ છે. તે પરમ ઉપકારી આચાર્ય-ભગવાને રચેલાં સમયસારાદિ શાસ્ત્રોમાં તીર્થસ્થેવના ઇકારધ્વનિમાંથી જ નીકળેલા ઉપદેશ છે.’

આ શાસ્ત્રમાં ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવની પ્રાપ્ત ગાથાઓ પર સમયવ્યાખ્યા નામની સંસ્કૃત ટીકા લખનાર (લગભગ ચિંતમ સંપતના ૧૦ મા સૈકામાં થઈ ગયેલા) શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ છે. જેમ આ શાસ્ત્રના મૂળ કર્તા અલૌકિક પુરુષ છે તેમ તેના ટીકાકાર પણ મહાસમર્થ આચાર્ય છે. તેમણે સમયસારની તથા પ્રવચનસારની ટીકા પણ લખી છે અને તત્ત્વાર્થસાર, પુરુષાર્થસિદ્ધિપુપાય આદિ સ્વતંત્ર ગ્રંથો પણ રચ્યા છે. તેમની ટીકાઓ જેવી ટીકા હવ્વુ સુધી બીજા કોઈ જોન લખાયેલી નથી. તેમની ટીકાઓ વાંચનારને તેમની અધ્યાત્મરસિકતા, ન, પ્રખર વિદ્વતા, વસ્તુસ્વરૂપને ન્યાયથી સિદ્ધ કરવાની અસાધારણ શક્તિ,

જિનશાસનનું અત્યંત ઊંડું જ્ઞાન, નિશ્ચય-વ્યવહારનું સંધિબદ્ધ નિરૂપણ કરવાની વિરલ શક્તિ અને ઉત્તમ કાવ્યશક્તિનો પૂરો ખ્યાલ આવી જાય છે. અતિ સંક્ષેપમાં ગંભીર રહસ્યો ગોઠવી દેવાની તેમની શક્તિ વિદ્વાનેને આશ્ચર્યચકિત કરે છે. તેમની દૈવી-ટીકાઓ શ્રુતકેવળીનાં વચનો જેવી છે. જેમ મૂળ શાસ્ત્રકારનાં શાસ્ત્રો અનુભવ-યુક્તિ આદિ સમસ્ત સમૃદ્ધિથી સમૃદ્ધ છે તેમ ટીકાકારની ટીકાઓ પણ તે તે સર્વ સમૃદ્ધિથી વિભૂષિત છે. શાસનમાન્ય ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવે આ કળિકાળમાં જગદ્ગુરુ તીર્થંકરદેવ જેવું કામ કર્યું છે અને શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે જાણે કે તેઓ કુંદકુંદભગવાનના હૃદયમાં પેસી ગયા હોય તે રીતે તેમના ગંભીર આશયોને યથાર્થપણે વ્યક્ત કરીને તેમના ગણધર જેવું કામ કર્યું છે. શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે રચેલાં કાવ્યો પણ અધ્યાત્મરસથી અને આત્મ-અનુભવની મસ્તીથી ભરપૂર છે. શ્રી સમયસારની ટીકામાં આવતાં કાવ્યોએ (-કળશોએ) શ્રી પદ્મપ્રભદેવ જેવા સમર્થ મુનિવરો પર ઊંડી છાપ પાડી છે અને આજે પણ તે તત્ત્વજ્ઞાનથી અને અધ્યાત્મરસથી ભરેલા મધુર કળશો અધ્યાત્મરસિકોના હૃદયના તારને ઝળઝળાવી મૂકે છે. અધ્યાત્મકવિ તરીકે શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવનું સ્થાન અદ્વિતીય છે.

પંચાસ્તિકાયસંઘમાં ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવે ૧૭૩ ગાથાઓ પ્રાકૃતમાં રચી છે. તેના પર શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે સમયવ્યાખ્યા નામની અને શ્રી જયસેનાચાર્યદેવે તાત્પર્યવૃત્તિ નામની સંસ્કૃત ટીકા લખી છે. શ્રી પાંડે હેમરાજજીએ સમય-વ્યાખ્યાનો ભાવાર્થ (પ્રાચીન) હિંદીમાં લખ્યો છે અને તે ભાવાર્થનું નામ બાલાવ-બોધભાષાટીકા રાખ્યું છે. વિ. સં. ૧૯૭૨ માં શ્રી પરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળ દ્વારા પ્રકાશિત હિંદી પંચાસ્તિકાયમાં મૂળ ગાથાઓ, બંને સંસ્કૃત ટીકાઓ અને શ્રી હેમરાજજીકૃત બાલાવબોધભાષાટીકા (શ્રી પત્રાલાલજી બાકલીવાલ દ્વારા પ્રચલિત હિંદી ભાષામાં પરિવર્તિત કરાયેલા સ્વરૂપે) પ્રગટ થયેલ છે. હવે પ્રકાશન પામતા આ ગુજરાતી પંચાસ્તિકાયસંઘમાં મૂળ ગાથાઓ, તેના ગુજરાતી પદાનુવાદ, સંસ્કૃત સમયવ્યાખ્યા ટીકા અને તે ગાથા-ટીકાનો અક્ષરશઃ ગુજરાતી અનુવાદ પ્રગટ કરવામાં આવેલ છે. જ્યાં વિશેષ સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર જણાઈ ત્યાં કૌંસમાં અથવા ‘ભાવાર્થ’માં અથવા ટૂંકોટમાં સ્પષ્ટતા કરી છે. તે સ્પષ્ટતા કરવામાં ઘણાં ઘણાં સ્થળોએ શ્રી જયસેનાચાર્યદેવકૃત તાત્પર્યવૃત્તિ અતિશય ઉપયોગી થઈ છે; કેટલીક જગ્યાએ તો તાત્પર્યવૃત્તિના કોઈ કોઈ ભાગનો અક્ષરશઃ અનુવાદ જ ‘ભાવાર્થ’ અથવા ટૂંકોટરૂપે લેવામાં આવ્યો છે. શ્રી હેમરાજજીકૃત બાલાવબોધભાષાટીકાનો આધાર પણ કોઈક સ્થળે લીધો છે. શ્રી પરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળ દ્વારા પ્રકાશિત પંચાસ્તિકાયમાં છપાયેલી સંસ્કૃત ટીકાને હસ્તલિખિત પ્રતો સાથે મેળવતાં તેમાં ક્યાંક અલ્પ અશુદ્ધિઓ રહી ગયેલી જણાઈ તે આમાં સુધારી લેવામાં આવી છે.

આ અનુવાદ કરવાનું મહાભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું તે મને અતિ હર્ષનું કારણ છે. પરમ પૂજ્ય સદ્ગુરુદેવના આશ્રય તળે આ ગહન શાસ્ત્રનો અનુવાદ થયો છે. અનુવાદ કરવાની સમસ્ત શક્તિ મને પૂજ્યપાદ સદ્ગુરુદેવ પાસેથી જ મળી છે. પરમોપકારી સદ્ગુરુદેવના પવિત્ર જીવનના પ્રત્યક્ષ પરિચય વિના અને તેમના આધ્યાત્મિક ઉપદેશ વિના આ પામરને જિનવાણી પ્રત્યે લેશ પણ ભક્તિ કે શ્રદ્ધા ક્યાંથી પ્રગટત, ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ અને તેમનાં શાસ્ત્રોના લેશ પણ મહિમા ક્યાંથી આવત અને તે શાસ્ત્રોના અર્થ-ઉકેલની લેશ પણ શક્તિ ક્યાંથી હોત? આ રીતે અનુવાદની સમસ્ત શક્તિનું મૂળ શ્રી સદ્ગુરુદેવ જ હોવાથી ખરેખર તે સદ્ગુરુદેવની અમૃતવાણીનો ધોધ જ—તેમના દ્વારા મળેલો અણુમૂલ ઉપદેશ જ—યથાકાળે આ અનુવાદરૂપે પરિણમ્યો છે. જેમણે સિંચેલી શક્તિથી અને જેમની હુંદથી આ ગહન શાસ્ત્રનો અનુવાદ કરવાનું મેં સાહસ ખેડ્યું હતું અને જેમની કૃપાથી તે નિર્વિઘ્ન પાર પડ્યો છે તે પરમપૂજ્ય પરમોપકારી સદ્ગુરુદેવ (શ્રી કાનજીસ્વામી)ના ચરણારવિંદમાં અતિ ભક્તિભાવે વંદન કરું છું.

પરમ પૂજ્ય યેનશ્રી ચંપાળેન તથા પરમ પૂજ્ય યેન શાન્તાળેન પ્રત્યે પંજી, આ અનુવાદની પૂર્ણાહુતિ કરતાં, ઉપકારવશતાની ઉચ્ચ લાગણી અનુભવાય છે. જેમનાં પવિત્ર જીવન અને ધોધ આ પામરને શ્રી પંચારતિકાયસંગ્રહ પ્રત્યે, પંચારતિકાય-સંગ્રહના મહાન કર્તા પ્રત્યે અને પંચારતિકાયસંગ્રહમાં ઉપદેશોના વીતરાગવિજ્ઞાન પ્રત્યે બહુમાનવૃદ્ધિનાં વિશિષ્ટ નિમિત્ત થયાં છે, એવાં તે પરમ પૂજ્ય યેનનાં ચરણ-કમળમાં આ હૃદય નમે છે.

આ અનુવાદમાં, માનનીય મુરબ્બી શ્રી વકીલ રામજીભાઈ માણેકચંદ દોશી તથા બાળવ્રજભવારી ભાઈશ્રી ચંદુલાલ ખીમચંદ ઝોળાગિયાની હાર્દિક મદદ છે. માનનીય મુરબ્બી શ્રી રામજીભાઈએ પોતાના ભરત્યક ધાર્મિક વ્યવસાયોમાંથી સમય ફાળીને આખો અનુવાદ બારીકાઈથી તપાસ્યો છે, યથોચિત સલાહ આપી છે અને અનુવાદમાં પડતી નાનીમોટી મુશ્કેલીઓનો પોતાના વિરાળ શાસ્ત્રજ્ઞાનથી નિવેડો ફરી આપ્યો છે. તેમની સલાહ મને બહુ ઉપયોગી થઈ છે. ૪૦ ભાઈશ્રી ચંદુલાલ-ભાઈએ આખો અનુવાદ બહુ જ ઝીણવટથી તપાસી ઘણી ઉપયોગી સૂચનાઓ ફરી છે, બહુ મહેનત લઈને હસ્તલિખિત પ્રતોના આધારે સંસ્કૃત રીકા મુદ્રારી આપી છે, અનુક્રમણિકા, ગાથાસૂચી, શુદ્ધિપત્રક વગેરે તૈયાર કર્યાં છે, તેમ જ ખૂબ ચોક્કસાઈથી મૂંઝે તપાસ્યાં છે—આમ અતિશય પરિશ્રમ ને કાળજીપૂર્વક સર્જિતોમુખી સહાય ફરી છે. આ રીતે બંનેએ કરેલી હાર્દિક મદદ મારે હું તેમનો અંતાઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. તેમની સહાય સહાય વિના આ અનુવાદમાં ઘણી ઊંણપો રહી

જવા પામત. જે જે દીકાઓ અને શાસ્ત્રોના મેં આધાર લીધા છે તે સર્વના કર્તાઓનો પણ હું ઋણી છું.

આ અનુવાદ મેં પંચારતિકાયસંગ્રહ પ્રત્યેની ભક્તિથી અને ગુરુદેવની પ્રેરણાથી પ્રેરણાને, નિજકલ્યાણ અર્થે, લવલયથી કરતાં કરતાં કર્યો છે. અનુવાદ કરતાં શાસ્ત્રના મૂળ આશયોમાં કંઈ ફેરફાર ન થઈ જાય તે માટે મેં મારાથી બનતી તમામ કાળજી રાખી છે. છતાં અદ્યક્ષતાને લીધે તેમાં કંઈ પણ આશયફેર થયો હોય કે ભૂલો રહી ગઈ હોય તો તે માટે હું શાસ્ત્રકાર શ્રી કુંહરદાસચાર્યભગવાન, દીકાકાર શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ, પરમકૃપાળુ શ્રી સદ્ગુરુદેવ અને મુમુક્ષુ વાંચકોની અંતરના ઊંડાણમાંથી ક્ષમા યાચું છું.

જિનેંદ્રશાસનનું સંક્ષેપથી પ્રતિપાદન કરનારા આ પવિત્ર શાસ્ત્રોના અભ્યાસ કરી તેના આશયોને જે છવ બરાબર સમજે તો તે અવશ્ય ચાર ગતિના અનંત હુંખોનો નાશ કરી નિર્વાણને પામે. તેના આશયોને સમ્યક્ પ્રકારે સમજવા માટે નીચેની બાબત લક્ષમાં રાખવી ખાસ જરૂરી છે:—આ શાસ્ત્રમાં કેટલાંક કથનો સ્વાશ્રિત નિશ્ચયનયનાં છે (—જેઓ સ્વતંત્ર પરથી પૃથક્પણે નિરૂપણ કરે છે) અને કેટલાંક કથનો પરાશ્રિત વ્યવહારનયનાં છે (—જેઓ સ્વતંત્ર પર સાથે ભેગસેગપણે નિરૂપણ કરે છે); વળી કેટલાંક કથનો અભિજ્ઞસાધ્યસાધનભાવાશ્રિત નિશ્ચયનયનાં છે અને કેટલાંક ભિન્નસાધ્યસાધનભાવાશ્રિત વ્યવહારનયનાં છે. ત્યાં નિશ્ચયકથનોનો તો સીધો જ અર્થ કરવો જોઈએ અને વ્યવહારકથનોને અભૂતાર્થ સમજી તેમના સાથે આશય શો છે તે તારવવું જોઈએ. જે આમ કરવામાં ન આવે તો વિપરીત સમજણ થવાથી મહા અનર્થ થાય. ‘પ્રત્યેક દ્રવ્ય સ્વતંત્ર છે. તે પોતાના જ ગુણપર્યાયને અને ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્યને કરે છે. પરદ્રવ્યને તે ગ્રહી-છોડી શકતું નથી તેમ જ પરદ્રવ્ય તેને ખરેખર કંઈ લાભનુકસાન કે સહાય કરી શકતું નથી.....’ છવનો શુદ્ધ પર્યાય સંવર-નિર્જરા-મોક્ષના કારણભૂત છે અને અશુદ્ધ પર્યાય આસ્રવ-બંધના કારણભૂત છે.’—આવા મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને ક્યાંય બાંધ ન આવે એવી રીતે હું મેં શાસ્ત્રનાં કથનોનો અર્થ કરવો જોઈએ. વળી આ શાસ્ત્રને વિષે કેટલાક પરમપ્રયોજનભૂત ભાવોનું નિરૂપણ અતિ સંક્ષેપમાં જ કરાયેલું હોવાથી, જે આ શાસ્ત્રના અભ્યાસની પૂર્તિ સમયસાર, નિયમસાર, પ્રવચનસાર વગેરે અન્ય શાસ્ત્રોના અભ્યાસ વડે કરવામાં આવે તો મુમુક્ષુઓને આ શાસ્ત્રનાં આશયો સમજવામાં વિશેષ સુગમતા થશે. આચાર્યભગવાને સમ્યક્જ્ઞાનની પ્રસિદ્ધિ અર્થે અને માર્ગની પ્રભાવના અર્થે આ પંચારતિકાયસંગ્રહ શાસ્ત્ર કહ્યું છે. આપણે તેનો અભ્યાસ કરી, સર્વ દ્રવ્યોની સ્વતંત્રતા સમજી, નવ પદાર્થોની યથાર્થ સમજણ કરી, ચૈતન્યગુણમય છવદ્રવ્ય-

સામાન્યનો આશ્રય કરી, સમ્યક્દર્શન-સમ્યક્જ્ઞાન પ્રગટાવી, માર્ગને પ્રાપ્ત કરી, ભવભ્રમણનાં દુઃખોના અંતને પામીએ એ જ ભાવના છે. શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે પંચાસ્તિકાયસંગ્રહના સમ્યક્ અવબોધનું ફળ નીચેના શબ્દોમાં વર્ણવ્યું છે:—
 “જે પુરુષ ખરેખર સમસ્તવસ્તુતત્ત્વના કહેનારા આ ‘પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ’ને અર્થતઃ અર્થાપણે જાણીને, એમાં જ કહેલા જીવાસ્તિકાયને વિષે અંતર્ગત રહેલા પાતાને (નિજ આત્માને) સ્વરૂપે અત્યંત વિશુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવવાળો નિશ્ચિત કરીને, પરસ્પર કાર્યકારણભૂત એવા અનાદિ રાગદ્વેષપરિણામ અને કર્મબંધની પરંપરાથી જેનામાં સ્વરૂપવિકાર આરોપાયેલો છે એવો પાતાને (નિજ આત્માને) તે કાળે અનુભવાતો અવલોકીને, તે કાળે વિવેકબોધેતિ પ્રગટ હોવાથી (અર્થાત્ અત્યંત વિશુદ્ધ ચૈતન્ય-સ્વભાવનું અને વિકારનું ભેદજ્ઞાન તે કાળે જ પ્રગટ વર્તતું હોવાથી) કર્મબંધની પરંપરાને પ્રવર્તાવનારી રાગદ્વેષપરિણતિને છોડે છે, તે પુરુષ, ખરેખર જેને સ્નેહ જીર્ણ થતો જાય છે એવો, જઘન્ય સ્નેહગુણની સંમુખ વર્તતા પરમાણુની માફક ભાવી બંધથી પરાક્રમ્ય વર્તતો થકો, પૂર્વ બંધથી છૂટો થકો, અગ્નિતપ્ત જળની દુઃસ્થિતિ સમાન જે દુઃખ તેનાથી પરિમુક્ત થાય છે.”

આસો વદિ ૪,
 વિ. સં. ૨૦૧૩

હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ

✽ શાસ્ત્રોના અર્થ કરવાની પદ્ધતિ ✽

વ્યવહારનયનું શ્રદ્ધાન છાડી નિશ્ચયનયનું શ્રદ્ધાન કરવું યોગ્ય છે. વ્યવહારનય શ્વદ્રવ્ય-પરદ્રવ્યને વા તેમના ભાવોને વા કારણ-કાર્યાદિકને કોઈને કોઈમા મેળવી નિરૂપણ કરે છે, માટે એવા જ શ્રદ્ધાનથી મિથ્યાત્વ છે, તેથી તેનો ત્યાગ કરવો. તથા નિશ્ચયનય તેમને જ યથાવત નિરૂપણ કરે છે, કોઈને કોઈમાં મેળવતો નથી, માટે એવા જ શ્રદ્ધાનથી સમ્યક્ત્વ થાય છે, તેથી તેનું શ્રદ્ધાન કરવું.

પ્રશ્ન:—જો એમ છે, તો જિનમાર્ગમાં બંને નયોને ગ્રહણ કરવાનું કહ્યું છે —એ કેવી રીતે ?

ઉત્તર:—જિનમાર્ગમાં ક્યાંક તો નિશ્ચયનયની મુખ્યતાથી વ્યાખ્યાન છે, તેને તો ‘સત્યાર્થ આમ જ છે’ એમ જાણવું; તથા ક્યાંક વ્યવહારનયની મુખ્યતાથી વ્યાખ્યાન છે, તેને ‘આમ છે નહિ, નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ ઉપચાર કર્યો છે’ એમ જાણવું. આ પ્રમાણે જાણવાનું નામ જ બંને નયોનું ગ્રહણ છે. પરંતુ બંને નયોના વ્યાખ્યાનને સમાન સત્યાર્થ જાણી ‘આમ પણ છે અને આમ પણ છે’ એમ ભ્રમરૂપ પ્રવર્તવા વડે તો બંને નયોને ગ્રહણ કરવાનું કહ્યું નથી.

પ્રશ્ન:—જો વ્યવહારનય અસત્યાર્થ છે, તો તેનો ઉપદેશ જિનમાર્ગમાં શા માટે આપ્યો? એક નિશ્ચયનયનું જ નિરૂપણ કરવું હતું ?

ઉત્તર:—આવો જ તર્ક શ્રી સમયસારમાં કર્યો છે; ત્યાં આ ઉત્તર આપ્યો છે:—

જહ જિવિ સક્કમણજ્ઞો અણજ્ઞમાસં વિણા ઉ માદેહં ।

સહ વવહારેણ વિણા પરમત્યુવણસણમસકં. ॥

અર્થ:—જેમ અનાર્થને—એન્નને એન્નલાપા વિના અર્થ ગ્રહણ કરાવવાનું શક્ય નથી, તેમ વ્યવહાર વિના પરમાર્થનો ઉપદેશ અશક્ય છે. તેથી વ્યવહારનો ઉપદેશ છે.

વળી આ જ સૂત્રની વ્યાખ્યામાં એમ કહ્યું છે કે—‘વ્યવહારનયો નાનુસર્તવ્ય:’ અર્થાત્ નિશ્ચયને અંગીકાર કરાવવા માટે વ્યવહાર વડે ઉપદેશ દેવામાં આવે છે, પરંતુ વ્યવહારનય છે તે અંગીકાર કરવાયોગ્ય નથી.

પ્રશ્ન:—(૧) વ્યવહાર વિના નિશ્ચયનો ઉપદેશ ન થાય—એ કેવી રીતે ? તથા (૨) વ્યવહારનયને અંગીકાર ન કરવો—એ કેવી રીતે ?

ઉત્તર:—(૧) નિશ્ચયનયથી તો આત્મા પરદ્રવ્યથી ભિન્ન, સ્વભાવોથી અભિન્ન સ્વયંસિદ્ધ વસ્તુ છે. તેને જેઓ ન ઝાળખે, તેમને એમ જ કહ્યા કરીએ તો તેઓ સમજે નહિ. તેથી તેમને સમજવવા, વ્યવહારનયથી શરીરાદિક પરદ્રવ્યોની સાપેક્ષતા વડે નર-નારક-પૃથ્વીકાયાદિરૂપ જીવના ભેદ કર્યા, ત્યારે ‘મનુષ્ય જીવ છે,’ ‘નારકી જીવ છે’ પ્રત્યાદિ પ્રકારથી તેમને જીવની ઝાળખાણ થઈ; અથવા અભેદ વસ્તુમાં ભેદ ઉપજાવી જ્ઞાન-દર્શનાદિ ગુણપર્યાયરૂપ જીવના ભેદ કર્યા, ત્યારે ‘જાણનારો જીવ છે,’ ‘જેખનારો જીવ છે’ પ્રત્યાદિ પ્રકારથી તેમને જીવની ઝાળખાણ થઈ. વળી નિશ્ચયથી તો વીતરાગભાવ શ્રોક્ષમાર્ગ છે; પણ તેને જેઓ ન ઝાળખે, તેમને એમ જ કહ્યા કરીએ તો તેઓ સમજે નહિ; તેથી તેમને સમજવવા, વ્યવહારનયથી તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન-જ્ઞાનપૂર્વક પરદ્રવ્યનું નિમિત્ત મટાડવાની સાપેક્ષતા વડે વ્રત-શીલ-સંયમાદિરૂપ વીતરાગભાવના વિશેષો દર્શાવ્યા, ત્યારે તેમને વીતરાગભાવની ઝાળખાણ થઈ. આ જ પ્રમાણે, અન્યત્ર પણ વ્યવહાર વિના નિશ્ચયનો ઉપદેશ ન થવાનું સમજવું.

(૨) અહીં વ્યવહારથી નર-નારકાદિ પર્યાયને જ જીવ કહ્યો. તેથી કાંઈ ને પર્યાયને જ જીવ ન માની લેવો. પર્યાય તો જીવ-પુદ્ગલના સંયોગરૂપ છે. ત્યાં નિશ્ચયથી જીવદ્રવ્ય જુદું છે; તેને જ જીવ માનવો. જીવના સંયોગથી શરીરાદિકને પણ જીવ કહ્યાં તે કહેવામાત્ર જ છે. પરમાર્થે શરીરાદિક જીવ થતાં નથી. આત્મ જ શ્રદ્ધાન કરવું. બીજું, અભેદ આત્મામાં જ્ઞાન-દર્શનાદિ ભેદ કર્યા તેથી કાંઈ તેમને ભેદરૂપ જ ન માની લેવા; ભેદ તો સમજવવા માટે છે. નિશ્ચયથી આત્મા અભેદ જ છે; તેને જ જીવવસ્તુ માનવી. સંજ્ઞા-સંખ્યાદિ ભેદ કહ્યા તે કહેવામાત્ર જ છે; પરમાર્થે તેઓ જુદા જુદા નહિ. આત્મ જ શ્રદ્ધાન કરવું. વળી, પરદ્રવ્યનું નિમિત્ત મટાડવાની અપેક્ષાએ વ્રત-શીલ-સંયમાદિકને શ્રોક્ષમાર્ગ કહ્યો તેથી કાંઈ તેમને જ શ્રોક્ષમાર્ગ ન માની લેવા; કારણ કે પરદ્રવ્યનાં ગ્રહણ-ત્યાગ આત્માને હોય તો આત્મા પરદ્રવ્યનો કર્તા-હર્તા થઈ જાય, પણ-કોઈ દ્રવ્ય કોઈ દ્રવ્યને આધીન છે નહિ. આત્મા તો પોતાના ભાવ જે રાગાદિક છે તેમને છાડી વીતરાગી થાય છે, માટે નિશ્ચયથી વીતરાગભાવ જ શ્રોક્ષમાર્ગ છે. વીતરાગભાવોને અને વ્રતાદિકને કદાચિત્ કાર્યકારણપણું છે તેથી વ્રતાદિકને શ્રોક્ષમાર્ગ કહ્યા પણ તે કહેવામાત્ર જ છે. પરમાર્થે બાહ્યક્રિયા શ્રોક્ષમાર્ગ નથી. આત્મ જ શ્રદ્ધાન કરવું. આ જ પ્રમાણે, અન્યત્ર પણ વ્યવહારનયને અંગીકાર ન કરવાનું સમજ લેવું.

પ્રશ્ન:—વ્યવહારનય પરને ઉપદેશ કરવામાં જ કાર્યકારી છે કે પોતાનું પણ પ્રયોજન સાધે છે ?

ઉત્તર:—પોતે પણ જ્યાંસુધી નિશ્ચયનયથી પ્રરૂપિત વસ્તુને ન ઝોળખે ત્યાંસુધી વ્યવહારમાં ગરૂ વસ્તુનો નિશ્ચય કરે. તેથી નીચલી દશામાં પોતાને પણ વ્યવહારનય કાર્યકારી છે. પરંતુ વ્યવહારને ઉપચારમાત્ર માની તેના દ્વારા વસ્તુનું શ્રદ્ધાન બરાબર કરવામાં આવે તો તે કાર્યકારી થાય, અને જે નિશ્ચયની માફક વ્યવહાર પણ સત્યભૂત માની ‘વસ્તુ આમ જ છે’ એવું શ્રદ્ધાન કરવામાં આવે તો તે ઊલટો અકાર્યકારી થઈ જાય. એ જ પુરૂષાર્થસિદ્ધિપાથમાં કહ્યું છે—

અવુષ્ણસ્ય વોધનાર્થ મુનીશ્વરા દેશ્યન્ત્યશૂતાર્થમ્ ।

। વ્યવહારમેવ કેવલમવૈતિ ચસ્તસ્ય દેશના નાસ્તિ ॥

માણવક એવ સિંહો યથા મવત્યનવ્રગીતસિંહસ્ય ।

વ્યવહાર એવ હિ તથા નિશ્ચયતાં યાત્યનિશ્ચયજ્ઞસ્ય ॥

અર્થ:—મુનિરાજ, અજ્ઞાનીને સમજાવવા માટે અસત્યાર્થ જે વ્યવહારનય તેને ઉપદેશ છે. જે કેવળ વ્યવહારને જ સમજે છે, તેને તો ઉપદેશ જ દેવો યોગ્ય નથી. જેવી રીતે જે સાચા સિંહને ન સમજે તેને તો બિલાડું જ સિંહ છે, તેવી રીતે જે નિશ્ચયને ન સમજે તેને તો વ્યવહાર જ નિશ્ચયપણાને પામે છે.

—શ્રી ભોક્ષભાગપ્રકાશક

*

*

*

નિશ્ચયવ્યવહારભાસ-અવલંબીઓનું નિરૂપણ

હવે, નિશ્ચય-વ્યવહાર બંને નયોના આભાસને અવલંબે છે એવા મિથ્યા-દષ્ટિઓનું નિરૂપણ કરીએ છીએ:—

કેઈ જોવા એમ માને છે કે જિનમતમાં નિશ્ચય અને વ્યવહાર બે નય કહ્યા છે માટે અમારે તે બંનેનો અંગીકાર કરવો, આમ વિચારી, જે પ્રમાણે કેવળ-નિશ્ચયાભાસના અવલંબીઓનું કથન કર્યું હતું તે પ્રમાણે તો તેઓ નિશ્ચયનો અંગીકાર કરે છે અને જે પ્રમાણે કેવળવ્યવહારાભાસના અવલંબીઓનું કથન કર્યું

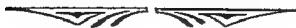
હતું તે પ્રમાણે વ્યવહારનો અંગીકાર કરે છે. જોકે એ પ્રમાણે અંગીકાર કરવામાં બંને નયોમાં પરસ્પર વિરોધ છે, તોપણ કરે શું? બંને નયોનું સાચું સ્વરૂપ તો બાસ્તુ નથી અને જિનમતમાં એ નય કહ્યા છે તેમાંથી કોઈને છાડ્યો પણ જતો નથી, તેથી ભ્રમપૂર્વક બંને નયોનું સાધન સાથે છે. તે છતાં પણ મિથ્યાદષ્ટિ બહુવા.

હવે તેમની પ્રવૃત્તિની વિશેષતા દર્શાવીએ છીએ:—

અંતરંગમાં પોતે તો નિર્ધાર કરી યથાવત્ નિશ્ચય-વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગને ઝાળખેલ નથી પરંતુ જિન-આજ્ઞા મानी નિશ્ચય-વ્યવહારરૂપ એ પ્રકારના મોક્ષમાર્ગ માને છે. હવે મોક્ષમાર્ગ તો કાંઈએ નથી, મોક્ષમાર્ગનું નિરૂપણ એ પ્રકારથી છે. જ્યાં સાચા મોક્ષમાર્ગને મોક્ષમાર્ગ નિરૂપણ કર્યો છે તે નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ છે, અને જ્યાં મોક્ષમાર્ગ તો છે નહિ પરંતુ મોક્ષમાર્ગનું નિમિત્ત છે વા સહચારી છે તેને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહીએ તે વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ છે; કારણ કે નિશ્ચય-વ્યવહારનું સર્વત્ર એવું જ લક્ષણ છે. સાચું નિરૂપણ તે નિશ્ચય, ઉપચાર નિરૂપણ તે વ્યવહાર. મારે નિરૂપણની અપેક્ષાએ એ પ્રકારે મોક્ષમાર્ગ બહુવો. પરંતુ એક નિશ્ચય-મોક્ષમાર્ગ છે તથા એક વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ છે એમ એ મોક્ષમાર્ગ માનવા મિથ્યા છે.

વળી તેઓ નિશ્ચય-વ્યવહાર બંનેને ઉપાદેશ માને છે. તે પણ ભ્રમ છે, કારણ કે નિશ્ચય અને વ્યવહારનું સ્વરૂપ તો પરસ્પર વિરોધ સહિત છે...

—શ્રી મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક

હતું તે પ્રમાણે વ્યવહારનો અંગીકાર કરે છે. જોકે એ પ્રમાણે અંગીકાર કરવામાં બંને નયોમાં પરસ્પર વિરોધ છે, તોપણ કરે શું? બંને નયોનું સાચું સ્વરૂપ તો જ્ઞાત્યું નથી અને જિનમતમાં એ નય દક્ષા છે તેમાંથી કોઈને છોડ્યો પણ જતો નથી, તેથી ભ્રમપૂર્વક બંને નયોનું સાધન સાધે છે. તે છતાં પણ મિથ્યાદષ્ટિ જાળવા.

હવે તેમની પ્રવૃત્તિની વિશેષતા દર્શાવીએ છીએ:—

અંતરંગમાં પોતે તો નિર્ધાર કરી યથાવત્ નિશ્ચય-વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગને જાળખેલ નથી પરંતુ જિન-આજ્ઞા માની નિશ્ચય-વ્યવહારરૂપ એ પ્રકારના મોક્ષમાર્ગ માને છે. હવે મોક્ષમાર્ગ તો કાંઈએ નથી, મોક્ષમાર્ગનું નિરૂપણ એ પ્રકારથી છે. જ્યાં સાચા મોક્ષમાર્ગને મોક્ષમાર્ગ નિરૂપણ કર્યું છે તે નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ છે, અને જ્યાં મોક્ષમાર્ગ તો છે નહિ પરંતુ મોક્ષમાર્ગનું નિમિત્ત છે વા સહચારી છે તેને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહીએ તે વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ છે; કારણ કે નિશ્ચય-વ્યવહારનું સર્વત્ર એવું જ લક્ષણ છે. સાચું નિરૂપણ તે નિશ્ચય, ઉપચાર નિરૂપણ તે વ્યવહાર. માટે નિરૂપણની અપેક્ષાએ એ પ્રકારે મોક્ષમાર્ગ જાળવેલો. પરંતુ એક નિશ્ચય-મોક્ષમાર્ગ છે તથા એક વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ છે એમ એ મોક્ષમાર્ગ માનવા મિથ્યા છે.

વળી તેઓ નિશ્ચય-વ્યવહાર બંનેને ઉપાદેય માને છે. તે પણ ભ્રમ છે, કારણ કે નિશ્ચય અને વ્યવહારનું સ્વરૂપ તો પરસ્પર વિરોધ સહિત છે...

—શ્રી મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક

ॐ

ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ

ત્રિ

ઉલ્લેખા

૪

વન્ધો વિશ્વર્શુવિ ન કૈરિહ કૌણ્ડકુંદઃ

કુંદ-પમા-મળયિ-કીર્તિ-વિભૂષિતાશઃ ।

યથારુ-ચારણ-કરામ્બુજચન્દ્રીક-

શ્વકે શ્રુતસ્ય ભરતે મયતઃ મતિષ્ટામ્ ॥

[ચંદ્રગિરિ પરત પદને શિલાલેખ]

અર્થ:—કુંદપુષ્પની પ્રભા ધરનારી જેમની કીર્તિ વડે દિશાઓ
વિભૂષિત થઈ છે, જેઓ ચારણોનાં—ચારણમુલિધારી મહામુનિઓનાં
—મુદર હસ્તકમળોના ભ્રમર હતા અને જે પવિત્રાત્માએ ભરત-
ક્ષેત્રમાં શ્રુતની પ્રતિષ્ઠા કરી છે, તે વિશ્વ કુંદકુંદ આ પૃથ્વી પર કોનાથી
પંથ નથી ?

*

..... કોણ્ડકુંદો યતીન્દ્રઃ ॥

રજોમિરસ્પૃષ્ટતમત્વમન્ત-

ર્વાદ્યેપિ સંવ્યઠજયિતું યતીશઃ ।

રજઃપદં ભૂમિતલં વિહાય

ચચાર મન્યે ચતુરંગુલં સઃ ॥

[વિંધ્યગિરિ-શિલાલેખ]

અર્થ:—યતીધર (શ્રીકૃદ્દુહંદસ્વામી) રજઃસ્થાનને—ભૂમિતળને
—છાડીને ચાર આંગળાં ઉંચે આકાશમાં ચાલતા હતા તે દ્વારા હું
એમ સમજું છું કે, તેઓશ્રી અંદરમાં તેમ જ બહારમાં રજથી
(પાતાનું) અત્યંત અસ્પૃશ્યત્વ વ્યક્ત કરતા હતા (—અંદરમાં તેઓ
રાગાદિક મળથી અસ્પૃશ્ય હતા અને બહારમાં ધૂળથી અસ્પૃશ્ય હતા).

જડ પડમણંદિનાહો સીમંધરસામિદિવ્વગાળેણ ।
ળ વિવોદ્ધ સો સમણા વદં સુમગં પયાળંતિ ॥

[દર્શનસાર]

અર્થ:—(ભાદાવિદેહસ્ત્રેત્રના વર્તમાન તીર્થંકરદેવ) શ્રી સીમંધર-
સ્વામી પાસેથી મળેલા દિવ્ય જ્ઞાન વડે શ્રી પદ્મનંદીનાથે (શ્રીકૃદ્દ-
હંદાચાર્યદેવે) બોધ ન આપ્યો હોત તો મુનિજનો સાચા માર્ગને
કેમ જાણત ?

હે કૃદ્દુહંદાદિ આચાર્યો! તમારાં વચનો પણ સ્વરૂપાત્સંધાનને
વિષે આ પામરને પરમ ઉપકારભૂત થયાં છે. તે માટે હું તમને
અતિશય ભક્તિથી નમસ્કાર કરું છું.

[શ્રીમદ રાજચંદ્ર]

શ્રી દિંભતનાથ બેઘનાથ શાહ

ૐ
શ્રીસીમન્ધરપરમાત્મને નમઃ ।

અધ્યાત્મરસિક, શ્રુતભક્ત, આત્માર્થી વિદ્વાન બાઈશ્રી

હિંમતલાલ જોડાલાલ શાહ (B. Sc.) ને

સાદર સમર્પિત

❀ અભિનંદન — પત્ર ❀

શુદ્ધાત્મરસિક વિદ્વાન બંધુ !

વિદેહક્ષેત્રના વર્તમાન તીર્થંકર શ્રી સીમન્ધર પરમાત્માની અને ભરતક્ષેત્રના ચરમ તીર્થનાયક શ્રી મહાવીર દેવાધિદેવની દિવ્ય વાણી દ્વારા જે શુદ્ધાત્મરસિક શ્રુતપ્રવાહ આકરશે, તેને ઝીલીને—તદ્રૂપ પરિણમીને પરમ પાવન અધ્યાત્મયોગીન્દ્ર આચાર્યવર શ્રી કુંદકુંદદેવે પાતાના સમસ્ત આત્મ-વૈભવથી પારમેશ્વરી વિધાનાં અનુપમ રત્ન સમાન શ્રી સમયસારાદિ સર્વોત્તમ પરમાગમોમાં સંગ્રહીત કર્યો.

તીર્થંકર ભગવાનથી વારસામાં આવેલાં અને કુંદકુંદાચાર્યદેવે ચીવટથી સંઘરેલાં આ પરમાગમોમાં ઉલ્લસતા શુદ્ધાત્મવૈભવરૂપ અદ્ભુત નિધાનને અતર્થશુદ્ધી નિહાળનાર, વીતરાગ સર્વજ્ઞપ્રણીત મોક્ષમાર્ગના યથાર્થ જ્ઞાતા, અમોઘ ઉપદેષ્ટા, મહાન સમર્થક અને પ્રચારક, પરમ પૂજ્ય સદ્ગુરુદેવ શ્રી કાનછરનામીએ સભા સમક્ષ સંસારતાપવિનાશક, ઉપશાંત-રસપૂર્ણ, અપૂર્વ પ્રવચનો દ્વારા આ પરમાગમોનાં અંતર ઊંડાં રહસ્યો ખોલવા માંડ્યાં.

પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીના પરિચયમાં આપ આવ્યા અને તેમના શ્રીમુખેથી આપે પણ આ આત્મસ્પર્શી પ્રવચનો સાંભળ્યાં. તેના પરિણામે આપની આત્માર્થિતા ઉલ્લસી આવી, અને આપની વિદ્વતા અધ્યાત્મરસિકતાના આપથી શાલી ઊડી.

પૂ. ગુરુદેવશ્રીની પ્રેરણા બ્રીક્ષીને, તેમની કલ્યાણવર્ધિણી શીતળ છાયામાં રહી, શ્રી સમયસાર, પ્રવચનસાર, નિયમસાર અને પંચાસ્તિકાવસંમહત્તી સંસ્કૃત દીકાનું ઘણું ઊંડું અવગાહન કરી, આચાર્યદેવના હાર્દ સુધી પહોંચી, પૂર્વાપર યથાર્થ સંબંધ વિચારી, અત્યંત સાવધાની અને અતિ પરિશ્રમ પૂર્વક આપે સાંગોપાંગ સુંદર, સરળ અને પૂરેપૂરે ભાવવાહી અનુવાદ ગુર્જર ગિરામાં કર્યો, અને અધ્યાત્મજિજ્ઞાસુ સમાજને અધ્યાત્મ-નિધાનની અણુભોક્ષ બેટ આપી. આવી પ્રવચનસાક્ષિતસક્ષતા અને અનુપમ અધ્યાત્મસાહિત્યસેવા ભારતના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં ચિરંમરણીય રહેશે. તે દ્વારા જૈનસાહિત્યસૃષ્ટિમાં આપે સોનગઢને ઉજ્જવળ બનાવ્યું છે. જૈનશાસનની આવી મહાન સેવા માટે આપને અનેક કોટિ ધન્યવાદ ઘટે છે.

શ્રી સમયસારાદિ મહાન પરમાગમોનાં મૂળ સત્રોનો અત્યંત ભાવવાહી ગુજરાતી પદાનુવાદ પણ આપે કર્યો છે. આ ઉપરાંત શ્રી સમયસરણ સ્તુતિ તથા અન્ય કેટલાંક અધ્યાત્મ કાવ્યોની પણ આપે રચના કરી છે. શાસ્ત્રના ગંભીર અર્થો ઉકેલવાની વિલક્ષણ કુશામશ્રુતિ, શાસ્ત્રોક્ત સૂક્ષ્મ અધ્યાત્મ વિષયોને રાખદ-ભાવગંભીરતા ભળવીને, સરસ અને સુમધુરપણે અનુવાદમાં રમૂ કરવાની વિશિષ્ટ કળા, વાંચતાં જ અધ્યાત્મ પ્રત્યે રસિ બાધત કરે એવી અધ્યાત્મરસભરી લેખનશૈલી, કાવ્યમાં પણ અધ્યાત્મ ઉતારવાની ખાસ શક્તિ વગેરે વિશેષતાઓ આપની અધ્યાત્મરસિકતા પ્રસિદ્ધ કરે છે.

—આપની એ અધ્યાત્મરસિકતાનું અમે બધા સન્માન કરીએ છીએ.

આત્મજ્ઞાનપિપાસુ !

આપ સ્વભાવથી જ ગંભીર અને શાંત છે, વૈરાગ્યશાળી, સદ્બુદ્ધિ-રસિવંત તેમ જ તત્ત્વાન્વેષક છે, સંસ્કૃતભાષાનું વિશાળ જ્ઞાન ધરાવે છે તથા વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમવંત પ્રતિભાસંપન્ન વિદ્વાન છે. વળી આપે જૈનશાસ્ત્રોનું ઊંડું ચિંતન-મનન-અવધારણ કર્યું છે. આમ છતાં આપની આત્મજ્ઞાનપિપાસા અત્યંત તીવ્ર છે, તેને માટે આપનો અવિરત પ્રયત્ન છે. વૈરાગ્યપરાયણતાની સાથે આત્મહિતસાધના પણ આપ કરી રહ્યા છે તે અત્યંત પ્રશંસનીય અને અનુકરણીય છે.

નિરપ્રલ્ય શ્રુતભક્ત !

મહાન પરમાગમોના અનુવાદનું જે શુભ કાર્ય આપના દ્વારા થયું છે તેને અમે આપનું મહાન સૌભાગ્ય ગણીએ છીએ. પરમપૂજ્ય સદ્ગુરુ-દેવના આશ્રય તળે આ ગહન શાસ્ત્રોત્તો અનુવાદ આપે પરમાગમ પ્રત્યેની ભક્તિથી અને ગુરુદેવની પ્રેરણાથી પ્રેરણિત, નિજ કલ્યાણ અર્થે, ભવભયથી ડરતાં ડરતાં કર્યો છે. આપું અજોડ કાર્ય કરવા છતાં આપે કોઈ પણ ભતના બદલાનો આશા રાખી નથી, એટલું જ નહિ પણ અત્યાગ્રહ કરવા છતાં કોઈ પણ બદલો સ્વીકારવાની કે અભિનંદનપત્ર લેવાની પણ આપે અનિચ્છા જ દર્શાવી છે. તેથી અમારે આપનો ઉપકાર માનીને જ સંતોષ કરવો પડે છે. આપની શ્રુતભક્તિ નિરપ્રલ્યતાને લીધે વિશેષ શોભી ઊઠે છે.

આપની મહાન શ્રુતભક્તિ અને નિરપ્રલ્યતા, અધ્યાત્મરસિકતા અને મુમુક્ષુતા, વૈરાગ્ય અને વિનય-હૃત્યાદિ અનેક ગુણોની ઘણી જ પ્રશંસાપૂર્વક અમે આપને હાર્દિક અભિનંદન આપીએ છીએ ને શ્રી કુંદકુંદપ્રભુનાં આ 'સ્તવચતુષ્ટય'ના અનુવાદના ફળમાં આપને 'અનંત ચતુષ્ટય'ની પ્રાપ્તિ થાઓ—એવી શ્રુતદેવતા પ્રત્યે પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

બા. ગા. ગા. ગા. ગા.

શ્રી દિગમ્બર જૈન સ્વાધ્યાય મંદિરે દરદ, તથા

શ્રી ગમગ દિ જૈન મુમુક્ષુમંડળ તળી

નામગ્ન માનુકચંદ્ર દોશી

પ્રમુખ

શ્રી સદ્ગુરુદેવ-સ્તુતિ

(હરિગીત)

સંસારસાગર તારવા જિનવાણી છે નૌકા ભલી,
જ્ઞાની મુકાની મળ્યા વિના એ નાવ પણ તારે નહીં;
આ કાળમાં શુદ્ધાત્માની મુકાની બહુ બહુ ટાણેલો,
મુજ પુણ્યરાશિ ફળ્યો આલો! ગુરુ દ્વાન તું નાવિક મળ્યો.

(અનુક્રુપ)

આલો! ભાષા ચિદાત્માના, સીમંધર-વીર-કુંદના!
બાહ્યાંતર વિભવો તારા, તારે નાવ મુચ્છુના.

(શિખરિણી)

સદા દષ્ટિ તારી વિમળ નિજ ચૈતન્ય નીરખે,
અને જ્ઞાપિમાંહી દર-ગુણ-પર્યાય વિલસે;
નિજગ્ધાળીભાવે પરિણતિ સ્વરૂપે જઈ ભળે,
નિમિત્તો વહેવારો ચિદ્ધન વિષે કાંઈ ન મળે.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

તૈયુ 'સત સત, જ્ઞાન જ્ઞાન' ધબકે તે વજૂવાણી છૂટે,
જે વજૂ મુચ્છુમુચ્છુ સત્ય ઝગકે, પરદ્રવ્ય નાતો ટૂટે;
—રાગદ્વેષ નુચે ન, જપ ન વળે ભાવેન્દ્રિયાં-અંશમાં,
રંગકાંકીણું અકંપ જ્ઞાન મહિમા હૃદયે રહે સર્વદા.

(વસંતતિલકા)

નિત્યે મુધાઝરણ ચંદ્ર! તને નમું હું,
કરણા અકારણ સમુદ્ર! તને નમું હું;
હે જ્ઞાનપોષક સુમેઘ! તને નમું હું,
આ દાસના જીવનશિલ્પી! તને નમું હું.

(સમ્બરા)

ઊંડી ઊંડી, ઊંડી મુખનિધિ સતના વાયુ નિત્યે વહતી,
વાણી ચિન્મુર્તિ! તારી ઉર-અનુભવના સૂક્ષ્મ ભાવે ભરેલી;
ભાવો ઊંડા વિચારી, અભિનવ મહિમા ચિત્તમાં લાવી લાવી,
ખોયેલું રત્ન પામું,—મનરથ મનનો: પૂરજો શક્તિશાળી!

શ્રી પંચાસ્તિકાયસંગ્રહની વિષયાનુક્રમણિકા

વિષય	ગાથા
૧. પદ્મવ્ય-પંચાસ્તિકાયવર્ણન	
— પદ્મવ્યપંચાસ્તિકાયના સામાન્ય વ્યાખ્યાનરૂપ પીઠિકા—	
શાસ્ત્રના આદિમાં જિનને ભાવનમરકારરૂપ અસાધારણ મંગળ ...	૧
સમય અર્થાત્ આગમને પ્રજ્ઞામ કરીને તેનું કથન કરવા વિષે શ્રીમદ્કુંદકુંદાચાર્યદેવની પ્રતિજ્ઞા ...	૨
શબ્દરૂપે, સ્થાનરૂપે અને અર્થરૂપે—એમ ત્રણ પ્રકારનો ‘સમય’શબ્દનો અર્થ તથા લોક-અનોકારૂપ વિભાગ ...	૩
પાંચ અસ્તિકાયોની વિશેષસંજ્ઞા, સામાન્ય-વિશેષ-અસ્તિત્વ તથા કાયત્વનું કથન ...	૪
પાંચ અસ્તિકાયોને અસ્તિત્વ કયા પ્રકારે છે અને કાયત્વ કયા પ્રકારે છે તેનું કથન ...	૫
પાંચ અસ્તિકાયોને તથા કાળને દ્રવ્યપણાનું કથન ...	૬
છ દ્રવ્યોને પરસ્પર અત્યંત સંકર હોવા છતાં તેઓ પોતપોતાના નિશ્ચિત સ્વરૂપથી સ્થિત થતાં નથી એવું કથન ...	૭
અસ્તિત્વનું સ્વરૂપ...	૮
સત્તાને અને દ્રવ્યને અર્થોત્તરપણું હોવાનું ખંડન ત્રણ પ્રકારે દ્રવ્યનું લક્ષણ ...	૧૦
એને નયો વડે દ્રવ્યના લક્ષણોના વિભાગ ...	૧૧
દ્રવ્ય અને પદાર્થોના અભેદપણાનું કથન	૧૨
દ્રવ્ય અને શુણ્યના અભેદપણાનું કથન	૧૩
દ્રવ્યના આદેશને વશ સપ્તાભંગી	૧૪
ઉત્પાદને વિશે અસત્તો પ્રાદુર્ભાવ અને વ્યયને વિશે સત્તો વિનાશ હોવાનો નિષેધ	૧૫

વિષય	ગાથા
દ્રવ્યો, શુણ્ય અને પદાર્થોનું પ્રસ્તાપન	૧૬
‘ભાવનો નાશ થતો નથી અને અભાવનો ઉત્પાદ થતો નથી’ તેનું ઉદાહરણ	૧૭
દ્રવ્ય કથ્યચિત્ વ્યય અને ઉત્પાદવાળું હોવા છતાં તેનું સદા અવિનષ્ટપણું અને અનુત્પન્નપણું	૧૮
ધ્રુવતાના પક્ષથી સત્તો અવિનાશ અને અસત્તો અનુત્પાદ ...	૧૯
સિદ્ધને અત્યંત અસત્-ઉત્પાદનો નિષેધ	૨૦
જીવને ઉત્પાદ, વ્યય, સત્-વિનાશ અને અસત્-ઉત્પાદનું કર્તાપણું હોવાની સિદ્ધિરૂપ ઉપસંહાર ...	૨૧
છ દ્રવ્યોમાંથી પાંચને અસ્તિકાયપણાનું સ્થાપન ...	૨૨
કાળ અસ્તિકાયપણે અનુક્ત હોવા છતાં તેનું અર્થપણું ...	૨૩
નિશ્ચયકાળનું સ્વરૂપ ...	૨૪
વ્યવહારકાળનું કથ્યચિત્ પરાશ્રિતપણું	૨૫
વ્યવહારકાળના કથ્યચિત્ પરાશ્રિતપણા વિશે સત્ય યુક્તિ ...	૨૬
— જીવદ્રવ્યાસ્તિકાયનું વ્યાખ્યાન —	
સંસાર-અવસ્થાવાળા આત્માનું સોપાધિ અને નિરુપાધિ સ્વરૂપ ...	૨૭
મુક્તાવસ્થાવાળા આત્માનું નિરુપાધિ સ્વરૂપ	૨૮
સિદ્ધના નિરુપાધિ જ્ઞાન, દર્શન અને મુખનું સમર્થન ...	૨૯
જીવત્વશુણ્યની વ્યાખ્યા ...	૩૦
જીવોનું સ્વાભાવિક પ્રમાણ તથા તેમનો મુક્ત ને અમુક્ત એવો વિભાગ	૩૧-૩૨
જીવના દેહપ્રમાણપણાના દૃષ્ટાંતનું કથન	૩૩
જીવનું દેહથી દેહાંતરમાં અસ્તિત્વ, દેહથી	

વિષય

ગાથા

પૃથક્પણું અને દેહાંતરમાં ગમનનું કારણ	૩૪
સિદ્ધભગવંતોનાં શુદ્ધત્વ અને દેહપ્રમાણુત્વની વ્યવસ્થા ...	૩૫
સિદ્ધભગવાનને કાર્યપણું અને કારણપણું હોવાનું નિરાકરણ...	૩૬
‘શુદ્ધનો અભાવ તે મુક્તિ છે’ એ વાતનું ખંડન ...	૩૭
ચેતયિતૃત્વશુદ્ધની વ્યાખ્યા ...	૩૮
કયા શુદ્ધને કઈ ચેતના હોય છે તેનું કથન	૩૯
ઉપયોગશુદ્ધના વ્યાખ્યાનનો પ્રારંભ	૪૦
માનોપયોગના બેદાનાં નામ અને સ્વરૂપનું કથન ...	૪૧
દર્શનોપયોગના બેદાનાં નામ અને સ્વરૂપનું કથન ...	૪૨
એક આત્મા અનેક જ્ઞાનાત્મક હોવાનું સમર્થન ૪૩	
૬૦૫નું ગુણોથી ભિન્નપણું અને ગુણોનું દ્રવ્યથી ભિન્નપણું હોવામાં દોષ...	૪૪
દ્રવ્ય અને ગુણોનું સ્થેયિત અનન્યપણું વ્યવહેર વગેરે એકતિ દ્રવ્ય-ગુણોના અન્ય-પણાનું કારણ હોવાનું ખંડન ..	૪૬
વસ્તુપણે બેદ અને (વસ્તુપણે) અબેદનું ઉદાહરણ ...	૪૭
દ્રવ્ય અને ગુણોને અર્થાંતરણ હોવામાં દોષ જ્ઞાન અને જ્ઞાનીને સમવાયસાંધ હોવાનું નિરાકરણ ...	૪૯
સમવાયને વિષે પદાર્થાંતરણ હોવાનું નિરાકરણ ૫૦	
દર્શાનરૂપ અને દાર્શનરૂપ પદાર્થપૂર્વક, દ્રવ્ય અને ગુણોના અભિન્નપદાર્થપણાના વ્યાખ્યાનનો ઉપસંહાર ...	૫૧-૫૨
પોતાના ભાવોને કરના થકા, શું જીવે અનાદિ-અનંત છે? શું સાદિ-સાંત છે? શું સાદિ-અનંત છે? શું તદાકારે પરિણત છે? શું તદાકારે અપરિણત છે?—તે આશંકા-ઓનું સમાધાન ...	૫૩

વિષય

ગાથા

જીવને ભાવવશાત્ સાદિ-સાંતપણું અને અનાદિ-અનંતપણું હોવામાં વિરોધનો પરિહાર ...	૫૪
જીવને સત્ જ્ઞાનના હિચ્છેદ અને અસત્ ભાવના ઉત્પાદમાં નિમિત્તમૂળ ઉપાધિનું પ્રતિપાદન ...	૫૫
જીવોને પાંચ ભાવોની પ્રગટતાનું વર્ણન	૫૬
જીવના ઔદયિકાદિ ભાવોના કર્તૃત્વપ્રકારનું કથન ...	૫૭
નિમિત્તમાત્ર તરીકે દ્રવ્યકર્મોને ઔદયિકાદિ ભાવોનું કર્તાપણું ...	૫૮
કર્મને જીવભાવનું કર્તાપણું હોવાની વ્યાખતમાં પૂર્વપક્ષ ...	૫૯
૫૯ મી ગાથામાં કહેલા પૂર્વપક્ષના સમાધાન-રૂપ સિદ્ધાન્ત ...	૬૦
નિશ્ચયથી જીવને પોતાના ભાવોનું કર્તાપણું અને પુદ્ગલકર્મોનું અકર્તાપણું ...	૬૧
નિશ્ચયનયે અભિન્ન કારકો હોવાથી કર્મ અને જીવ સ્વયં પોતપોતાના રૂપના કર્તા છે—એ વિષે નિષ્પણું ...	૬૨
જો કર્મ અને જીવને અન્યોન્ય અકર્તાપણું હોય, તો ‘અન્યે દીધેલું ફળ અન્ય ભોગવે,’ એવો પ્રસંગ આવે;—આવો દોષ ખતાવીને પૂર્વપક્ષની રચુઆત ...	૬૩
કર્મયોગ્ય પુદ્ગલો આપા લોકમાં વ્યાપેલા છે; તેથી ન્યાં આત્મા છે ત્યાં, વિના-જ્ઞાવ્યે જ, તેઓ રહેલાં છે—એ વિષે કથન	૬૪
અન્ય વડે કરવામાં આવ્યા વિના કર્મની ઉત્પત્તિ કઈ રીતે થાય છે તેનું કથન	૬૫
કર્મોની વિચિત્રતા અન્ય વડે કરવામાં આવતી નથી—એ વિષે કથન ...	૬૬
નિશ્ચયથી જીવ અને કર્મને નિજ નિજ રૂપનું જ કર્તાપણું હોવા છતાં, અવહારથી જીવને	

વિષય	ગાથા
કર્મે દીધેલા ફળનો ભોગવો વિરોધ પામ્યો નથી—એ વિષે કથન ...	૬૭
કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વની વ્યાખ્યાનો ઉપસંહાર ૬૮	
કર્મસંયુક્તપણાની મુખ્યતાથી પ્રભુત્વગુણનું વ્યાખ્યાન ...	૬૯
કર્મવિયુક્તપણાની મુખ્યતાથી પ્રભુત્વગુણનું વ્યાખ્યાન ...	૭૦
જીવના ભેદોનું કથન ...	૭૧-૭૨
અર્થ જીવને કર્મનિમિત્તક ષડ્વિધ ગમન અને મુક્ત જીવને સ્વાભાવિક એવું એકે બિર્ધગમન ...	૭૩

— પુદ્ગલદ્રવ્યાર્થિકાચતુર્થ વ્યાખ્યાન —

પુદ્ગલદ્રવ્યના ભેદો...	...	૭૪
પુદ્ગલદ્રવ્યના ભેદોનું વર્ણન ...	...	૭૫
સ્કંધોને વિષે 'પુદ્ગલ' એવો જે વ્યવહાર છે તેનું સમર્થન...	...	૭૬
પરમાણુની વ્યાખ્યા...	...	૭૭
પરમાણુઓ મિલન ભિન્ન ભતિના હોવાનું ખંડન ...	...	૭૮
શબ્દ પુદ્ગલસ્કંધપર્યાય હોવાનું કથન ...	...	૭૯
પરમાણુના એકપ્રકારપણાનું કથન ...	...	૮૦
પરમાણુદ્રવ્યમાં ગુણ-પર્યાય વર્તવાનું કથન ...	...	૮૧
સર્વ પુદ્ગલભેદોનો ઉપસંહાર ...	...	૮૨

— ધર્મદ્રવ્યાર્થિકાચ અને અધર્મદ્રવ્યાર્થિકાચ વ્યાખ્યાન —

ધર્માર્થિકાચનું સ્વરૂપ ...	...	૮૩
ધર્માર્થિકાચનું જ બાકીનું સ્વરૂપ ...	...	૮૪
ધર્માર્થિકાચના ગતિહેતુત્વ વિષે દર્શાવેલ ...	...	૮૫
અધર્માર્થિકાચનું સ્વરૂપ ...	...	૮૬
ધર્મ અને અધર્મના સદ્ભાવની સિદ્ધિ માટે હેતુ ...	...	૮૭
ધર્મ અને અધર્મ ગતિ અને રિચિતિના હેતુઓ હોવા છતાં તેમનું અત્યંત ઉદારીનપણું ...	...	૮૮

વિષય	ગાથા
ધર્મ અને અધર્મના ઉદારીનપણાની બાબતમાં હેતુ	... .. ૮૯

— આકાશદ્રવ્યાર્થિકાચતુર્થ વ્યાખ્યાન —

આકાશનું સ્વરૂપ ...	...	૯૦
લોકની બહાર પણ આકાશ હોવાની સૂચના ...	...	૯૧
આકાશને વિષે ગતિરિચિતિહેતુત્વ હોવામાં દોષનું નિરૂપણ ...	...	૯૨
૯૨ માં ગાથામાં ગતિપક્ષ સંબંધી કથન કયાં પછી રિચિતિપક્ષ સંબંધી કથન ...	...	૯૩
આકાશને ગતિરિચિતિહેતુત્વનો અભાવ હોવા વિષે હેતુ ...	...	૯૪
આકાશને ગતિરિચિતિહેતુત્વ હોવાના ખંડન સંબંધી કથનનો ઉપસંહાર ...	...	૯૫
ધર્મ, અધર્મ અને લોકાકાશનું અવગાહની અપેક્ષાએ એકત્વ હોવા છતાં વસ્તુપણે અન્યત્વ ...	...	૯૬

— સૂક્ષ્મિકા —

દ્રવ્યોનું મૂર્તામૂર્તપણું અને ચેતનાચેતનપણું ...	...	૯૭
દ્રવ્યોનું સક્રિય-નિષ્ક્રિયપણું ...	...	૯૮
મૂર્ત અને અમૂર્તનાં લક્ષણ ...	...	૯૯

— કાળદ્રવ્યનું વ્યાખ્યાન —

વ્યવહારકાળ તથા નિશ્ચયકાળનું સ્વરૂપ ...	...	૧૦૦
કાળના 'નિત્ય' અને 'સૂક્ષ્મિક' એવા બે વિભાગ ...	...	૧૦૧
કાળને દ્રવ્યપણાનું વિધાન અને અર્થિકાચ-પણાનો નિર્ણય ...	...	૧૦૨

— ઉપસંહાર —

ધર્માર્થિકાચના અવગોચનું ફળ કહીને ...	...	૧૦૩
ધર્માર્થિકાચના વ્યાખ્યાનનો ઉપસંહાર ...	...	૧૦૪

વિષય

૧. ગાથા

૨. નવપદાર્થપૂર્વકે ભોક્ષમાર્ગ-

પ્રપંચવર્ણન

આત્મની સ્તુતિપૂર્વકે પ્રતિજ્ઞા ...	૧૦૫
ભોક્ષમાર્ગની સૂચના ...	૧૦૬
સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચાકિની સૂચના ..	૧૦૭
પદાર્થોનાં નામ અને સ્વરૂપનું કથન	૧૦૮

— છપપદાર્થનું વ્યાખ્યાન —

છપના સ્વરૂપનું કથન...	૧૦૯
સંસારી છપોના ભેદોમાંથી પૃથ્વીકાયિક વગેરે પાંચ ભેદોનું કથન ...	૧૧૦
પૃથ્વીકાયિક વગેરે પંચવિધ છપોના સ્થાવર-ત્રસપણાસંબંધી કથન ...	૧૧૧
પૃથ્વીકાયિક વગેરે પંચવિધ છપોના એકેન્દ્રિયપણાનો નિયમ ...	૧૧૨
એકેન્દ્રિયોને ચૈતન્યનું અસ્તિત્વ હોવા સંબંધી દર્શાવ ...	૧૧૩
દ્વીન્દ્રિય છપોના પ્રકારની સૂચના...	૧૧૪
ત્રીન્દ્રિય છપોના પ્રકારની સૂચના ...	૧૧૫
ચતુર્ન્દ્રિય છપોના પ્રકારની સૂચના	૧૧૬
પંચેન્દ્રિય છપોના પ્રકારની સૂચના	૧૧૭
એકેન્દ્રિયાદિ છપોનો ચતુર્ભૂતિસંબંધ દર્શાવીને તે છપભેદોનો ઉપસંહાર ...	૧૧૮
ગતિનામકર્મ અને આયુષ્યકર્મના ઉદયથી નિષ્પન્ન થતાં હોવાથી દેવતાદિનું અનાત્મ-સ્વભાવપણું ...	૧૧૯
પૂર્વોક્ત છપવિસ્તારનો ઉપસંહાર ...	૧૨૦
અવહારછપવત્તના એકાંતની પ્રતિપત્તિનું ખંડન ...	૧૨૧
અન્યથી અસાધારણ એવાં છવકાર્યોનું કથન ...	૧૨૨
છપ-વ્યાખ્યાનનું ઉપસંહારની અને અછપ-જ્ઞાનના પ્રારંભની સૂચના ...	૧૨૩

વિષય

૨. ગાથા

— અછપપદાર્થનું વ્યાખ્યાન —

આકાશાદિનું અછપપણું દર્શાવવા માટે હેતુ ૧૨૪	
આકાશાદિનું અવેતનત્વસામાન્ય નક્કી કરવા માટે અનુમાન ...	૧૨૫
છપ-પુદ્ગલના સંયોગમાં પણ, તેમના ભેદના કારણજૂત સ્વરૂપનું કથન ...	૧૨૬-૧૨૭
છપ-પુદ્ગલના સંયોગથી નિષ્પન્ન થતા અન્ય સાત પદાર્થોના ઉપોદ્ધાત અર્થે છવકર્મ અને પુદ્ગલકર્મના ચક્રનું વર્ણન ૧૨૮-૧૩૦	

— પુણ્ય-પાપપદાર્થનું વ્યાખ્યાન —

પુણ્ય-પાપને યોગ્ય લાવના સ્વભાવનું કથન ૧૩૧	
પુણ્ય-પાપનું સ્વરૂપ ...	૧૩૨
મૂર્તકર્મનું સમર્થન ...	૧૩૩
મૂર્તકર્મનો મૂર્તકર્મની સાથે જે બંધપ્રકાર તમા અમૂર્ત છપોના મૂર્તકર્મની સાથે જે બંધપ્રકાર તેની સૂચના ...	૧૩૪

— આસરપદાર્થનું વ્યાખ્યાન —

પુણ્યાસરનું સ્વરૂપ ...	૧૩૫
પ્રચરત રાગનું સ્વરૂપ ...	૧૩૬
અનુકંપાનું સ્વરૂપ ...	૧૩૭
ચિત્તની કલુષતાનું સ્વરૂપ ...	૧૩૮
પાપાસરનું સ્વરૂપ ...	૧૩૯
પાપાસરવશી લાવોનો વિસ્તાર	૧૪૦

— સંવરપદાર્થનું વ્યાખ્યાન —

પાપના સંવરનું કથન ...	૧૪૧
સામાન્યપણે સંવરનું સ્વરૂપ ...	૧૪૨
વિક્રિયપણે સંવરનું સ્વરૂપ ...	૧૪૩

— નિર્જરાપદાર્થનું વ્યાખ્યાન —

નિર્જરાનું સ્વરૂપ...	૧૪૪
નિર્જરાનું મુખ્ય કારણ ...	૧૪૫
ધ્યાનનું સ્વરૂપ ...	૧૪૬

વિષય

ગાથા

— અધ્યપદાર્થનું વ્યાખ્યાન —

અંધનું સ્વરૂપ ...	... ૧૪૭
અંધનું અહિરંગ કારણ અને અંતરંગ કારણ ૧૪૮	
મિથ્યાત્વાદિ દ્રવ્યપર્યાયિને પણ અંધના	
અહિરંગ-કારણપણાનું પ્રકાશન...	૧૪૯

— મોક્ષપદાર્થનું વ્યાખ્યાન —

દ્રવ્યકર્મમોક્ષના હેતુભૂત પરમ-સંવરરૂપે	
ભાવમોક્ષના સ્વરૂપનું કથન ...	૧૫૦-૧૫૧
દ્રવ્યકર્મમોક્ષના હેતુભૂત એવી પરમનિર્ગુણના	
કારણભૂત ધ્યાન ...	૧૫૨
દ્રવ્યમોક્ષનું સ્વરૂપ ...	૧૫૩

— મોક્ષમાર્ગપ્રપંચસૂચક સૂત્રિકા —

મોક્ષમાર્ગનું સ્વરૂપ ...	... ૧૫૪
સ્વસમયના મહણ અને પરસમયના ત્યાગ- પૂર્વક કર્મક્ષય થાય છે—એવા પ્રતિપાદન દ્વારા ‘જીવસ્વભાવમાં નિયત ચારિત્ર તે મોક્ષમાર્ગ છે’ એવું નિરૂપણ ...	૧૫૫
પરચારિત્રમાં પ્રવર્તનારનું સ્વરૂપ ...	૧૫૬
પરચારિત્રપ્રવૃત્તિ અંધહેતુભૂત હોવાથી તેને મોક્ષમાર્ગપણાનો નિષેધ ...	૧૫૭
સ્વચારિત્રમાં પ્રવર્તનારનું સ્વરૂપ ...	૧૫૮
શુદ્ધ સ્વચારિત્રપ્રવૃત્તિનો માર્ગ ...	૧૫૯
નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગના સાધન તરીકે, પૂર્વોદ્દિષ્ટ વ્યવહારમોક્ષમાર્ગનો નિર્દેશ ...	૧૬૦

વિષય

ગાથા

વ્યવહારમોક્ષમાર્ગના સાધ્ય તરીકે, નિશ્ચય-

મોક્ષમાર્ગનું કથન...	... ૧૬૧
આત્માના ચારિત્ર-જ્ઞાન-દર્શનપણાનું પ્રકાશન ૧૬૨	
સર્વ સંસારી આત્માઓ મોક્ષમાર્ગને	
યોગ્ય હોવાનું નિરાકરણ ...	૧૬૩
દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનું કથયિત અંધહેતુપણું	
અને જીવસ્વભાવમાં નિયત ચારિત્રનું	
સાક્ષાત મોક્ષહેતુપણું ...	૧૬૪
સૂક્ષ્મ પરસમયનું સ્વરૂપ ...	૧૬૫
શુદ્ધસંપ્રયોગને કથયિત અંધહેતુપણું હોવાથી	
તેને મોક્ષમાર્ગપણાનો નિષેધ ...	૧૬૬
સ્વસમયની ઉપલબ્ધિમાં રાગ જ એક હેતુ ૧૬૭	
રાગલવભૂલક દોષપરંપરાનું નિરૂપણ ૧૬૮	
રાગરૂપ કલેશનો નિરોધ નાશ કરવાયોગ્ય	
હોવાનું નિરૂપણ ...	૧૬૯
અર્હતાદિની ભક્તિરૂપ પરસમયપ્રવૃત્તિમાં	
સાક્ષાત મોક્ષહેતુપણાનો અભાવ હોવા છતાં	
પરંપરાએ મોક્ષહેતુપણાનો સદ્ભાવ ૧૭૦	
માત્ર અર્હતાદિની ભક્તિ જોટલા રાગથી	
ઉત્પન્ન થતો સાક્ષાત મોક્ષનો અંતરાય ૧૭૧	
સાક્ષાત મોક્ષમાર્ગના સાર-સૂચન દ્વારા શાસ્ત્ર- તાત્પર્યેષ ઉપસંહાર ...	૧૭૨
શાસ્ત્રકર્તાની પ્રતિજ્ઞાની પૂર્ણતા સૂચવનારી	
સમાપ્તિ ...	૧૭૩

વિષય

ગાથા

૨. નવપદાર્થપૂર્વકે મોક્ષમાર્ગ-

પ્રપંચવર્જિન

આત્મની સ્તુતિપૂર્વકે પ્રવિષ્ટા ...	૧૦૫
મોક્ષમાર્ગની સૂચના ...	૧૦૬
સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રીની સૂચના ..	૧૦૭
પદાર્થોનાં નામ અને સ્વરૂપનું કથન	૧૦૮

— જીવપદાર્થનું વ્યાખ્યાન —

જીવના સ્વરૂપનું કથન...	૧૦૯
સંસારી જીવોના ભેદોમાથી પૃથ્વીકાષિક વગેરે પાંચ ભેદોનું કથન ...	૧૧૦
પૃથ્વીકાષિક વગેરે પંચવિધ જીવોના સ્થાવર-નરુપણાસંખ્યથી કથન ...	૧૧૧
પૃથ્વીકાષિક વગેરે પંચવિધ જીવોના એકેદિયપણાનો નિયમ ...	૧૧૨
એકેદિયોને ચૈતન્યનું અસ્તિત્વ હોવા સંખ્યથી દર્શાવત ...	૧૧૩
દ્વોદિય જીવોના પ્રકારની સૂચના...	૧૧૪
ત્રીદિય જીવોના પ્રકારની સૂચના ...	૧૧૫
ચતુર્દિય જીવોના પ્રકારની સૂચના	૧૧૬
પંચેદિય જીવોના પ્રકારની સૂચના	૧૧૭
એકેદિયાદિ જીવોનો અતુર્ગતિસંખંધ દર્શાવીને તે જીવભેદોનો ઉપસંહાર ...	૧૧૮
ગતિનામકર્મ અને આયુષકર્મના ઉદયથી નિષ્પન્ન થતાં હોવાથી દેવતાદિનું અનાંતમ-સ્વસાવણું ...	૧૧૯
પૂર્વોક્તિ જીવવિસ્તારનો ઉપસંહાર ...	૧૨૦
અવહારજીવત્વના એકાંતની પ્રતિપત્તિનું ખંડન ...	૧૨૧
અન્યથી અસાધારણ એવાં જીવદાર્થોનું કથન ...	૧૨૨
જીવ-વ્યાખ્યાનનું ઉપસંહારની અને અજીવ-વ્યાખ્યાનના પ્રારંભની સૂચના ...	૧૨૩

વિષય

ગાથા

— અજીવપદાર્થનું વ્યાખ્યાન —

આકાશાદિનું અજીવપણું દર્શાવવા માટે હેતુ	૧૨૪
આકાશાદિનું અચેતનત્વસામાન્ય નક્કી કરવા માટે અનુમાન ...	૧૨૫
જીવ-પુદ્ગલના સંયોગમાં પણ, તેમના ભેદના કારણભૂત સ્વરૂપનું કથન ...	૧૨૬-૧૨૭
જીવ-પુદ્ગલના સંયોગથી નિષ્પન્ન થતા અન્ય સાત પદાર્થોના ઉપોદ્ધાત અર્થે જીવકર્મ અને પુદ્ગલકર્મના ચક્રનું વર્ણન	૧૨૮-૧૩૦

— પુણ્ય-પાપપદાર્થનું વ્યાખ્યાન —

પુણ્ય-પાપને યોગ્ય ભાવના સ્વભાવનું કથન	૧૩૧
પુણ્ય-પાપનું સ્વરૂપ ...	૧૩૨
મૂર્તકર્મનું સમર્પન ...	૧૩૩
મૂર્તકર્મનો મૂર્તકર્મની સાથે જે બંધપ્રકાર તથા અમૂર્ત જીવો મૂર્તકર્મની સાથે જે બંધપ્રકાર તેની સૂચના ...	૧૩૪

— આસન્નપદાર્થનું વ્યાખ્યાન —

પુણ્યાસન્નનું સ્વરૂપ ...	૧૩૫
પ્રસરત રાગનું સ્વરૂપ ...	૧૩૬
અનુકંષાનું સ્વરૂપ ...	૧૩૭
ચિત્તની કલુષતાનું સ્વરૂપ ...	૧૩૮
પાપાસન્નનું સ્વરૂપ ...	૧૩૯
પાપાસન્નના ભાવોનો વિસ્તાર ...	૧૪૦

— સંવરપદાર્થનું વ્યાખ્યાન —

પાપના સંવરનું કથન ...	૧૪૧
સામાન્યપણે સંવરનું સ્વરૂપ ...	૧૪૨
વિશેષપણે સંવરનું સ્વરૂપ ...	૧૪૩

— નિર્ગરપદાર્થનું વ્યાખ્યાન —

નિર્ગરાનું સ્વરૂપ...	૧૪૪
નિર્ગરાનું મુખ્ય કારણ ...	૧૪૫
ધ્યાનનું સ્વરૂપ ...	૧૪૬

પચાસ્તિકાયપદ્ધત્યમકારેણ પ્રરૂપણમ્ ।

પૂર્વ મૂલપદાર્થાનામિદ્ સૂત્રકૃતા કૃતમ્ ॥ ૪ ॥

જીવાજીવદ્વિપર્યાયરૂપાણાં ચિત્રવર્ત્તનામ્ ।

તતો નવપદાર્થાનાં વ્યવસ્થા પ્રતિપાદિતા ॥ ૫ ॥

તતસ્તત્ત્વપરિજ્ઞાનપૂર્વેણ ત્રિતયાત્મના ।

મોક્તા માર્ગેણ કલ્યાણી મોક્ષપ્રાપ્તિરપશ્ચિમા ॥ ૬ ॥

[હવે ત્રણ શ્લોકો દ્વારા દીકાર આચાર્યદેવ આ પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ નામના શાસ્ત્રમાં ક્યા ક્યા વિષયોનું નિરૂપણ છે તે અતિ સંક્ષેપથી કહે છે:]

[શ્લોકાર્થ:-] અહીં પહેલાં 'સૂત્રકર્તાએ મૂળ પદાર્થોનું પંચાસ્તિકાય અને પડ્દવ્યના પ્રકારથી રૂપણ કર્યું છે (અર્થાત્ આ શાસ્ત્રમાં પ્રથમ અધિકારને વિષે શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવે વિધેના મૂળ પદાર્થોનું પાંચ અસ્તિકાય અને છ દ્રવ્યની પદ્ધતિથી નિરૂપણ કર્યું છે). [૪]

[શ્લોકાર્થ:-] પછી (બીજા અધિકારમાં), જીવ અને અજીવ એ બેના પર્યાયોરૂપ નવ પદાર્થોની—કે જેમના માર્ગ અર્થાત્ કાર્ય સિદ્ધિસિત્ત પ્રકારના છે, તેમની—વ્યવસ્થા પ્રતિપાદિત કરી છે. [૫]

[શ્લોકાર્થ:-] પછી (બીજા અધિકારના અંતમાં) તત્ત્વના પરિજ્ઞાનપૂર્વકે (પંચાસ્તિકાય, પડ્દવ્ય અને નવ પદાર્થના ચતુર્થ જ્ઞાનપૂર્વકે) ત્રયાત્મક માર્ગથી

* આ શાસ્ત્રના કર્તા શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવ છે. તેમનાં બીજાં નામો પદ્મનંદી, વક્રગીવાચાર્ય, એલાચાર્ય અને ગૃધ્રપિચ્છાચાર્ય છે. શ્રી જયસેનાચાર્યદેવ આ શાસ્ત્રની તાત્પર્યવૃત્તિ નામની દીકારે પ્રારંભ કરતાં લખે છે કે: 'હવે શ્રી કુમારનંદી-સિદ્ધાંતિદેવના શિષ્ય શ્રીમત્કુંદકુંદાચાર્યદેવ—જેમનાં બીજાં નામો પદ્મનંદી વગેરે હતાં તેમણે—પ્રસિદ્ધકથાન્યાયે પૂર્વવિદેહમાં જઈ પીતરાજ—સર્વજ્ઞ સીમધરસ્વામી તીર્થંકરપરમદેવનાં દર્શન કરીને, તેઓથીના મુખકમળથી નીકળેલી દિવ્ય વાણીના શ્રવણ વડે અવધારિત પદાર્થ દ્વારા શુદ્ધાત્મતત્ત્વાદિ સારશૂત અર્થને મહીને, ત્યાંથી પાછા આવી અંતઃતત્ત્વ અને બાહ્યતત્ત્વના ગોણુ-મુખ્ય પ્રતિપાદન અર્થે અથવા શિવકુમારમહારાજાદિ સંપ્રેરયિ શિષ્યના પ્રતિબોધન અર્થે રચેલા પંચાસ્તિકાય-પ્રાશ્નતશાસ્ત્રનું યથાક્રમે અધિકારશુદ્ધિપૂર્વકે તાત્પર્યાર્થરૂપ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે.'

અથ સૂત્રાવતારઃ—

ઈંદસદવંદિયાણં તિહુઅળહિદમધુરવિસદવક્ષાણં ।

અંતાતીદગુણાણં નમો જિણાણં જિદમવાણં ॥ ૧ ॥

ઈન્દ્રશતવન્દિતેભ્યસ્ત્રિધુવનહિતમધુરવિશદવાક્યેભ્યઃ ।

અન્તાતીતગુણેભ્યો નમો જિનેભ્યો જિતમવેભ્યઃ ॥ ૧ ॥

અથાત્ર ‘નમો જિનેભ્યઃ’ इत्यनेन ‘जिनभावनप्रस्काररूपमसाधारणं वास्यस्यादौ
‘मङ्गलमुपात्तम् । अनादिना संतानेन प्रवर्तमाना’ अनादिनैव संतानेन प्रवर्तमानैरिन्द्राणां

.(સમ્યક્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાત્મક આગંધી) કંઠ્યાણુસ્વરૂપ ઉત્તમ-મેક્ષપ્રાપ્તિ કહી છે. [૬]

હવે (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્ય દર્શવિરચિત) ગાથાસૂત્રનું અવતરણ કરવામાં આવે છે:

ગાથા ૧

અન્યથાર્થઃ— [‘ઈન્દ્રશતવન્દિતેભ્યઃ’] સૌ ઇન્દ્રોથી જે ધંદિત છે,
[ત્રિધુવનહિતમધુરવિશદવાક્યેભ્યઃ] ત્રણ લોકને હિતકર, મધુર અને વિશદ (નિર્મળ,
સ્વચ્છ) જેમની-વાણી છે, [‘અન્તાતીતગુણેભ્યઃ’] (ચૈતન્યના અનંત વિદ્યાસ્વરૂપ)
અનંત ગુણ જેમને-પરતે છે અને [‘જિતમવેભ્યઃ’] ભવ-ઉપર જેમણે જય મેળવ્યો
છે, [‘જિનેભ્યઃ’] તે જિનેને [નમઃ] નમસ્કાર હો.

ટીકા—અહીં ‘(આ-ગાથામાં)’ ‘જિનેને નમસ્કાર હો.’ જેમ કહીને
‘શાસ્ત્રના આદિમાં જિનેને ભાવનપ્રસ્કારરૂપ અસંધારણ મંગળ કહ્યું.’ જેઓ આનાદિ
પ્રવાહથી ‘પ્રવર્તતા’ (આત્મા આવતા) થકા આનાદિ ‘પ્રવાહથી’ જ પ્રવર્તતા

મળતે અર્થાત્-પાપને-ગળે—નંદ ૧૨ તે મંગળ છે, અથવા સુખને પ્રાપ્ત કરે—
ભાવે તે મંગળ છે.

શત-ઈન્દ્રવંદિત, ત્રિજગહિત-નિર્મળ-મધુર વદનારને,
નિઃસીમ ગુણ ધરનારને, જિતભવ નમું જિનરાજને. ૧.

શતૈર્વન્દિતા યે इत्यनेन सर्वदैव देवाधिदेवत्वात्तेषामેવાસાધારણનમસ્કારાર્હત્વમુક્તમ્ ।
 त्रिभुवनमूर्ध्वाधोमध्यलोकवर्ती स्मस्त एवं जीवलोकस्तस्मै निर्व्यावाधविशुद्धात्मतत्त्वोप-
 लम्भोपायाभिधायित्वादितं, परमार्थरसिकजनमनोहारित्वान्मधुरं, निरस्तसमस्तशંकादि-
 दोषास्पदत्वाद्विशदं वाक्यं दिव्यो ध्वनिर्व्योपामित्यनेन समस्तवस्तुयाथात्म्योપदेशि-
 ત્વાત્પ્રેક્ષાત્મવીક્ષપ્ત્વમાख्याતમ્ । અન્તમતીતઃ ક્ષેત્રાનવચ્છિન્નઃ કાલાનવચ્છિન્નશ્ચ

(-આધ્યા. આવતા) * સો સો ઇંદ્રોથી વંદિત છે' એમ કહીને સદાય દેવાધિદેવપણાને
 હીધે તેઓ જ (જિતો જ) અસાધારણ નમસ્કારને યોગ્ય છે. એમ કહ્યું. 'જેમની
 વાણી અર્થાત્ દિવ્ય ધ્વનિ ત્રણ લોકને—ઉર્ધ્વ-અધો-મધ્ય લોકવર્તી સઘળા
 જીવસમૂહને—નિર્બાધ વિશુદ્ધ આત્મતત્ત્વની ઉપસાધિતો ઉપાય કહેનાર હોવાથી
 હિતકર છે, પરમાર્થરસિક જનોનાં મનને હરનાર હોવાથી મધુર છે અને સમસ્ત
 શંકાદિ દોષોનાં સ્થાન દૂર કરવામાં આવ્યાં હોવાથી વિશદ (નિર્મળ, ૨૫૪) છે'
 એમ કહીને (જિતો) સમસ્ત વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપનો ઉપદેશ કરનારા 'હોવાથી
 વિચારવંત ડાહ્યા પુરુષોના બહુમાનને યોગ્ય છે (અર્થાત્ જેમનો ઉપદેશ વિચારવંત
 ડાહ્યા પુરુષોએ બહુમાનપૂર્વક વિચારવો જોઈએ એવા છે) એમ કહ્યું. 'અનંત
 —ક્ષેત્રથી અંત રહિત અને કાળથી અંત રહિત—પરમચૈતન્યશક્તિના વિલાસસ્વરૂપ
 ગુણ જેમને વર્તે છે' એમ કહીને (જિતોને) પરમ અદ્ભુત જ્ઞાનાતિશય પ્રગટ થયો
 હોવાથી જ્ઞાનાતિશયને પામેલા ચોર્ગીંદ્રોથી પણ વંદ્ય છે એમ કહ્યું. 'ભવ અર્થાત્
 સંસાર ઉપર જેમણે જય મેળવ્યો છે' એમ કહીને કૃતકૃત્યપણું પ્રગટ થયું હોવાથી
 તેઓ જ (જિતો જ) ખીજા અકૃતકૃત્ય જીવોનું શરણ છે એમ ઉપદેશ્યું.—આ પ્રમાણે
 સર્વ પદોનું તાત્પર્ય છે.

ભાવાર્થ:—અહીં જિનભગવતોનાં ચાર વિશેષણો વર્ણવીને તેમને ભાવનમસ્કાર
 કર્યો છે. (૧) પ્રથમ તો, જિનભગવતો સો ઇંદ્રોથી વંદ્ય છે. આવા અસાધારણ
 નમસ્કારને યોગ્ય ખીજું કોઈ નથી, કારણ કે દેવોને અને અશુરોને યુદ્ધ થતું હોવાથી
 (દેવાધિદેવ જિનભગવાન-સિવાય) અન્ય કોઈ પણ દેવ સો ઇંદ્રોથી વંદિત નથી.

* ભવનવાસી દેવોના ૪૦ ઇંદ્રો, બ્યંતર દેવોના ૩૨, કલ્પવાસી દેવોના ૨૪, જ્યોતિષક
 દેવોના ૨, મનુષ્યોના ૧ અને તિર્થંચોના ૧—એમ કુલ ૧૦૦ ઇંદ્રો અનાદિ પ્રવાહરે
 આત્મા આવે છે.

પરમચૈતન્યશક્તિવિજ્ઞાસલક્ષણો ગુણો ચેવામિત્યનેન તુ પરમાદ્વિતજ્ઞાનાતિશયપ્રકાશનાદ-
વાત્તજ્ઞાનાતિશયનામપિ યોગીન્દ્રાણાં વચ્ચત્વમુદિતમ્ । જિતો મવ આજવંજવો ચૈરિત્યનેન
તુ કૃતકૃત્યત્વપ્રકટનાત્ત્વ એવાન્યેવામકૃતકૃત્યાનાં શરણમિત્યુપદિષ્ટમ્ । इति सर्वपदानां
તાત્પર્યમ્ ॥ ૧ ॥

(૨) બીજું, જિનભગવાનની વાણી ત્રણ લોકને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિને
ઉપાય દર્શાવતી હોવાથી હિતકર છે; વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિથી ઉત્પન્ન સહજ-
અપૂર્વ-પરમાત્મરૂપ પારમાર્થિકસુખરસાસ્વાદના રસિક જનોનાં મનને હરતી હોવાથી
(અર્થાત્ પરમ સમરસીભાવના રસિક જીવને શુદ્ધિ કરતી હોવાથી) મધુર છે;
શુદ્ધ હવાસ્તિકાયાદિ સાત તત્ત્વ, નવ પદાર્થ, છ દ્રવ્ય અને પાંચ અસ્તિકાપદ
સંશય-વિમોહ-વિભ્રમ રહિત નિરૂપણ કરતી હોવાથી અથવા પૂર્વાપરવિરોધાદિ દોષ રહિત
હોવાથી અથવા યુગપદ્ સર્વ જીવને પોતપોતાની ભાષામાં સ્પષ્ટ અર્થજ્ઞ પ્રતિપાદન
કરતી હોવાથી વિશદ-સ્પષ્ટ-વ્યક્ત છે. આ રીતે જિનભગવાનની વાણી જ પ્રમાણભૂત
છે; એકાંતે અપૌરુષેય વચન કે વિચિત્ર કથારૂપ કલ્પિત પુરાણવચનો પ્રમાણભૂત
નથી. (૩) ત્રીજું, અનંત દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવને જાણનારો અનંત કેવળજ્ઞાનગુણ
જિનભગવતોને વર્તે છે. આ રીતે શુદ્ધિ આદિ સાત શુદ્ધિ તેમ જ મતિજ્ઞાનાદિ
અતુર્વિધ જ્ઞાનથી સંપન્ન ગણધરદેવાદિ યોગીન્દ્રોને પણ તેઓ વધ છે. (૪) ચોથું,
પાંચ પ્રકારના સંસારને જિનભગવતોએ છુટ્ટો છે. આ રીતે કૃતકૃત્યપણાને દીધે
તેઓ જ બીજા અકૃતકૃત્ય જીવોનું શરણ છે, અન્ય કોઈ નહિ.—આ પ્રમાણે ચાર
વિશેષજોથી યુક્ત જિનભગવતોને પ્રથના આદિમાં ભાવનમસ્કાર કરીને મંગળ કહ્યું.

પ્રશ્ન:—જે શાસ્ત્ર પાતે જ મંગળ છે, તેનું મંગળ શા માટે કરવામાં
આવે છે?

ઉત્તર:—ભક્તિ અર્થે મંગળનું પણ મંગળ કરવામાં આવે છે. સૂર્યને
દીપકથી, મહાસાગરને જળથી, વાગીશ્રીને (સરસ્વતીને) વાણીથી અને મંગળને
મંગળથી અર્ચવામાં આવે છે. ૧.

* આ ગાથાની શીર્ષપંક્તિમાં દેવકૃત દીકરામાં, શાસ્ત્રનું મંગળ, શાસ્ત્રનું નિમિત્ત, શાસ્ત્રનો
રેડ (પળ), શાસ્ત્રનું પરિભાષ, શાસ્ત્રનું નામ અને શાસ્ત્રના કર્તા—એ ■ પાત્રોનું વિસ્તૃત
વિવેચન કર્યું છે.

વળી શ્રી જમ્ભવેનાચાર્યદેવે આ ગાથાના શબ્દાર્થ, નવાર્થ, મનાર્થ, આગમ્યાર્થ અને
ભાવાર્થ સમજાવીને, ‘એ રીતે વ્યાખ્યાનકાળે સર્વે શબ્દાર્થ, નવાર્થ, મનાર્થ, આગમ્યાર્થ અને
ભાવાર્થ યોગ્યથોય છે’ એમ કહ્યું છે.

સમણમુહુગદમટ્ટં ચદુગ્ગદિણિવારણં સણિલ્લાણં ।

एसो पणमिय शिरसा समयमियं सुणह वोच्छामि ॥ २ ॥

શ્રમણમુલોદ્ધતાર્થં ચતુર્ગતિનિવારણં સનિર્વાણમ્ ।

एष प्रणम्य शिरसा समयमिमं शृणुत वक्ष्यामि ॥ २ ॥

સમયો હાગમઃ । તસ્ય પ્રણામપૂર્વકમાત્મનાભિધાનમત્ર મતિજ્ઞાતમ્ । યુજ્યતે હિ સ પ્રણન્દુમભિધાતું ચાત્તોપદિષ્ટત્વે સતિ સફલત્વાત્ । તત્ત્રાત્તોપદિષ્ટત્વમસ્ય શ્રમણમુલોદ્ધ- તાર્થત્વાત્ । શ્રમણા હિ મહાશ્રમણાઃ સર્વજ્ઞવીતરાગાઃ । અર્થઃ પુનરનેકશબ્દસંબન્ધેનાભિ-

ગાથા ૨

અન્યાર્થઃ—[શ્રમણમુલોદ્ધતાર્થ] શ્રમણના મુખમાંથી નીકળેલ અર્થમય (-સર્વજ્ઞ મહામુનિના મુખથી કહેવાયેલા પદ્યાર્થને કહેનાર), [ચતુર્ગતિનિવારણ] ચાર ગતિનું નિવારણ કરનાર અને [સનિર્વાણમ્] નિર્વાણ સહિત (-નિર્વાણના કારણભૂત) —[ઈમે સમય] એવા આ સમયને [શિરસા પ્રણમ્ય] શિરસા પ્રણમીને [ઘણ વક્ષ્યામિ] હું તેનું કથન કરું છું; [શ્રુણુત] તે શ્રવણ કરે.

ટીકા:—સમય એટલે આગમ; તેને પ્રણામ કરીને પોતે તેનું કથન કરશે એમ આહી (શ્રીમદ્ભગવત્કૃદ્કૃદાચાર્યદેવે) પ્રતિજ્ઞા કરી છે. તે (સમય) પ્રણામ કરવાને અને કથન કરવાને યોગ્ય છે, કારણ કે તે આપ્ત વડે ઉપદિષ્ટ હોવાથી સફળ છે. ત્યાં, તેનું આપ્ત વડે ઉપદિષ્ટપણું એટલા માટે છે કે જેથી તે ‘શ્રમણના મુખમાંથી નીકળેલ અર્થમય’ છે. ‘શ્રમણ’ એટલે મહાશ્રમણ—સર્વજ્ઞવીતરાગદેવો; અને ‘અર્થ’ એટલે અનેક શબ્દોના સંબંધથી કહેવામાં આવતો, વસ્તુપણે એક એવો

* આપ્ત = વિશ્વાસપાત્ર; પ્રમાણભૂત; વચાર્થ વક્તા. [સર્વસદેવ સમસ્ત વિશ્વને પ્રત્યેક સમયે સંપૂર્ણપણે જાણી રહ્યા છે અને તેઓ વીતરાગ (મોહરાગદ્વંધરહિત) હોવાથી તેમને અસત્ય કહેવાનું કેશમાત્ર પ્રયોજન રહ્યું નથી, તેથી વીતરાગ-સર્વસદેવ ખરેખર આપ્ત છે. આવા આપ્ત વડે આગમ ઉપદેશવામાં આવ્યું હોવાથી તે (આગમ) સફળ છે.]

આ સમયને શિરનમનપૂર્વક લાખું છું, સૂણજે તમે;

જિનવદનનિર્ગત-અર્થમય, ચતુર્ગતિહરણ, શિવહેતુ છે. ૨.

ધીયમાનો વસ્તુતયૈકોઽભિધેયઃ । સફલત્વં તુ ચતસૃણાં નારકતિર્યગ્મનુપ્યદેવત્વલક્ષણાનાં
ગતીનાં નિવારણત્વાત્ પારતંત્ર્યનિવૃત્તિલક્ષણસ્ય નિર્વાણસ્ય શુદ્ધાત્મતત્ત્વોપલમ્બરૂપસ્ય
ધર્મપરયાં કારણત્વાત્ સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિલક્ષણસ્ય ચ ફલસ્ય સદ્ભાવાદિતિ ॥ ૨ ॥

*સમવાઓ પંચળ્હં સમત્તિ જિણુત્તમેહિ પળ્ણત્તં ।

સો ચેવ હવદિ લોઓ તત્તો અમિઓ અલોઓ સ્વં ॥ ૩ ॥

*સમવાદઃ સમવાયો વા પંચાનાં સમય इति जिनोत्तमैः मङ्गलम् ।

स च एव भवति लोकस्ततोऽमितोऽलोकः स्वम् ॥ ३ ॥

પદાર્થઃ. વળી તેનું (સમયનું) સફળપણું જોડણા મારે છે કે જેથી તે સમય
(૧) 'નારકત્વ, તિર્યચત્વ, મનુષ્યત્વ અને દેવત્વસ્વરૂપ ચાર ગતિઓનું' નિવારણું કરવાને
લીધે અને (૨) શુદ્ધાત્મત્વની ઉપલબ્ધિરૂપ 'નિર્વાણનું' પરપરાએ કારણું હોવાને
લીધે (૧) પરતંત્રતાનિવૃત્તિ જેનું લક્ષણ છે અને (૨) સ્વતંત્રતાપ્રાપ્તિ જેનું લક્ષણ છે
એવા ક્ષણથી સંહિત છે.

ભાવાર્થઃ—વીતરાગસર્વજ્ઞ મહાશ્રમભણના મુખથી નીકળેલા શબ્દસમયને કોઈ
આસન્નભવ્ય પુરુષ સાંભળીને, તે શબ્દસમયના વાચ્યભૂત પંચાસ્તિકાચસ્વરૂપ અર્થ-
સમયને જાણે છે અને તેની અંદર આવી જતા શુદ્ધવાસ્તિકાચસ્વરૂપ અર્થમાં
(પદાર્થમાં) વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિ વડે સ્થિત રહીને ચાર ગતિનું નિવારણ
કરી, નિર્વાણને પામી, સ્વાત્મોપજ્ઞ, અનાકુળતાલક્ષણ, અનંત મુખને પ્રાપ્તિ કરે છે.
આ કારણથી દ્રવ્યાગમરૂપ શબ્દસમય નમસ્કાર કરવાને અને વ્યાખ્યાન કરવાને
યોગ્ય છે. ૨.

ગાથા ૩

અન્યથાર્થઃ— [પંચળ્હાં સમવાદઃ] પાંચ અસ્તિકાચનું સમવાયપૂર્વક

* મૂળ ગાથામાં સમવામો શબ્દ છેઃ સંસ્કૃત ભાષામાં તેનો અર્થ સમવાદઃ પણ થાય
અને સમવાયઃ પણ થાય.

† ચાર ગતિનું નિવારણ (અર્થાત્ પરતંત્રતાની નિવૃત્તિ) અને નિર્વાણની કૃત્તિ (અર્થાત્
સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ) તે સમયનું ફળ છે.

સમવાદ વા સમવાય પાંચ તણો સમય-આખું જિને;

તે લોક છે, આગળ અમાપ અલોક આભસ્વરૂપ છે. ૩.

અત્ર શબ્દજ્ઞાનાર્થરૂપેણ ત્રિવિધાઽભિધેયતા સમયશબ્દસ્ય લોકાલોકવિભાંગશ્ચા-
ભિહિતઃ । તત્ર ચ વજ્રાનામસ્તિકાયાનાં સમો મધ્યસ્થો રાગદ્વેષાભ્યામનુપદતો વર્ણપદ-
વાક્યસન્નિવેશવિશિષ્ટઃ પાઠો વાદઃ શબ્દસમયઃ શબ્દાગમ इति યાવત્ । તેપામેવ મિથ્યાદર્શ-
નોદયોચ્છેદે સત્તિ સમ્યગવાયઃ પરિચ્છેદો જ્ઞાનસમયો જ્ઞાનાગમ इति યાવત્ । તેપામેવા-
ભિધાનમત્યયપરિચ્છિન્નાનાં વસ્તુરૂપેણ સમવાયઃ સંધાતોઽર્થસમયઃ સર્વપદાર્થસાર્થ इति

નિરૂપણ [વા] અથવા [સમવાયઃ] તેમના સમવાય (-પંચાસ્તિકાપચરુન સમ્યક્ બોધ
અથવા સમ્યક્) [સમયઃ] તે સમય છે [इति] એમ [જિનોત્તમૈઃ પ્રજ્ઞપ્તમ્] જિનવરોએ
કહ્યું છે. [સઃ ચ પચ લોકઃ મવત્તિ] તે જ લોક છે (-પાંચ અસ્તિકાપચરુન સમ્યક્ જ્ઞેવડા
જ લોક છે); [તત્તઃ] તેનાથી આગળ [અમિતઃ અલોકઃ] અમાપ અલોક [ક્ષમ્]]
આકાશસ્વરૂપ છે.

ટીકા:—અહીં (આ ગાથામાં) શબ્દરૂપે, જ્ઞાનરૂપે અને અર્થરૂપે (-શબ્દસમય,
જ્ઞાનસમય અને અર્થસમય)—એમ ત્રણ પ્રકારનો ‘સમય’શબ્દનો અર્થ કહ્યો છે
તથા લોક-અલોકરૂપ વિભાગ કહ્યો છે.

ત્યાં, (૧) ‘સમ’ એટલે મધ્યસ્થ અર્થાત રાગદ્વેષથી વિકૃત નહિ બનેલો; ‘વાદ’
એટલે વર્ણ (અક્ષર), પદ (શબ્દ) અને વાક્યના સમૂહવાળો પાઠ. પાંચ અસ્તિકાપચરુન
‘સમવાદ’ અર્થાત મધ્યસ્થ (-રાગદ્વેષથી વિકૃત નહિ બનેલો) પાઠ (-મૌખિક કે શાસ્ત્રાદિક
નિરૂપણ) તે શબ્દસમય છે, એટલે કે શબ્દાગમ તે શબ્દસમય છે. (૨) મિથ્યાદર્શનના
ઉદયનો નાશ હોતાં, તે પંચાસ્તિકાપચરુન જ *સમ્યક્ અવાય અર્થાત સમ્યક્ જ્ઞાન તે
જ્ઞાનસમય છે, એટલે કે જ્ઞાનાગમ તે જ્ઞાનસમય છે. (૩) કથનના નિમિત્તે જાણાયેલા તે
પંચાસ્તિકાપચરુન જ વસ્તુરૂપે *સમવાય અર્થાત જથ્થો તે અર્થસમય છે, એટલે કે
સર્વપદાર્થસમૂહ તે અર્થસમય છે. તેમાં, અહીં જ્ઞાનસમયની પ્રસિદ્ધિ અર્થ

* સમવાય = (૧) સમ + અવાય; સમ્યક્ અવાય; સમ્યક્ જ્ઞાન. (૨) જથ્થો; સમૂહ. [આ
પંચાસ્તિકાપચરુન શાસ્ત્રમાં અહીં કાળદ્રવ્ય કે જે દ્રવ્ય હોવા છતાં અસ્તિકાપ નથી તેને
વિવક્ષામાં ગૌણ કરીને ‘પંચાસ્તિકાપચરુન સમવાય તે સમય છે’ એમ કહ્યું છે; માટે ‘છ
દ્રવ્યનો સમવાય તે સમય છે’ એવા કથનના બાવ સાથે આ કથનના બાવનો વિરોધ ન
સમજવો. માત્ર વિવક્ષાબેદ છે એમ સમજવું. વળી એ જ પ્રમાણે અન્ય રથને પણ વિવક્ષા
સમજ અવિરુદ્ધ અર્થ સમજ લેવો.]

યાવત્ । તદ્વત્ જ્ઞાનસમયમસિદ્ધયર્થં શબ્દસમયસમ્બન્ધેનાર્યસમયોઽભિધાતુમભિમેતઃ । અથ
તસ્યૈવાર્થસમયસ્ય દ્વિવિધ્યં લોકાલોકવિકલ્પાત્ । સ એવં પચ્ચાસ્તિકાયસંમવાયો
યાદ્યાસ્તાંચૌલ્લોકસ્તતઃ પરમમિતોઽનન્તો હલોકઃ, સ તુ નાભાવમાત્રં કિન્તુ
તત્સમવાયાવિરિક્તપરિમાણમનન્તક્ષેત્રં સ્વમાકાશમિતિ ॥ ૩ ॥

જીવા પુદ્ગલકાયા ધમ્માધમ્મા તદ્દેવ આગાસં ।

અત્થિત્તમ્હિ ય ણિયદા અણ્ણમહયા અણુમહંતા ॥ ૪ ॥

જીવાઃ પુદ્ગલકાયા ધર્માધર્મો તયૈવ આકાશમ્ ।

અસ્તિત્વે ચ નિયતા અનન્યમયા અણુમહાન્તઃ ॥ ૪ ॥

શબ્દસમયના સંબંધથી અર્થસમય કહેવાનો (શ્રીમદ્ભગવત્કૃષ્ણાચાર્યદેવનો)
ધરણ છે.

હવે, તે જ અર્થસમયનું, *લોક અને અલોકના ભેદને લીધે દ્વિવિધપણું
છે. તે જ પંચાસ્તિકાચસમૂહ જેવડો છે, તેવડો લોક છે. તેનાથી આગળ અમાપ
અર્થાત્ અનંત અલોક છે. તે અલોક અભાવમાત્ર નથી પરંતુ પંચાસ્તિકાચસમૂહ
જેટલું ક્ષેત્ર બાહ્ય કરીને બાકીના અનંત ક્ષેત્રવાળું આકાશ છે (અર્થાત્ અલોક
શૂન્યરૂપ નથી પરંતુ શુદ્ધ આકાશરૂપરૂપ છે). ૩.

ગાથા ૪

અન્યથાર્થઃ—[જીવાઃ] જીવો, [પુદ્ગલકાયાઃ] પુદ્ગલકાયા, [ધર્માધર્મો]
ધર્મ, અધર્મ [તયા યવ] તેમ જ [આકાશમ્] આકાશ [અસ્તિત્વે નિયતાઃ]

*-લોક્યન્તે દદ્યન્તે જીવાદિપદાર્થો યત્ર સ લોકઃ અર્થાત્ ત્યાં જીવાદિપદાર્થો જોવામાં
આવે છે તે લોક છે.

જનદ્રવ્ય, પુદ્ગલકાચ, ધર્મ, અધર્મ ને આકાશ એ
અસ્તિત્વનિયત, અનન્યમય ને અણુમહાન પદાર્થ છે. ૪.

અત્ર પञ્ચાસ્તિકાયાનાં વિશેષસંજ્ઞા સામાન્યવિશેષાસ્તિત્વં કાયત્વં. ચોક્તમ્ ।
તત્ર જીવાઃ પુદ્ગલાઃ ધર્માધર્મો આકાશમિતિ તેષાં વિશેષસંજ્ઞા અન્વયાઃ પ્રત્યેયાઃ ।
સામાન્યવિશેષાસ્તિત્વશ્ચ તેષામુત્પાદવ્યવધૌન્યમય્યાં સામાન્યવિશેષસત્તાયાં નિયત-
ત્વાદ્યવસ્થિતત્વાદવસેયમ્ । અસ્તિત્વે નિયતાનામપિ ન તેષામન્યમયત્ત્વમ્,
યતસ્તે સર્વદૈવાનન્યપ્રમયા આત્મનિર્વૃત્તાઃ । અનન્યમયત્વેઽપિ તેષામસ્તિત્વનિયતત્વં
નયપ્રયોગાત્ । ટ્ઠો હિ નયો ભગવતા પ્રણીતૌ—દ્રવ્યાર્થિકઃ પર્યાયાર્થિકશ્ચ । તત્ર ન
સ્વલ્લેકનયાયત્તાદેશના કિન્તુ તદુમયાયત્તા । તતઃ પર્યાયાર્થાદેશાદસ્તિત્વે સ્વતઃ
કથંચિન્નિજ્ઞેઽપિ વ્યવસ્થિતાઃ દ્રવ્યાર્થાદેશાત્સ્વયમેવ સન્તઃ સતોઽનન્યમયા

અસ્તિત્વમાં નિયત, [અનન્યમયાઃ] (અસ્તિત્વથી) અનન્યમય [ચ] અને
[અણુમહાનતઃ] *અણુમહાન (પ્રદેશે મોટાં) છે.

ટીકા:—અહીં (આ ગાથામાં) પાંચ અસ્તિકાયાની વિશેષસંજ્ઞા, સામાન્ય-
વિશેષ-અસ્તિત્વ. તથા કાયત્વ કહેલ છે.

ત્યાં, છલો, પુદ્ગલો, ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ—એ તેમની વિશેષ-
સંજ્ઞાઓ †અન્વર્થ જાણવી.

તેઓ ઉત્પાદ-વ્યવ-ધૌન્યમયી સામાન્યવિશેષસત્તામાં નિયત—વ્યવસ્થિત
(નિશ્ચિત રહેલાં) હોવાથી તેમને સામાન્યવિશેષ-અસ્તિત્વ પણ છે એમ નક્કી કરવું.
તેઓ અસ્તિત્વમાં નિયત હોવા છતાં (જેમ વાસણમાં રહેલું ધી વાસણથી અન્યમય
છે તેમ) અસ્તિત્વથી અન્યમય નથી; કારણ કે તેઓ સદાય પોતાથી નિષ્પન્ન (અર્થાત્
પોતાથી સત્) હોવાને લીધે (અસ્તિત્વથી) અનન્યમય છે (જેમ અગ્નિ ઉષ્ણુતાથી
અનન્યમય છે તેમ). ‘અસ્તિત્વથી અનન્યમય’ હોવા છતાં તેમનું ‘અસ્તિત્વમાં
નિયતપણું’ નયપ્રયોગથી છે. એ નયો ભગવાને કહ્યા છે—દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક. ત્યાં
કથન એક નયને આધીન હોવું નથી પરંતુ તે બન્ને નયોને આધીન હોય છે. માટે
તેઓ પર્યાયાર્થિક કથનથી જે પોતાથી કથયિત્ સિત્ત પણ છે એવાં અસ્તિત્વમાં
વ્યવસ્થિત (નિશ્ચિત રહેલાં) છે અને દ્રવ્યાર્થિક કથનથી સ્વયમેવ સત્ (વિદ્યમાન,
હયાત) હોવાને લીધે અસ્તિત્વથી અનન્યમય છે.

* અણુમહાન = (૧) પ્રદેશે મોટાં અર્થાત્ અનેકપ્રદેશી; (૨) એકપ્રદેશી (વ્યક્તિ-અપેક્ષાએ)
તેમ જ અનેકપ્રદેશી (ચક્તિ-અપેક્ષાએ).

† અન્વર્થ = અર્થને અનુસરતી; અર્થ પ્રમાણે. (પાંચ અસ્તિકાયાનાં નામો તેમના અર્થ
અનુસાર છે.)

મયન્તીતિ । કાયત્વમપિ તેષામણુમહત્વાત્ । અણવોઽજ પ્રદેશ મૂર્તાઽમૂર્તાથ
 નિર્વિભાગાંશસ્તૈઃ મહાન્તોઽણુમહાન્તઃ પ્રદેશમચયાત્મકા इति सिद्धं तेषां कायत्वम् ।
 અણુભ્યાં મહાન્ત ઇતિ વ્યુત્પત્ત્યા દ્વયણુકપુદ્ગલસ્કન્ધાનામપિ તથાવિધત્વમ્ । અણવથ
 મહાન્તથ વ્યક્તિશક્તિરૂપાભ્યામિતિ પરમાણૂનામેકપ્રદેશાત્મકત્વેઽપિ તત્તિસિદ્ધિઃ ।
 વ્યત્તયપેક્ષયા શત્તયપેક્ષયા ચ પ્રદેશમચયાત્મકસ્ય મહત્ત્વસ્યાભાવાત્કાલાણૂનામ-
 સ્તિત્વનિયતત્વેઽવ્યકાયત્વમનેનૈવ સાધિતમ્ । અત એવ તેષામસ્તિકાયપ્રકરણે
 સત્તામણ્યુપાદાનમિતિ ॥ ૪ ॥

તેમને કાયપણું પણ છે કારણ કે તેઓ અણુમહાન છે. અહીં અણુઓ
 એટલે પ્રદેશો—મૂર્ત અને અમૂર્ત નિર્વિભાગ (નાનામાં નાના) અંશો; ‘તેમના વડે
 (અણુ પ્રદેશો વડે) મહાન હોય’ તે અણુમહાન; એટલે કે પ્રદેશપ્રત્યયાત્મક
 (પ્રદેશોના સમૂહમય) હોય તે અણુમહાન. આ રીતે તેમને (ઉપરુક્ત પાંચ દ્રવ્યોને)
 કાયત્વ સિદ્ધ થયું. (ઉપર જે અણુમહાનની વ્યુત્પત્તિ કરી તેમાં અણુઓને અર્થાત્
 પ્રદેશોને માટે બહુવચન વાપર્યું છે અને સંસ્કૃત ભાષાના નિયમ પ્રમાણે બહુવચનમાં
 દ્વિવચન સમાવૃત્તિ નથી તેથી હવે વ્યુત્પત્તિમાં જના ભાષાના ફેર કરીને દ્વિ-અણુક રૂઢીને
 પણ અણુમહાન બતાવીને તેમણું કાયત્વ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે.) ‘એ અણુઓ
 (એ પ્રદેશો) વડે મહાન હોય’ તે અણુમહાન—એવી વ્યુત્પત્તિથી દ્વિ-અણુક
 પુદ્ગલરૂઢીને પણ (અણુમહાનપણું હોવાથી) કાયત્વ છે. (હવે પરમાણુઓને
 અણુમહાનપણું કઈ રીતે છે તે બતાવીને પરમાણુઓનું પણ કાયત્વ સિદ્ધ કરવામાં
 આવે છે.) વ્યક્તિ અને શક્તિરૂપે ‘અણુ તેમ જ મહાન’ હોવાથી (અર્થાત્
 પરમાણુઓ વ્યક્તિરૂપે એકપ્રદેશી અને શક્તિરૂપે અનેકપ્રદેશી હોવાથી) પરમાણુઓને
 પણ, તેમને એકપ્રદેશાત્મકપણું હોવા છતાં પણ. (અણુમહાનપણું સિદ્ધ થવાથી)
 કાયત્વ સિદ્ધ થાય છે. કાળાણુઓને વ્યક્તિ-અપેક્ષાએ તેમ જ શક્તિ-અપેક્ષાએ પ્રદેશ-
 પ્રત્યયાત્મક મહાનપણાને અભાવ હોવાથી, જોકે તેઓ અસ્તિત્વમાં નિયત છે તોપણ,
 તેમને અકાયત્વ છે એમ આનાથી જ (આ કથનથી જ) સિદ્ધ થયું. માટે જ, જોકે
 તેઓ સત્ (વિદ્યમાન) છે તોપણ, તેમને અસ્તિકાયના પ્રકરણમાં લીધા નથી.

ભાવાર્થ:—પાંચ અસ્તિકાયોનાં નામ જલ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ અને
 આકાશ છે. આ નામો તેમના અર્થ પ્રમાણે છે.

આ પાંચે દ્રવ્યો પર્યાયાર્થિક નથે પોતાથી કથયિત વિન્ન એવા અસ્તિત્વમાં
 છે અને દ્રવ્યાર્થિક નથે અસ્તિત્વથી અનન્ય છે.

જેસિં અતિ સહાઓ ગુણેહિં સંહ પજ્જણહિં વિવિહેહિં ।
તે હોતિ અતિકાયા ણિપ્પણં જેહિં તદ્દલુકં ॥ ૫ ॥

યેપામસ્તિ સ્વમાવઃ ગુણેઃ સહ પર્યયેવિવિધેઃ ।

તે મવન્ત્યસ્તિકાયાઃ નિપ્પન્નં ચૈલ્લોક્યમ્ ॥ ૫ ॥

વળી આ પાંચે દ્રવ્યો કાયત્વવાળાં છે કારણ કે તેઓ અણુમહાન છે. તેઓ અણુમહાન કઈ રીતે છે તે બતાવવામાં આવે છે:— ‘અણુમહાન્તઃ’ની વ્યુત્પત્તિ ત્રણ પ્રકારે છે: (૧) અણુમિઃ મહાન્તઃ અણુમહાન્તઃ અર્થાત્ જેઓ બહુ પ્રદેશો વડે (એથી વધારે પ્રદેશો વડે) મોટા હોય તેઓ અણુમહાન છે. આ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે જીવો, ધર્મ અને અધર્મ અસંખ્યપ્રદેશી હોવાથી અણુમહાન છે; આકાશ અનંતાપ્રદેશી હોવાથી અણુમહાન છે; અને ત્રિ-અણુક સ્કંધથી માંડીને અનંતાણુક સ્કંધ સુધીના બધા સ્કંધો બહુપ્રદેશી હોવાથી અણુમહાન છે. (૨) અણુમ્યામ્ મહાન્તઃ અણુમહાન્તઃ અર્થાત્ જેઓ બે પ્રદેશો વડે મોટા હોય તેઓ અણુમહાન છે. આ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે દ્વિ-અણુક સ્કંધો અણુમહાન છે. (૩) અણુવચ્ચ મહાન્તઃ અણુમહાન્તઃ અર્થાત્ જેઓ અણુરૂપ (એકપ્રદેશી) પણ હોય અને મહાન (અનેકપ્રદેશી) પણ હોય તેઓ અણુમહાન છે. આ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે પરમાણુઓ અણુમહાન છે, કારણ કે બ્યક્તિ-અપેક્ષાએ તેઓ એકપ્રદેશી છે અને શક્તિ-અપેક્ષાએ અનેકપ્રદેશી પણ (ઉપચારથી) છે. આ રીતે ઉપયુક્ત પાંચે દ્રવ્યો અણુમહાન હોવાથી કાયત્વવાળાં છે એમ સિદ્ધ થયું.

કાળાણુને અસ્તિત્વ છે પરંતુ કોઈ પ્રકારે પણ કાયત્વ નથી, તેથી તે દ્રવ્ય છે પણ અસ્તિકાય નથી. ૪.

ગાથા ૫

અન્યથાર્થઃ—[યેપામ્] જેમને [વિવિધેઃ] વિવિધ [ગુણેઃ] ગુણો અને [પર્યયેઃ], *પર્યાયો (પ્રવાહકમના તેમ જ વિસ્તારકમના અંશો) [સહ] સાથે

* પર્યાયો = (પ્રવાહકમના તેમ જ વિસ્તારકમના) નિર્વિભાગ અંશો. [પ્રવાહકમના અંશો તો હરેક દ્રવ્યને હોય છે, પરંતુ વિસ્તારકમના અંશો અસ્તિકાયને જ હોય છે.]

વિધવિધ ગુણો ને પર્યાયો સહ જે અનન્યપણું ધરે
તે અસ્તિકાયો બણવા, ત્રૈલોક્યરચના જે વડે. ૫.

અત્ર પશ્ચાસ્તિકાયાનામસ્તિત્વસંભવપ્રકારઃ કાયત્વસંભવપ્રકારઓક્તઃ । અસ્તિ
પશ્ચાસ્તિકાયાનાં ગુણૈઃ પર્યાયૈશ્ચ વિવિધૈઃ સહ સ્વમાવો આત્મમાવોઽનન્યત્વમ્ ।
વસ્તુનો વિશેષા હિ વ્યતિરેકિણઃ પર્યાયા ગુણાસ્તુ ત એવાન્વયિનઃ । તત્ એકેન
પર્યાયેણ પ્રલીયમાનસ્યાન્યેનોપજાયમાનસ્યાન્વયિના ગુણેન ધ્રોવ્યં વિધ્રાણસ્યૈકસ્યાઽપિ
વસ્તુનઃ સમુચ્છેદોત્પાદધ્રોવ્યલક્ષણમસ્તિત્વમુપપદ્યત એવ । ગુણપર્યાયૈઃ સહ સર્વધાન્યત્વે
ત્વન્યો વિનશ્યત્યન્યઃ માદુર્ભવત્યન્યો ધ્રુવત્વમાલમ્બત इति सर्वं विप्रवर्ते । તતઃ
સાધ્વસ્તિત્વસંભવપ્રકારકથનમ્ । કાયત્વસંભવપ્રકારસ્ત્વયમુપદિશ્યતે । અવ્યવિનો હિ

[સ્વમાવઃ] યોતાપહ્લું [અસ્તિ] છે [તે] તે [અસ્તિકાયાઃ મયન્તિ] અસ્તિકાયા છે
[યૈઃ] કે જેમનાથી [વેલોપયમ્] તથા લોક [નિષ્પન્નમ્] નિષ્પન્ન છે.

ટીકા:—અહીં, પાંચ અસ્તિકાયોને અસ્તિત્વ કથા પ્રકારે છે અને કાયત્વ
કથા પ્રકારે છે તે કહ્યું છે.

ખરેખર અસ્તિકાયોને વિવિધ ગુણો અને પર્યાયો સાથે સ્વપ્રહ્લું—યોતાપહ્લું
—અનન્યપહ્લું છે. વસ્તુના વ્યતિરેકી વિશેષા તે પર્યાયો છે અને અન્વયી વિશેષા તે
ગુણો છે. તેથી એક પર્યાયથી પ્રસવ પામતી, અન્ય પર્યાયથી ઉપજતી અને અન્યથી
ગુણથી ધ્રુવ રહેતી એક જ વસ્તુને વ્યય-ઉત્પાદ-ધ્રોવ્યલક્ષણ અસ્તિત્વ ઘટે છે જ. અને
જો ગુણો ને પર્યાયો સાથે (વસ્તુને) સર્વધા અન્યત્વ હોય તો તો અન્ય કોઈ વિનાશ
પામે, અન્ય કોઈ પ્રાદુર્ભાવ (ઉત્પાદ) પામે અને વળી અન્ય કોઈ ધ્રુવ રહે—એ રીતે
બધું જ વિસવ પામે. તેથી (પાંચ અસ્તિકાયોને) અસ્તિત્વ કથા પ્રકારે છે તે સંખ્યાથી
આ (ઉપર્યુક્ત) કથન સાચું—યોગ્ય—ન્યાયયુક્ત છે.

૧. વ્યતિરેક = લોક; એકજી બીજાશ્વ નહિ હોવું તે; ‘આ તે નથી’ એવા જ્ઞાનના નિમિત્તશ્રુત
મિન્નરપહ્લું. [એક પર્માય બીજા પર્માયશ્વ નહિ હોવાથી પર્માયોમાં પરસ્પર વ્યતિરેક છે,
તેથી પર્યાયો દ્વયના વ્યતિરેકી (વ્યતિરેકવાળા) વિશેષા છે.]

૨. અન્વય = એકરૂપતા; સદશતા; ‘આ તે જ છે’ એવા જ્ઞાનના કારણશ્રુત એકરૂપપહ્લું. [ગુણોમાં
સદાશ્વ સદશતા રહેતી હોવાથી તેમનામાં સદાશ્વ અન્વય છે, તેથી ગુણો દ્વયના અન્વયી
વિશેષા (અન્વયવાળા એકો) છે.]

૩. અસ્તિત્વપદ્ધં લક્ષણ અથવા સ્વરૂપ વ્યય-ઉત્પાદ-ધ્રોવ્ય છે.

૪. વિસવ = અધોધી; ઊથલપાથલ; ગોટાભા; વિરેલ.

જીવપુદ્ગલધર્માધર્માકાશપદાર્થાસ્તેપામવયવા અપિ પ્રદેશાભ્યાઃ પરસ્પરવ્યતિરેકિત્વાત્પર્યાયાઃ ઉચ્યન્તે । તેષાં તૈઃ સહાનન્યત્વે કાયત્વસિદ્ધિરુપપત્તિમતી । નિરવયવસ્યાંપિ પરમાણોઃ સાવયવત્વશક્તિસદ્ભાવાત્ કાયત્વસિદ્ધિરનપવાદા । ન ચૈતદાશક્ત્યમ્ પુદ્ગલાદન્યેપામમૂર્તત્વાદવિભાજ્યાનાં સાવયવત્વકલ્પનમન્યાયમ્ । દૃશ્યત एवाविभाज्येऽपि विहायसीदं घटाकाशमिदमघटाकाशमिति विभागकल्पनम् । यदि तत्र विभागो न कल्पेत तदा यदेव घटाकाशं तदेवाघटाकाशं स्यात् । न च तदिष्टम् । ततः कालाणुभ्योऽन्यत्र सर्वेषां कायत्वाख्यं सावयवत्वमवसेयम् । त्रैलोक्यरूपेण

હવે (તેમને) કાયત્વ કયા પ્રકારે છે તે ઉપદેશવામાં આવે છે:— જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ પદાર્થો અવયવી છે. પ્રદેશો નામના તેમના જે અવયવો છે તેઓ પણ પરસ્પર વ્યતિરેકવાળા હોવાથી પર્યાયો કહેવાય છે. તેમની સાથે તે (પાંચ) પદાર્થોને અનન્યપણું હોવાથી કાયત્વસિદ્ધિ થતે છે. પરમાણુ (વ્યક્તિ-અપેક્ષાએ) નિરવયવ હોવા છતાં તેને સાવયવપણાની શક્તિનો સદ્ભાવ હોવાથી કાયત્વસિદ્ધિ નિરપવાદ છે. ત્યાં એવી આશંકા કરવી યોગ્ય નથી કે પુદ્ગલ સિવાયના પદાર્થો અમૂર્તપણાને લીધે અવિભાજ્ય હોવાથી તેમના સાવયવપણાની કલ્પના ન્યાયવિરુદ્ધ (ગેરવાજબી) છે. આકાશ અવિભાજ્ય હોવા છતાં તેમાં 'આ ઘટાકાશ છે, આ અઘટાકાશ (અથવા પરાકાશ) છે' એવી વિભાગકલ્પના જોવામાં આવે છે જ. જો ત્યાં (કથંચિત્) વિભાગ ન કલ્પવામાં આવે તો જે ઘટાકાશ છે તે જ (સર્વથા) અઘટાકાશ થાય; અને તે તો ઇષ્ટ (આન્ય) નથી. મારે કાળાણુઓ સિવાય બીજા બધાને વિષે કાયત્વ નામનું સાવયવપણું નક્કી કરવું.

૧. અવયવી = અવયવવાળા; સાવયવ; અંશવાળા; અંશી; જેમને અવયવો (અર્થાત્ એકથી વધારે પ્રદેશો) હોય એવા.
૨. પર્યાયનું લક્ષણ પરસ્પર વ્યતિરેક છે. આ લક્ષણ પ્રદેશોમાં પણ વ્યાપે છે, કારણ કે એક પ્રદેશ બીજા પ્રદેશથી નહિ હોવાથી પ્રદેશોમાં પરસ્પર વ્યતિરેક છે; તેથી પ્રદેશો પણ પર્યાયો કહેવાય છે.
૩. નિરવયવ = અવયવ વગરનો; અંશ વગરનો; નિરંશ; એકથી વધારે પ્રદેશ વિનાનો.
૪. નિરપવાદ = અપવાદ રહિત. [પાંચ અસ્તિકાઓને કાયપણું હોવામાં એક પણ અપવાદ નથી, કારણ કે (ઉપચારથી) પરમાણુને પણ શક્તિ-અપેક્ષાએ અવયવો—પ્રદેશો છે.]
૫. અવિભાજ્ય = જેના વિભાગ ન કરી શકાય એવા

નિષ્પન્નત્વમપિ તેષામસ્તિકાયત્વસાધનપરમુપન્યસ્તમ્ । તથા ચ—ત્રયાણામૂર્ધ્વાધો-
મધ્યલોકાનામુત્પાદવ્યયગ્રીવ્યવન્તસ્તદ્વિશેષાત્મકા માવા મવન્તસ્તેષાં મૂલપદાર્થાનાં
ગુણપર્યાયયોગપૂર્વકમસ્તિત્વં સાધયન્તિ । અનુમીયતે ચ ધર્માધર્માકાશાનાં પ્રત્યેક-
મૂર્ધ્વાધોમધ્યલોકવિભાગરૂપેણ પરિણમનાત્કાયત્વાભ્યં સાધયત્વમ્ । જીવાનામપિ
પ્રત્યેકમૂર્ધ્વાધોમધ્યલોકવિભાગરૂપેણ પરિણમનાદ્દેવપૂરણાવસ્થાવ્યવસ્થિતવ્યક્તેસ્તદા

તેમનું જે ત્રણ લોકરૂપે નિષ્પન્નપણું (-રચાણું) કર્યું તે પણ તેમનું
અસ્તિકાયપણું (-અસ્તિપણું તથા કાયપણું) સિદ્ધ કરવાના સાધન તરીકે કર્યું છે.
તે આ પ્રમાણે:—

(૧) ઊર્ધ્વ-અધો-મધ્ય ત્રણ લોકના ઉત્પાદવ્યય-ગ્રીવ્યવાળા ભાવો—જે જેઓ
ત્રણ લોકના વિશેષસ્વરૂપ છે તેઓ—ભવતા થકા (પરિણમતા થકા) તેમના મૂળ
પદાર્થોનું ગુણપર્યાયયુક્ત અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે. (ત્રણ લોકના ભાવો સદાય કથંચિત્
સદશ રહે છે અને કથંચિત્ પલટાયા કરે છે તે એમ સિદ્ધ કરે છે કે ત્રણ લોકના
મૂળ પદાર્થો કથંચિત્ સદશ રહે છે અને કથંચિત્ પલટાયા કરે છે અર્થાત્ તે મૂળ
પદાર્થોનું ઉત્પાદવ્યય-ગ્રીવ્યવાળું અથવા ગુણપર્યાયવાળું અસ્તિત્વ છે.)

(૨) વળી ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ—એ પ્રત્યેક પદાર્થ ઊર્ધ્વ-અધો-મધ્ય
એવા લોકના (ત્રણ) વિભાગરૂપે પરિણત હોવાથી તેમને કાયત્વ નામનું
સાધયવપણું છે એમ અનુમાન કરી શકાય છે. દરેક જીવને પણ ઊર્ધ્વ-અધો-મધ્ય
એવા લોકના (ત્રણ) વિભાગરૂપે પરિણત લોકપૂરણ અવસ્થારૂપ વ્યક્તિની શક્તિનો
સદા સદ્ભાવ હોવાથી જીવોને પણ કાયત્વ નામનું સાધયવપણું છે એમ અનુમાન કરી

• જો લોકના ઊર્ધ્વ, અધઃ અને મધ્ય એવા ત્રણ ભાગ છે તો પણ 'આ' ઊર્ધ્વલોકનો
આકાશભાગ છે, આ અધોલોકનો આકાશભાગ છે અને આ મધ્યલોકનો આકાશભાગ છે
એમ આકાશના ત્રણ વિભાગ કરી શકાય છે અને તેથી તે સાધયવ અર્થાત્ કાયત્વવાળું
છે એમ સિદ્ધ થાય છે. એ જ રીતે ધર્મ અને અધર્મ પણ સાધયવ અર્થાત્ કાયત્વવાળાં છે.

† લોકપૂરણ = લોકવ્યાપી. [કેવળસમુદ્ધાત વખતે જીવને ત્રિલોકવ્યાપી અવસ્થા થાય છે. તે વખતે
'આ' ઊર્ધ્વલોકનો જીવભાગ છે, આ અધોલોકનો જીવભાગ છે અને આ મધ્યલોકનો જીવભાગ
છે એમ વિભાગ કરી શકાય છે. આવી ત્રિલોકવ્યાપી અવસ્થાની શક્તિ તો જીવોમાં સદાય છે
તેથી જીવો સદા સાધયવ અર્થાત્ કાયત્વવાળા છે એમ સિદ્ધ થાય છે.]

સન્નિહિતશક્તેસ્તદનુમીયત એવં । પુદ્ગલાનામપ્યૂર્વાધોમધ્યલોકવિભાગરૂપપરિણત-
મહાસ્કન્ધત્વમાસિન્યક્તિશક્તિયોગિત્વાત્તથાવિધા સાવયવત્વસિદ્ધિરસ્ત્યેવેતિ ॥ ૫ ॥

તે ચેવ અત્યંકાયા તૈકાલિયમાવપરિણદા ણિચ્છા ।
ગચ્છંતિ દ્રવ્યમાવં પરિવર્તનલિંગસંયુક્તા ॥ ૬ ॥

તે ચૈવાસ્તિકાયાઃ ત્રૈકાલિકમાવપરિણતા નિત્યાઃ ।

ગચ્છન્તિ દ્રવ્યમાવં પરિવર્તનલિંગસંયુક્તાઃ ॥ ૬ ॥

અત્ર પશ્ચાસ્તિકાયાનાં કાલસ્ય ચ દ્રવ્યત્વમુક્તમ્ । દ્રવ્યાણિ હિ સંહક્રમભુવાં
શુણપર્યાયાણામનન્યતયાધારભૂતાનિ ભવન્તિ । તતો વૃત્તવર્તમાનવર્તિત્વમાણાનાં

જ શકાય છે. પુદ્ગલો પણ કીર્ણ-અધો-મધ્ય એવા લોકના (ત્રણ) વિભાગરૂપે
પરિણત મહાસ્કન્ધપણાની પ્રાસિની વ્યક્તિવાળાં અથવા શક્તિવાળાં હોવાથી તેમને પણ
તેથી (કાયત્વ નામની) સાવયવપણાની સિદ્ધિ છે જ. ૫.

ગાથા ૬

અન્યથાર્થઃ—[ત્રૈકાલિકમાવપરિણતાઃ] જે ત્રણ કાળના લાવરૂપે પરિણમે છે
તેમ જ [નિત્યાઃ] નિત્ય છે [તે ચ દય અસ્તિકાયાઃ] એવા તે જ અસ્તિકાયા,
[પરિવર્તનલિંગસંયુક્તાઃ] પરિવર્તનલિંગ (કાળ) સહિત, [દ્રવ્યમાવં ગચ્છન્તિ]
દ્રવ્યપણાને પામે છે (અર્થાત્ તે છે દ્રવ્યો છે).

ટીકા:—અહીં પાંચ અસ્તિકાયાને તથા કાળને દ્રવ્યપણું કહ્યું છે.

દ્રવ્યો ખરેખર સહલાવી શુણને તથા ક્રમલાવી પર્યાયાને *અનન્યપણે
આધારભૂત છે. તેથી વર્તી ચૂકેલા, વર્તતા અને લાવિષ્યમાં વર્તનારા લાવોના—પર્યાયાના

* અનન્યપણે = અભિનપણે. [જેમ અગ્નિ આધાર છે અને હથેલા આધેય છે છતાં તેઓ
અભિન છે, તેમ દ્રવ્ય આધાર છે અને શુણપર્યાયો આધેય છે છતાં તેઓ અભિન છે.]

તે અસ્તિકાય ત્રિકાળલાવે પરિણમે છે, નિત્ય છે;
એ પાંચ તેમ જ કાળ વર્તનલિંગ સર્વે દ્રવ્ય છે. ૬.

માવાનાં પર્યાયાણાં સ્વરૂપેણ પરિણતત્વાદસ્તિકાયાનાં પરિવર્તનલિંગસ્ય કાલસ્ય
 ચાસ્તિ દ્રવ્યત્વમ્ । ન ચ તેષાં ભૂતમવદ્ભવિષ્યદ્ભાવાત્મનાં પરિણમમાનાનામનિત્યત્વમ્,
 યતસ્તે ભૂતમવદ્ભવિષ્યદ્ભાવાવસ્થાસ્યપિ પ્રતિનિયતસ્વરૂપાપરિત્યાગાન્નિત્યા એવ ।
 અન્ન કાલઃ પુદ્ગલાદિપરિવર્તનહેતુત્વાત્પુદ્ગલાદિપરિવર્તનગમ્યમાનપર્યાયત્વાચાસ્તિ-
 કાયેષ્વન્તર્માવાયં સ પરિવર્તનલિંગ ઇત્યુક્ત ઇતિ ॥ ૬ ॥

સ્વરૂપે પરિણુભતાં હોવાને લીધે (પાંચ) અસ્તિકાયો અને *પરિવર્તનલિંગ કાળ
 (તે છયે) દ્રવ્યો છે. ભૂત, વર્તમાન ને ભાવી ભાવોસ્વરૂપે પરિણુભતાં હોવાથી તેઓ
 કાંઈ અનિત્ય નથી, કારણ કે ભૂત, વર્તમાન ને ભાવી ભાવરૂપ અવસ્થાઓમાં
 પણ પ્રતિનિયત (-ચોતરોતારા નિશ્ચિત) સ્વરૂપને નહિ છોડતાં હોવાથી તેઓ
 નિત્ય જ છે.

અહીં કાળ પુદ્ગલાદિના પરિવર્તનને હેતુ હોવાથી તેમ જ પુદ્ગલાદિના
 પરિવર્તન દ્વારા તેના પર્યાયો ગમ્ય થતા (જણાતા) હોવાથી, તેના અસ્તિકાયોમાં
 સમાવેશ કરવા અર્થે, તેને 'પરિવર્તનલિંગ' કહ્યો છે. [પુદ્ગલાદિ અસ્તિકાયોહ
 વર્ણન કરતાં તેમનું પરિવર્તન (પરિણુભન) વર્ણવવું જોઈએ અને તેમનું પરિવર્તન
 વર્ણવતાં તે પરિવર્તનમાં નિમિત્તભૂત પદાર્થને (કાળને) અથવા તે પરિવર્તન દ્વારા
 જેના પર્યાયો વ્યક્ત થાય છે તે પદાર્થને (કાળને) વર્ણવવો અવસ્થાને ન ગણાય.
 આ રીતે પંચાસ્તિકાયાના વર્ણનની અંદર કાળના વર્ણનનો સમાવેશ કરવો અનુચિત
 નથી એમ દર્શાવવા અર્થે આ ગાથાસૂત્રમાં કાળ માટે 'પરિવર્તનલિંગ' શબ્દ
 વાપર્યો છે.] ૬.

* પરિવર્તનલિંગ = પુદ્ગલાદિનું પરિવર્તન જેનું લિંગ છે તે; પુદ્ગલાદિના પરિણુભન દ્વારા જે
 જણાય છે તે. (લિંગ = ચિહ્ન; સૂચક; ગમક; ગમ્ય કરાવનાર; જણાવનાર; ઓળખાવનાર.)

† (૧) જે પુદ્ગલાદિનું પરિવર્તન થાય છે તો તેનું કારણ નિમિત્ત હોવું જોઈએ—એમ
 પરિવર્તનરૂપી ચિહ્ન દ્વારા કાળનું અનુમાન થાય છે (જેમ ધુમાડાથી ચિહ્ન દ્વારા
 'અગ્નિ' અનુમાન થાય છે તેમ), તેથી કાળ 'પરિવર્તનલિંગ' છે. (૨) વળી પુદ્ગલાદિના
 પરિવર્તન દ્વારા કાળના પર્યાયો (-ચોડો વખતે, 'થલો વખતે' એવી કાળની અવસ્થાઓ)
 થાય છે તેથી પણ કાળ 'પરિવર્તનલિંગ' છે.

અળ્લોળ્લં પવિસંતા દિતા ઓગાસમળ્લમળ્લસસ ।
મેલંતા વિ ય ણિચ્છં સગં સમાવં ણ વિજહંતિ ॥ ૭ ॥

અન્યોઽન્યં પ્રવિશન્તિ દદન્ત્યવકાશમન્યોઽન્યસ્ય ।

મિલન્ત્યપિ ચ નિત્યં સ્વકં સ્વમાવં ન વિજહન્તિ ॥ ૭ ॥

અત્ર પળ્લાં દ્રવ્યાળાં પરસ્પરમત્યન્તસંકરેઽપિ પ્રતિનિયતસ્વરૂપાદપ્રચ્ચવનમુક્તમ્ ।
અત એવ તેપાં પરિણામવસ્ત્વેઽપિ પ્રાપ્તિત્વત્વમુક્તમ્ । અત એવ ચ ન તેપામેકત્વાપત્તિર્ન
ચ જીવકર્મણોર્વ્યવહારનયાદેશાદેકત્વેઽપિ પરસ્પરસ્વરૂપોપાદાનમિતિ ॥ ૭ ॥

ગાથા ૭

અન્યથાર્થઃ—[અન્યોન્યં પ્રવિશન્તિ] તેઓ એકબીજામાં પ્રવેશ કરે છે,
[અન્યોન્યસ્ય] અન્યોન્ય [અવકાશમ્ દદન્તિ] અવકાશ આપે છે, [મિલન્તિ] પરસ્પર
(ક્ષીરનીરવત) મળી બધ છે, [અપિ ચ] તોપણ [નિત્યં] સદા [સ્વકં સ્વમાવં]
પોતપોતાના સ્વભાવને [ન વિજહન્તિ] છોડતાં નથી.

ટીકાઃ—અહીં ૭ દ્રવ્યોને પરસ્પર અત્યંત *સંકર હોવા છતાં તેઓ
પ્રતિનિયત (- પોતપોતાના નિશ્ચિત) સ્વરૂપથી સ્થિત થતાં નથી એમ કહ્યું છે.
તેથી જ (- પોતપોતાના સ્વભાવથી સ્થિત નહિ થતાં હોવાથી જ), પરિણામવાળાં
હોવા છતાં પણ, તેઓ નિત્ય છે એમ પૂર્વે (છઠ્ઠી ગાથામાં) કહ્યું હતું; અને તેથી જ
તેઓ એકપણ પામતાં નથી, અને જોકે જીવ તથા કર્મને વ્યવહારનયના કથનથી
એકપણ (કહેવામાં આવે) છે તોપણ તેઓ (જીવ તથા કર્મ) એકબીજાના સ્વરૂપને
મદતાં નથી. ૭.

* સંકર = મિશ્રન; મેળાપ; (અન્યોન્ય-અવગાહરૂપ) મિશ્રિતપણું.

અન્યોન્ય થાય પ્રવેશ, એ અન્યોન્ય દે અવકાશને,
અન્યોન્ય મિશ્રન, છતાં કદી છોડે ન આપસ્વભાવને. ૭.

સત્તા સન્વપયત્યા સવિસ્સરૂવા અણંતપજ્ઞાયા ।

મંગુપ્પાદધુવત્તા સપ્પહિવક્ત્વા હવદિ એકા ॥ ૮ ॥

સત્તા સર્વપદાર્થા સવિશ્વરૂપા અનન્તપર્યાયા ।

મજ્ઞોત્પાદધૌવ્યાત્મિકા સમતિપક્ષા ભવત્યેકા ॥ ૮ ॥

અગ્રાસ્તિત્વસ્વરૂપમુક્તમ્ । અસ્તિત્વં હિ સત્તા નામ સતો ભાવઃ સત્ત્વમ્ । ન સર્વથા નિત્યતયા સર્વથા ક્ષણિકતયા વા વિદ્યમાનમાત્રં વસ્તુ । સર્વથા નિત્યસ્ય વસ્તુનસ્તત્ત્વતઃ ક્રમશ્ચર્વા ભાવાનામભાવાત્કુતો વિકારવત્ત્વમ્ । સર્વથા ક્ષણિકસ્ય ચ તત્ત્વતઃ પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાવાત્ કુત્વ એકસંતાનત્વમ્ । તતઃ પ્રત્યભિજ્ઞાનહેતુભૂતેન કેનચિત્ત્વરૂપેણ ધૌવ્યમાલમ્બ્યમાનં કાર્યાવિત્ક્રમપ્રવૃત્તાભ્યાં સ્વરૂપાભ્યાં પ્રલીય-

ગાથા ૮

અન્વયાર્થઃ—[સત્તા] સત્તા [મજ્ઞોત્પાદધૌવ્યાત્મિકા] ઉત્પાદ્યધૌવ્યાત્મિક, [એકા] એક, [સર્વપદાર્થા] સર્વપદાર્થસ્થિત, [સવિશ્વરૂપા] સવિશ્વરૂપ, [અનન્તપર્યાયા] અનન્તપર્યાયમય અને [સમતિપક્ષા] સમતિપક્ષ [ભવતિ] છે.

ટીકાઃ—અહીં અસ્તિત્વનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

અસ્તિત્વ એટલે સત્તા નામનો સત્તો ભાવ અર્થાત્ સત્ત્વ.

વિદ્યમાનમાત્ર વસ્તુ નથી સર્વથા નિત્યપણે હોતી કે નથી સર્વથા ક્ષણિકપણે હોતી. સર્વથા નિત્ય વસ્તુને ખરેખર કમલાવી ભાવેનો અભાવ થવાથી વિકાર (કેરકાર, પરિણામ) ક્યાંથી થાય? અને સર્વથા ક્ષણિક વસ્તુને વિષે ખરેખર પ્રત્યભિજ્ઞાનનો અભાવ થવાથી એકપ્રવાહપણું ક્યાંથી રહે? માટે પ્રત્યભિજ્ઞાનના હેતુભૂત કેઈ સ્વરૂપથી ધ્રુવ રહેતી અને કેઈ બે કમવર્તી સ્વરૂપથી નષ્ટ થતી ને

* સત્ત્વ = સત્ત્વણું; હયાતપણું; વિદ્યમાનપણું; હયાતનો ભાવ; 'છે' એવો ભાવ.

† વસ્તુ સર્વથા ક્ષણિક હોય તો 'જે પૂર્વે જોવામાં' (—જાણવામાં) આવી હતી તે જ આ વસ્તુ છે 'એવું' જ્ઞાન ન થઈ શકે.

સર્વાર્થપ્રાપ્ત, સવિશ્વરૂપ, અનન્તપર્યાયવન્ત છે,
સત્તા જનમ-સય-ધૌવ્યમય છે, એક છે, સવિપક્ષ છે. ૮.

मानमुपजायमानं चैककादमेव परमार्थतद्वितयीमवस्थां विश्राणं वस्तु सद्वबोध्यम् ।
अत एव सत्ताप्युत्पादव्ययत्रौन्यात्मिकाऽवबोद्धव्या, भावभाववतोः कथंचिदेकस्व-
रूपत्वात् । सा च त्रिदशणस्य समस्तस्यापि वस्तुविस्तारस्य सादृश्यम्वक्तृत्वादेका ।
सर्वपदार्थस्वता च त्रिदशणस्य सदित्यभिधानस्य सदिति प्रत्ययस्य च सर्वपदार्थेषु
तन्मृदस्त्वैवोपपत्त्यात् । सविश्वस्या च विश्वस्य समस्तवस्तुविस्तारस्यापि त्वैव त्रिदशणैः
स्वभावैः सह वर्तमानत्वात् । अनन्तपर्याया चानन्ताभिर्द्रव्यपर्यायव्यक्तिभिर्त्रि-
दशणाभिः परिगण्यमानत्वात् । एवंयूनापि सां न खलु निरङ्कुशा किन्तु समतिपत्ता ।
प्रतिपत्तो ह्यसत्ता सत्तायाः, अत्रिदशणत्वं त्रिदशणायाः, अनेकत्वमेकस्याः, एक-

પદાર્થસ્થિતત્વં સર્વપદાર્થસ્થિતાંયાઃ, . એકરૂપત્વં સત્ત્વિશ્વરૂપાયાઃ, એકપર્યાયત્વમનન્ત-
પર્યાયાયા ઇતિ । દ્વિવિધા હિ સત્તા—મહાસત્તાવાન્તરસત્તા ચ । તત્ર સર્વપદાર્થસાર્થ-
વ્યાપિની સાદૃશ્યાસ્થિત્યમુચિકા મહાસત્તા યોક્તૈવ । અન્યા તુ પ્રતિનિયતવસ્તુવર્તિની
સ્વરૂપાસ્થિત્યમુચિકાઽવાન્તરસત્તા । તત્ર મહાસત્તાઽવાન્તરસત્તારૂપેનાઽસત્તાઽવાન્તર-
સત્તા ચ મહાસત્તારૂપેનાઽસત્તેત્યસત્તા સત્તાયાઃ । યેન સ્વરૂપેણોત્પાદસ્તત્તથોત્પાદૈક-
લક્ષણમેવ, યેન સ્વરૂપેણોચ્છેદસ્તત્તથોચ્છેદૈકલક્ષણમેવ, યેન સ્વરૂપેણ ધ્રોવ્યં તત્તથા
ધ્રોવ્યૈકલક્ષણમેવ, તત્ત ઉત્પદ્યમાનોચ્છિદ્યમાનાવતિષ્ઠમાનાનાં વસ્તુનઃ સ્વરૂપાણાં
પ્રત્યેકં ત્રિલક્ષણ્યાભાવાદત્રિલક્ષણત્વં ત્રિલક્ષણાયાઃ । એકસ્ય વસ્તુનઃ સ્વરૂપસત્તા
નાન્યસ્ય વસ્તુનઃ સ્વરૂપસત્તા મવતીત્યનેકત્વમેકસ્યાઃ । પ્રતિનિયતપદાર્થસ્થિતા-

(૩) એકને અનેકપણું પ્રતિપક્ષ છે; (૪) સર્વપદાર્થસ્થિતને એકપદાર્થસ્થિતપણું
પ્રતિપક્ષ છે; (૫) સર્વવસ્તુને એકવસ્તુપણું પ્રતિપક્ષ છે; (૬) અનંતપર્યાયમયને એક-
પર્યાયમયપણું પ્રતિપક્ષ છે.

(ઉપરુક્ત સપ્રતિપક્ષપણું સ્પષ્ટ સમજાવવામાં આવે છે:—) સત્તા દ્વિવિધ
છે: મહાસત્તા અને અવાન્તરસત્તા. તેમાં, સર્વપદાર્થસમૂહમાં વ્યાપનારી, સાદૃશ્ય-
અસ્થિત્યને સૂચવનારી મહાસત્તા (સામાન્યસત્તા) તે કહેવાઈ જ ગઈ. બીજી,
પ્રતિનિશ્ચિત (-એકેક નિશ્ચિત) વસ્તુમાં રહેનારી, સ્વરૂપ-અસ્થિત્યને સૂચવનારી
અવાન્તરસત્તા (વિશેષસત્તા) છે. (૧) ત્યાં, મહાસત્તા અવાન્તરસત્તારૂપે અસત્તા છે
અને અવાન્તરસત્તા મહાસત્તારૂપે અસત્તા છે તેથી સત્તાને અસત્તા છે (અર્થાત્ જે
સામાન્યવિશેષાત્મક સત્તા મહાસત્તારૂપ હોવાથી 'સત્તા' છે તે જ અવાન્તરસત્તારૂપ
પણુ હોવાથી 'અસત્તા' પણુ છે). (૨) જે સ્વરૂપે ઉત્પાદ છે તેનું (-તે સ્વરૂપનું)
તે રીતે ઉત્પાદ એક જ લક્ષણુ છે, જે સ્વરૂપે વ્યય છે તેનું (-તે સ્વરૂપનું) તે રીતે
વ્યય એક જ લક્ષણુ છે અને જે સ્વરૂપે ધ્રોવ્ય છે તેનું (-તે સ્વરૂપનું) તે રીતે
ધ્રોવ્ય એક જ લક્ષણુ છે તેથી વસ્તુના ઊપજતા નષ્ટ થતા અને ધ્રુવ રહેતા
સ્વરૂપોમાંના પ્રત્યેકને ત્રિલક્ષણુનેા અભાવ હોવાથી ત્રિલક્ષણુ(સત્તા)ને અત્રિ-
લક્ષણુપણું છે (અર્થાત્ જે સામાન્યવિશેષાત્મક સત્તા મહાસત્તારૂપ હોવાથી 'ત્રિલક્ષણુ'
છે તે જ અહીં કહેલી અવાન્તરસત્તારૂપ પણુ હોવાથી 'અત્રિલક્ષણુ' પણુ છે).
(૩) એક વસ્તુની સ્વરૂપસત્તા અન્ય વસ્તુની સ્વરૂપસત્તા નથી તેથી એક(સત્તા)ને
અનેકપણું છે (અર્થાત્ જે સામાન્યવિશેષાત્મક સત્તા મહાસત્તારૂપ હોવાથી 'એક'
છે તે જ અહીં કહેલી અવાન્તરસત્તારૂપ પણુ હોવાથી 'અનેક' પણુ છે).

મિરેવ સત્તામિઃ પદાર્થાનાં પ્રતિનિયમો મવતીત્યેકપદાર્થસ્થિતત્વં સર્વપદાર્થ-
સ્થિતાયાઃ । પ્રતિનિયતૈકરૂપામિરેવ સત્તામિઃ પ્રતિનિયતૈકરૂપત્વં વસ્તૂનાં મવતીત્યેક-
રૂપત્વં સત્તિશ્વરૂપાયાઃ । પ્રતિપર્યાયનિયતામિરેવ સત્તામિઃ પ્રતિનિયતૈકપર્યાયાનામા-
નન્ત્યં મવતીત્યેકપર્યાયત્વમનન્તપર્યાયાયાઃ । ઇતિ સર્વમનવદ્યં સામાન્યવિશેષમરૂપણ-
મવળનયદ્વયાયત્તત્વાત્તદેશનાયાઃ ॥ ૮ ॥

(૪) પ્રતિનિશ્ચિત (- વ્યક્તિગત નિશ્ચિત) પદાર્થમાં 'સ્થિત સત્તાઓ વડે જ પદાર્થોનું' પ્રતિનિશ્ચિતપણું (-ભિન્નભિન્ન નિશ્ચિત વ્યક્તિત્વ) હોય છે તેથી સર્વપદાર્થસ્થિત-
(સત્તા) ને એકપદાર્થસ્થિતપણું છે (અર્થાત્ જે સામાન્યવિશેષાત્મક સત્તા મહાસત્તારૂપ હોવાથી 'સર્વપદાર્થસ્થિત' છે તે જ અહીં કહેલી અવાન્તરસત્તારૂપ પણ હોવાથી 'એકપદાર્થસ્થિત' પણ છે). (૫) પ્રતિનિશ્ચિત એક એક રૂપવાળી સત્તાઓ વડે જ વસ્તુઓનું પ્રતિનિશ્ચિત એક એક રૂપ હોય છે તેથી સવિધરૂપ(સત્તા)ને એકરૂપપણું છે (અર્થાત્ જે સામાન્યવિશેષાત્મક સત્તા મહાસત્તારૂપ હોવાથી 'સવિધરૂપ' છે તે જ અહીં કહેલી અવાન્તરસત્તારૂપ પણ હોવાથી 'એકરૂપ' પણ છે). (૬) પ્રત્યેક પર્યાયમાં રહેલી (વ્યક્તિગત ભિન્નભિન્ન) સત્તાઓ વડે જ પ્રતિનિશ્ચિત એક એક પર્યાયોનું અનંત-પણું થાય છે તેથી અનંતપર્યાયમય(સત્તા)ને એકપર્યાયમયપણું છે (અર્થાત્ જે સામાન્યવિશેષાત્મક સત્તા મહાસત્તારૂપ હોવાથી 'અનંતપર્યાયમય' છે તે જ અહીં કહેલી અવાન્તરસત્તારૂપ પણ હોવાથી 'એકપર્યાયમય' પણ છે).

આ રીતે બધું નિરવધ છે (અર્થાત્ ઉપર કહેલું 'સર્વ સ્વરૂપ નિર્દોષ છે, નિર્બાધિ છે, કિંચિત્ વિરોધવાળું નથી) કારણ કે તેનું (-સત્તાના સ્વરૂપનું) કથન સામાન્ય અને વિરોધના પ્રરૂપણ પ્રત્યે ઢળતા બે નયોને આધીન છે.

હાવાર્થ:—સામાન્યવિશેષાત્મક સત્તાનાં બે પડખાં છે: એક પડખું તે મહાસત્તા અને બીજું પડખું તે અવાન્તરસત્તા. (૧) મહાસત્તા અવાન્તરસત્તારૂપે અસત્તા છે અને અવાન્તરસત્તા મહાસત્તારૂપે અસત્તા છે; તેથી જે મહાસત્તાને 'સત્તા' કહીએ તો અવાન્તરસત્તાને 'અસત્તા' કહેવાય. (૨) મહાસત્તા ઉત્પાદ, વ્યય અને દ્રોવ્ય એવાં ત્રણ લક્ષણવાળી છે તેથી તે 'ત્રિલક્ષણ' છે. વસ્તુના ઊપજતા સ્વરૂપનું ઉત્પાદ જ એક લક્ષણ છે, નષ્ટ થતા સ્વરૂપનું વ્યય જ એક લક્ષણ છે અને ધ્રુવ રહેતા સ્વરૂપનું દ્રોવ્ય જ એક લક્ષણ છે તેથી તે ત્રણ સ્વરૂપોમાંના પ્રત્યેકની અવાન્તરસત્તા એક જ લક્ષણવાળી હોવાથી 'અત્રિલક્ષણ' છે. (૩) મહાસત્તા સમસ્ત પદાર્થસમૂહમાં 'સત્, સત્, સત્' એવું સમાનપણું દર્શાવતી હોવાથી એક છે. એક વસ્તુની સ્વરૂપસત્તા બીજી કોઈ વસ્તુની સ્વરૂપસત્તા નથી, તેથી જોડેલી

દવિયદિ ગચ્છદિ તાઈં તાઈં સઘ્માવપજ્યાઈં જં ।

દવિયં તં મળ્ણંતે અળ્ણળમૂદં તુ સત્તાદો ॥ ૧ ॥

દ્રવતિ ગચ્છતિ તાંસ્તાન્ સદ્ભાવપર્યાયાન્ યત્ ।

દ્રવ્યં તત્ મળન્તિ અનન્યભૂતં તુ સત્તાતઃ ॥ ૧ ॥

વસ્તુઓ તેટલી સ્વરૂપસત્તાઓ; માટે આવી સ્વરૂપસત્તાઓ અથવા અવાન્તરસત્તાઓ 'અતેક' છે. (૪) સર્વ પદાર્થો સત્ છે તેથી મહાસત્તા 'સર્વ' પદાર્થોમાં રહેલી છે. વ્યક્તિગત પદાર્થોમાં રહેલી ભિન્નભિન્ન વ્યક્તિગત સત્તાઓ વડે જ પદાર્થોનું ભિન્નભિન્ન નિશ્ચિત વ્યક્તિત્વ રહી શકે, તેથી તે તે પદાર્થની અવાન્તરસત્તા તે તે 'એક પદાર્થમાં જ સ્થિત' છે. (૫) મહાસત્તા સમસ્ત વસ્તુસમૂહનાં રૂપો (સ્વભાવો) સહિત છે તેથી તે 'સવિશિષ્ટ' (સર્વરૂપવાળી) છે. વસ્તુની સત્તાનું (કથંચિત્) એક રૂપ હોય તો જ તે વસ્તુનું નિશ્ચિત એક રૂપ (ચોક્કસ એક સ્વભાવ) રહી શકે, તેથી પ્રત્યેક વસ્તુની અવાન્તરસત્તા નિશ્ચિત 'એક રૂપવાળી' જ છે. (૬) મહાસત્તા સર્વ પર્યાયોમાં રહેલી છે તેથી તે 'અનંતપર્યાયમય' છે. ભિન્નભિન્ન પર્યાયોમાં (કથંચિત્) ભિન્નભિન્ન સત્તાઓ હોય તો જ એક એક પર્યાય ભિન્નભિન્ન રહીને અનંત પર્યાયો સિદ્ધ થાય, નહિ તો પર્યાયોનું અનંતપણું જ ન રહે — એકપણું થઈ જાય; માટે પ્રત્યેક પર્યાયની અવાન્તરસત્તા તે તે 'એક પર્યાયમય' જ છે.

આ રીતે સામાન્યવિશેષાત્મક સત્તા, મહાસત્તારૂપ તેમ જ અવાન્તરસત્તારૂપ હોવાથી, (૧) સત્તા પણ છે અને અસત્તા પણ છે, (૨) ત્રિલક્ષણા પણ છે અને અત્રિલક્ષણા પણ છે, (૩) એક પણ છે અને અતેક પણ છે, (૪) સર્વપદાર્થસ્થિત પણ છે અને એકપદાર્થસ્થિત પણ છે, (૫) સવિશિષ્ટ પણ છે અને એકરૂપ પણ છે, (૬) અનંતપર્યાયમય પણ છે અને એકપર્યાયમય પણ છે. ૮.

ગાથા ૯

અન્વયાર્થઃ—[તાન્ તાન્ સદ્ભાવપર્યાયાન્] તે તે સદ્ભાવપર્યાયોને [યત્] જે [દ્રવતિ] દ્રવે છે—[ગચ્છતિ] પામે છે, [તત્] તેને [દ્રવ્યં મળન્તિ] (સર્વેશો) દ્રવ્ય કહે છે—[સત્તાતઃ અનન્યભૂતં તુ] કે જે સત્તાથી અનન્યભૂત છે.

તે તે વિવિધ સદ્ભાવપર્યાયને દ્રવે—વ્યાપે—સહે
તેને કહે છે દ્રવ્ય, જે સત્તા થકી નહિ અન્ય છે. ૯.

અત્ર સત્તાદ્રવ્યયોરર્થાન્તરત્વે પ્રત્યાહ્યાતમ્ । દ્રવતિ ગચ્છતિ સામાન્યરૂપેણ
સ્વરૂપેણ વ્યાપોતિ તાંસ્તાન્ ક્રમશઃ સહશ્રવશ્ચ સદ્ભાવપર્યાયાન્ સ્વભાવવિશેષા-
નિત્યનુગતાર્થયા નિરુક્તયા દ્રવ્યં વ્યાહ્યાતમ્ । દ્રવ્યં ચ લક્ષ્યલક્ષણભાવાદિભ્યઃ
કયશ્ચિદ્વેદેડપિ વસ્તુતઃ સત્તાયા અપૃથગ્ભૂતમેવેતિ મન્તવ્યમ્ । તતો ગન્ધર્વ
સત્ત્વમસત્ત્વં ત્રિલક્ષણત્વમત્રિલક્ષણત્વમેકત્વમનેકત્વં સર્વપદાર્થસ્થિતત્વમેકપદાર્થસ્થિતત્વં
વિશ્વરૂપત્વમેકરૂપત્વમનન્તપર્યાયત્વમેકપર્યાયત્વં ચ પ્રતિપાદિતં સત્તાયામન્તવ્યં નદ-
નર્થાન્તરભૂતસ્ય દ્રવ્યસ્યૈવ દ્રવ્યવ્યમ્ । તતો ન કશ્ચિદપિ તેષુ સત્તાવિશેષોડ્યશિષ્યેત
યઃ સત્તાં વસ્તુતો દ્રવ્યાત્પૃથક્ વ્યવસ્થાપયેદિતિ ॥ ૯ ॥

ટીકા:—અહીં સત્તાને અને દ્રવ્યને અર્થાંતરપણું (લિપ્તપદાર્થપણું,
અન્યપદાર્થપણું) હોવાનું ખંડન કર્યું છે.

‘તે તે ક્રમભાવી અને સહભાવી સદ્ભાવપર્યાયાને અર્થાત્ સ્વભાવવિશેષાને
જે * દ્રવે છે—પામે છે—સામાન્યરૂપ સ્વરૂપે વ્યાપે છે તે દ્રવ્ય છે’—એમ
† અનુગત અર્થવાળી નિરુક્તિથી દ્રવ્યની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી. વળી જોડે
‘લક્ષ્યલક્ષણભાવાદિક દ્વારા દ્રવ્યને સત્તાથી કથચિત્ જોડે છે તોપણ વસ્તુતઃ (પરમાર્થે)
દ્રવ્ય સત્તાથી અપૃથક્ જ છે એમ માનવું. મારે પૂર્વે (૮ મી ગાથામાં) સત્તાને
જે સત્પણું, અસત્પણું, ત્રિલક્ષણપણું, અત્રિલક્ષણપણું, એકપણું, અનેકપણું,
સર્વપદાર્થસ્થિતપણું, એકપદાર્થસ્થિતપણું, વિશ્વરૂપપણું, એકરૂપપણું, અનન્તપર્યાય-
મયપણું અને એકપર્યાયમયપણું કહેવામાં આવ્યું તે બધું સત્તાથી અનર્થાંતરભૂત
(અલિપ્તપદાર્થભૂત, અનન્યપદાર્થભૂત) દ્રવ્યને જ દેખવું (અર્થાત્ સત્પણું,
અસત્પણું, ત્રિલક્ષણપણું, અત્રિલક્ષણપણું વગેરે બધા સત્તાના વિશેષા દ્રવ્યના જ છે
એમ માનવું). તેથી તેમનામાં (તે સત્તાના વિશેષામાં) કોઈ સત્તાવિશેષ
બાકી રહેતો નથી કે જે સત્તાને વસ્તુતઃ (પરમાર્થે) દ્રવ્યથી પૃથક્ સ્થાપે. ૯.

* શ્રી જમસેનાચાર્યદેવની ટીકામાં પણ અહીંની આફક જ ‘દ્રવતિ ગચ્છતિ’ નો એક અર્થ
તો ‘દ્રવે છે અર્થાત્ પામે છે’ એમ કરવામાં આવ્યો છે; તે ઉપરાંત ‘દ્રવતિ એટલે
સ્વભાવપર્યાયોને દ્રવે છે અને ગચ્છતિ એટલે વિભાવપર્યાયોને પામે છે’ એવો બીજો
અર્થ પણ ત્યાં કરવામાં આવ્યો છે.

† અહીં દ્રવ્યની જે નિરુક્તિ કરવામાં આવી છે તે ‘દ્રુ’ ધાતુને અનુસરતા (-મળતા)
અર્થવાળી છે.

૧. સત્તા લક્ષણ છે અને દ્રવ્ય લક્ષ્ય છે.

દ્રવ્યં સહસ્રલક્ષણયં ઉત્પાદવ્યયધ્રુવત્તસંયુત્તં ।

ગુણપર્યાયાસયં વા જં તં ભણંતિ સર્વણ્હ ॥ ૧૦ ॥

દ્રવ્યં સહસ્રલક્ષણકં ઉત્પાદવ્યયધ્રુવત્તસંયુત્તમ્ ।

ગુણપર્યાયાશ્રયં વા યત્તદ્ભણન્તિ સર્વજ્ઞાઃ ॥ ૧૦ ॥

અત્ર ત્રેધા દ્રવ્યલક્ષણમુક્તમ્ । સદ્રવ્યલક્ષણમ્ । સ્તુતલક્ષણાયાઃ સત્તાયા
અવિશેષાદ્રવ્યસ્ય સત્સ્વરૂપમેવ લક્ષણમ્ । ન ચાનેકાન્તાત્મકસ્ય દ્રવ્યસ્ય સન્માત્રમેવ
સ્વં રૂપં યતો લક્ષ્યલક્ષણવિભાગામાવ ઇતિ । ઉત્પાદવ્યયધ્રુવ્યાણિ વા દ્રવ્યલક્ષણમ્ ।

ગાથા ૧૦

અન્યાર્થઃ— [યત્] ને [સહસ્રલક્ષણકમ્] ‘સત્’ લક્ષણવાળું છે,
[ઉત્પાદવ્યયધ્રુવત્તસંયુત્તમ્] ને ઉત્પાદવ્યયધ્રુવત્તસંયુક્ત છે [વા] અથવા
[ગુણપર્યાયાશ્રયમ્] ને ગુણપર્યાયાના આશ્રય છે, [તદ્] તેને [સર્વજ્ઞાઃ] સર્વજ્ઞો
[દ્રવ્યં] દ્રવ્ય [મણન્તિ] કહે છે.

ટીકાઃ—અહીં ત્રણ પ્રકારે દ્રવ્યનું લક્ષણ કહ્યું છે.

‘સત્’ દ્રવ્યનું લક્ષણ છે. પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળી સત્તાથી દ્રવ્ય અભિન્ન
હોવાને લીધે ‘સત્’સ્વરૂપ જ દ્રવ્યનું લક્ષણ છે. વળી અનેકાન્તાત્મક દ્રવ્યનું
સત્માત્ર જ સ્વરૂપ નથી કે જેથી લક્ષ્યલક્ષણના વિભાગનો અભાવ થાય.
(સત્તાથી દ્રવ્ય અભિન્ન છે તેથી દ્રવ્યનું ને સત્તારૂપ સ્વરૂપ તે જ દ્રવ્યનું લક્ષણ
છે. પ્રશ્નઃ—જો સત્તા ને દ્રવ્ય અભિન્ન છે—સત્તા દ્રવ્યનું સ્વરૂપ જ છે, તો
‘સત્તા લક્ષણ છે અને દ્રવ્ય લક્ષ્ય છે’ એવો વિભાગ કઈ રીતે ઘટે છે?
ઉત્તરઃ—અનેકાન્તાત્મક દ્રવ્યનાં અનંત સ્વરૂપો છે, તેમાંથી સત્તા પણ તેનું એક સ્વરૂપ
છે; તેથી અનંતસ્વરૂપવાળું દ્રવ્ય લક્ષ્ય છે અને તેનું સત્તા નામનું સ્વરૂપ લક્ષણ છે
—એવો લક્ષ્યલક્ષણવિભાગ અવશ્ય ઘટે છે. આ રીતે અખાધિતપણે સત્ દ્રવ્યનું
લક્ષણ છે.)

છે સત્ત્વ લક્ષણ જેહનું, ઉત્પાદવ્યયધ્રુવયુક્ત ને,
ગુણપર્યાયાશ્રય જેહ, તેને દ્રવ્ય સંવર્જો કહે. ૧૦.

માવત્વાદ્ધ્રુવત્વમુત્પાદવ્યયાત્મકતાશ્ચ પ્રયયતિ, ધ્રુવત્વાત્મકૈર્ગુણૈરુત્પાદવ્યયાત્મકૈઃ
પર્યાયૈશ્ચ સદૈકત્વશ્ચારુયાતિ । ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યાણિ તુ નિત્યાનિત્યસ્વરૂપં પરમાર્થ
સદાવેદયન્તિ, ગુણપર્યાયાંશ્ચાત્મલામનિબન્ધનમૂતાન્ પ્રયયન્તિ । ગુણપર્યાયાસ્ત્વન્વય-
વ્યતિરેકિત્વાદ્ધ્રૌવ્યોત્પત્તિવિનાશાન્ સૂચયન્તિ, નિત્યાનિત્યસ્વભાવં પરમાર્થ
સદ્બોધલક્ષયન્તીતિ ॥ ૧૦ ॥

વાળું હોય; જો ગુણપર્યાયવાળું હોય, તો તે (૧) સત્ અને (૨) ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યવાળું
હોય. તે આ પ્રમાણે:—સત્ નિત્યાનિત્યસ્વભાવવાળું હોવાથી (૧) ધ્રૌવ્યને અને
ઉત્પાદવ્યયાત્મકતાને બહેર કરે છે તથા (૨) ધ્રૌવ્યાત્મક ગુણો અને ઉત્પાદવ્યયાત્મક
પર્યાયો સાથે એકત્વ દર્શાવે છે. ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્ય (૧) નિત્યાનિત્યસ્વરૂપ પારમાર્થિક
સત્તને જણાવે છે તથા (૨) પોતાના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિના કારણભૂત ગુણપર્યાયોને
બહેર કરે છે. 'ગુણપર્યાયો અન્વય અને વ્યતિરેકવાળા હોવાથી (૧) ધ્રૌવ્યને અને
ઉત્પાદવ્યયને સૂચવે છે તથા (૨) નિત્યાનિત્યસ્વભાવવાળા પારમાર્થિક સત્તને
જણાવે છે.

ભાવાર્થ:—દ્રવ્યનાં ત્રણ લક્ષણો છે: સત્, ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્ય અને
ગુણપર્યાયો. આ ત્રણે લક્ષણો પરસ્પર અવિનાશાવી છે; જ્યાં એક હોય ત્યાં બાકીનાં
અને નિયમથી હોય છે. ૧૦.

* પારમાર્થિક = વાસ્તવિક; વર્થા: ખરું. (વાસ્તવિક સત્ નિત્યાનિત્યસ્વરૂપ હોય છે.
ઉત્પાદવ્યય અનિત્યતાને અને ધ્રૌવ્ય નિત્યતાને જણાવે છે તેથી ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્ય નિત્યાનિત્ય-
સ્વરૂપ વાસ્તવિક સત્તને જણાવે છે. આ રીતે 'દ્રવ્ય ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યવાળું છે' એમ
કહેતાં 'તે સત્ છે' એમ પણ વગરકોલે જ આવી જાય છે).

† પોતાના = ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યના. (જો ગુણ હોય તો જ ધ્રૌવ્ય હોય અને જો પર્યાયો હોય
તો જ ઉત્પાદવ્યય હોય; માટે જો ગુણપર્યાયો ન હોય તો ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્ય પોતાના
સ્વરૂપને પામી શકે જ નહિ. આ રીતે 'દ્રવ્ય ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યવાળું છે' એમ કહેતાં
તે ગુણપર્યાયવાળું પણ બહેર ચર્ચ જાય છે).

૧. પ્રથમ તો, ગુણપર્યાયો અન્વય દ્વારા ધ્રૌવ્યને સૂચવે છે અને વ્યતિરેક દ્વારા ઉત્પાદવ્યયને
સૂચવે છે; આ રીતે તેઓ ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યને સૂચવે છે. બીજું, ગુણપર્યાયો અન્વય દ્વારા
નિત્યતાને જણાવે છે અને વ્યતિરેક દ્વારા અનિત્યતાને જણાવે છે; આ રીતે તેઓ
નિત્યાનિત્યસ્વરૂપ સત્તને જણાવે છે.

ઉપ્પત્તી વ વિનાસો દ્રવ્યસ્ય ય નત્યિ અત્યિ સવ્માવો ।

વિગમુપ્પાદધુવત્તં કરેતિ તસ્યેવ પજ્ઞાયા ॥ ૧૧ ॥

ઉત્પત્તિર્વા વિનાશો દ્રવ્યસ્ય ચ નાસ્ત્યસ્તિ સદ્ભાવઃ ।

વિગમોત્પાદધુવત્ત્વં કુર્વન્તિ તસ્યૈવ પર્યાયાઃ ॥ ૧૧ ॥

અત્રોપયનયાભ્યાં દ્રવ્યલક્ષણં પ્રવિભક્તમ્ । દ્રવ્યસ્ય હિ સહક્રમમટ્તગુણપર્યાય-
સદ્ભાવરૂપસ્ય ત્રિકાલાવસ્થાપિનોડનાદિનિષ્ઠનસ્ય નં સમુચ્છેદસમુદયો યુક્તો ।
અથ તસ્યૈવ પર્યાયાણાં સહમટ્તિભાજાં કેપાંચિત્ પ્રાવ્યસંભવેડવ્યપરેપાં
ક્રમમટ્તિભાજાં વિનાશસંભવસંભાવનમુપપન્નમ્ । તતો દ્રવ્યાર્પણાયામનુત્પાદમનુચ્છેદં
સત્સ્વભાવમેવ દ્રવ્યં, તદેવ પર્યાયાર્પણાયાં સોત્પાદં સોચ્છેદં ચાવબોદ્ધવ્યમ્ ।
સર્વમિદમનંવદ્યઞ્ચ દ્રવ્યપર્યાયાણામભેદાત્ ॥ ૧૧ ॥

ગાથા ૧૧

અન્યથાર્થઃ— [દ્રવ્યસ્ય જ] દ્રવ્યનો [ઉત્પત્તિઃ] ઉત્પાદ [વા] કે
[વિનાશઃ] વિનાશ [ન અસ્તિ] નથી, [સદ્ભાવઃ અસ્તિ] સદ્ભાવ છે. [તસ્ય યથા
પર્યાયાઃ] તેના જ પર્યાયો [વિગમોત્પાદધુવત્ત્વં] વિનાશ, ઉત્પાદ અને ધ્રુવતા
[કુર્વન્તિ] કરે છે.

ટીકાઃ—અહીં ખત્રે નયો વરે દ્રવ્યત્વં લક્ષણ વિભક્ત કયું છે (અર્થાત્
યે નયોની અપેક્ષાથી દ્રવ્યના લક્ષણના બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે).

સહુવર્તી ગુણો અને ક્રમવર્તી પર્યાયોના સદ્ભાવરૂપ, ત્રિકાળ-અવસ્થાથી
(ત્રણે કાળે ટકનારા), અનાદિ-અનંત દ્રવ્યના વિનાશ ને ઉત્પાદ ઉચિત નથી.
પરંતુ તેના જ પર્યાયોના—સહુવર્તી કેટલાક (પર્યાયો)નું પ્રાવ્ય હોવા છતાં પણ
બીજા ક્રમવર્તી (પર્યાયો)ના—વિનાશ ને ઉત્પાદ થવા ઘટે છે. આરે દ્રવ્ય દ્રવ્યાર્થિક
આદિશથી (-કથનથી) ઉત્પાદ વિનાનું, વિનાશ વિનાનું, સત્સ્વભાવવાળું જ બાણુનું
અને તે જ (દ્રવ્ય) પર્યાયાર્થિક આદિશથી ઉત્પાદવાળું અને વિનાશવાળું બાણુનું.

—આ બધું નિરવધ (-નિર્દોષ, નિર્બાધ, અવિરુદ્ધ) છે, કારણ કે દ્રવ્ય
અને પર્યાયોના અભેદ (-અભિન્નપણું) છે. ૧૧.

નહિ દ્રવ્યનો ઉત્પાદ અથવા નાશ નહિ, સદ્ભાવ છે;

તેના જ જે પર્યાય તે ઉત્પાદ-લય-ધ્રુવતા કરે. ૧૧.

પજ્ઞયવિજુદં દ્રવ્યં દ્રવ્યવિજુક્તા ય પજ્ઞયા ણસ્થિ ।
 દોષહં અણ્ણભૂદં ભાવં સમણા પરૂવિત્તિ ॥ ૧૨ ॥

પર્યયવિયુતં દ્રવ્યં દ્રવ્યવિયુક્તાય પર્યાયા ન સન્તિ ।
 દયોરનન્યભૂતં ભાવં શ્રમણાઃ પ્રરૂપયન્તિ ॥ ૧૨ ॥

અન્ન દ્રવ્યપર્યાયાનામમેદો નિર્દિષ્ટઃ । દુગ્ધદધિનવનીતઘૃતાદિવિયુતગોરસ-
 વત્પર્યાયવિયુતં દ્રવ્યં નાસ્તિ । ગોરસવિયુક્તદુગ્ધદધિનવનીતઘૃતાદિવદ્રવ્યવિયુક્તાઃ
 પર્યાયા ન સન્તિ । તત્તો દ્રવ્યસ્ય પર્યાયાણાશ્ચાદેશવશાત્કર્યંચિદ્વેદેઽપ્યેકાસ્તિત્વ-
 નિયતત્વાદન્યોન્યાજહદૃત્તીનાં વસ્તુત્વેનામેદ इति ॥ ૧૨ ॥

આથા ૧૨

અન્વયાર્થઃ—[પર્યયવિયુતં] પર્યાયો રહિત [દ્રવ્ય] દ્રવ્ય [જ] અને
 [દ્રવ્યવિયુક્તાઃ] દ્રવ્ય રહિત [પર્યાયાઃ] પર્યાયો [ન સન્તિ] હોતાં નથી; [દયોઃ]
 બંનેનો [અનન્યભૂતં ભાવં] અનન્યભાવ (અનન્યપણું) [શ્રમણાઃ] શ્રમણો
 [પ્રરૂપયન્તિ] પ્રરૂપે છે.

ટીકા:—અહીં દ્રવ્ય અને પર્યાયોનો અલેદ દર્શાવ્યો છે.

જેમ દૂધ, દહીં, માખણ, ધી ઇત્યાદિથી રહિત ગોરસ હોતું નથી તેમ
 પર્યાયોથી રહિત દ્રવ્ય હોતું નથી; જેમ ગોરસથી રહિત દૂધ, દહીં, માખણ, ધી
 ઇત્યાદિ હોતાં નથી તેમ દ્રવ્યથી રહિત પર્યાયો હોતા નથી. તેથી, જોકે દ્રવ્ય અને
 પર્યાયોનો આદિશવશાત્ (કથનને વશ) કથયિત્વે લેદ છે તેપણ, તેઓ એક
 અસ્તિત્વમાં નિયત (દૃષ્ટપણે રહેલાં) હોવાને લીધે અન્યોન્યવૃત્તિ નહિ છાડતાં
 હોવાથી વસ્તુપણે તેમનો અલેદ છે. ૧૨.

* અન્યોન્યવૃત્તિ = એકબીજાના આશ્રયે નભવું તે; એકબીજાના આધારે ટકવું તે; એકબીજા
 કીધે કયાત રહેવું તે.

પર્યાયિવિરહિત દ્રવ્ય નહિ, નહિ દ્રવ્યહીન પર્યાય છે;
 પર્યાય તેમ જ દ્રવ્ય કેરી અનન્યતા શ્રમણો કહે. ૧૨.

દ્રવ્યેણ વિના ન ગુણા ગુણેહિં દ્રવ્યં વિના ન સંભવદિ ।

અવદિરિત્તો ભાવો દ્રવ્યગુણાણં હવદિ તસ્મા ॥ ૧૩ ॥

દ્રવ્યેણ વિના ન ગુણા ગુણૈર્દ્રવ્યં વિના ન સમ્ભવતિ ।

અવ્યતિરિત્તો ભાવો દ્રવ્યગુણાનાં ભવતિ તસ્માત્ ॥ ૧૩ ॥

અત્ર દ્રવ્યગુણાનામભેદો નિર્દિષ્ટઃ । પુદ્ગલપૃથગ્ભૂતસ્પર્શસગન્ધવર્ણવદ્રવ્યેણ વિના ન ગુણાઃ સંભવન્તિ । સ્પર્શસગન્ધવર્ણપૃથગ્ભૂતપુદ્ગલવદ્ગુણૈર્વિના દ્રવ્યં ન સંભવતિ । તત્તો દ્રવ્યગુણાનામપ્યાદેશવશાત્ કયંચિદ્વેદંપ્યેકાસ્તિત્વનિયતત્વાદન્યોન્યાનદ્વૃત્તીનાં વસ્તુત્વેનામેદં હતિ ॥ ૧૩ ॥

ગાથા ૧૩

અન્યથાર્થઃ— [દ્રવ્યેણ વિના] દ્રવ્ય વિના [ગુણાઃ ન] ગુણો હોતા નથી, [ગુણૈઃ વિના] ગુણો વિના [દ્રવ્યં ન સમ્ભવતિ] દ્રવ્ય હોતું નથી; [તસ્માત્] તેથી [દ્રવ્યગુણાનામ્] દ્રવ્ય અને ગુણોનો [અવ્યતિરિત્તઃ ભાવઃ] અવ્યતિરિક્તભાવ (-અભિન્નપણું) [ભવતિ] છે.

ટીકાઃ— આહીં દ્રવ્ય અને ગુણોનો અલેદ દર્શાવ્યો છે.

તેમ પુદ્ગલથી પૃથક્ સ્પર્શ-રસ-ગન્ધ-વર્ણ હોતાં નથી તેમ દ્રવ્ય વિના ગુણો હોતા નથી; તેમ સ્પર્શ-રસ-ગન્ધ-વર્ણથી પૃથક્ પુદ્ગલ હોતું નથી તેમ ગુણો વિના દ્રવ્ય હોતું નથી. તેથી, જોકે દ્રવ્ય અને ગુણોનો આદેશવશાત્ કથંચિત્ લેદ છે તોપણ, તેઓ એક અસ્તિત્વમાં નિયત હોવાને લીધે અન્યોન્યવૃત્તિ નહિ હોતાં હોવાથી વસ્તુપણે તેમનો પણ અલેદ છે (અર્થાત્ દ્રવ્ય અને પદાર્થોની માફક દ્રવ્ય અને ગુણોનો પણ વસ્તુપણે અલેદ છે). ૧૩.

નહિ દ્રવ્ય વિણ ગુણ હોય, ગુણ વિણ દ્રવ્ય પણ નહિ હોય છે; તેથી ગુણો ને દ્રવ્ય કેરી અભિન્નતા નિર્દિષ્ટ છે. ૧૩.

સિય અત્થિ નત્થિ ઉહયં અવ્વત્તવ્વં પુળો ય તત્તિદયં ।
દવ્વં યુ સત્તભંગં આદેસવસેણ સંભવદિ ॥ ૧૪ ॥

સ્યાદસ્તિ નાસ્ત્યુભયમવક્તવ્યં પુનઃ તત્તિતયમ્ ।

દ્રવ્યં સ્વલુ સપ્તમજ્ઞમાદેશવશેન સમ્ભવતિ ॥ ૧૪ ॥

અત્ર દ્રવ્યસ્યાદેશવશેનોક્તા સપ્તમજ્ઞી । સ્યાદસ્તિ દ્રવ્યં, સ્યાન્નાસ્તિ દ્રવ્યં, સ્યાદસ્તિ ચ નાસ્તિ ચ દ્રવ્યં, સ્યાદવક્તવ્યં દ્રવ્યં, સ્યાદસ્તિ ચાવક્તવ્યં ચ દ્રવ્યં, સ્યાન્નાસ્તિ ચાવક્તવ્યં ચ દ્રવ્યં, સ્યાદસ્તિ ચ નાસ્તિ ચાવક્તવ્યં ચ દ્રવ્યમિતિ । અત્ર સર્વથાત્વનિષેધકોઽનેકાન્તથોત્કઃ કથંચિદર્થે સ્યાસ્છબ્દો નિપાતઃ । તત્ર

ગાથા ૧૪

અન્યથાર્થઃ— [દ્રવ્યં] દ્રવ્ય [આદેશવશેન] આદેશવશાત્ (કથનને વશ) [સ્વલુ] અરેખર [સ્યાત્ અસ્તિ] સ્યાત્ અસ્તિ, [નાસ્તિ] સ્યાત્ નાસ્તિ, [ઉભયમ્] સ્યાત્ અસ્તિ-નાસ્તિ, [અવક્તવ્યમ્] સ્યાત્ અવક્તવ્ય [પુનઃ ચ] અને વળી [તત્તિતયમ્] અવક્તવ્યતાયુક્ત ત્રણ ભંગવાળું (સ્યાત્ અસ્તિ-અવક્તવ્ય, સ્યાત્ નાસ્તિ-અવક્તવ્ય અને સ્યાત્ અસ્તિ-નાસ્તિ-અવક્તવ્ય)—[સપ્તમજ્ઞમ્] એમ સાત ભંગવાળું [સમ્ભવતિ] છે.

ટીકાઃ— અહીં દ્રવ્યના આદેશને વશ સપ્તભંગી કહી છે.

(૧) દ્રવ્ય 'સ્યાત્ અસ્તિ' છે; (૨) દ્રવ્ય 'સ્યાત્ નાસ્તિ' છે; (૩) દ્રવ્ય 'સ્યાત્ અસ્તિ અને નાસ્તિ' છે; (૪) દ્રવ્ય 'સ્યાત્ અવક્તવ્ય' છે; (૫) દ્રવ્ય 'સ્યાત્ અસ્તિ અને અવક્તવ્ય' છે; (૬) દ્રવ્ય 'સ્યાત્ નાસ્તિ અને અવક્તવ્ય' છે; (૭) દ્રવ્ય 'સ્યાત્ અસ્તિ, નાસ્તિ અને અવક્તવ્ય' છે.

અહીં (સપ્તભંગીમાં) સર્વથાપણાનો નિષેધક, અનેકાંતનો ઘોતક 'સ્યાત્' શબ્દ 'કથંચિત્' એવા અર્થમાં અવ્યયરૂપે વપરાયો છે. ત્યાં—(૧) દ્રવ્ય

* સ્યાત્ = કથંચિત્; કોઈ પ્રકારે; કોઈ અપેક્ષાએ. ('સ્યાત્' શબ્દ સર્વથાપણાને નિષેધ છે અને અનેકાંતને પ્રકાશે છે—આવિ છે.)

છે અસ્તિ, નાસ્તિ, ઉભય તેમ અવાચ્ય આદિક ભંગ ને, આદેશવશ તે સાત ભંગે યુક્ત સર્વે દ્રવ્ય છે. ૧૪.

સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલમાર્ગેરાદિદ્રવ્યમસ્તિ દ્રવ્યં, પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલમાર્ગેરાદિદ્રવ્યં નાસ્તિ દ્રવ્યં,
સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલમાર્ગે: પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલમાર્ગેષ્ઠ ક્રમેણાદિદ્રવ્યમસ્તિ ચ નાસ્તિ ચ દ્રવ્યં,
સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલમાર્ગે: પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલમાર્ગેષ્ઠ યુગપદાદિદ્રવ્યમવક્તવ્યં દ્રવ્યં, સ્વદ્રવ્યક્ષેત્ર-
કાલમાર્ગેયુગપત્ત્વપરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલમાર્ગેષ્ઠાદિદ્રવ્યમસ્તિ ચાવક્તવ્યં ચ દ્રવ્યં, પરદ્રવ્યક્ષેત્ર-
કાલમાર્ગેયુગપત્ત્વપરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલમાર્ગેષ્ઠાદિદ્રવ્યં નાસ્તિ ચાવક્તવ્યં ચ દ્રવ્યં, સ્વદ્રવ્યક્ષેત્ર-
કાલમાર્ગે: પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલમાર્ગેષ્ઠ યુગપત્ત્વપરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલમાર્ગેષ્ઠાદિદ્રવ્યમસ્તિ ચ નાસ્તિ
ચાવક્તવ્યં ચ દ્રવ્યમિતિ । ન ચૈતદનુપપન્નમ્; સર્વસ્ય વસ્તુનાઃ સ્વરૂપાદિના અશૂન્ય-
ત્વાત્, પરરૂપાદિના શૂન્યત્વાત્, સમાખ્યામશૂન્યશૂન્યત્વાત્, સદાવાચ્યત્વાત્, મદ્રસંયો-
ગાર્પણાયમશૂન્યાવાચ્યત્વાત્, શૂન્યાવાચ્યત્વાત્, અશૂન્યશૂન્યાવાચ્યત્વાત્ચેતિ ॥ ૧૪ ॥

સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે કહેવામાં આવતાં 'અસ્તિ' છે; (૨) દ્રવ્ય પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-
ભાવે કહેવામાં આવતાં 'નાસ્તિ' છે; (૩) દ્રવ્ય સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે અને
પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે કમથી કહેવામાં આવતાં 'અસ્તિ અને નાસ્તિ' છે;
(૪) દ્રવ્ય સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે અને પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે યુગપદ્ કહેવામાં આવતાં
'અવક્તવ્ય' છે; (૫) દ્રવ્ય સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે અને યુગપદ્ સ્વપરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-
કાળ-ભાવે કહેવામાં આવતાં 'અસ્તિ અને અવક્તવ્ય' છે; (૬) દ્રવ્ય પરદ્રવ્ય-
ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે અને યુગપદ્ સ્વપરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે કહેવામાં આવતાં 'નાસ્તિ
અને અવક્તવ્ય' છે; (૭) દ્રવ્ય સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે, પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે
અને યુગપદ્ સ્વપરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે કહેવામાં આવતાં 'અસ્તિ, નાસ્તિ અને
અવક્તવ્ય' છે. — આ (ઉપરોક્ત વાત) અથોત્ય નથી, કારણ કે સર્વ વસ્તુ
(૧) સ્વરૂપાદિથી '†અશૂન્ય' છે, (૨) પરરૂપાદિથી '‡શૂન્ય' છે, (૩) બન્નેથી
(સ્વરૂપાદિથી અને પરરૂપાદિથી) 'અશૂન્ય અને શૂન્ય' છે, (૪) બન્નેથી (સ્વરૂપાદિથી
અને પરરૂપાદિથી) એકીસાથે 'અવાચ્ય' છે, ભગ્વોના સંયોગથી. કથન કરતાં
(૫) 'અશૂન્ય અને અવાચ્ય' છે, (૬) 'શૂન્ય અને અવાચ્ય' છે, (૭) 'અશૂન્ય;
શૂન્ય અને અવાચ્ય' છે.

• અવક્તવ્ય = કહી શકાય નહિ એવું; અવાચ્ય. (એકીસાથે સ્વચ્છાત્મ્ય તેમ જ પરચ્છાત્મ્યની
અપેક્ષાથી દ્રવ્ય કથનમાં આવી શકતું નથી તેથી 'અવક્તવ્ય' છે.)

† અશૂન્ય = શૂન્ય નહિ એવું; હયાત; સત્.

‡ શૂન્ય = નહિ હયાત એવું; અસત્.

માવસ્સ ણત્થિ ણાસો ણત્થિ અમાવસ્સ ચેવ ઉપ્પાદો ।
ગુણપજ્જયેસુ માવા ઉપ્પાદવણ પકુવંતિ ॥ ૧૫ ॥

માવસ્ય નાસ્તિ નાશો નાસ્તિ અમાવસ્ય ચેવ ઉત્પાદઃ ।

ગુણપર્યાયેષુ માવા ઉત્પાદવ્યપાન્ પ્રકુર્વન્તિ ॥ ૧૫ ॥

અત્રાસત્પ્રાદુર્ભાવત્વમુત્પાદસ્ય સદુચ્છેદત્વં વિગમસ્ય નિષિદ્ધમ્ । માવસ્ય સતો હિ
દ્રવ્યસ્ય ન દ્રવ્યત્વેન વિનાશઃ, અમાવસ્યાસતોઽન્યદ્રવ્યસ્ય ન દ્રવ્યત્વેનોત્પાદઃ । કિન્તુ

ભાવાર્થઃ—(૧) દ્રવ્ય સ્વચ્ચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી ‘છ.’ (૨) દ્રવ્ય
પરચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી ‘નથી.’ (૩) દ્રવ્ય ક્રમશઃ સ્વચ્ચતુષ્ટયની અને પરચતુષ્ટયની
અપેક્ષાથી ‘છ અને નથી.’ (૪) દ્રવ્ય યુગપદ્ સ્વચ્ચતુષ્ટયની અને પરચતુષ્ટયની
અપેક્ષાથી ‘અવક્તવ્ય છે.’ (૫) દ્રવ્ય સ્વચ્ચતુષ્ટયની અને યુગપદ્ સ્વપરચતુષ્ટયની
અપેક્ષાથી ‘છ અને અવક્તવ્ય છે.’ (૬) દ્રવ્ય પરચતુષ્ટયની અને યુગપદ્ સ્વપરચતુષ્ટયની
અપેક્ષાથી ‘નથી અને અવક્તવ્ય છે.’ (૭) દ્રવ્ય સ્વચ્ચતુષ્ટયની, પરચતુષ્ટયની અને
યુગપદ્ સ્વપરચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી ‘છ, નથી અને અવક્તવ્ય છે.’—એ પ્રમાણે
અહીં સમલગ્ની કહેવામાં આવી. ૧૪.

ગાથા ૧૫

અન્યથાર્થઃ—[માવસ્ય] ભાવનો (સતનો) [નાશઃ] નાશ [ન અસ્તિ]
નથી [ચ પથ] તેમ જ [અમાવસ્ય] અભાવનો (અસતનો) [ઉપાદઃ] ઉત્પાદ
[ન અસ્તિ] નથી; [માવાઃ] ભાવો (સત દ્રવ્યો) [ગુણપર્યાયેષુ] ગુણપર્યાયોમાં
[ઉત્પાદવ્યપાન્] ઉત્પાદવ્ય [પ્રકુર્વન્તિ] કરે છે.

ટીકાઃ—અહીં ઉત્પાદને વિષે અસતનો પ્રાદુર્ભાવ હોવાનું અને વ્યયને વિષે
સતનો વિનાશ હોવાનું નિષેધ્યું છે (અર્થાત્ ઉત્પાદ થતાં કંઈ અસતની ઉત્પત્તિ
થતી નથી અને વ્યય થતાં કંઈ સતનો વિનાશ થતો નથી એમ આ ગાથામાં કહ્યું છે).

* સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવને સ્વચ્ચતુષ્ટય કહેવામાં આવે છે. સ્વદ્રવ્ય એટલે નિજ
ગુણપર્યાયોના આધારરૂપ વસ્તુ પોતે; સ્વક્ષેત્ર એટલે વસ્તુનો નિજ વિસ્તાર અર્થાત્ સ્વપ્રદેશ-
સમૂહ; સ્વકાળ એટલે વસ્તુનો પોતાનો વર્તમાન પર્યાય; સ્વભાવ એટલે નિજગુણ—સ્વચરિત્ર.

નહિ ‘ભાવ’ કરે નાશ હોય, ‘અભાવ’નો ઉત્પાદ ના;

‘ભાવો’ કરે છે નાશ ને ઉત્પાદ ગુણપર્યાયોમાં. ૧૫.

માવાઃ સન્તિ દ્રવ્યાણિ સદુચ્છેદમસદુત્પાદં ચાન્તરેણૈવ ગુણપર્યાયેષુ વિનાશમુત્પાદં
 ચારમન્તે । યથા હિ ઘૃતોત્પત્તૌ ગોરસસ્ય સતો ન વિનાશઃ ન ચાપિ ગોરસવ્યતિરિક્ત-
 સ્યાર્યાન્તરસ્યાસતઃ ઉત્પાદઃ કિન્તુ ગોરસસ્યૈવ સદુચ્છેદમસદુત્પાદં ચાનુપલમમાનસ્ય
 સ્પર્શરસગન્ધવર્ણાદિષુ પરિણામિષુ ગુણેષુ પૂર્વાવસ્થયા વિનશ્યત્સૂતરાવસ્થયા માદુર્ભવત્સુ
 નશ્યતિ ચ નવનીતપર્યાયો ઘૃતપર્યાય ઉત્પદ્યતે, તથા સર્વમાવાનામપીતિ ॥ ૧૫ ॥

માવા જીવાદીયા જીવગુણા ચેદના ય ઉવઓગો ।

સુરણરણાસ્યતિરિયા જીવસ્સ ય પજ્જયા વહુગા ॥ ૧૬ ॥

માવા જીવાદ્યા જીવગુણાશ્ચેતના ચોપયોગઃ ।

સુરનરનારકતિર્યક્ષો જીવસ્ય ચ પર્યાયાઃ વહવઃ ॥ ૧૬ ॥

ભાવનો—સત્ દ્રવ્યનો—દ્રવ્યપણે વિનાશ નથી, અભાવનો—અસત્ અન્ય-
 દ્રવ્યનો—દ્રવ્યપણે ઉત્પાદ નથી; પરંતુ ભાવો—સત્ દ્રવ્યો, સત્ત્વા વિનાશ અને
 અસત્ત્વા ઉત્પાદ વિના જ, ગુણપર્યાયોમાં વિનાશ અને ઉત્પાદ કરે છે. જેવી રીતે
 ધીની ઉત્પત્તિને વિષે ગોરસનો—સત્ત્વનો—વિનાશ નથી તેમ જ ગોરસથી ભિન્ન
 પદાર્થોત્તરનો—અસત્ત્વનો—ઉત્પાદ નથી, પરંતુ ગોરસને જ, સત્ત્વનો વિનાશ અને
 અસત્ત્વનો ઉત્પાદ કર્યા વિના જ, પૂર્વ અવસ્થાથી વિનાશ પામતા અને ઉત્તર
 અવસ્થાથી ઉત્પન્ન થતા સ્પર્શ-રસ-ગન્ધ-વર્ણાદિક પરિણામી ગુણોમાં માખણપર્યાય
 વિનાશ પામે છે અને ધીપર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે; તેવી રીતે સર્વ ભાવોનું પણ તેમ જ
 છે [અર્થાત્ બધાં દ્રવ્યોને નવીન પર્યાયની ઉત્પત્તિને વિષે સત્ત્વનો વિનાશ નથી તેમ
 જ અસત્ત્વનો ઉત્પાદ નથી, પરંતુ સત્ત્વનો વિનાશ અને અસત્ત્વનો ઉત્પાદ કર્યા વિના
 જ, પહેલાંની (જૂની) અવસ્થાથી વિનાશ પામતા અને પછીની (નવીન) અવસ્થાથી
 ઉત્પન્ન થતા *પરિણામી ગુણોમાં પહેલાંનો પર્યાય વિનાશ પામે છે અને પછીનો
 પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે]. ૧૫.

ગાથા ૧૬

અન્યથાર્થઃ— [જીવાદ્યાઃ] જીવાદિ (દ્રવ્યો) તે [માવાઃ] ‘ભાવો’ છે.

* પરિણામી=પરિણમનારા; પરિણામવાળા. (પર્યાયાર્થિક નયે ગુણો પરિણામી છે અર્થાત્ પરિણમે છે.)

જીવાદિ સૌ છે ‘ભાવ,’ જીવગુણ ચેતના ઉપયોગ છે;

જીવપર્યાયો તિર્યચ-નારક-દેવ-મનુજ અનેક છે. ૧૬.

અત્ર ભાવગુણપર્યાયાઃ પ્રજ્ઞાપિતાઃ । માવા હિ જીવાદયઃ પટ્ પદાર્થાઃ । તેષાં
ગુણાઃ પર્યાયાશ્ચ પ્રસિદ્ધાઃ । તયાપિ જીવસ્ય વક્ષ્યમાણોદાહરણપ્રસિદ્ધચર્ચમભિધીયન્તે ।
ગુણા હિ જીવસ્ય જ્ઞાનાનુભૂતિલક્ષણા શુદ્ધચેતના, કાર્યાનુભૂતિલક્ષણા કર્મફલાનુભૂતિ-
લક્ષણા ચાશુદ્ધચેતના, ચૈતન્યાનુવિધાયિપરિણામલક્ષણઃ સવિકલ્પનિર્વિકલ્પરૂપઃ
શુદ્ધાશુદ્ધતયા સકલવિકલ્પતાં દયાનો દ્વેષોપયોગશ્ચ । પર્યાયાસ્ત્વચ્ચુલ્લઘુગુણહાનિ-

[જીવગુણાઃ] જીવના ગુણો [ચેતના ચ ઉપયોગઃ] ચેતના તથા ઉપયોગ છે [ચ]
અને [જીવસ્ય પર્યાયાઃ] જીવના પર્યાયો [સુરતરનારકતિર્યક્ષઃ] દેવ-મનુષ્ય-નારક-
તિર્યચરૂપ [ચત્ત્વઃ] ઘણા છે.

ટીકા:—અહીં ભાવો (-દ્રવ્યો), ગુણો અને પર્યાયો જણાવ્યા છે.

જીવાદિ છે પદાર્થો તે 'ભાવો' છે. તેમના ગુણો અને પર્યાયો પ્રસિદ્ધ છે,
તેમણે *આગળ (હવેની ગાથામાં) જે ઉદાહરણ કહેવાઈ છે તેની પ્રસિદ્ધિ અર્થે
જીવના ગુણો અને પર્યાયો કહેવામાં આવે છે:—

જીવના ગુણો 'જ્ઞાનાનુભૂતિસ્વરૂપ શુદ્ધચેતના તથા કાર્યાનુભૂતિસ્વરૂપ ને કર્મ-
ફલાનુભૂતિસ્વરૂપ અશુદ્ધચેતના છે અને ચૈતન્યાનુવિધાયી-પરિણામસ્વરૂપ, સવિકલ્પ-
નિર્વિકલ્પરૂપ, શુદ્ધતા-અશુદ્ધતાને લીધે સક્ષયતા-વિક્ષયતા થરતો, બે પ્રકારનો ઉપયોગ
છે (અર્થાત્ જીવના ગુણો શુદ્ધ-અશુદ્ધ ચેતના તથા બે પ્રકારનો ઉપયોગ છે).

* હવેની ગાથામાં જીવની વાત ઉદાહરણ તરીકે લેવાની છે; માટે તે ઉદાહરણને પ્રસિદ્ધ
(ભણીયું) કરવા માટે અહીં જીવના ગુણો અને પર્યાયો કહેવામાં આવ્યા છે.

૧. શુદ્ધચેતના જ્ઞાનની અનુભૂતિસ્વરૂપ છે અને અશુદ્ધચેતના કર્મની તેમ જ કર્મફળની
અનુભૂતિસ્વરૂપ છે.
૨. ચૈતન્ય-અનુવિધાયી પરિણામ અર્થાત્ ચૈતન્યને અનુસરતો પરિણામ તે ઉપયોગ છે. સરિક્ષ્પ
ઉપયોગને જ્ઞાન અને નિર્વિકલ્પ ઉપયોગને સ્થૂન કહેવામાં આવે છે. જ્ઞાનોપયોગના બેદોમાંથી
માત્ર કેવળજ્ઞાન જ શુદ્ધ હોવાથી મક્કળ (અખંડ, પરિપૂર્ણ) છે અને બીજા બધા અશુદ્ધ
હોવાથી વિક્ષણ (ખંડિત, અપૂર્ણ) છે; સ્થૂનોપયોગના બેદોમાંથી માત્ર કેવળજ્ઞાન જ શુદ્ધ
હોવાથી મક્કળ છે અને બીજા બધા અશુદ્ધ હોવાથી વિક્ષણ છે.
૩. પર્યાયાધિકં નમે ગુણો પણ પરિણામી છે. (૧૫ મી ગાથાની ટીકા જુઓ.)

વૃદ્ધિર્નિર્વૃત્તાઃ શુદ્ધાઃ, સુખોપાત્તાસ્તુ મુરનારકતિર્યક્કાનુપ્પલક્ષણાઃ પરદ્રવ્યસંયન્ધ-
નિર્વૃત્તત્વાદશુદ્ધાથેતિ ॥ ૧૬ ॥

મણુસત્તણેણ ણહો દેહી દેવો હવેદિ ઇદરો વા ।

ઉમયત્થ જીવમાવો ણ ણસ્સદિ ણં જાયદે અણ્ણો ॥ ૧૭ ॥

મનુપ્પત્ત્વેન નહો દેહી દેવો મવતીતરો વા ।

ઉમયત્થ જીવમાવો ન નશ્યતિ ન જાયતેઽન્યઃ ॥ ૧૭ ॥

इदं भावनाशाभावोत्पादनिषेधोदाहरणम् । मत्तिसमयसंभवदगुलघुगुणहानि-
वृद्धिर्निर्वृत्तस्वभावपर्यायसंतत्यविच्छेदकेनैकेन सोपाधिना मनुष्यत्वलक्षणेन पर्यायेण
विनश्यति जीवः, तथाविधेन देवत्वलक्षणेन नारकतिर्यक्त्वलक्षणेन घान्येन

છવના પર્યાયો આ પ્રમાણે છેઃ અગુરુલઘુગુણની હાનિવૃદ્ધિથી રચાતા
પર્યાયો શુદ્ધ પર્યાયો છે અને સત્તમાં (-આ ગાથામાં) કહેલા, દેવ-નારક-તિર્યક-
મનુષ્યસ્વરૂપ પર્યાયો પરદ્રવ્યના સંબંધથી રચાતા હોવાથી અશુદ્ધ પર્યાયો છે. ૧૬.

આથા ૧૭

અન્યથાર્થઃ— [મનુપ્પત્ત્વેન] મનુષ્યપણથી [નહુઃ] નહિ થયેલો [દેહો]
દેહી (છવ) [દેવઃ ઘા હત્તરઃ] દેવ અથવા અન્ય [મવતિ] થાય છે; [ઉમયત્થ] તે
અન્યમાં [જીવમાવઃ] છવભાવ [ન નશ્યતિ] નહિ થતો નથી અને [અન્યઃ] બીજો
છવભાવ [ન જાયતે] ઉત્પન્ન થતો નથી.

ટીકાઃ— ભાવનો નાશ થતો નથી અને અભાવનો ઉત્પાદ થતો નથી?
તેવું આ ઉદાહરણ છે.

પ્રત્યેક સમયે થતી અગુરુલઘુગુણની હાનિવૃદ્ધિથી રચાતા સ્વભાવપર્યાયોની
સંતતિનો વિચ્છેદ નહિ કરનારા એક સોપાધિક મનુષ્યત્વસ્વરૂપ પર્યાયથી છવ વિનાશ
પામે છે અને તથાવિધ (સ્વભાવપર્યાયોના પ્રવાહને નહિ તોડનારા સોપાધિક)
દેવત્વસ્વરૂપ, નારકત્વસ્વરૂપ કે તિર્યકત્વસ્વરૂપ અન્ય પર્યાયથી ઊપજે છે. ત્યાં એમ

મનુજત્વથી વ્યય પામીને દેવાદિ દેહી થાય છે;

ત્યાં છવભાવ ન નાશ પામે, અન્ય નહિ ઉદ્ભવ લાહે. ૧૭.

પર્યાયેણોત્પદ્યતે । ન ચ મનુષ્યત્વેન નાશો જીવત્વેનાપિ નશ્યતિ, દેવત્વાદિનોત્પાદ જીવત્વેનાપ્યુત્પદ્યતે; કિં તુ સદુચ્છેદમસદુત્પાદમન્તરેણૈવ તથા વિવર્તત્ત્વમિતિ ॥ ૧૭ ॥

સો ચેવ જાદિ મરણં જાદિ ણ ણહો ણ, ચેવ ઉપ્પણ્ણો
ઉપ્પણ્ણો ય વિણહો દેવો મણુસુ ત્તિ પજ્ઞાઓ ॥ ૧૮ ॥

સ ચ એવ યાતિ મરણં યાતિ ન નહો ન ચૈવોત્પન્નઃ ।

ઉત્પન્નથ વિનહો દેવો મનુષ્ય ઇતિ પર્યાયઃ ॥ ૧૮ ॥

અત્ર કયંચિદ્વચ્યોત્પાદવસ્તુદપિ દ્રવ્યસ્ય સદાવિનષ્ટાનુત્પન્નત્વં રૂપાપિતમ્ ।
યદેવ પૂર્વોત્તરપર્યાયવિદેકસંપર્કોપાદિતામૃતમયીમવસ્થામાત્મસાત્કુર્વાણમુચ્છિદ્યમાનમુત્પ-
દ્યમાનં ચ દ્રવ્યમાલ્ભ્યતે, તદેવ તથાવિધોમયાવસ્થાન્યાપિના પ્રતિનિયતૈકવસ્તુત્વ-
નથી કે મનુષ્યપણ્ણાથી નાશ થતાં છવપણ્ણાથી પણ નષ્ટ થાય છે અને દેવપણ્ણા વગેરેથી
ઉત્પાદ થતાં છવપણ્ણાથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ સતતના ઉચ્છેદ અને અસતતના
ઉત્પાદ વિના જ તે પ્રમાણે વિવર્તન (-પરિવર્તન, પરિભ્રમન) કરે છે. ૧૭.

ગાથા ૧૮

અન્યથાર્થઃ—[સઃ ચ એવ] તે જ [યાતિ] જન્મે છે અને [મરણં યાતિ]
મરણ પામે છે છતાં [ન એવ ઉત્પન્નઃ] તે ઉત્પન્ન થતો નથી [-ચ] અને [ન નષ્ટઃ]
નષ્ટ થતો નથી; [દેવઃ મનુષ્યઃ] દેવ, મનુષ્ય [ઇતિ પર્યાયઃ] એવો પર્યાય [ઉત્પન્નઃ]
ઉત્પન્ન થાય છે [ચ] અને [વિનહો] વિનષ્ટ થાય છે.

ટીકાઃ—અહીં, દ્રવ્ય કથયિત વ્યય અને ઉત્પાદવાળું હોવા છતાં તેનું સદા
અવિનષ્ટપણું અને અનુત્પન્નપણું કહ્યું છે.

જે દ્રવ્ય પૂર્વ પર્યાયના વિયોગથી અને ઉત્તર પર્યાયના સંયોગથી થતી
ઉભય અવસ્થાને આત્મસાત્ (પોતારૂપ) કરતું થકું વિનાશ પામતું અને ઉપજતું
બોલામાં આવે છે, તે જ (દ્રવ્ય) તેવી ઉભય અવસ્થામાં વ્યાપનારો જે પ્રતિનિયત-એક-

*પૂર્વ = પહેલાંના

† ઉત્તર = પછીના

જન્મે મરે છે તે જ, તોપણ નાશ-ઉદ્ભવ નવ લાડે;
મુર-માનવાદિક પર્યાયો ઉત્પન્ન ને લય થાય છે. ૧૮.

નિવન્ધનભૂતેન સ્વભાવેનાવિનષ્ટમનુત્પન્નં વા વેદ્યતે । પર્યાયાસ્તુ તસ્ય પૂર્વપૂર્વપરિણા-
મોપપર્દોચ્ચરોચ્ચરપરિણામોત્પાદરૂપાઃ પ્રણાશસંભવધર્માણોઽમિધીયન્તે । તે ચ વસ્તુત્વેન
દ્રવ્યાદપૃથગ્ભૂતા एवोक्ताઃ । તતઃ પર્યાયૈઃ સદૈકવસ્તુત્વાજ્ઞાયમાનં ત્રિયમાણમપિ
જીવદ્રવ્યં સર્વદાનુત્પન્નાવિનષ્ટં દ્રવ્યમ્ । દેવમનુષ્યાદિપર્યાયાસ્તુ ક્રમવર્તિત્વાદુપસ્થિતા-
તિવાહિતસ્વસમયા उत्पद्यन्ते વિનश्यન્તિ चेતિ ॥ ૧૮ ॥

एवं सदो विणासो असदो जीवस्स गत्थि उत्पादो ।

तावदिओ जीवाणं देवो मणुसो त्ति गदिणामो ॥ १९ ॥

एवं सतो विनाशोऽसतो जीवस्य नास्त्युत्पादः ।

तावज्जीवानां देवो मनुष्य इति गतिनाम ॥ १९ ॥

વસ્તુત્વના કારણભૂત સ્વભાવ તેના વડે (-તે સ્વભાવની અપેક્ષાએ) અવિનષ્ટ અને
અનુત્પન્ન જણાય છે; તેના પર્યાયો પૂર્વ પૂર્વ પરિણામના નાશરૂપ અને ઉત્તર ઉત્તર
પરિણામના ઉત્પાદરૂપ હોવાથી વિનાશ-ઉત્પાદધર્માણા (-વિનાશ ને ઉત્પાદરૂપ ધર્મ-
વાળા) કહેવામાં આવે છે, અને તેઓ (પર્યાયો) વસ્તુપણે દ્રવ્યથી અપૃથગભૂત જ
કહેવામાં આવ્યા છે. તેથી, પર્યાયો સાથે એકવસ્તુપણાને લીધે જન્મતું અને મરતું
હોવા છતાં જીવદ્રવ્ય સર્વદા અનુત્પન્ન અને અવિનષ્ટ જ દેખવું' (-મદ્દત્ત); દેવ-
મનુષ્યાદિ પર્યાયો ઊપજે છે અને વિનાશ પામે છે કારણ કે તેઓ ક્રમવર્તી હોવાથી
તેમનો સ્વસમય ઉપસ્થિત થાય છે અને વીતી જાય છે. ૧૮.

ગાથા ૧૯

અન્યથાર્થઃ—[एवं] એ રીતે [जीवस्य] જીવને [सतः विनाशः] સતતો
વિનાશ અને [असतः उत्पादः] અસતનો ઉત્પાદ [न अस्ति] નથી; (‘દેવ જન્મે
છ ને મનુષ્ય મરે છે’ એમ કહેવાય છે તેનું એ કારણ છે કે) [गतिनाम] જીવોને
[देवः मनुष्यः] દેવ, મનુષ્ય [इति गतिनाम] એવું ગતિનામકર્મ [तावत्] તેટલા
જ કાળનું હોય છે.

એ રીત સત્-વ્યય ને અસત્-ઉત્પાદ હોય ન જીવને;

સુરનરમનુષ્ય ગતિનામનો હૃદયુક્ત કાળ જ હોય છે. ૧૯.

અત્ર સદસતોરવિનાશાનુત્પાદી સ્થિતિપક્ષત્વેનોપન્યસ્તૌ । યદિ હિ જીવો ય
 એવ ધ્રિયતે સ એવ જાયતે, ય એવ જાયતે સ એવ ધ્રિયતે, તદૈવં સતો વિનાશોઽસત
 ઉત્પાદશ્ચ નાસ્તીતિ વ્યવતિષ્ઠતે । યત્તુ દેવો જાયતે મનુષ્યો ધ્રિયતે ।તિ વ્યપદિશ્યતે
 તદવદ્યુતકાલદેવમનુષ્યત્વપર્યાયનિર્વર્તકસ્ય દેવમનુષ્યગતિનામ્નસ્તન્માત્રત્વાદવિરુદ્ધમ્ ।
 યયા હિ મહતો વેણુદણ્ડસ્યૈકસ્ય ક્રમવૃત્તીન્યનેકાનિ પર્વાણ્યાત્મીયાત્મીયમમાણાવ-
 ચ્છિન્નત્વાત્ પર્વાન્તરમગચ્છન્તિ સ્વસ્થાનેષુ ભાવમાજ્ઞિ પરસ્થાનેષ્વભાવમાજ્ઞિ ભવન્તિ,
 વેણુદણ્ડસ્તુ સર્વેષ્વપિ પર્વસ્થાનેષુ ભાવમાગપિ પર્વાન્તરસંબન્ધેન પર્વાન્તરસંબન્ધાભાવા-
 દભાવભાગમવતિ; તથા નિરવધિત્રિકાલાવસ્યાયિનો જીવદ્રવ્યસ્યૈકસ્ય ક્રમવૃત્તયોઽનેકે
 મનુષ્યત્વાદિપર્યાયા આત્મીયાત્મીયમમાણાવચ્છિન્નત્વાત્ પર્યાયાન્તરમગચ્છન્તઃ સ્વ-
 સ્થાનેષુ ભાવમાજઃ પરસ્થાનેષ્વભાવમાજો ભવન્તિ, જીવદ્રવ્યં તુ સર્વપર્યાયસ્થાનેષુ
 ભાવમાગપિ પર્યાયાન્તરસંબન્ધેન પર્યાયાન્તરસંબન્ધાભાવાદભાવભાગમવતિ ॥ ૧૯ ॥

ટીકા :—અહીં સત્તો અવિનાશ અને અસત્તો અનુત્પાદ ક્રિયતાના પક્ષથી
 સ્થો છે (અર્થાત્ ક્રિયતાની અપેક્ષાએ સત્તો વિનાશ કે અસત્તો ઉત્પાદ થતો નથી
 એમ આ ગાથામાં કહ્યું છે) .

જો ખરેખર જે જીવ મરે છે તે જ જન્મે છે, જે જીવ જન્મે છે તે જ મરે
 છે, તો એ રીતે સત્તો વિનાશ અને અસત્તો ઉત્પાદ નથી એમ નક્કી થાય છે. અને
 'દેવ જન્મે છે ને મનુષ્ય મરે છે' એમ જે કહેવામાં આવે છે તે (પણ) અવિરુદ્ધ
 છે કારણ કે મર્યાદિત કાળના દેવત્વપર્યાય અને મનુષ્યત્વપર્યાયને રચનામાં દેવગતિ-
 નામકર્મ અને મનુષ્યગતિનામકર્મ આવ તેટલા કાળ પૂરતાં જ હોય છે. જેવી રીતે મોટા
 એક વાંસનાં કંમવર્તી અનેક ન્ખર્વાં પોતપોતાના આપમાં મર્યાદિત હોવાથી અન્ય
 પર્વમાં નહિ જતાં થકાં પોતપોતાનાં સ્થાનોમાં ભાવવાળાં (અવિઘમાન) છે અને પર
 સ્થાનોમાં અભાવવાળાં (અવિઘમાન) છે તથા વાંસ તો બધાંય પર્વસ્થાનોમાં
 ભાવવાળો હોવા છતાં અન્ય પર્વના સંબંધ વડે અન્ય પર્વના સંબંધેના અભાવ
 હોવાથી અભાવવાળો (પણ) છે; તેવી રીતે નિરવધિ ત્રણે કાળે રહનારા એક
 જીવદ્રવ્યના કંમવર્તી અનેક મનુષ્યત્વાદિપર્યાયો પોતપોતાના આપમાં મર્યાદિત હોવાથી
 અન્ય પર્યાયમાં નહિ જતા થકાં પોતપોતાનાં સ્થાનોમાં ભાવવાળા છે અને પર
 સ્થાનોમાં અભાવવાળા છે તથા જીવદ્રવ્ય તો સર્વપર્યાયસ્થાનોમાં ભાવવાળું હોવા
 છતાં અન્ય પર્યાયના સંબંધ વડે અન્ય પર્યાયના સંબંધેના અભાવ હોવાથી
 અભાવવાળું (પણ) છે.

' = એક ગાંધ્યા બીજ ગાંધ સુધીનો ભાગ; કાળગી.

જ્ઞાનાવરણાદીયા ભાવા જીવેણ સુદુ અણુવદ્વા ।

તેસિમભાવં કિચ્ચા અભૂતપુર્વો હ્વદિ સિદ્ધો ॥ ૨૦ ॥

જ્ઞાનાવરણાદ્યા ભાવા જીવેન સુદુ અણુવદ્વાઃ ।

તેષામભાવં કૃત્વાઽશૂતપૂર્વે ભવતિ સિદ્ધઃ ॥ ૨૦ ॥

અગ્રાત્યન્તાસદુત્પાદત્વં સિદ્ધસ્ય નિષિદ્ધમ્ । યયા સ્તોકકાલાન્વયિષુ નામકર્મ-
વિશેષોદયનિર્વૃત્તેષુ જીવસ્ય દેવાદિપર્યાયેષ્વેકસ્મિન્ સ્વકારણનિવૃત્તૌ નિવૃત્તેઽશૂતપૂર્વ

ભાવાર્થઃ—જીવને પ્રૌઢ્ય અપેક્ષાએ સત્તો વિનાશ અને અસત્તો ઉત્પાદ નથી. 'મનુષ્ય મરે છે ને દેવ જન્મે છે' એમ જે કહેવામાં આવે છે તે વાત પણ ઉપરોક્ત હુકીકત સાથે વિરોધ પામતી નથી. જેમ મોટા એક વાંસની અનેક કાતળીઓ પાતપોતાનાં સ્થાનોમાં વિદ્યમાન છે અને બીજી કાતળીઓનાં સ્થાનોમાં અવિદ્યમાન છે તથા વાંસ તો સર્વ કાતળીઓનાં સ્થાનોમાં અન્યયરૂપે વિદ્યમાન હોવા છતાં પ્રથમાદિ કાતળીરૂપે દ્વિતીયાદિ કાતળીમાં નહિ હોવાથી અવિદ્યમાન પણ કહેવાય છે, તેમ ત્રિકાળ-અવસ્થાથી એક જીવના નરનારકાદિ અનેક પર્યાયો પાતપોતાના કાળમાં વિદ્યમાન છે અને બીજા પર્યાયોના કાળમાં અવિદ્યમાન છે તથા જીવ તો સર્વ પર્યાયોમાં અન્યયરૂપે વિદ્યમાન હોવા છતાં મનુષ્યાદિપર્યાયરૂપે દેવાદિપર્યાયમાં નહિ હોવાથી અવિદ્યમાન પણ કહેવાય છે. ૧૯.

ગાથા ૨૦

અન્યથાર્થઃ—[જ્ઞાનાવરણાદ્યાઃ ભાવાઃ] જ્ઞાનાવરણાદિ ભાવો [જીવેન] જીવ સાથે [સુદુ] સારી રીતે [અણુવદ્વાઃ] અણુબદ્ધ છે; [તેષામ્ અભાવં કૃત્વા] તેમનો અભાવ કરીને તે [અશૂતપૂર્વઃ સિદ્ધઃ] અશૂતપૂર્વ સિદ્ધ [ભવતિ] થાય છે.

ટીકાઃ—અહીં સિદ્ધને અત્યંત અસત્-ઉત્પાદનો નિવેધ કર્યો છે (અર્થાત્ સિદ્ધપણું થતાં સર્વથા અસત્તો ઉત્પાદ થતો નથી એમ કહ્યું છે).

જેમ થોડા કાળ સુધી અન્યયરૂપે (-સાથે સાથે) રહેનારા, નામકર્મવિશેષતા ઉદયથી રચાતા જે દેવાદિપર્યાયો તેમાંથી જીવને એક પર્યાય સ્વકારણની નિવૃત્તિ થતાં

જ્ઞાનાવરણ ઇત્યાદિ ભાવો જીવ સહ અણુબદ્ધ છે;

તેનો કરીને નાશ, પામે જીવ સિદ્ધિ અપૂર્વને. ૨૦.

एव चान्यस्मिन्नल्पे नासदुत्पत्तिः, तथा दीर्घकालान्वयिनि ज्ञानावरणादिकर्मसामान्योदयनिवृत्तिसंसारित्वपर्याये मन्वस्य स्वकारणनिवृत्तौ निवृत्ते समुत्पन्ने चाभूतपूर्वे सिद्धत्वपर्याये नासदुत्पत्तिरिति । किं च—यथा द्राघीयसि वेणुदण्डे व्यवहिताव्यवहितविचित्रचित्रकिर्मोरिताखचितायस्तनार्धभागे एकान्तव्यवहितसुविशुद्धोर्ध्वार्धभागेऽवतारिता दृष्टिः समन्ततो विचित्रचित्रकिर्मोरिताव्याप्तिं पश्यन्ती समनुमिनोति तस्य सर्वत्राविशुद्धत्वं, तथा कचिदपि जीवद्रव्ये व्यवहिताव्यवहितज्ञानावरणादिकर्मकिर्मोरिताखचितबहुतराधस्तनभागे एकान्तव्यवहितसुविशुद्धबहुतरोर्ध्वभागेऽवतारिता बुद्धिः समन्ततो ज्ञानावरणादिकर्मकिर्मोरिताव्याप्तिं व्यवस्यन्ती समनुमिनोति तस्य सर्वत्राविशुद्धत्वम् । यथा च तत्र वेणुदण्डे व्याप्तिज्ञानाभासनिबन्धनविचित्रचित्र-

નિવૃત્ત ધાય અને બીજો કોઈ અભૂતપૂર્વ પર્યાય જ ઉત્પન્ન થાય, ત્યાં અસતની ઉત્પત્તિ નથી; તેમ ટીકા કાળ સુધી અન્યથા રહેનારો, જ્ઞાનાવરણાદિકર્મસામાન્યના ઉદયથી રચાતો સંસારિત્વપર્યાય ભવ્યને સ્વકારણની નિવૃત્તિ થતાં નિવૃત્ત ધાય અને અભૂતપૂર્વ (-પૂર્વે નહિ થયેલો એવો) સિદ્ધત્વપર્યાય ઉત્પન્ન થાય, ત્યાં અસતની ઉત્પત્તિ નથી.

વળી (વિશેષ સમજાવવામાં આવે છે) :—

જેવી રીતે જેના વિચિત્ર ચિત્રોથી ચિત્રવિચિત્ર નીચેના અર્ધ ભાગ ફેરલોક દંકાયેલો અને ફેરલોક અણુદંકાયેલો હોય તથા સુવિશુદ્ધ (-અચિત્રિત) ઊંચેના અર્ધ ભાગ એકલો દંકાયેલો જ હોય એવા બહુ લાંબા વાંસ પર દૃષ્ટિ મૂકતાં, તે દૃષ્ટિ સર્વત્ર વિચિત્ર ચિત્રોથી થયેલા ચિત્રવિચિત્રપણાની વ્યાપ્તિનો નિર્ણય કરતી થકી 'તે વાંસ સર્વત્ર અવિશુદ્ધ છે (અર્થાત્ આખોય રંગબેરંગી છે)' એમ અનુમાન કરે છે, તેવી રીતે જેના જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મથી થયેલ ચિત્રવિચિત્રતાશુદ્ધ (-વિવિધ વિભાવપર્યાય-વાળો) ઘણો મોટો નીચેના ભાગ ફેરલોક દંકાયેલો અને ફેરલોક અણુદંકાયેલો છે તથા સુવિશુદ્ધ (સિદ્ધપર્યાયવાળો), ઘણો મોટો ઊંચેના ભાગ એકલો દંકાયેલો જ છે એવા કોઈ જીવદ્રવ્યમાં બુદ્ધિ લગાડતાં, તે બુદ્ધિ સર્વત્ર જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મથી થયેલા ચિત્રવિચિત્રપણાની વ્યાપ્તિનો નિર્ણય કરતી થકી 'તે જીવ સર્વત્ર અવિશુદ્ધ છે. (અર્થાત્ આખોય સંસારપર્યાયવાળો છે)' એમ અનુમાન કરે છે. વળી જેમ તે વાંસમાં વ્યાપ્તિજ્ઞાનાભાસનું કારણ (નીચેના શુદ્ધતા ભાગમાં) વિચિત્ર ચિત્રોથી થયેલા ચિત્ર-વિચિત્રપણાનો અન્યથા (-સંતતિ, પ્રવાહ) છે, તેમ તે જીવદ્રવ્યમાં વ્યાપ્તિજ્ઞાનાભાસનું

કિર્મીરતાન્વયઃ, તથા ચ કચિજ્જીવદ્રવ્યે જ્ઞાનાવરણાદિકર્મકિર્મીરતાન્વયઃ । યયૈવ ચ તત્ર વેણુદણ્ઢે વિચિત્રચિત્રકિર્મીરતાન્વયાભાવાત્સુવિશુદ્ધત્વં, તથૈવ ચ કચિજ્જીવદ્રવ્યે જ્ઞાનાવરણાદિકર્મકિર્મીરતાન્વયાભાવાદાપ્તાગમસમ્યગ્નુમાનાતીન્દ્રિયજ્ઞાનપરિચ્છિન્નાતિસદ્ત્વમિતિ ॥ ૨૦ ॥

કારણ (નીચિના ખુલ્લા ભાગમાં) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મથી થયેલા ચિત્રવિચિત્રપણાનો અન્વય છે. વળી જેમ તે વાંસમાં (ઉપરના ભાગમાં) મુવિશુદ્ધપણું છે કારણ કે (ત્યાં) વિચિત્ર ચિત્રોથી થયેલા ચિત્રવિચિત્રપણાના અન્વયનો અભાવ છે, તેમ તે જીવદ્રવ્યમાં (ઉપરના ભાગમાં) સિદ્ધપણું છે કારણ કે (ત્યાં) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મથી થયેલા ચિત્રવિચિત્રપણાના અન્વયનો અભાવ છે—કે જે અભાવ આત્મ-આગમના જ્ઞાનથી, સમ્યક્ અનુમાનજ્ઞાનથી અને અર્તીન્દ્રિય જ્ઞાનથી જણાય છે.

ભાવાર્થ:—સંસારી જીવની પ્રગટ સંસારી દશા જોઈને અજ્ઞાની જીવને ભ્રમ ઊપજે છે કે—‘જીવ સદા સંસારી જ રહે, સિદ્ધ થઈ શકે જ નહિ; જે સિદ્ધ થાય તો સર્વથા અસત-ઉત્પાદનો પ્રસંગ આવે.’ પરંતુ અજ્ઞાનીની આ વાત યોગ્ય નથી.

જેવી રીતે જીવને દેવાદિરૂપ એક પર્યાયના કારણનો નાશ થતાં તે પર્યાયનો નાશ થઈ અન્ય પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે, જીવદ્રવ્ય તો તેજુ તે જ રહે છે, તેવી રીતે જીવને સંસારપર્યાયના કારણભૂત મોહરાગદ્વેષાદિનો નાશ થતાં સંસારપર્યાયનો નાશ થઈ સિદ્ધપર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે, જીવદ્રવ્ય તો તેજુ તે જ રહે છે. સંસારપર્યાય અને સિદ્ધપર્યાય બન્ને એક જ જીવદ્રવ્યના પર્યાયો છે.

વળી અન્ય પ્રકારે સમજાવવામાં આવે છે:—ધારો કે એક લાંબો વાંસ ઊભો રાખવામાં આવ્યો છે; તેનો નીચિનો કેટલોક ભાગ રંગબેરંગી કરવામાં આવ્યો છે અને બાકીનો ઉપરનો ભાગ અરંગી (-સ્વાભાવિક શુદ્ધ) છે. આ વાંસના રંગબેરંગી ભાગમાંનો કેટલોક ભાગ ખુલ્લો રાખવામાં આવ્યો છે અને બાકીનો અધો રંગબેરંગી ભાગ અને આખોય અરંગી ભાગ ઢાંકી દીધેલો છે. આ વાંસનો ખુલ્લો ભાગ રંગબેરંગી જોઈને અવિચારી જીવ ‘જ્યાં જ્યાં વાંસ હોય ત્યાં ત્યાં રંગબેરંગી-પણું હોય’ એવી વ્યાપ્તિ (-નિયમ, અવિનાશાવસંબંધ) કહી લે છે અને આવા ખોટા વ્યાપ્તિજ્ઞાન દ્વારા એવું અનુમાન તારવે છે કે ‘નીચેથી છેક ઉપર સુધી આખો વાંસ રંગબેરંગી છે.’ આ અનુમાન મિથ્યા છે; કારણ કે ખરેખર તો આ વાંસનો ઉપરનો ભાગ રંગબેરંગીપણાના અભાવવાળો છે, અરંગી છે. વાંસના દૃષ્ટાંતની માફક—કેટલું એક ભવ્ય જીવ છે; તેનો નીચિનો કેટલોક ભાગ (અર્થાત્ અનાદિ કાળથી

एवं भावमभावं भावाभावं अभावभावं च ।

गुणपञ्जयेहि सहिदो संसरमाणो कुणदि जीवो ॥ २१ ॥

एवं भावमभावं भावाभावमभावभावं च ।

गुणपर्ययैः सहितः संसरन् करोति जीवः ॥ २१ ॥

જીવસ્યોત્પાદવ્યયસદુચ્છેદાસદુત્પાદકર્તૃત્વોપપત્યુપસંહારોઽયમ્ । દ્રવ્યં हि सर्वदा-

વર્તમાન કાળ સુધીના અને અચુક ભવિષ્ય કાળ સુધીના ભાગ) સંસારી છે અને બાકીના ઉપરના અનંત ભાગ સિદ્ધરૂપ (સ્વાભાવિક સુદ્ધ) છે. આ જીવના સંસારી ભાગમાંના કેટલોક ભાગ ખુલ્લો (પ્રગટ) છે અને બાકીના બધો સંસારી ભાગ અને આખોય સિદ્ધરૂપ ભાગ દંકાયેલો (અપ્રગટ) છે. આ જીવનો ખુલ્લો (પ્રગટ) ભાગ સંસારી જોઈને અજ્ઞાની જીવ ‘જ્યાં જ્યાં જીવ હોય ત્યાં ત્યાં સંસારીપણું હોય’ એવી વ્યાપ્તિ કંઈપી લે છે અને આવા ખોટા વ્યાપ્તિજ્ઞાન દ્વારા એવું અનુમાન તારવે છે કે ‘અનાદિ-અનંત આખો જીવ સંસારી છે,’ આ અનુમાન મિથ્યા છે; કારણ કે આ જીવનો ઉપરનો ભાગ (-અચુક ભવિષ્ય કાળ પછીના બાકીના અનંત ભાગ) સંસારીપણાના અભાવવાળો છે, સિદ્ધરૂપ છે—એમ સર્વજ્ઞપ્રણીત આગમના જ્ઞાનથી, સમ્યક્ અનુમાનજ્ઞાનથી અને અતીન્દ્રિય જ્ઞાનથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

આમ અનેક પ્રકારે નક્કી થાય છે કે જીવ સંસારપર્યાય નષ્ટ કરી સિદ્ધપર્યાયે પરિણમે ત્યાં સર્વથા અસતનો ઉત્પાદ થતો નથી. ૨૦.

ગાથા ૨૧

અન્વયાર્થઃ—[પદ્યમ્] એ રીતે [ગુણપર્યયૈઃ સહિતઃ] ગુણપર્યાયે સહિત [જીવઃ] જીવ [સંસરન્] સંસરણ કરતો થકો [માવમ્] ભાવ, [અમાવમ્] અભાવ, [ભાવામાવમ્] ભાવાભાવ [ચ] અને [અમાવમાવમ્] અભાવભાવને [કરોતિ] કરે છે.

ટીકાઃ—આ, જીવને ઉત્પાદ, વ્યય, સત્-વિનાશ અને અસત્-ઉત્પાદનું કર્તાપણું હોવાની સિદ્ધિરૂપ ઉપસંહાર છે.

ગુણપર્યાયે સંયુક્ત જીવ સંસરણ કરતો એ રીતે ઉદ્ભવ, વિલય, વળી ભાવ-વિલય, અભાવ-ઉદ્ભવને કરે. ૨૧.

અવિનશાનુત્પન્નમાત્રાત્મ્ । તતો જીવદ્રવ્યસ્ય દ્રવ્યરૂપેણ નિત્યત્વમુપન્યસ્તમ્ । તસ્યૈવ દેવાદિપર્યાયરૂપેણ માદુર્ભવતો માવકર્તૃત્વમુક્તં; તસ્યૈવ ચ મનુષ્યાદિપર્યાયરૂપેણ વ્યયતોઽમાવકર્તૃત્વમાલ્પ્યાતં; તસ્યૈવ ચ સતો દેવાદિપર્યાયસ્યોચ્છેદમારમમાણસ્ય માત્રામાવકર્તૃત્વમુદિતં; તસ્યૈવ ચાસતઃ પુનર્મનુષ્યાદિપર્યાયસ્યોત્પાદમારમમાણ-સ્યામાવમાવકર્તૃત્વમસિદિતમ્ । સર્વમિદમનવયં દ્રવ્યપર્યાયાણામન્યતરગુણમુખ્યત્વેન વ્યાખ્યાનાત્ । તથા हि—યદા જીવઃ પર્યાયગુણત્વેન દ્રવ્યમુખ્યત્વેન વિવક્ષ્યતે તદા નોત્પદ્યતે, ન વિનશ્યતિ, ન ચ ક્રમવૃત્ત્યાવર્તમાનત્વાત્ સત્પર્યાયજાતમુચ્છિનત્તિ, નાસ-તુત્પાદયતિ । યદા હુ દ્રવ્યગુણત્વેન પર્યાયમુખ્યત્વેન વિવક્ષ્યતે તદા માદુર્ભવતિ, વિનશ્યતિ, સત્પર્યાયજાતમતિવાદિત્વકાલમુચ્છિનત્તિ, અસદુપસ્થિતત્વકાલમુત્પાદ-

દ્રવ્ય ખરેખર સર્વદા અવિનશ્ચ અને અનુત્પન્ન આગમમાં કહ્યું છે; તેથી જીવદ્રવ્યને દ્રવ્યરૂપે નિત્યપણું કહેવામાં આવ્યું. (૧) દેવાદિપર્યાયરૂપે ઊપજતું હોવાથી તેને જ (-જીવદ્રવ્યને જ) ભાવતું (-ઉત્પાદતું) કર્તાપણું કહેવામાં આવ્યું છે; (૨) મનુષ્યાદિપર્યાયરૂપે નાશ પામતું હોવાથી તેને જ અભાવતું (-વ્યયતું) કર્તાપણું કહેવામાં આવ્યું છે; (૩) સત્ (-વિદ્યમાન) દેવાદિપર્યાયનો નાશ કરતું હોવાથી તેને જ ભાવાભાવતું (-સત્તા વિનાશતું) કર્તાપણું કહેવામાં આવ્યું છે; અને (૪) ફરીને અસત્ (-અવિદ્યમાન) મનુષ્યાદિપર્યાયનો ઉત્પાદ કરતું હોવાથી તેને જ અભાવભાવતું (-અસત્તા ઉત્પાદતું) કર્તાપણું કહેવામાં આવ્યું છે.

—આ બધું નિરવધ (નિર્દોષ, નિર્બંધ, અવિરુદ્ધ) છે, કારણ કે દ્રવ્ય અને પર્યાયામાંથી એકની ગોણતાથી અને અન્યની મુખ્યતાથી કંથન કરવામાં આવે છે, તે આ પ્રભાણે:—

જ્યારે જીવ પર્યાયની ગોણતાથી અને દ્રવ્યની મુખ્યતાથી વિવક્ષિત હોય છે ત્યારે તે (૧) ઊપજતો નથી, (૨) વિનાશ પામતો નથી, (૩) ક્રમવૃત્તિએ નહિ વર્તતો હોવાથી સત્ (-વિદ્યમાન) પર્યાયસમૂહને વિનશ્ચ કરતો નથી અને (૪) અસત્ત્વે (-અવિદ્યમાન પર્યાયસમૂહને) ઉત્પન્ન કરતો નથી; અને જ્યારે જીવ દ્રવ્યની ગોણતાથી અને પર્યાયની મુખ્યતાથી વિવક્ષિત હોય છે ત્યારે તે (૧) ઊપજે છે, (૨) વિનાશ પામે છે, (૩) જેનો સ્વકાળ વીતી ગયો છે એવા સત્ (-વિદ્યમાન) પર્યાયસમૂહને વિનશ્ચ કરે છે અને (૪) જેનો સ્વકાળ ઉપસ્થિત થયો છે (-આવી પહોંચ્યો છે) એવા અસત્ત્વે (-અવિદ્યમાન પર્યાયસમૂહને) ઉત્પન્ન કરે છે.

યતિ ષેતિ । સ સર્વથા પ્રસાદોઽનેકાન્તવાદસ્ય ચદીદશોઽપિ વિરોધો ન વિરોધઃ ॥ ૨૧ ॥

इति पदद्रव्यसामान्यमरूपणा ।

जीवा पुद्गलकाया आयासं अतिकाइया सेसा ।

अमया अत्यित्तमया कारणभूता हि लोकस्य ॥ २२ ॥

जीवाः पुद्गलकाया आकाशमस्तिकायो शेषौ ।

अमया अस्तित्वमयाः कारणभूता हि लोकस्य ॥ २२ ॥

અજ સામાન્યેનોક્તલક્ષણાનાં પળ્યાં દ્રવ્યાણાં મધ્યાત્મપદ્ધાનામસ્તિકાયત્વં વ્યવસ્થાપિતમ્ । અકુતત્વાત્ અસ્તિત્વમયત્વાત્ વિચિત્રાત્મપરિણતિરૂપસ્ય લોકસ્ય

તે આ પ્રસાદ ખરેખર અનેકાંતવાદનો છે કે આવો વિરોધ પણ (ખરેખર) વિરોધ નથી. ૨૧.

આ રીતે પદ્મદ્રવ્યનું સામાન્ય પ્રકૃપણ સમાપ્ત થયું.

ગાથા ૨૨

અન્વયાર્થઃ—[જીવાઃ] જીવો, [પુદ્ગલકાયાઃ] પુદ્ગલકાયા, [આકાશમ્] આકાશ. અને [શેષૌ અસ્તિકાયૌ] બાકીના બે અસ્તિકાયા [અમયાઃ] અમૃત છે, [અસ્તિત્વમયાઃ] અસ્તિત્વમય છે અને [હિ] ખરેખર [લોકસ્ય કારણભૂતાઃ] લોકના કારણભૂત છે.

ટીકાઃ—અહીં (આ ગાથામાં), સામાન્યપણે જેમનું સ્વરૂપ (પૂર્વે) હરેવામાં આપ્યું છે એવાં છે દ્રવ્યોમાંથી પરંતુ અસ્તિકાયપણું સ્થાપિત હરવામાં આપ્યું છે.

અમૃત હોવાથી, અસ્તિત્વમય હોવાથી અને અનેક પ્રકારની પોતાની

* સોક છે દ્રવ્યોના અનેકવિધ પરિણામરૂપ (-કૃપાદ્રવ્યમધીનરૂપ) છે; તેથી છે દ્રવ્યો ખરેખર લોકના કારણ છે.

જીવદ્રવ્ય, પુદ્ગલકાય, નભ ને અસ્તિકાયા શેષ બે અમૃતક છે, અસ્તિત્વમય છે, લોકકારણભૂત છે. ૨૨.

કારણત્વાદ્યાભ્યુપગમ્યમાનેષુ પદ્મ દ્રવ્યેષુ જીવપુદ્ગલાકાશધર્માધર્માઃ પ્રદેશમવયાત્મ-
કત્વાત્ પદ્માસ્તિકાયાઃ । ન ચલુ કાલસ્તદમાવાદસ્તિકાય ઇતિ સામર્થ્યાદવસીયત
ઇતિ ॥ ૨૨ ॥

સત્તાવસ્થાવાણં જીવાણં તદ્દ ય પોગ્મલાણં ચ
પરિવર્તનસંભૂદો કાલો નિયમેણ પળ્લન્તો ॥ ૨૩ ॥

સત્તાવસ્થાવાનાં જીવાનાં તથેવ પુદ્ગલાનાં ચ ।
પરિવર્તનસંભૂતઃ કાલો નિયમેન પ્રજ્ઞતઃ ॥ ૨૩ ॥

અત્રાસ્તિકાવસ્થેનાનુક્તસ્યાપિ કાલસ્યાર્થાપજ્ઞત્વં ઘોષિતમ્ । ઇહ દિ જીવાનાં

પરિણુતિરૂપ લોકનાં કારણ હોવાથી જેઓ સ્વીકારવામાં (—સંમત કરવામાં) આવ્યાં
છે એવાં છ દ્રવ્યોમાં જીવ, પુદ્ગલ, આકાશ, ધર્મ ને અધર્મ પ્રદેશપ્રત્યયાત્મક
(—પ્રદેશોના સમૂહમય) હોવાથી એ પાંચ અસ્તિકાઓ છે. કાળને પ્રદેશપ્રત્યયાત્મક-
પણાનો અભાવ હોવાથી તે ખરેખર અસ્તિકાવ નથી એમ (વગરન્દો પછી)
સામર્થ્યથી નક્કી થાય છે. ૨૨.

ગાથા ૨૩

અન્યથાર્થઃ— [સત્તાવસ્થાવાનામ્] સત્તાસ્વભાવવાળાં [જીવાનામ્ તથા
પદ્મ પુદ્ગલાનામ્ ચ] જીવો અને પુદ્ગલોના [પરિવર્તનસંભૂતઃ] પરિવર્તનથી સિદ્ધ
થતો [કાલઃ] એવો કાળ [નિયમેન પ્રજ્ઞતઃ] (સર્વજ્ઞો દ્વારા) નિયમથી
(નિશ્ચયથી) ઉપદેશવામાં આવ્યો છે.

ટીકાઃ—કાળ અસ્તિકાવસ્થે અનુક્ત (—નહિ કહેવામાં આવેલો) હોવા
છતાં તેને અર્થપણું (—પદાર્થપણું) સિદ્ધ થાય છે એમ અહીં દર્શાવ્યું છે.

સત્તાસ્વભાવી જીવ ને પુદ્ગલ તથા પરિણુમનથી
છે સિદ્ધિ જેની, કાળ તે ભાખ્યો જિણુંદે નિયમથી. ૨૩.

સમઓ ણિમિસો કઢા કલા ચ નાલી તદો દિવારત્તી ।
માસોદુઅયણસંવચ્છરો ત્તિ કાલો પરાયત્તો ॥ ૨૫ ॥

સમયો નિમિષઃ કાષ્ઠા કલા ચ નાલી તતો દિવારાત્રઃ ।

માસર્ત્વયનસંવત્સરમિતિ કાલઃ પરાયત્તઃ ॥ ૨૫ ॥

અત્ર વ્યવહારકાલસ્ય કયંચિત્પરાયત્તત્વં દ્યોતિત્વમ્ । પરમાણુપ્રવલનાયત્તઃ
સમયઃ । નયનપુટઘટનાયત્તો નિમિષઃ । તત્સંખ્યાવિશેષતઃ કાષ્ઠા કલા નાલી ચ ।

જ્યાએ સ્પર્શવા છતાં સર્વત્ર ચલન થાય છે, જેમ મનોરૂ સ્પર્શનિદ્રિયવિષયનો કે
રસનેન્દ્રિયવિષયનો શરીરના એક જ ભાગમાં સ્પર્શ થવા છતાં આખા આત્મામાં
સુખાનુભવ થાય ॥ અને જેમ સર્પદંશ કે પ્રજા (જખમ) વગેરે શરીરના એક જ
ભાગમાં થવા છતાં આખા આત્મામાં દુઃખવેદના થાય છે, તેમ કાળદ્રવ્ય લોકલોકાશમાં
જ હોવા છતાં આખા આકાશમાં પરિણતિ થાય છે કારણ કે આકાશ અખંડ એક
દ્રવ્ય છે.

અહીં એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું કે કાળ કેઈ દ્રવ્યને પરિણમાવતો નથી,
સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી સ્વયમેવ પરિણમતાં દ્રવ્યોને તે બાહ્યનિમિત્તમાત્ર છે.

આ પ્રમાણે નિશ્ચયકાળનું સ્વરૂપ દર્શાવવામાં આવ્યું. ૨૪.

ગાથા ૨૫

અન્વયાર્થઃ— [સમયઃ] સમય, [નિમિષઃ] નિમેષ, [કાષ્ઠા] કાઠા,
[કલા ચ] કળા, [નાલી] ઘડી, [તતઃ દિવારાત્રઃ] અહોરાત્ર (-દિવસ),
[માસર્ત્વયનસંવત્સરમ્] માસ, ઋતુ, અયન અને વર્ષ — [ઇતિ કાલઃ] એવો જ
કાળ (અર્થાત્ વ્યવહારકાળ) [પરાયત્તઃ] તે પરાશ્રિત છે.

ટીકા—અહીં વ્યવહારકાળનું કથયિત્ પરાશ્રિતપણું દર્શાવ્યું છે.

પરમાણુના ગમનને આશ્રિત સમય છે; આંખના વીંચાવાને આશ્રિત નિમેષ
છે; તેની (-નિમેષની) અચુક સંખ્યાથી કાઠા, કળા અને ઘડી હોય છે; સર્વના

જે સમય, નિમિષ, કળા, ઘડી, દિનરાત્ર, માસ, ઋતુ અને
જે અયન ને વર્ષાદિ છે, તે કાળ પર-આયત્ત છે. ૨૫.

ગગનમણિગમનાયસો દિવારાન્નઃ । તત્સંખ્યાવિશેષતઃ માસઃ, ઋતુઃ, અયનં, સંવત્સર-
મિતિ । एवंविधो हि व्यवहारकालः केवलकालपर्यायमात्रत्वेनावधारयितुमशक्यत्वात्
परायत्त इत्युपमीयत इति ॥ २५ ॥

णत्वि चिरं वा क्षिप्यं मत्तारहिदं तु सा वि खलु मत्ता ।

पोग्गलदव्वेण विणा तम्हा कालो पडुच्चमवो ॥ २६ ॥

ગમનને આશ્રિત અહોરાત્ર હોય છે; અને તેની (અહોરાત્રની) અમુક સંખ્યાથી માસ, ઋતુ, અયન ને વર્ષ હોય છે. —આવે વ્યવહારકાળ કેવળ કાળના પર્યાય-માત્રપણે અવધારવો અશક્ય હોવાથી (અર્થાત્ પરની અપેક્ષા વિના — પરમાણુ, આંખ, સૂર્ય વગેરે પર પદાર્થોની અપેક્ષા વિના — વ્યવહારકાળનું માપ નહીં કરવું) અશક્ય હોવાથી) તેને ‘પરાશ્રિત’ એવી ઉપમા આપવામાં આવે છે.

સાવાર્થ:— ‘સમય’ નિમિત્તભૂત એવા મંદ ગતિએ પરિણત પુદ્ગલ-પરમાણુ વડે પ્રગટ થાય છે—મપાય છે (અર્થાત્ પરમાણુને એક આકાશપ્રદેશથી બીજા અનંતર આકાશપ્રદેશે મંદ ગતિથી જતાં જે વખત લાગે તેને સમય કહેવામાં આવે છે). ‘નિમેષ’ આંખના વીંચાવાથી પ્રગટ થાય છે (અર્થાત્ ખુલ્લી આંખને વીંચાતાં જે વખત લાગે તેને નિમેષ કહેવામાં આવે છે અને તે: એક નિમેષ અસંખ્યાત સમયોનો હોય છે). પંદર નિમેષની એક ‘કાષ્ઠા’, ત્રીશ કાષ્ઠાની એક ‘કળા’, વીશથી કાંઈક અધિક કળાની એક ‘ઘડી’ અને બે ઘડીનું એક ‘ચુદ્વર્ત’ બને છે. ‘અહોરાત્ર’ સૂર્યના ગમનથી પ્રગટ થાય છે (અને તે એક અહોરાત્ર ત્રીશ ચુદ્વર્તનું હોય છે). ત્રીશ અહોરાત્રનો એક ‘માસ’, બે માસની એક ‘ઋતુ’, ત્રણ ઋતુનું એક ‘અયન’ અને બે અયનનું એક ‘વર્ષ’ બને છે. —આ બધા વ્યવહારકાળ છે. ‘પદ્યોપમ’, ‘સાગરોપમ’ વગેરે પણ વ્યવહારકાળના સેદા છે.

ઉપરોક્ત સમય-નિમેષાદિ બધાય ખરેખર કેવળ નિશ્ચયકાળના જ (—કાળ-દ્રવ્યના જ) પર્યાયો છે પરંતુ તેઓ પરમાણુ વગેરે દ્વારા પ્રગટ થતા હોવાથી (અર્થાત્ પર પદાર્થો દ્વારા માપી શકાતા હોવાથી) તેમને ઉપચારથી પરાશ્રિત કહેવામાં આવે છે. ૨૫.

‘ચિર’ ‘શીઘ્ર’ નહિ માત્રા વિના, માત્રા નહીં પુદ્ગલ વિના,
તે કારણે પર-આશ્રયે ઉત્પન્ન ભાષ્યો કાળ આ. ૨૬.

નાસ્તિ ચિરં વા સિમં માત્રારહિતં તુ સાપિ સ્વલ માત્રા ।

પુદ્ગલદ્રવ્યેણ વિના તસ્માત્કાલઃ પ્રતીત્યમયઃ ॥ ૨૬ ॥

અત્ર વ્યવહારકાલસ્ય કથંચિત્ પરાયત્ત્વે સદુપપત્તિરુક્તા । इह हि व्यवहार-
ले निमिपसमयादौ अस्ति तावत् चिर इति क्षिप्र इति संप्रत्ययः । स स्वल दीर्घ-
स्वकालनिर्बंधनं प्रमाणमंतरेण न संभाव्यते । तदपि प्रमाणं पुद्गलद्रव्यपरिणाम-
न्तरेण नावधार्यते । ततः परपरिणाययुक्तमानत्वाद्व્યवहारकालो निश्चयेनानन्या-
धितोऽपि प्रतीत्यमय इत्यभिधीयते । तदत्रास्तિકાયसामान्यमरूपणायामस्तિકાયत्वा-

ગાથા ૨૬

અન્યથાર્થઃ— [ચિરં વા સિમં] ‘ચિર’ અથવા ‘ક્ષિપ્ર’ એવું જ્ઞાન
(—મહુ કાળ અથવા ઘોડા કાળ એવું જ્ઞાન) [માત્રારહિતં તુ] પરિભાષુ વિના
(—કાળના આપ વિના) [ન અસ્તિ] હોય નહિ; [સા માત્રા અપિ] અને તે પરિભાષુ
[સ્વલ] ખરેખર [પુદ્ગલદ્રવ્યેણ વિના] પુદ્ગલદ્રવ્ય વિના થતું નથી; [તસ્માત્] તેથી
[કાલઃ પ્રતીત્યમયઃ] કાળ આશ્રિતપણે ઊપજનારો છે (અર્થાત્ વ્યવહારકાળ પરનો
આશ્રય કરીને ઊપજે છે એમ ઊપચારથી કહેવાય છે).

ટીકાઃ— અહીં વ્યવહારકાળના કથચિત્ પરામિતપણા વિષે સત્ય શુદ્ધિ
કહેવામાં આવી છે.

પ્રથમ તો, નિમિપસમયાદિ વ્યવહારકાળમાં ‘ચિર’ અને ‘ક્ષિપ્ર’ એવું
જ્ઞાન (—કાળો કાળ અને ટૂંકો કાળ એવું જ્ઞાન) થાય છે. તે જ્ઞાન ખરેખર કાંઈપણ
અને ટૂંકા કાળ સાથે સંબંધ રાખનારા પ્રમાણ (—કાળપરિભાષુ) વિના સંભવતું
નથી; અને તે પ્રમાણ પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામ વિના નહીં થતું નથી. તેથી, વ્યવહાર-
કાળ પરના પરિણામ દ્વારા જાણતો હોવાથી — એકે નિશ્ચયથી તે અન્યને આશ્રિત
નથી તોપણ — આશ્રિતપણે ઊપજનારો (—પરને અવલંબીને ઊપજતો) કહેવામાં
આવે છે.

भावात्साक्षादनुपन्यस्यमानोऽपि जीवपुद्गलपरिणामान्ययानुपपत्त्या निश्चयरूप-
स्त्वपरिणामायत्ततया व्यवहाररूपः कालोऽस्ति कायपञ्चकवृद्धोकरूपेण परिणत
इति खरतरदृष्ट्याभ्युपगम्यत इति ॥ २६ ॥

અન્યથા અનુપપત્તિ વડે સિદ્ધ થતો નિશ્ચયરૂપ કાળ અને તેમના પરિણામને આશ્રિત નહીં થતો વ્યવહારરૂપ કાળ પ'ચાસ્તિકાચની માફક લોકરૂપે પરિણત છે—એમ, આતિ તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી જાણી શકાય છે.

ભાવાર્થ:—‘સમય’ દૂકો છે, ‘નિમેષ’ લાંબો છે અને ‘પ્રહર્ષ’ તેનાથી પણ લાંબુ છે એવું બે જ્ઞાન થાય છે તે ‘સમય’, ‘નિમેષ’ વગેરેનું પરિમાણ જાણવાથી થાય છે; અને તે કાળપરિમાણ પુરૂગણો દ્વારા નક્કી થાય છે. તેથી વ્યવહારકાળની ઉત્પત્તિ પુરૂગણો દ્વારા થતી (ઉપચારથી) કહેવામાં આવે છે.

એ રીતે જોકે વ્યવહારકાળનું માપ પુરૂગલ દ્વારા થતું હોવાથી તેને ઉપચારથી પુરૂગલાશ્રિત કહેવામાં આવે છે. તેપણ નિશ્ચયથી તે કેવળ કાળદ્રવ્યના જ પર્યાયરૂપ છે, પુરૂગલથી સર્વથા સિત્ત છે—એમ સમજવું. જેમ દસ શેર પાણીના માટીમય ઘડાનું માપ પાણી દ્વારા થતું હોવા છતાં ઘડો માટીના જ પર્યાયરૂપ છે, પાણીના પર્યાયરૂપ નથી, તેમ સમય-નિમિષાદિ વ્યવહારકાળનું માપ પુરૂગલ દ્વારા થતું હોવા છતાં વ્યવહારકાળ કાળદ્રવ્યના જ પર્યાયરૂપ છે, પુરૂગલના પર્યાયરૂપ નથી.

કાળસંબંધી ગાથાસૂત્રોના કથનને સંક્ષેપ આ પ્રમાણે છે:—જીવપુદ્ગલોના પરિણામમાં (સમયવિશિષ્ટ વૃત્તિમાં) વ્યવહારે સમયની અપેક્ષા આવે છે; તેથી સમયને ઉત્પન્ન કરનારો કોઈ પદાર્થ અવશ્ય હોવો જોઈએ. આ પદાર્થ તે કાળદ્રવ્ય છે. કાળદ્રવ્ય પરિણમવાથી વ્યવહારકાળ થાય છે અને તે વ્યવહારકાળ પુદ્ગલ દ્વારા મળાતો હોવાથી તેને ઉપચારથી પરાશ્રિત કહેવામાં આવે છે. પંચાસ્તિકાયની માફક નિશ્ચયવ્યવહારરૂપ કાળ પણ લોકરૂપે પરિણત છે એમ સર્વજ્ઞોએ જોયું છે અને અતિ તીક્ષ્ણ દષ્ટિ વડે સ્પષ્ટ સમ્યક્ અનુમાન પણ થઈ શકે છે.

કાળસંબંધી કથનનો તાત્પર્યાર્થ નીચે પ્રમાણે અલ્પવાચ્ય છે:— અતીત અનંત કાળમાં જીવને એક ચિદાનંદરૂપી કાળ જ (સ્વકાળ જ) જેનો સ્વભાવ છે એવા જીવાસ્તિકાયની ઉપલબ્ધિ થઈ નથી; તે જીવાસ્તિકાયનું જ સમ્યક્ અજ્ઞાન, તેનું જ રાગાદિથી ભિન્નરૂપે ભેદજ્ઞાન અને તેમાં જ રાગાદિવિભાવરૂપ સમસ્ત સંકલ્પ-વિકલ્પજનના ત્યાગ વડે સ્થિર પારિણતિ કર્તવ્ય છે. ૨૬.

इति समयव्याख्यायामन्तर्नीतपहद्रव्यपञ्चास्तिकायसामान्यव्याख्यानरूपः ।
पीठबंधः समाप्तः ॥

अधामीषामेव विशेषव्याख्यानम् । तत्र तावत् जीवद्रव्यास्तिकायव्याख्यानम् ।

जीवो ति हवदि चेदा उवओगविसेसिदो पह कत्ता ।

भोक्ता य देहमेत्तो ण हि मुत्तो कम्मसंजुत्तो ॥ २७ ॥

जीव, इति भवति चेतयितोपयोगविशेषितः प्रभुः कर्ता ।

भोक्ता च देहमात्रो न हि मूर्तः कर्मसंयुक्तः ॥ २७ ॥

अत्र संसारावस्थस्यात्मनः सोपाधि निरुपाधि च स्वरूपमुक्तम् । आत्मा हि

આ રીતે (શ્રીમદ્ભગવત્કૃષ્ણદ્વાર્યાદેવપ્રણીત શ્રી પંચાસ્તિકાયાસંગ્રહ શાસ્ત્રની શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત) સમયવ્યાખ્યા નામની ટીકામાં પહ્દ્રવ્ય-પંચાસ્તિકાયાના સામાન્ય વ્યાખ્યાનરૂપ પીઠિકા સમાપ્ત થઈ.

હવે તેમનું જ (-પહ્દ્રવ્ય અને પંચાસ્તિકાયાનું જ) વિશેષ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ, જીવદ્રવ્યાસ્તિકાયાનું વ્યાખ્યાન છે.

ગાથા ૨૭

અન્યથાર્થઃ—[જીવઃ इति भवति] (સંસારસ્થિત) આત્મા જીવ છે, [ચેતયિતા] ચેતયિતા (ચેતનારો) છે, [ઉપયોગવિશેષિતઃ] ઉપયોગલક્ષિત છે, [પ્રભુઃ] પ્રભુ છે, [કર્તા] કર્તા છે, [ભોક્તા] ભોક્તા છે, [દેહમાત્રઃ] દેહપ્રમાણ છે, [ન હિ મૂર્તઃ] અમૂર્ત છે [ચ] અને [કર્મસંયુક્તઃ] કર્મસંયુક્ત છે.

ટીકાઃ—અહીં (આ ગાથામાં) સંસાર-અવસ્થાવાળા આત્માનું *સોપાધિ અને નિરુપાધિ સ્વરૂપ કહ્યું છે.

* સોપાધિ = ઉપાધિ સહિત; જેમાં ધરની અપેક્ષા આવતી હોય એવું.

છે જીવ, ચેતયિતા, પ્રભુ, ઉપયોગલક્ષિત, અમૂર્ત છે, કર્તા અને ભોક્તા, શરીરપ્રમાણ, કર્મ યુક્ત છે. ૨૭.

નિશ્ચયેન ભાવમાણધારણાઝીવઃ, વ્યવહારેણ દ્રવ્યમાણધારણાઝીવઃ. નિશ્ચયેન ચિદાત્મકત્વાત્, વ્યવહારેણ વિચ્છત્કિયુક્તત્વાચ્છેતયિતા। નિશ્ચયેનાપૃથગ્ભૂતેન, વ્યવહારેણ પૃથગ્ભૂતેન ચૈતન્યપરિણામલક્ષણેનોપયોગેનોપલક્ષિતત્વાદુપયોગવિશેષિતઃ । નિશ્ચયેન ભાવકર્મણાં, વ્યવહારેણ દ્રવ્યકર્મણામાસન્નવળવંધનસંવરણનિર્જરણમોક્ષણેષુ સ્વયમીશત્વાત્ પ્રથુઃ। નિશ્ચયેન પૌદ્ગલિકકર્મનિમિત્તાત્મપરિણામાનાં, વ્યવહારેણાત્મપરિણામનિમિત્ત-પૌદ્ગલિકકર્મણાં કર્તૃત્વાત્કર્તા। નિશ્ચયેન શુભાશુભકર્મનિમિત્તસુખદુઃખપરિણામાનાં, વ્યવહારેણ શુભાશુભકર્મસંપાદિતેષ્ટાનિષ્ટવિષયાણાં મોક્તૃત્વાત્ક્રોક્તા। નિશ્ચયેન લોકમાત્રોડપિ વિશિષ્ટાવગાહપરિણામશક્તિયુક્તત્વાત્મામકર્મનિર્વૃત્તમણુ મહદ્ચ શરીરમધિતિષ્ઠન્ વ્યવહારેણ

આત્મા નિશ્ચયે ભાવપ્રાણના ધારણને લીધે 'જીવ' છે, વ્યવહારે (અસદ્ભૂત વ્યવહારનયે) દ્રવ્યપ્રાણના ધારણને લીધે 'જીવ' છે; નિશ્ચયે ચિત્તસ્વરૂપ હોવાથી 'ચેતયિતા' (ચેતનારો) છે, વ્યવહારે (સદ્ભૂત વ્યવહારનયે) ચિત્તાક્રિયુક્ત હોવાથી 'ચેતયિતા' છે; નિશ્ચયે †અપૃથગ્ભૂત એવા ચૈતન્યપરિણામસ્વરૂપ ઉપયોગ વડે લક્ષિત હોવાથી 'ઉપયોગલક્ષિત' છે, વ્યવહારે (સદ્ભૂત વ્યવહારનયે) પૃથગ્ભૂત એવા ચૈતન્યપરિણામસ્વરૂપ ઉપયોગ વડે લક્ષિત હોવાથી 'ઉપયોગલક્ષિત' છે; નિશ્ચયે ભાવકર્મેનાં આસન્ન, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ કરવામાં સ્વયં ઈશ (સમર્થ) હોવાથી 'પ્રભુ' છે, વ્યવહારે (અસદ્ભૂત વ્યવહારનયે) દ્રવ્યકર્મેનાં આસન્ન, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ કરવામાં સ્વયં ઈશ હોવાથી 'પ્રભુ' છે; નિશ્ચયે પૌદ્ગલિક કર્મે જેમનું નિમિત્ત છે એવા આત્મપરિણામેનું કર્તૃત્વ હોવાથી 'કર્તા' છે, વ્યવહારે (અસદ્ભૂત વ્યવહારનયે) આત્મપરિણામે જેમનું નિમિત્ત છે એવાં પૌદ્ગલિક કર્મેનું કર્તૃત્વ હોવાથી 'કર્તા' છે; નિશ્ચયે શુભાશુભ કર્મે જેમનું નિમિત્ત છે એવા સુખદુઃખપરિણામેનું લોકકર્તૃત્વ હોવાથી 'લોકપ્રા' છે, વ્યવહારે (અસદ્ભૂત વ્યવહારનયે) શુભાશુભ કર્મેથી સંપાદિત (પ્રાપ્ત) ઇષ્ટાનિષ્ટ વિષયોનું લોકકર્તૃત્વ હોવાથી 'લોકપ્રા' છે; નિશ્ચયે લોકપ્રમાણ હોવા છતાં, વિરાટ અવગાહપરિણામની શક્તિવાળો હોવાથી નામકર્મથી રચાતા નાના-મોટા શરીરમાં રહેતો થકો વ્યવહારે (સદ્ભૂત વ્યવહારનયે)

* નિશ્ચયે ચિત્તશક્તિને આત્મા સાથે અમેદ છે અને વ્યવહારે બેદ છે; તેથી નિશ્ચયે આત્મા ચિત્તશક્તિસ્વરૂપ છે અને વ્યવહારે ચિત્તશક્તિવાન છે.

† અપૃથગ્ભૂત = અપૃથક્; અલિપ્ત. (નિશ્ચયે ઉપયોગ આત્માથી અપૃથક્ છે અને વ્યવહારે પૃથક્ છે.)

દેહમાત્રઃ । વ્યવહારેણ કર્મભિઃ સદૈકત્વપરિણામાન્મૂર્તોઽપિ નિશ્ચયેન નીરૂપસ્વમાવત્વાન્ન
દિ મૂર્તઃ । નિશ્ચયેન પુદ્ગલપરિણામાનુરૂપચૈતન્યપરિણામાત્મભિઃ, વ્યવહારેણ ચૈતન્ય-
પરિણામાનુરૂપપુદ્ગલપરિણામાત્મભિઃ કર્મભિઃ સંયુક્તત્વાત્કર્મસંયુક્ત ઇતિ ॥ ૨૭ ॥

કમ્મમલવિપ્પમુક્કો ઉઠ્ઠં લોગસ્સ અંતમધિગંતા ।

સો સવ્વણાણદરિસી લહદિ સુહમણિંદિયમણંતં ॥ ૨૮ ॥

કર્મમલવિપ્પમુક્ત ऊर्ध्व લોકસ્થાન્તમધિગમ્ય ।

સ સર્વજ્ઞાનદર્શી છમતે સુખમનિન્દ્રિયમનંતમ્ ॥ ૨૮ ॥

‘દેહમાત્ર’ છે; વ્યવહારે (અસદ્ભૂત વ્યવહારનયે) કર્મો સાથે એકત્વપરિણામને લીધે
મૂર્ત હોવા છતાં, નિશ્ચયે અરૂપી-સ્વભાવવાળો હોવાને લીધે ‘અમૂર્ત’ છે; *નિશ્ચયે
પુદ્ગલપરિણામને અનુરૂપ ચૈતન્યપરિણામાત્મક કર્મો સાથે ‘સંયુક્ત’ હોવાથી
‘કર્મસંયુક્ત’ છે, વ્યવહારે (અસદ્ભૂત વ્યવહારનયે) ચૈતન્યપરિણામને અનુરૂપ
પુદ્ગલપરિણામાત્મક કર્મો સાથે સંયુક્ત હોવાથી ‘કર્મસંયુક્ત’ છે.

ભાવાર્થ:—પહેલી ૨૬ ગાથાઓમાં પદ્મવ્ય અને પંચાસ્તિકાપનું સામાન્ય
નિરૂપણ કરીને, હવે આ ૨૭મી ગાથાથી તેમનું વિશેષ નિરૂપણ શરૂ કરવામાં આવ્યું
છે. તેમાં પ્રથમ, છવનું (આત્માનું) નિરૂપણ શરૂ કરતાં આ ગાથામાં સંસારસ્થિત
આત્માને છવ (અર્થાત્ છવત્તવાળો), ચૈતયિતા, ઉપયોગલક્ષણવાળો, પ્રભુ, કર્તા
ઇત્યાદિ કહ્યો છે. છવત્વ, ચૈતયિતૃત્વ, ઉપયોગ, પ્રભુત્વ, કર્તૃત્વ ઇત્યાદિનું વિવરણ
આગળની ગાથાઓમાં આવશે. ૨૭.

ગાથા ૨૮

અન્યવાર્થ:—[કર્મમલવિપ્પમુક્તઃ] કર્મમળથી મુક્ત આત્મા [ऊर्ध्व] ઊંચે
[લોકસ્થ ઇન્તમ્] લોકના અંતને [અધિગમ્ય] પામીને [સઃ સર્વજ્ઞાનદર્શી] તે
સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી [અનંતમ્] અનંત [અનિન્દ્રિયમ્] અનિન્દ્રિય [સુખમ્] સુખને
[છમતે] અનુભવે છે.

* સંસારી આત્મા નિશ્ચયે નિમિત્તભૂત પુદ્ગલકર્મેણ અનુરૂપ એવા નૈમિત્તિક આત્મપરિણામો સાથે
(અર્થાત્ ભાવકર્મો સાથે) સંયુક્ત હોવાથી કર્મસંયુક્ત છે અને વ્યવહારે નિમિત્તભૂત આત્મપરિણામોને
જરૂર એવાં નૈમિત્તિક પુદ્ગલકર્મો સાથે (અર્થાત્ દ્રવ્યકર્મો સાથે) સંયુક્ત હોવાથી કર્મસંયુક્ત છે.

સૌ કર્મમળથી મુક્ત આત્મા પામીને લોકાત્રને,
સર્વજ્ઞદર્શી તે અનંત અનિન્દ્રિ સુખને અનુભવે. ૨૮.

અત્ર મુક્તાવસ્થાત્મનો નિરુપાધિસ્વરૂપમુક્તમ્ । આત્મા હિ પરદ્રવ્યત્વાત્કર્મ-
રજસા સાકલ્યેન યસ્મિન્નેવ જ્ઞાને મુચ્યતે તસ્મિન્નેવોર્ધ્વગમનસ્વમાવત્વાદ્લોકાંતમધિગમ્ય
પરતો ગતિદેવોરમાવાદવસ્યતઃ કેવલજ્ઞાનદર્શનામ્યાં સ્વરૂપભૂતત્વાદમુક્તોઽનંતમતીન્દ્રિયં
સુખમનુભવતિ । મુક્તસ્ય ચાસ્ય માત્રમાણધારણલક્ષણં જીવત્વં, ચિદ્રૂપલક્ષણં ચેત-
યિતૃત્વં, ચિત્પરિણામલક્ષણ ઉપયોગઃ, નિર્વર્તિતસમસ્તાધિકારશક્તિમાત્રં. મંયુત્વં,
સમસ્તવસ્ત્વસાધારણસ્વરૂપનિર્વર્તનમાત્રં કર્તૃત્વં, સ્વરૂપભૂતસ્વાતન્ત્ર્યલક્ષણમુંબોપલમ્બ-
રૂપં ભોક્તૃત્વં, અતીતાનંતરશરીરપરિમાણાવગાહપરિણામરૂપં દેહમાત્રત્વં, ઉપાધિસંબંધ-
વિવિક્તમાત્યન્તિકમંમૂર્તત્વમ્ । કર્મસંયુક્તત્વં તુ દ્રવ્યમાવકર્મવિમમોક્ષાન્ન મવત્યેવ ।

ટીકા:— અહીં મુક્તાવસ્થાવાળા આત્માનું નિરુપાધિ સ્વરૂપ કહ્યું છે.

આત્મા (કર્મરજના) પરદ્રવ્યપણાને લીધે કર્મરજથી સંપૂર્ણપણે જે ક્ષણે મુકાય છે
(—મુક્ત થાય છે), તે જ ક્ષણે (પોતાના) ઊર્ધ્વગમનસ્વભાવને લીધે લોકના અંતને
પામીને આગળ ગતિદેવનો અભાવ હોવાથી (ત્યાં) સ્થિર રહેતો થકો, કેવળજ્ઞાન
અને કેવળાદર્શન (નિજ) સ્વરૂપભૂત હોવાને લીધે તેમનાથી નહિ મુકાતો થકો
અનંત અતીન્દ્રિય મુખને અનુભવે છે. તે મુક્ત આત્માને, ભાવપ્રાણધારણ જેવું લક્ષણ
(—સ્વરૂપ) છે એવું ‘જીવત્વ’ હોય છે; ચિદ્રૂપ જેવું લક્ષણ (—સ્વરૂપ) છે એવું ‘ચિતયિતૃત્વ’
હોય છે; ચિત્પરિણામ જેવું લક્ષણ (—સ્વરૂપ) છે એવો ‘ઉપયોગ’ હોય છે; પ્રાપ્ત કરેલા
સમસ્ત (આત્મિક) અધિકારોની ‘શક્તિમાત્રરૂપ’ પ્રભુત્વ’ હોય છે; સમસ્ત વસ્તુઓથી
અસાધારણ એવા સ્વરૂપની નિષ્પત્તિમાત્રરૂપ (—નિજ સ્વરૂપને રચવારૂપ) ‘કર્તૃત્વ’
હોય છે; સ્વરૂપભૂત સ્વાતન્ત્ર્ય જેવું લક્ષણ (—સ્વરૂપ) છે એવા મુખની ઉપલબ્ધિરૂપ
‘ભોક્તૃત્વ’ હોય છે; અતીત અનંતર (—છેલ્લા) શરીર પ્રમાણે અવગાહપરિણામરૂપ
‘દેહપ્રમાણપણું’ હોય છે; અને ઉપાધિના સંબંધથી વિવિક્ત એવું આત્યન્તિક
(સર્વથા) ‘અમૂર્તપણું’ હોય છે. (મુક્ત આત્માને) ‘કર્મસંયુક્તપણું’
તો નથી જ હોતું, કારણ કે દ્રવ્યકર્મો અને ભાવકર્મોથી વિમુક્તિ થઈ છે.

* શક્તિ = સામર્થ્ય; ક્ષતિ. (મુક્ત આત્મા સમસ્ત આત્મિક અધિકારોને ભોગવવામાં અર્થાત્ તેમનો
અમત્ર કરવામાં સ્વયં સમર્થ છે તેથી તે પ્રભુ છે.)

૧. મુક્ત આત્માની અવગાહના ચરમશરીરપ્રમાણ હોય છે તેથી તે છેલ્લા દેહની અપેક્ષા લઈને તેમને
‘દેહપ્રમાણપણું’ કહી શકાય છે.

૨. વિવિક્ત = ભિન્ન; સ્થિત.

૩. પૂર્વ સૂત્રમાં કહેલા ‘જીવત્વ’ આદિ નવ વિશેષોમાંથી પ્રથમના આઠ વિશેષો મુક્તાત્માને પણ
યથાસંભવ હોય છે, માત્ર એક ‘કર્મસંયુક્તપણું’ હોતું નથી.

દ્રવ્યકર્માણિ હિ પુદ્ગલસ્કંધા ભાવકર્માણિ તુ ચિદ્વિવર્તાઃ । વિવર્તતે હિ ચિચ્છત્તિ-
 રનાદિજ્ઞાનાવરણાદિકર્મસંપર્કકૂણિતમચારા પરિચ્છેદસ્ય વિશ્વસ્યૈકદેશેષુ ક્રમેણ
 વ્યાપ્તિમાણા । યદા તુ જ્ઞાનાવરણાદિકર્મસંપર્કઃ પ્રણયતિ તદા પરિચ્છેદસ્ય
 વિશ્વસ્ય સર્વદેશેષુ યુગપદ્વ્યાપ્તા કથંચિત્કૌટસ્થમવાપ્ય વિષયાંતરમનાપ્નુવંતી ન
 વિવર્તતે । સ સ્વલ્લેપ નિશ્ચિતઃ સર્વજ્ઞસર્વદર્શિત્વોપલભ્યઃ । અયમેવ દ્રવ્યકર્મનિબંધન-
 મૂતાનાં ભાવકર્મણાં કર્તૃત્વોચ્છેદઃ । અયમેવ ચ વિકારપૂર્વકાનુમવાભાવાદૌપાધિક-
 મુત્ત્વદુઃસ્વપરિણામાનાં ભોક્તૃત્વોચ્છેદઃ । इदमेव चानादिविवर्तखेदविच्छित्तिसुस्थि-
 तानंतचैतन्यस्यात्मनः स्वतंत्रस्वरूपानुभूतिलक्षणमुखस्य भोक्तृत्वमिति ॥ ૨૮ ॥

દ્રવ્યકર્મો તે પુદ્ગલસ્કંધો છે અને ભાવકર્મો તે ચિદ્વિવર્તો છે. ચિત્સાક્ષિ
 અનાદિ જ્ઞાનાવરણાદિકર્મોના સંપર્કથી (સંબંધથી) સંકૃષ્ટિત વ્યાપારવાળી હોવાને લીધે
 જ્ઞેયભૂત વિશ્વના (-સમસ્ત પદાર્થોના) એક એક દેશમાં ક્રમે વ્યાપાર કરતી થકી વિવર્તન
 પામે છે. પરંતુ જ્યારે જ્ઞાનાવરણાદિકર્મોના સંપર્ક વિનાશ પામે છે, ત્યારે તે જ્ઞેયભૂત
 વિશ્વના સર્વ દેશોમાં યુગપદ્ વ્યાપાર કરતી થકી કથંચિત્ કૌટસ્થ થઈને, અન્ય વિષયને
 નહિ પામતી થકી વિવર્તન કરતી નથી. તે આ. (ચિત્સાક્ષિના વિવર્તનનો અભાવ),
 ખરેખર નિશ્ચિત (-નિયત, અચળ) સર્વજ્ઞપણી અને સર્વદર્શીપણી ઉપલબ્ધિ છે.
 આ જ, દ્રવ્યકર્મોના નિમિત્તભૂત ભાવકર્મોના કર્તૃત્વનો વિનાશ છે; આ જ, વિકારપૂર્વક
 અનુભવના અભાવને લીધે ઔપાધિક મુખદુઃસ્વપરિણામોના ભોક્તૃત્વનો વિનાશ છે;
 અને આ જ, અનાદિ વિવર્તનના ખેડના વિનાશથી જેનું અનંત ચૈતન્ય સુસ્થિત થયું
 છે એવા આત્માને સ્વતંત્રસ્વરૂપાનુભૂતિલક્ષણ મુખયું (-સ્વતંત્ર સ્વરૂપની અનુભૂતિ
 જેનું લક્ષણ છે એવા મુખયું) ભોક્તૃત્વ છે. ૨૮.

૧. ચિદ્વિવર્ત = ચૈતન્યનો પડો અર્થનું ચૈતન્યનું એક ત્રિપતે દોડી અન્ય ત્રિપતે જળજારપે
 પડવાનું તે; ચિત્સાક્ષિનું અન્ય અન્ય જોયેને જળજારપે પડીજમવું તે.

૨. ૧૮મ = સર્વજ્ઞને એક રૂપે રહેવારી; અચળ [જ્ઞાનાવરણાદિકર્મોના સંબંધ નાશ થતાં કાંઈ ચિત્સાક્ષિ
 સર્વથા અપરિણામી થઈ જતી નથી; પરંતુ તે અન્ય અન્ય જોયેને જળજારપે પડવાની નથી—સર્વરા
 ત્રજે કાળના સમસ્ત જોયેને જળજાર કરે છે, તેથી તેને કથંચિત્ ૧૮મ કહી છે.]

ઔપાધિક = દ્રવ્યકર્મજ્ઞ ઉપાધિ સાથે સંબંધવાળા; દ્રવ્યકર્મજ્ઞ ઉપાધિ જેમાં નિમિત્ત રોપ છે
 એવા; અભ્યાસાધિક = વૈભ્યાસિક; વિચારી.

જાદો સયં સ ચેદા સઘ્વણ્હુ સઘ્વલોગદરસી ય ।

પળ્પોદિ સુહમણંતં અઘ્વાવાધં સગમમુત્તં ॥ ૨૯ ॥

જાતઃ સ્વયં સ ચેતયિતા સર્વજ્ઞઃ સર્વલોકદર્શી ચ ।

પ્રાપ્નોતિ સુખમનંતમઘ્વાવાધં સ્વકમમૂર્તમ્ ॥ ૨૯ ॥

इदं सिद्धस्य निरुपाधिज्ञानदर्शनसुखसमर्थनम् । आत्मा हि ज्ञानदर्शनसुखस्वभावः
संसारवस्यायामनादिकर्मक्लेशसंकोचितात्मशक्तिः परद्रव्यसंपर्केण क्रमेण किंचित्
किंचिज्जानाति पश्यति, परमत्ययं मूर्तसंबद्धं सव्यावाधं सांतं सुखमनुभवति च । यदा
त्वस्य कर्मक्लेशाः सामस्त्येन प्रणश्यन्ति, तदाऽनर्गलासंकुचितात्मशक्तिरसहायः
स्वयमेव युगपत्समग्रं जानाति पश्यति, स्वप्रत्ययममूर्तसंबद्धमव्यावाधमनंतं सुख-

ગાથા ૨૯

અ-વ-ય-ા-ર્-થ-ઃ— [સઃ ચેતયિતા] તે ચેતયિતા (ચેતનારો આત્મા) [સર્વજ્ઞઃ] સર્વજ્ઞ [ચ] અને [સર્વલોકદર્શી] સર્વલોકદર્શી [સ્વયં જાતઃ] સ્વયં થયો થકો, [સ્વકમ્] સ્વકીય [અમૂર્તમ્] અમૂર્ત [અઘ્વાવાધમ્] અવ્યાવાધ [અનંતમ્] અનંત [સુખમ્] સુખને [પ્રાપ્નોતિ] ઉપલબ્ધ કરે છે.

ટીકા:—આ, સિદ્ધના નિરુપાધિ જ્ઞાન, દર્શન અને સુખનું સમર્થન છે.

ખરેખર જ્ઞાન, દર્શન અને સુખ જેનો સ્વભાવ છે એવો આત્મા સંસાર-અવસ્થામાં, અનાદિ કર્મકલેશ વડે આત્મશક્તિ સંકુચિત કરવામાં આવી હોવાથી, પરદ્રવ્યના સંપર્ક વડે (ઇંદ્રિયાદિના સંબંધ વડે) કર્મથી કાંઈક કાંઈક જાણે છે અને દેખે છે તથા પરાક્રિત, મૂર્ત (ઇંદ્રિયાદિ) સાથે સંબંધવાળું, સવ્યાવાધ (આધા સહિત) ને સાન્ત સુખ અનુભવે છે; પરંતુ જ્યારે તેને કર્મકલેશો સમસ્તપણે વિનાશ પામે છે ત્યારે, આત્મશક્તિ અનર્ગલ (નિરંકુશ) અને અસંકુચિત હોવાથી, તે અસહાયપણે (કોઈની સહાય વિના) સ્વયમેવ યુગપદ્ બધું (સર્વ દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવ) જાણે છે અને

સ્વંયમેવ ચેતક, સર્વજ્ઞાની-સર્વદર્શી થાય છે.

ને તિજ અમૂર્ત અનંત અવ્યાવાધ સુખને અનુભવે. ૨૯.

મનુભવતિ ચ । તતઃ સિદ્ધસ્ય સમસ્તં સ્વયમેવ જાનતઃ પશ્યતઃ, સુખમનુભવતશ્ચ સ્વં,
ન પરેણ પ્રયોજનમિતિ ॥ ૨૯ ॥

દેખે છે તથા સ્વાશ્રિત, મૂર્ત (ઇંદ્રિયાદિ) સાથે સંબંધ વિનાનું, અવ્યાપ્તિ ને અનંત સુખ અનુભવે છે. માટે બધું સ્વયમેવ જાણનારા અને દેખનારા તથા સ્વકીય સુખને અનુભવનારા સિદ્ધને પરથી (કાંઈ) પ્રયોજન નથી.

ભાવાર્થ:—સિદ્ધભગવાન (તેમ જ કેવળીભગવાન) સ્વયમેવ સર્વજ્ઞતાદિરૂપે પરિણમે છે; તેમના એ પરિણમનમાં લેશમાત્ર પણ (ઇંદ્રિયાદિ) પરનું આલંબન નથી.

અહીં કોઈ સર્વજ્ઞનો નિષેધ કરનાર જીવ કહે કે ‘સર્વજ્ઞ જ નહિ, કારણ કે જોવામાં આવતા નથી,’ તો તેને નીચે પ્રમાણે સમજાવવામાં આવે છે:—

હું ભાઈ! જો તમે કહો છો કે ‘સર્વજ્ઞ નથી,’ તો અમે પૂછીએ છીએ કે ક્યાં સર્વજ્ઞ નથી? આ ક્ષેત્રમાં અને આ કાળમાં કે ત્રણે લોકમાં અને ત્રણે કાળમાં? જો ‘આ ક્ષેત્રમાં અને આ કાળમાં સર્વજ્ઞ નથી’ એમ કહો, તો તે તો સંમત જ છે. પરંતુ જો ‘ત્રણે લોકમાં અને ત્રણે કાળમાં સર્વજ્ઞ નથી’ એમ કહો તો અમે પૂછીએ છીએ કે તે તમે કઈ રીતે જાણ્યું? જો ત્રણે લોકને અને ત્રણે કાળને સર્વજ્ઞ વિનાના તમે જોઈ-જાણી લીધા તો તમે જ સર્વજ્ઞ થયા, કારણ કે જે ત્રણે લોકને અને ત્રણે કાળને જાણે તે જ સર્વજ્ઞ છે. અને જો સર્વજ્ઞ વિનાના ત્રણે લોકને અને ત્રણે કાળને તમે નથી જોઈ-જાણી લીધા તો પછી ‘ત્રણે લોકમાં અને ત્રણે કાળમાં સર્વજ્ઞ નથી’ એમ તમે કઈ રીતે કહી શકો? આ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે તમે કરેલો સર્વજ્ઞનો નિષેધ યોગ્ય નથી.

હું ભાઈ! આત્મા એક પદાર્થ છે અને જ્ઞાન તેનો સ્વભાવ છે; તેથી તે જ્ઞાનને સંપૂર્ણ વિકાસ થતાં એવું કાંઈ રહેતું નથી કે જે તે જ્ઞાનમાં અજ્ઞાત રહે. જેમ પરિપૂર્ણ ઉષ્ણતાએ પરિણમેલો અગ્નિ સમસ્ત દાહને વાળે છે, તેમ પરિપૂર્ણ જ્ઞાને પરિણમેલો આત્મા સમસ્ત જ્ઞેયને જાણે છે. આવી સર્વજ્ઞતા આ ક્ષેત્રે આ કાળે (અર્થાત્ આ ક્ષેત્રે આ કાળમાં જન્મેલા જીવને) પ્રાપ્ત નહિ થતી હોવા છતાં સર્વજ્ઞત્વરાજિવાળા નિજ આત્માનો સ્પષ્ટ અનુભવ આ ક્ષેત્રે આ કાળે પણ થઈ શકે છે.

આ રાસ અધ્યાત્મરાસ હોવાથી અહીં સર્વજ્ઞસિદ્ધિનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો નથી; નિઃશયુએ તે અન્ય રાસોમાંથી જોઈ લેવા. ૨૯.

પાળેહિં ત્રદુહિં જીવદિ જીવિસ્સદિ જો હુ જીવિદો પુવ્વં ।
સો જીવો પાળા પુળ વલમિંદિયમાઝ ઉસ્સાસો ॥ ૩૦ ॥

પ્રાણૈશ્ચતુર્ભિર્જીવતિ જીવિપ્યતિ યઃ સલુ જીવિતઃ પૂર્વમ્ ।
સ જીવઃ પ્રાણાઃ પુનર્વલમિન્દ્રિયમાયુરુચ્છ્વાસઃ ॥ ૩૦ ॥

જીવત્વગુણવ્યાખ્યેયમ્ । ઇન્દ્રિયવલાયુરુચ્છ્વાસલક્ષણા હિ પ્રાણાઃ । તેષુ ચિત્સા-
માન્યાન્વયિનો ભાવપ્રાણાઃ, પુદ્ગલસામાન્યાન્વયિનો દ્રવ્યપ્રાણાઃ । તેપામુમયેપામપિ
ત્રિષ્વપિ કાલેષ્વનવચ્છિન્નસંતાનત્વેન ધારણાત્સંસારિણો જીવત્વમ્ । મુક્તસ્ય તુ
કેવલાનામેવ ભાવપ્રાણાનાં ધારણાત્તદવસેયમિતિ ॥ ૩૦ ॥

ગાથા ૩૦

અન્યથાર્થઃ—[યઃ સલુ] ને [ચતુર્ભિઃ પ્રાણૈઃ] ચાર પ્રાણોથી [જીવતિ]
જીવે છે, [જીવિપ્યતિ] જીવશે અને [જીવિતઃ પૂર્વમ્] પૂર્વે જીવતો હતો, [સઃ જીવઃ]
તે જીવ છે; [પુનઃ પ્રાણાઃ] અને પ્રાણો [ઇન્દ્રિયમ્] ઇન્દ્રિય, [ચલમ્] બળ, [આયુઃ]
આયુ તથા [ઉચ્છ્વાસઃ] ઉચ્છ્વાસ છે.

ટીકા:—આ, જીવત્વગુણની વ્યાખ્યા છે.

પ્રાણો ઇન્દ્રિય, બળ, આયુ અને ઉચ્છ્વાસસ્વરૂપ છે. તેમનામાં (પ્રાણોમાં),
*ચિત્સામાન્યરૂપ અન્યથવાળા તે ભાવપ્રાણો છે અને પુદ્ગલસામાન્યરૂપ અન્યથવાળા
તે દ્રવ્યપ્રાણો છે. તે બન્ને પ્રાણોને ત્રણે કાળે અચ્છિન્ન-સંતાનપણે (અતૂટ ધારાએ) ધારતો
હોવાથી સંસારીને જીવત્વ છે. મુક્તને (સિદ્ધને) તો ફેરળી ભાવપ્રાણોનું જ ધારણું
હોવાથી જીવત્વ છે એમ સમજવું. ૩૦.

* ને પ્રાણોમાં ચિત્સામાન્યરૂપ અન્ય હોય છે તે ભાવપ્રાણો છે અર્થાત્ ને પ્રાણોમાં સદા 'ચિત્સામાન્ય,
ચિત્સામાન્ય, ચિત્સામાન્ય' એવી એકરૂપતા-સદૃશતા હોય છે તે ભાવપ્રાણો છે. (ને પ્રાણોમાં સદા
'પુદ્ગલસામાન્ય, પુદ્ગલસામાન્ય, પુદ્ગલસામાન્ય' એવી એકરૂપતા-સદૃશતા હોય છે તે દ્રવ્યપ્રાણો છે.)

ને ચાર પ્રાણે જીવતો પૂર્વે, જીવે છે, જીવશે,
તે જીવે છે; ને પ્રાણુ ઇન્દ્રિય-આયુ-બળ-ઉચ્છ્વાસ છે. ૩૦.

અગુરુલઘુગા અણંતા તેહિ અણંતેહિ પરિણદા સવ્વે ।

દેસેહિ અસંઘાદા સિય લોગં સવ્વમાવણ્ણા ॥ ૩૧ ॥

કેચિત્તુ અણાવણ્ણા મિચ્છાદંસણકસાયજોગજુદા ।

વિજુદા ય તેહિ વહુગા સિદ્ધા સંસારિણો જીવા ॥ ૩૨ ॥

અગુરુલઘુકા અનંતાસ્તૈરનંતૈઃ પરિણતાઃ સર્વે ।

દેશૈરસંલ્યાતાઃ સ્યાલ્લોકં સર્વમાપન્નાઃ ॥ ૩૧ ॥

કેચિત્તુ અનાપન્ના મિથ્યાદર્શનકપાયયોગયુતાઃ ।

વિયુતાથ તૈર્વદ્ધઃ સિદ્ધાઃ સંસારિણો જીવાઃ ॥ ૩૨ ॥

ગાથા ૩૧-૩૨

અન્યથાર્થઃ—[અનંતાઃ અગુરુલઘુકાઃ] અનંત એવા કે અગુરુલઘુ (શુભો, અશો) [તૈઃ અનંતૈઃ] તે અનંત અગુરુલઘુ (શુભ) ૩૧ [સર્વે] સર્વ જીવો [પરિણતાઃ] પરિણત છે; [દેશૈઃ અસંલ્યાતાઃ] તેઓ અસંખ્યાત પ્રદેશવાળા છે. [સ્યાત્ સર્વમ્ લોકમ્ આપન્નાઃ] કેટલાક કથાચિત્ આખા લોકને પ્રાપ્ત હોય છે [કેચિત્તુ તુ] અને કેટલાક [અનાપન્નાઃ] અપ્રાપ્ત હોય છે. [વદ્ધઃ જીવાઃ] ઘણા (-અનંત) જીવો [મિથ્યા-દર્શનકપાયયોગયુતાઃ] મિથ્યાદર્શન-કપાય-યોગસહિત [સંસારિણઃ] સંસારી છે [ચ] અને ઘણા (-અનંત) જીવો [તૈઃ વિયુતાઃ] મિથ્યાદર્શન-કપાય-યોગરહિત [સિદ્ધાઃ] સિદ્ધ છે.

જે અગુરુલઘુક અનંત તે-૩૫ સર્વ જીવો પરિણમે;

સૌના પ્રદેશ અસંખ્ય; કતિપય લોકવ્યાપી હોય છે; ૩૧.

-અવ્યાપી છે કતિપય; વળી નિર્દોષ સિદ્ધ જીવો ઘણા;

મિથ્યાત્વ-યોગ-કપાયયુત સંસારી જીવ બહુ બાળુવા. ૩૨.

અત્ર જીવાનાં સ્વામાયિકં પ્રમાણં મુક્તામુક્તવિમાગચોક્તઃ । જીવા હ્રવિમાગૈક-
દ્રવ્યત્વાલોકપ્રમાણકપ્રદેશઃ । અગુરુલઘવો ગુણાસ્તુ તેષામગુરુલઘુત્વાભિધાનસ્ય સ્વ-
રૂપપ્રતિબુત્ત્વનિવંધનસ્ય સ્વમાવસ્યાવિમાગપરિચ્છેદાઃ પ્રતિસમયસંભવત્પદ્સ્થાનપતિત-
વૃદ્ધિદાનયોડનંતાઃ । પ્રદેશાસ્તુ અવિમાગપરમાણુપરિચ્છિન્નસૂક્ષ્માંશરૂપા અસંખ્યેયાઃ ।
एवंविधेषु तेषु केचित्कयंचित्लोकपूरणावस्यामकारेण सर्वलोकव्यापिनः, केचित्तु

ટીકા:—અહીં 'જીવોનું' સ્વામાયિક 'પ્રમાણ તથા તેમનો મુક્ત ને અમુક્ત
જીવો વિભાગ કહ્યો છે.

જીવો પ્રકાર અવિભાગી-એકદ્રવ્યપણાને લીધે લોકપ્રમાણ-એકપ્રદેશમાળા
છે. તેમના (-જીવોના) અગુરુલઘુ ગુણો—અગુરુલઘુત્વ નામનો જે સ્વરૂપપ્રતિબુત્ત્વના
કારણભૂત સ્વભાવ તેના અવિભાગ પરિચ્છેદા—પ્રતિસમય થતી પદ્સ્થાનપતિત
વૃદ્ધિદાનિમાળા અનંત છે; અને (તેમના અર્થાત્ જીવોના) પ્રદેશો—કે જેઓ અવિ-
ભાગ પરમાણુ જેવડા માપવાળા સૂક્ષ્મ અંશરૂપ છે તેઓ—અસંખ્ય છે. આવા તે
જીવોમાં કેટલાક કથચિત્ (કેવળસમુદ્ધાતના કારણે) લોકપૂરણ-અવસ્થાના પ્રકાર ૫૩
આખા લોકમાં વ્યાપ્ત હોય છે અને કેટલાક આખા લોકમાં અવ્યાપ્ત હોય છે. ૫૫ી

૧. પ્રમાણ = માપ; પરિમાણ. [જીવના અગુરુલઘુત્વસ્વભાવના નાનામાં નાના અંશો (અવિભાગ
પરિચ્છેદો) પાડતાં સ્વભાવથી જ સદાય અનંત અંશો પડે છે, તેથી જ સદાય આવા
(પદ્ગુણવૃદ્ધિદાનિમુક્ત) અનંત અંશો જેવડો છે. ૫૫ી જીવના સ્વચેત્રના નાનામાં નાના અંશો
પાડતાં સ્વભાવથી જ સદાય અસંખ્ય અંશો પડે છે, તેથી જ સદાય આવા અસંખ્ય અંશો
જેવડો છે.]

૨. ગુણ = અંશ; અવિભાગ પરિચ્છેદ. [જીવમાં અગુરુલઘુત્વ નામનો સ્વભાવ છે. તે સ્વભાવ
જીવને સ્વરૂપપ્રતિબુત્ત્વના (અર્થાત્ સ્વરૂપમાં રહેવાના) કારણભૂત છે. તેના અવિભાગ પરિચ્છેદોને
અહીં અગુરુલઘુ ગુણો (અંશો) કહ્યા છે.]

૩. કોઈ ગુણમાં (એટલે કે ગુણના પર્થાવમાં) અંશકલ્પના કરવામાં આવતાં, તેનો જે નાનામાં નાનો
(અન્ય માનારૂપ, નિરંશ) અંશ પડે તેને તે ગુણનો (એટલે કે ગુણના પર્થાવનો) અવિભાગ
પરિચ્છેદ કહેવામાં આવે છે.

૪. પદ્સ્થાનપતિત વૃદ્ધિદાનિ = ૭ સ્થાનમાં સમાવેશ પામતી વૃદ્ધિદાનિ; પદ્ગુણ વૃદ્ધિદાનિ. [અગુરુ-
લઘુત્વસ્વભાવના અનંત અંશોમાં સ્વભાવથી જ સમયે સમયે પદ્ગુણ વૃદ્ધિદાનિ થયા કરે છે.]

તદવ્યાપિન ઇતિ । અય યે તેષુ મિથ્યાદર્શનરૂપાયયોગૈરનાદિસંતતિમદૃષ્ટૈર્વિગ્નકાસ્તે
સંસારિણઃ, યે વિમુક્તાસ્તે સિદ્ધાઃ, તે ચ પ્રત્યેકં વદન્વ ઇતિ ॥ ૩૧—૩૨ ॥

જહ પડમરાગચરણં સ્થિતં સ્ત્રીરે પમાસયદિ સ્ત્રીરં ।
તહ દેહી દેહસ્યો સદેહમિત્તં પમાસયદિ ॥ ૩૩ ॥

યયા પદ્મરાગચરણં સ્થિતં સ્ત્રીરે પ્રમાસયતિ સ્ત્રીત્મ્ ।

તયા દેહી દેહસ્યઃ સ્વદેહમાત્રં પ્રમાસયતિ ॥ ૩૩ ॥

પપ દેહમાત્રત્વદૃષ્ટાંતોપન્યાસઃ । યયૈવ દિ પદ્મરાગચરણં સ્ત્રીરે સ્થિતં સ્વતો-

તે જીવોમાં જેઓ અનાદિ પ્રવાહરૂપે પ્રવર્તતા મિથ્યાદર્શન-રૂપાય-યોગથી સહિત છે તેઓ સંસારી છે, જેઓ તેમનાથી વિમુક્ત છે (અર્થાત્ મિથ્યાદર્શન-રૂપાય-યોગથી રહિત છે) તેઓ સિદ્ધ છે; અને તે દરેક પ્રકારના જીવો વળા છે (અર્થાત્ સંસારી તેમ જ સિદ્ધ જીવોમાંના દરેક પ્રકારના જીવો અનંત છે). ૩૧-૩૨.

ગાથા ૩૩

અન્યપ્રાર્થા:—[યયા] જેમ [પદ્મરાગચરણં] પદ્મરાગચરણ [સ્ત્રીરે સ્થિતં] હૃદયમાં નાખવામાં આવ્યું થકું [સ્ત્રીત્મ્ પ્રમાસયતિ] હૃદયને પ્રકાશે છે, [તયા] તેમ [દેહી] દેહી (જીવ) [દેહસ્યઃ] દેહમાં રહ્યો થકો [સ્વદેહમાત્રં પ્રમાસયતિ] સ્વદેહપ્રમાણુ પ્રકાશે છે.

ટીકા:—આ, દેહપ્રમાણુપણાના *દૃષ્ટાંત* કથન છે (અર્થાત્ અહીં જીવનું દેહપ્રમાણુપણું સમજાવવા દૃષ્ટાંત કહ્યું છે).

* અહીં એ પ્રવાહમાં રાખવું કે દૃષ્ટાંત અને દૃષ્ટાંત અનુકં અંશોમાં જ એકબીજા સાથે મળતાં (સમાનતાવાળાં) હોય છે, સર્વ અંશોમાં નહિ.

જ્યમ હૃદયમાં સ્થિત પદ્મરાગચરણ પ્રકાશે હૃદયને,
ત્યમ દેહમાં સ્થિત દેહી દેહપ્રમાણુ વ્યાપકતા લહે. ૩૩.

જ્યવિતરિક્તપ્રમાસ્કંધેન તદ્વચામોતિ ક્ષીરં, તથૈવ હિ જીવઃ અનાદિકપાયમલીમસત્ત્વમૂલે
 શરીરેજ્વતિષ્ઠમાનઃ સ્વપ્રદેશેસ્તદભિવ્યામોતિ શરીરમ્ । યથૈવ ચ તત્ર ક્ષીરેઽગ્નિસંયોગા-
 દુદ્ધલમાને તસ્ય પન્નરાગરત્નસ્ય પ્રમાસ્કંધ ઉદ્ધલતે પુનર્નિવિશમાને નિવિશતે ચ,
 તથૈવ ચ તત્ર શરીરે વિશિષ્ટાહારાદિવશાદુત્સર્પતિ તસ્ય જીવસ્ય પ્રદેશાઃ ઉત્સર્પન્તિ
 પુનરપસર્પતિ અપસર્પન્તિ ચ । યથૈવ ચ તત્પન્નરાગરત્નમન્યત્ર પ્રભૂતક્ષીરે ક્ષિપ્તં સ્વપ્રમા-
 સ્કંધવિસ્તારેણ તદ્વચામોતિ પ્રભૂતક્ષીરં, તથૈવ હિ જીવોઽન્યત્ર મહતિ શરીરેજ્વતિષ્ઠ-
 માનઃ સ્વપ્રદેશવિસ્તારેણ તદ્વચામોતિ મહચ્છરીરમ્ । યથૈવ ચ તત્પન્નરાગરત્નમન્યત્ર
 સ્તોકક્ષીરે નિક્ષિપ્તં સ્વપ્રમાસ્કંધોપસંહારેણ તદ્વચાપ્નોતિ સ્તોકક્ષીરં, તથૈવ ચ જીવો-
 ઽન્યત્રાણુશરીરેજ્વતિષ્ઠમાનઃ સ્વપ્રદેશોપસંહારેણ તદ્વચાપ્નોત્યણુશરીરમિતિ ॥ ૩૩ ॥

જેવી રીતે પન્નરાગરત્ન દૂધમાં નાખવામાં આવ્યું થકું પાતાથી *અવ્યતિરિક્ત
 પ્રભાસમૂહ વડે તે દૂધમાં વ્યાપે છે, તેવી જ રીતે જીવ અનાદિ કાળથી કપાય વડે
 મહિતપણું હોવાને કારણે શરીરમાં રહ્યો થકો સ્વપ્રદેશો વડે તે શરીરમાં વ્યાપે છે.
 વળી જેવી રીતે અગ્નિના સંયોગથી તે દૂધમાં ઊભરે આવતાં તે પન્નરાગરત્નના
 પ્રભાસમૂહમાં ઊભરે આવે છે (અર્થાત્ તે વિસ્તાર પામે છે) અને દૂધ પાણું બેસી
 જતાં પ્રભાસમૂહ બેસી જાય છે, તેવી જ રીતે વિશિષ્ટ આહારાદિના વશ તે શરીર
 વધતાં તે જીવના પ્રદેશો વિસ્તાર પામે છે અને શરીર પાણું ઘટી જતાં પ્રદેશો સંકોચાઈ
 જાય છે. વળી જેવી રીતે તે પન્નરાગરત્ન બીજા વધારે દૂધમાં નાખવામાં આવ્યું થકું
 સ્વપ્રભાસમૂહના વિસ્તાર વડે તે વધારે દૂધમાં વ્યાપે છે, તેવી જ રીતે જીવ બીજા
 મોટા શરીરમાં સ્થિતિ પામેથી થકો સ્વપ્રદેશોના વિસ્તાર વડે તે મોટા શરીરમાં વ્યાપે
 છે. વળી જેવી રીતે તે પન્નરાગરત્ન બીજા થોડા દૂધમાં નાખવામાં આવ્યું થકું
 સ્વપ્રભાસમૂહના સંકોચ વડે તે થોડા દૂધમાં વ્યાપે છે, તેવી જ રીતે જીવ બીજા નાના
 શરીરમાં સ્થિતિ પામેથી થકો સ્વપ્રદેશોના સંકોચ વડે તે નાના શરીરમાં વ્યાપે છે.

* અવ્યતિરિક્ત = અભિન્ન. [જેમ 'સાકર એક દ્રવ્ય છે અને ગળપણુ તેનો ગુણ છે' એવું કોઈ
 સ્થળે દર્શાવતાં કહ્યું હોય તો તે સિદ્ધાંત તરીકે ન સમજવું બેઠેએ, તેમ અહીં પણ જીવના
 સંકોચવિસ્તારરૂપ દર્શાવતાં સમજવવા ગારે રત્ન અને (દૂધમાં ફેલાયેલી) તેની પ્રજાને જે અવ્ય-
 તિક્તપણું કહ્યું છે તે સિદ્ધાંત તરીકે ન સમજવું. પુદ્ગલાત્મક રત્નને દર્શાવતે અનાવીને અસંખ્યપ્રદેશો
 જીવદ્રવ્યના સંકોચવિસ્તારનો કોઈ રીતે ખ્યાલ દાખવાના હેતુથી અહીં રત્નની પ્રજાને રત્નથી
 અભિન્ન કહી છે (અર્થાત્ રત્નની પ્રજા સંકોચવિસ્તાર પામતાં જાણે કે રત્નના અંશે જ—
 રત્ન જ—સંકોચવિસ્તાર પામેય હોય એમ ખ્યાલમાં લેવાનું કહ્યું છે.)]

સંવત્ય અત્યિ જીવો ન ય એકો એકકાય એકદ્વો ।

અજ્ઞવસાનવિસિદ્ધો ચિદ્વદિ મલિણો રજમલેહિ ॥ ૩૪ ॥

સર્વત્રાસ્તિ જીવો ન ચૈક એકકાયે એવ્યસ્યઃ ।

અધ્યવસાનવિસિદ્ધેષ્ટે મલિણો રજોમલૈઃ ॥ ૩૪ ॥

અજ્ઞ જીવસ્ય દેહાદેહાંતરેડસ્તિત્વં; દેહાત્પૃથગ્ભૂતત્વં, દેહાંતરસંચરણકારણં
ષોપન્યસ્તસ્મૃ । આત્મા હિ સંસારાવસ્યાયાં ક્રમવર્તિન્યનવચ્છિન્નશરીરસંતાને યથૈક-

ભાવાર્થઃ—ત્રણ લોક અને ત્રણ કાળના સમસ્ત દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયિને એક
સમયે પ્રકાશવામાં સમર્થ એવા વિશુદ્ધ-દર્શનજ્ઞાનસ્વભાવવાળા ચૈતન્યચમત્કારમાત્ર
શુદ્ધજ્ઞવાસ્તિકાયથી વિલક્ષણ મિથ્યાત્વશાગાદિ વિકલ્પો વડે ઉપાર્જિત જે શરીરનામકર્મ
તેનાંથી જનિત (અર્થાત્ તે શરીરનામકર્મના ઉદય જેમાં નિમિત્ત છે એવા) સક્રોધ-
વિસ્તારના આધીનપણે જીવ સર્વોત્કૃષ્ટ અવગાહે પરિણુમતો થકો સંહસ્રયોગનપ્રમાણ
મહામચ્છના શરીરમાં વ્યાપે છે, જથ્થા અવગાહે પરિણુમતો થકો ઉત્સેધ ઘનાંશુલના
અસંખ્યમાં ભાગ જેવડા લઘ્યપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મનિગોદના શરીરમાં વ્યાપે છે અને
મધ્યમ અવગાહે પરિણુમતો થકો મધ્યમ શરીરમાં વ્યાપે છે. ૩૩.

ગાથા ૩૪

અન્વયાર્થઃ—[જીવઃ] જીવ [સર્વત્ર] સર્વત્ર (ક્રમવર્તી સર્વ શરીરમાં)
[અસ્તિ] છે [ન] અને [એકકાયે] કેઈ એક શરીરમાં [એવ્યસ્યઃ] (ક્ષીરનીરવત્)
એકપણે રહ્યો હોવા છતાં [ન એકઃ] તેની સાથે એક નથી; [અધ્યવસાનવિસિદ્ધઃ]
અધ્યવસાયવિશિષ્ટ વર્તતો થકો [રજોમલૈઃ મલિણઃ] રજમળ (કર્મમળ) વડે
મલિન હોવાથી [ચેષ્ટે] તે ભ્રમે છે.

ટીકાઃ—અહીં જીવનું દેહથી દેહાંતરમાં (—એક શરીરથી અન્ય શરીરમાં)
અસ્તિત્વ, દેહથી પૃથક્પણું અને દેહાંતરમાં ગમનનું કારણ કહેલ છે.

આત્મા સંસાર-અવસ્થામાં ક્રમવર્તી અચ્છિન્ન (—અતૂટક) શરીરપ્રવાહને વિષે
જેમ એક શરીરમાં વર્તે છે તેમ ક્રમથી અન્ય શરીરમાં પણ વર્તે છે; એ રીતે તેને

તન તન ધરે જીવ, તન મહી ઐક્યસ્થ પણ નહિ એક છે,

જીવ વિવિધ અધ્યવસાયયુત, રજમળમલિન યંધને ભમે. ૩૪.

સ્મિન્ શરીરે વૃત્તઃ તથા ક્રમેણાન્યેષ્વપિ શરીરેષુ વર્તત્ત્વમ્મિત્વમ્ ।
 ન ચૈકસ્મિન્ શરીરે નીરે ક્ષીરમિવૈક્યેન સ્થિતોઽપિ મિત્રસ્વમાંવત્વાત્તેન સદૈકમ્મિત્વમ્ ।
 તસ્ય દેહાત્પૃથગ્ભૂતત્વમ્ । અનાદિવંધનોપાધિવિવર્તિતવિવિધાધ્યવસાયવિશિષ્ટત્વા-
 ત્તન્મૂલકર્મજાલમલીમસત્વાત્ત્વમ્ । ચેષ્ટમાનસ્યાત્મનસ્તયાધિધાધ્યવસાયકર્મનિર્વર્તિતેતર-
 શરીરપ્રવેશો ભવતીતિ તસ્ય દેહાંતરસંચરણકારણોપન્યાસઃ સ્થિતિઃ ॥ ૩૪ ॥

જેસિં જીવસહાવો ણત્થિ અમાવો ય સન્વહા તસ્સ ।

તે હોંતિ મિત્તદેહા સિદ્ધા વચ્ચિગોચરમત્તીતા ॥ ૩૫ ॥

યેપાં જીવસ્વમાવો નાસ્ત્યમાવથ સર્વથા તસ્ય ।

તે ભવન્તિ મિત્તદેહાઃ સિદ્ધા વાગોચરમત્તીતાઃ ॥ ૩૫ ॥

સર્વત્ર (સર્વ શરીરોમાં) અસ્તિત્વ છે. વળી કોઈ એક શરીરમાં, પાણીમાં દૂધની
 માફક એકપણે રહ્યો હોવા છતાં, બિત્ર સ્વભાવને લીધે તેની સાથે એક (તદ્વત્) નથી;
 એ રીતે તેને દેહથી પૃથક્પણું છે. અન્યદિ બંધનરૂપ ઉપાધિથી વિવર્તન
 (પરિવર્તન) પામતા વિવિધ અધ્યવસાયોથી વિશિષ્ટ હોવાને લીધે (અનેક પ્રકારના
 અધ્યવસાયવાળો હોવાને લીધે) તથા તે અધ્યવસાયો બેટું નિમિત્ત છે એવાં
 કર્મસમૂહથી ભલિન હોવાને લીધે ભ્રમતા આત્માને તથાવિધ અધ્યવસાયો અને
 કર્મોથી રચાતા (તે પ્રકારના મિથ્યાવચરાગાદિરૂપ ભાવકર્મો અને દ્રવ્યકર્મોથી રચાતા)
 અન્ય શરીરમાં પ્રવેશ થાય છે; એ રીતે તેને દેહાંતરમાં ગમન થવાનું કારણ કહેવામાં
 આવ્યું. ૩૪.

ગાથા ૩૫

અન્યથાર્થઃ—[યેપાં] જેમને [જીવસ્વમાવઃ] જીવસ્વભાવ (પ્રાણધારણ-
 રૂપ જીવત્વ) [ન અસ્તિ] નથી અને [સર્વથા] સર્વથા [તસ્ય અમાવઃ] તસ્ય અમાવઃ [ચ]
 તેના અભાવ પણ નથી, [તે] તે [મિત્તદેહાઃ] દેહરહિત [વાગોચરમ્ અત્તીતાઃ]
 વચનગોચરપ્રાપ્ત [સિદ્ધાઃ ભવન્તિ] સિદ્ધો (સિદ્ધભગવતો) છે.

જીવત્વ નહિ ને સર્વથા તદભાવ પણ નહિ જેમને,
 તે સિદ્ધ છે—જે દેહવિરહિત વચનવિષયાતીત છે. ૩૫.

સિદ્ધાનાં જીવત્વદેહમાત્રત્વવ્યવસ્થેયમ્ । સિદ્ધાનાં હિ દ્રવ્યમાણધારણાત્મકો મુખ્યત્વેન જીવસ્વભાવો નાસ્તિ । ન ચ જીવસ્વભાવસ્ય સર્વધામાવોઽસ્તિ ભાવમાણધારણાત્મકસ્ય જીવસ્વભાવસ્ય મુખ્યત્વેન સદ્ભાવાત્ । ન ચ તેષાં શરીરેણ સંદં નીર-
ક્ષીરયોરિવૈક્યેન વૃત્તિઃ, ચતસ્તે તત્સંપર્કદેહતુભૂતકપાયયોગવિપ્રયોગાદતીતાનંતરશરીર-
માત્રાવગાહપરિણત્વેઽપ્યત્યંતભિન્નદેહાઃ । વાચાં ગોચરમતીતશ્ચ તન્મહિમા, ચતસ્તે
લૌકિકમાણધારણામંતરેણ શરીરસંવંધમંતરેણ ચ પરિમાપ્તનિરુપાધિસ્વરૂપાઃ સતતં
મતપંતીતિ ॥ ૩૫ ॥

જ કુદોચિ વિ ઉપ્પણ્ણો જમ્હા કજ્જં જ તેણ સો સિદ્ધો ।

ઉપ્પાદેદિ જ કિંચિ વિ કારણમવિ તેણ જ સ હોદિ ॥ ૩૬ ॥

ટીકા:—આ, સિદ્ધોનાં (સિદ્ધભગવતોનાં) જીવત્વ અને દેહપ્રમાણતાની
વ્યવસ્થા છે.

સિદ્ધોને ખરેખર દ્રવ્યપ્રાણના ધારણસ્વરૂપ જીવસ્વભાવ મુખ્યપણે નથી;
(તેમને) જીવસ્વભાવનો સર્વધા અભાવ પણ નથી, કારણ કે ભાવપ્રાણના
ધારણસ્વરૂપ જીવસ્વભાવનો મુખ્યપણે સદ્ભાવ છે. વળી તેમને શરીરની સાથે,
નીરક્ષીરની માફક, એકપણે વૃત્તિ નથી; કારણ કે શરીરસંયોગના હેતુભૂત કપાય
અને યોગનો વિયોગ થયો હોવાથી તેઓ અતીત અનંતર શરીરપ્રમાણ અવગાહ
પરિણત હોવા છતાં અત્યંત દેહરહિત છે. વળી વ્યયનગોચરાતીત તેમનાં મહિમા છે;
કારણ કે લૌકિક પ્રાણના ધારણ વિના અને શરીરના સંબંધ વિના, સંપૂર્ણપણે પ્રાપ્ત
કરેલા નિરુપાધિ સ્વરૂપ વડે તેઓ સતત પ્રત્યે છે (અતપવંત વર્તે છે). ૩૫.

૧. વૃત્તિ=વર્તવું તે; થયાતી.

૨. અતીત અનંતર=જૂના કાળનું સૌથી છેલ્લું; ચરમ. (સિદ્ધભગવતોની અવગાહના ચરમશરીરપ્રમાણ
હોવાને લીધે તે છેલ્લા દેહની અપેક્ષા લઈને તેમને 'દેહપ્રમાણપણું' કહી સકાયું હોવા છતાં,

૩. ખરેખર તેઓ અત્યંત દેહરહિત છે.)

વ્યયનગોચરાતીત=વ્યયનગોચરપણાને અતિક્રમી ગયેલ; વ્યયનવિશ્વાતીત; વ્યયન-અગોચર.

ઉપજે નહીં કે કારણે તે સિદ્ધ તેથી ન કાર્ય છે,

ઉપજનવતા નથી કાંઈ પણ તેથી ન કારણ પણ કરે. ૩૬.

ન કુતશ્ચિદપ્યુત્પન્નો-યસ્માત્ કાર્યં ન તેન સઃ સિદ્ધઃ ।

ઉત્પાદયતિ ન કિંચિદપિ કારણમપિ તેન ન સ મવંતિ ॥ ૩૬ ॥

સિદ્ધસ્ય કાર્યકારણભાવનિરાસોડયમ્ । યયા સંસારી જીવો ભાવકર્મરૂપયાત્મ-
પરિણામસંતત્યા દ્રવ્યકર્મરૂપયા ચ પુદ્ગલપરિણામસંતત્યા કારણભૂતયા તેન તેન દેવ-
મનુષ્યતિર્યગ્રારકરૂપેણ કાર્યભૂત ઉત્પદ્યતે ન તયા સિદ્ધરૂપેણાપીતિ । સિદ્ધો હુમય-
કર્મક્ષયે સ્વયમુત્પદ્યમાનો નાન્યતઃ કુતશ્ચિદુત્પદ્યતઃ इति । યથૈવ ચ સ એવ સંસારી
ભાવકર્મરૂપામાત્મપરિણામસંતર્તિ દ્રવ્યકર્મરૂપાં ચ પુદ્ગલપરિણામસંતર્તિ કાર્યભૂતાં
કારણભૂતત્વેન નિર્વર્તયન્-તાનિ-તાનિ દેવમનુષ્યતિર્યગ્રારકરૂપાણિ કાર્યાણ્યુત્પાદયત્યા-

ગાથા ૩૬

અન્યથાર્થઃ—[યસ્માત્ સઃ સિદ્ધઃ] તે સિદ્ધ [કુતશ્ચિદ્ અપિ] કોઈ
(અન્ય) કારણથી [ન ઉત્પન્નઃ] ઉપજતા નથી [સ્તેન] તેથી [કાર્યં ન] કાર્ય નથી,
અને [કિંચિત્ અપિ] કોઈ પણ (અન્ય કાર્યને) [ન ઉત્પાદયતિ] ઉપજાવતા નથી
[સ્તેન] તેથી [સઃ] તે [કારણમ્ અપિ] કારણ પણ [ન મવંતિ] નથી.

ટીકા:—આ, સિદ્ધને કાર્યકારણભાવ હોવાને નિરાસ છે (અર્થાત્ સિદ્ધ-
ભગવાનને કાર્યપણું અને કારણપણું હોવાનું નિરાકરણ-ખડન છે).

જેમ સંસારી જીવ કારણભૂત એવી લાવકર્મરૂપ આત્મપરિણામસંતતિ
અને દ્રવ્યકર્મરૂપ પુદ્ગલપરિણામસંતતિ વડે તે તે દેવ-મનુષ્ય-તિર્યચ-નારકનાં રૂપે
કાર્યભૂતપણે ઉપજે છે, તેમ સિદ્ધરૂપે પણ ઉપજે છે એમ નથી; (અને) સિદ્ધ
(-સિદ્ધભગવાન) અરેખર, અને કર્મના ક્ષય હોતાં, સ્વયં (સિદ્ધપણે) ઉપજતા થકા
અન્ય કોઈ કારણથી (-લાવકર્મથી કે દ્રવ્યકર્મથી) ઉપજતા નથી.

વળી જેમ તે જ સંસારી (જીવ) કારણભૂત થઈને કાર્યભૂત એવી લાવ-
કર્મરૂપ આત્મપરિણામસંતતિ અને દ્રવ્યકર્મરૂપ પુદ્ગલપરિણામસંતતિ રચતો થકા
કાર્યભૂત એવાં તે તે દેવ-મનુષ્ય-તિર્યચ-નારકનાં રૂપા પોતાને વિષે ઉપજાવે છે, તેમ
સિદ્ધરૂપે રૂપ પણ (પોતાને વિષે) ઉપજાવે છે એમ નથી; (અને) સિદ્ધ અરેખર, અને

ચેતયિત્વગુણવ્યાપ્તયેયમ્ । એકે હિ ચેતયિતારઃ પ્રકૃષ્ટતરમોહમલીમસેન પ્રકૃષ્ટ-
તરજ્ઞાનાવરણમુદ્રિતાનુમાવેન ચેતકસ્વમાવેન પ્રકૃષ્ટતરવીર્યાતરાયણસાદિતકાર્યકારણ-
સામર્થ્યાઃ સુખદુઃસ્વરૂપં કર્મફલમેવ પ્રાધાન્યેન ચેતયંતે । અન્યે તુ પ્રકૃષ્ટતરમોહમલી-
મસેનાપિ પ્રકૃષ્ટજ્ઞાનાવરણમુદ્રિતાનુમાવેન ચેતકસ્વમાવેન મનાગ્વીર્યાતરાયણયોપશ્ચમા-
સાદિતકાર્યકારણસામર્થ્યાઃ સુખદુઃસ્વરૂપકર્મફલાનુભવનસંવલિતમપિ કાર્યમેવ પ્રાધા-

નીવરાશિઃ] એક જીવરાશિ [કર્મણાં ફલમ્] કર્મોના ફળને, [એકા તુ] એક જીવરાશિ
[કાર્ય] કાર્યને [અથ] અને [પક્ષઃ] એક જીવરાશિ [જ્ઞાનમ્] જ્ઞાનને [ચેતયતિ]
ચેતે (વેદ) છે.

ટીકા:—આ, ચેતયિત્વગુણની વ્યાખ્યા છે.

કેઈ ચેતયિતાઓ અર્થાત આત્માઓ તો, જે અતિ પ્રકૃષ્ટ મોહથી ભસિત છે
અને જેનો પ્રભાવ (શક્તિ) અતિ પ્રકૃષ્ટ જ્ઞાનાવરણથી ઘિડાઈ ગયો છે એવા ચેત-
કસ્વભાવ વડે સુખદુઃખરૂપ કર્મફળને જ પ્રધાનપણે ચેતે છે, કારણ કે તેમને અતિ
પ્રકૃષ્ટ વીર્યાતરાયથી કાર્ય કરવાનું (કર્મચેતનારૂપે પરિણમવાનું) સામર્થ્ય નથી
થયું છે.

બીજા ચેતયિતાઓ અર્થાત આત્માઓ, જે અતિ પ્રકૃષ્ટ મોહથી ભસિત છે
અને જેનો પ્રભાવ પ્રકૃષ્ટ જ્ઞાનાવરણથી ઘિડાઈ ગયો છે એવા ચેતકસ્વભાવ વડે—
ભંડે સુખદુઃખરૂપ કર્મફળના અવલવધી ભિક્ષિતપણે પણ—“કાર્ય”ને જ પ્રધાનપણે
ચેતે છે, કારણ કે તેમણે ઘોડા વીર્યાતરાયના ક્ષયોપશમથી વંકાર્ય કરવાનું સામર્થ્ય
પ્રાપ્ત કર્યું છે.

૧. ચેતયિત્વ = ચેતયિતાપણું; ચેતનારૂપણું; ચેતકપણું.
૨. કર્મચેતનાવાળા જીવને જ્ઞાનાવરણ “પ્રકૃષ્ટ” હોય છે અને કર્મફળચેતનાવાળાને “અતિ પ્રકૃષ્ટ”
હોય છે.
૩. કાર્ય = (જીવ વડે) કર્તવ્યમાં આવતું હોય તે; ઉપકારપૂર્વક ઉદ્ધારણીય વિકલપરૂપ કર્મ. [જે જીવને
વીર્યનો કાર્ષ્ણિક વિકાસ થયો છે તેમને કર્મચેતનારૂપે પરિણમવાનું સામર્થ્ય પ્રગટ્યું છે તેથી તેઓ
સુખપણે કર્મચેતનારૂપે પરિણમે છે. આ કર્મચેતના કર્મફળચેતનાથી ભિક્ષિત હોય છે.]

ન્યેન ચેતયંતે । અન્યતરે તુ પ્રક્ષાલિતસકલમોદકલક્ષ્ણેન સમુચ્છિન્નકૃત્સજ્ઞાનાવરણ-
તપાત્યંતમુન્મુદ્રિતસમસ્તાનુભાવેન ચેતકસ્વમાવેન સમસ્તવીર્યાતરાયક્ષયાસાદિતાનંત-
વીર્યા અપિ નિર્જીર્ણકર્મફલત્વાદત્યંતકૃતકૃત્યત્વાચ્ચ સ્વતોઽન્યવિરિક્તસ્વાભાવિકમુલ્લં
ધાનમેવ ચેતયંતે इति ॥ ૩૮ ॥

सर्वे खलु कम्मफलं थावरकाया तसा हि कज्जजुदं ।

पाणिच्चमदिकंता गाणं विदंति ते जीवा ॥ ३९ ॥

सर्वे खलु कर्मफलं स्थावरकायास्त्रसा हि कार्ययुतम् ।

प्राणित्वमतिक्रान्ताः ज्ञानं विदन्ति ते जीवाः ॥ ૩૯ ॥

વળી ખીજ ચેતયિતાઓ અર્થાત્ આત્માઓ, જેમાંથી સકળ મોહલક્ષ્ણ ધોવાઈ ગયું છે અને સમસ્ત જ્ઞાનાવરણના વિનાશને લીધે જેનો સમસ્ત પ્રભાવ અત્યંત ખીલી ગયો છે એવા ચેતકસ્વભાવ વડે 'જ્ઞાનને જ—કે જે જ્ઞાન ધોતાથી *અન્યવિરિક્ત સ્વાભાવિક સુખવાણું છે તેને જ—ચેત છે, કારણ કે તેમણે સમસ્ત વીર્યાતરાયના ક્ષયથી અનંત વીર્યને પ્રાપ્ત કર્યું હોવા છતાં તેમને (વિકારી સુખદુઃખરૂપ) કર્મજ્ઞાન નિર્જરી ગયું છે અને અત્યંત કૃતકૃત્યપણું થયું છે (અર્થાત્ કંઈ કરવાનું હોરામાન પણ રહ્યું નથી). ૩૮.

ગાથા ૩૯

અન્યથાર્થ:— [સર્વે સ્થાવરકાયાઃ] સર્વ સ્થાવર જીવસમૂહો [જલુ] ખરેખર [કર્મફલં] કર્મજ્ઞાને વેદ છે, [ત્રસાઃ] ત્રસો [હિ] ખરેખર. [કાર્યયુતમ્] કાર્યસહિત કર્મજ્ઞાને વેદ છે અને [પ્રાણિત્વમ્ અતિક્રાન્તાઃ] જે પ્રાણિત્વને (-પ્રાણે) અતિક્રમી ગયા છે [તે જીવાઃ] તે જીવો [જ્ઞાનં] જ્ઞાનને [વિદન્તિ] વેદ છે.

* અન્યવિરિક્ત = અભિજ્ઞ. (સ્વાભાવિક સુખ જ્ઞાનથી અભિજ્ઞ છે તેથી જ્ઞાનચેતના સ્વાભાવિક સુખના સંચેનન—અનુભવન—સહિત જ હોય છે.)

† કૃતકૃત્ય = કૃતકાર્ય. [પરિપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા આત્માઓ અત્યંત કૃતકાર્ય છે તેથી, જોકે તેમને અનંત વીર્ય પ્રગટ થયું છે તોપણ, તેમનું વીર્ય કાર્યચેતનાને (કર્મચેતનાને) સ્પર્શ નથી, (વળી વિકારી સુખદુઃખ વિનષ્ટ થયાં હોવાથી તેમનું વીર્ય કર્મજ્ઞચેતનાને પણ સ્પર્શ નથી.) જ્ઞાનચેતનાને જ એ છે.]

વેદે કર્મજ્ઞાન સ્થાવરો, ત્રસ કાર્યયુત જ્ઞાન અનુભવે,
પ્રાણિત્વથી અતિક્રાંત જે તે જીવ વેદે જ્ઞાનને. ૩૯.

અત્ર કઃ કિં ચેતયત્ત્વમ્ । ચેતયંતે અનુમવન્તિ ઉપલભંતે વિવંદંતીત્યેકાર્થા-
શ્ચેતનાનુભૂત્યુપલબ્ધિવેદનાનામેકાર્થત્વાત્ । તત્ર સ્થાવરાઃ કર્મફલં ચેતયંતે, ત્રસાઃ
કાર્યં ચેતયંતે, કેવલજ્ઞાનિનો જ્ઞાનં ચેતયંત્ત્વમ્ ॥ ૩૯ ॥

અથોપયોગગુણવ્યાખ્યાનમ્ ।

ઉવઓગો સ્વલુ દુવિહો ણાણેણ ય દંસણેણ સંજુત્તો ।

જીવસ્સ સન્વકાલં અણણમૂદં વિયાણીહિ ॥ ૪૦ ॥

ઉપયોગઃ સ્વલુ દ્વિવિધો જ્ઞાનેન ચ દર્શનેન સંયુક્તઃ ।

જીવસ્ય સર્વકાલમનન્યમૂતં વિજાનીહિ ॥ ૪૦ ॥

ટીકા:—અહીં, કોણ શું ચેતે છે (અર્થાત્ કયા જીવને કઈ ચેતના હોય છે) તે કહ્યું છે.

ચેતે છે, અનુભવે છે, ઉપલબ્ધ કરે છે અને વેદે છે—એ એકાર્થ છે (અર્થાત્ એ બધા શબ્દો એક અર્થવાળા છે), કારણ કે ચેતના, અનુભૂતિ, ઉપલબ્ધિ અને વેદનાનો એક અર્થ છે. ત્યાં, સ્થાવરો કર્મફળને ચેતે છે, ત્રસો કાર્યને ચેતે છે, કેવલજ્ઞાનીઓ જ્ઞાનને ચેતે છે.

ભાવાર્થ:—પાંચ પ્રકારના સ્થાવર જીવો અવ્યક્ત સુખદુઃખાનુભવરૂપ શુભાશુભકર્મફળને ચેતે છે. દ્વીદ્રિય આદિ ત્રસ જીવો તે જ કર્મફળને ઇચ્છાપૂર્વક ઇષ્ટાનિષ્ટ વિકલ્પરૂપ કાર્ય સહિત ચેતે છે. પરિપૂર્ણ જ્ઞાનવંત ભગવંતો (અનંત સૌખ્ય સહિત) જ્ઞાનને જ ચેતે છે. ૩૯.

હવે ઉપયોગગુણનું વ્યાખ્યાન છે.

ગાથા ૪૦

અન્યથાર્થ:—[જ્ઞાનેન ચ દર્શનેન સંયુક્તઃ] જ્ઞાનથી અને દર્શનથી સંયુક્ત

- અહીં પરિપૂર્ણ જ્ઞાનચેતનાની વિચ્છા હોવાથી, કેવળીભગવંતો અને સિદ્ધભગવંતોને જ જ્ઞાનચેતના કહેવામાં આવી છે. આસિદ્ધ જ્ઞાનચેતનાની વિચ્છાથી તે મુનિઓ, શ્રાવકો અને અવિરત સમ્યક્દષ્ટિઓને પણ જ્ઞાનચેતના કહી શકાય છે; તેઓ અહીં નોંધ ન સમજાવે, માત્ર વિચ્છાને છે એમ સમજવું.

છે જ્ઞાન ને દર્શન સહિત ઉપયોગ યુગલ પ્રકારનો;

જીવદ્રવ્યને તે સર્વ કાળ અનન્યરૂપે જાણવો. ૪૦.

આત્મનૈતન્યાનુવિધાયી પરિણામ ઉપયોગઃ । સોઽપિ દ્વિવિધઃ—જ્ઞાનો-
પયોગો દર્શનોપયોગશ્ચ । તત્ર વિશેષગ્રાહિ જ્ઞાનં, સામાન્યગ્રાહિ દર્શનમ્ । ઉપયોગશ્ચ
સર્વદા જીવાદપૃથગ્ભૂત एव, एकास्तित्वनिवृत्तत्वादिति ॥ ૪૦ ॥

આભિણિસુદોધિમળકેવલાણિ ણાણાણિ પંચમેયાણિ ।

કુમદિસુદવિભંગાણિ ચ તિણિણ વિ ણાણેહિં સંજુત્તે ॥ ૪૧ ॥

આભિનિયોધિકથુતાવધિમનઃપર્યયકેવલાણિ જ્ઞાનાણિ પચ્ચમેદાણિ ।

કુમતિશ્રુતવિમજ્જાણિ ચ ત્રીણ્યપિ જ્ઞાનૈઃ સંયુક્તાણિ ॥ ૪૧ ॥

એવેા [યલુ દ્વિવિધઃ] ખરેખર બે પ્રકારનેા [ઉપયોગઃ] ઉપયોગ [જીવલ્લ્ય] જીવને
[સર્વકાલમ્] સર્વ કાળ [અનન્યભૂતં] અનન્યપણે [વિજ્ઞાતીહિ] જાણેા.

ટીકાઃ—આત્માનેા ચૈતન્ય-અનુવિધાયી (અર્થાત્ ચૈતન્યને અનુસરનારે)
પરિણામ તે ઉપયોગ છે. તે પણ બે પ્રકારનેા છે—જ્ઞાનોપયોગ અને દર્શનોપયોગ.
ત્યાં, વિશેષને ગ્રહનારું જ્ઞાન છે અને સામાન્યને ગ્રહનારું દર્શન છે (અર્થાત્ વિશેષ
જેમાં પ્રતિભાસે તે જ્ઞાન છે અને સામાન્ય જેમાં પ્રતિભાસે તે દર્શન છે). વળી
ઉપયોગ સર્વદા જીવથી *અપૃથગ્ભૂત જ છે, કારણ કે એક અસ્તિત્વથી રચાયેલ છે. ૪૦.

આથા ૪૧

અન્યથાર્થઃ—[આભિનિયોધિકથુતાવધિમનઃપર્યયકેવલાણિ] આભિનિયોધિક
(-ભતિ), શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યય અને કેવળ—[જ્ઞાનાણિ પચ્ચમેદાણિ] એમ
જ્ઞાનના પાંચ ભેદ છે; [કુમતિશ્રુતવિમજ્જાણિ ચ] વળી કુમતિ, કુશ્રુત અને વિભંગ—
[ત્રીણિ અપિ] એ ત્રણ (અજ્ઞાનો) પણ [જ્ઞાનૈઃ] (પાંચ) જ્ઞાનેા સાથે [સંયુક્તાણિ]
જોડવામાં આવ્યાં છે. (એ પ્રમાણે જ્ઞાનોપયોગના આઠ ભેદ છે.)

* અપૃથગ્ભૂત = અભિન્ન. (ઉપયોગ સદા જીવથી અભિન્ન જ છે, કારણ કે તેઓ એક અસ્તિત્વથી
નિર્મળ છે.)

મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃ, કેવળ—પાંચ ભેદો જ્ઞાનના;
કુમતિ, કુશ્રુત, વિભંગ—ત્રણ પણ જ્ઞાન સાથે જોડવાં. ૪૧.

દંસળમવિ ચક્ષુજુદં અચક્ષુજુદમવિ ય ઓહિણા સહિયં ।
અણિધળમળંતવિસયં કેવલિયં ચાવિ પળ્લત્તં ॥ ૪૨ ॥

ત્રયાત્મક જે ભાવશ્રુત તે જ ઉપાદેયભૂત પરમાત્મતત્ત્વનું સાધક હોવાથી નિશ્ચયથી ઉપાદેય છે પરંતુ તેના સાધનભૂત અહિરંજ શ્રુતજ્ઞાન તો વ્યવહારથી ઉપાદેય છે.)

આ આત્મા, અવધિજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ હોતાં, મૂર્ત વસ્તુને જે પ્રત્યક્ષપણે જાણે છે તે અવધિજ્ઞાન છે. તે અવધિજ્ઞાન લઘ્વિરૂપ અને ઉપયોગરૂપ એમ બે પ્રકારે જાણવું. અથવા અવધિજ્ઞાન દેશાવધિ, પરમાવધિ અને સર્વાવધિ એવા ભેદા વડે ત્રણ પ્રકારે છે. તેમાં, પરમાવધિ અને સર્વાવધિ ચૈતન્યના ઊછળવાથી ભરપૂર આનંદરૂપ પરમશુભાશ્રુતના રસાસ્વાદસ્વરૂપ સમરસીભાવે પરિણત ચરમદેહી તપોધનોને હોય છે. ત્રણે પ્રકારનાં અવધિજ્ઞાના વિશિષ્ટ સમ્યક્તાદિ શુભથી નિશ્ચયે થાય છે. દેવો અને નારકોને થતું ભવપ્રત્યયી જે અવધિજ્ઞાન તે નિયમથી દેશાવધિ જ હોય છે.

આ આત્મા, મનાપર્યયજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ હોતાં, પરમનોગત મૂર્ત વસ્તુને જે પ્રત્યક્ષપણે જાણે છે તે મનાપર્યયજ્ઞાન છે. ઋણુમતિ અને વિપુલમતિ એવા ભેદા વડે મનાપર્યયજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે. ત્યાં, વિપુલમતિ મનાપર્યયજ્ઞાન પરના મનવચનકાય સંબંધી પદાર્થને, વક્ર તેમ જ અવક્ર બનેને, જાણે છે અને ઋણુમતિ મનાપર્યયજ્ઞાન તો ઋણુને (અવક્રને) જ જાણે છે. નિર્વિકાર આત્માની ઉપલબ્ધિ અને ભાવના સહિત ચરમદેહી મુનિએને વિપુલમતિ મનાપર્યયજ્ઞાન હોય છે. આ બન્ને મનાપર્યયજ્ઞાનો વીતરાગ આત્મતત્ત્વનાં સમ્યક્ શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-અનુષ્ઠાનની ભાવના સહિત, પંદર પ્રમાદ રહિત અપ્રમત મુનિને ઉપયોગમાં—વિશુદ્ધ પરિણામમાં—ઉત્પન્ન થાય છે. આહી મનાપર્યયજ્ઞાનના ઉપાદકાને જ અપ્રમતપણાનો નિયમ છે, પછી પ્રમતપણામાં પણ તે સંભવે છે.

જે જ્ઞાન ઘટપટાદિ ક્ષેપ પદાર્થોને અવલંબીને ઊપજતું નથી તે કેવળજ્ઞાન છે. તે શ્રુતજ્ઞાનસ્વરૂપ પણ નથી. જોકે દિવ્યધ્વનિકાળે તેના આધારે ગણધરદેવ વગેરેને શ્રુતજ્ઞાન પરિણમે છે તોપણ તે શ્રુતજ્ઞાન ગણધરદેવ વગેરેને જ હોય છે, કેવળીભગવતોને

દર્શન તથા ચક્ષુ-અચક્ષુરૂપ, અવધિરૂપ ને
નિઃસીમવિપય અનિધન કેવળરૂપ ભેદ કહેલ છે. ૪૨.

દર્શનમપિ ચક્ષુર્યુતમચક્ષુર્યુતમપિ. ચાવધિના સહિતમ્ ।

અનિધનમનંતવિપયં કૈવલ્યં ચાપિ પ્રપ્તમ્ ॥ ૪૨ ॥

દર્શનોપયોગવિશેષાણાં નામસ્વરૂપાધિધાનમેતત્ । ચક્ષુર્દર્શનમચક્ષુર્દર્શનમવધિ-

તો કેવળજ્ઞાન જ હોય છે. વળી, કેવળીકગવતોને શ્રુતજ્ઞાન નથી એટલું જ નહિ, પણ તેમને જ્ઞાન-અજ્ઞાન પણ નથી અર્થાત્ તેમને કોઈ વિષયનું જ્ઞાન અને કોઈ વિષયનું અજ્ઞાન હોય એમ પણ નથી—સર્વ વિષયોનું જ્ઞાન જ હોય છે; અથવા, તેમને અતિ-જ્ઞાનાદિ અનેક ભેદવાળું જ્ઞાન નથી—કેવળજ્ઞાન એક જ છે.

અહીં જે પાંચ જ્ઞાનો વર્ણવવામાં આવ્યાં તે વ્યવહારથી વર્ણવવામાં આવ્યાં છે. નિશ્ચયથી તો વાદળાં વિનાના સૂર્યની માફક આત્મા અખંડ-એક-જ્ઞાનપ્રતિભાસમય જ છે.

હવે અજ્ઞાનત્રય વિષે કહેવામાં આવે છે:—

મિથ્યાત્વ દ્વારા અર્થાત્ ભાવ-આવરણ દ્વારા અજ્ઞાન (કુમતિજ્ઞાન, કુશ્રુતજ્ઞાન તથા વિભંગજ્ઞાન) અને અવિરતિભાવ હોય છે તથા જ્ઞેયને અવલંબતાં (જ્ઞેય સંબંધી વિચાર અથવા જ્ઞાન કરતાં) તે તે ક્રમે દુઃનય અને દુઃપ્રમાણ હોય છે. (મિથ્યાદર્શનના સદ્ભાવમાં વર્તવું અતિજ્ઞાન તે કુમતિજ્ઞાન છે, શ્રુતજ્ઞાન તે કુશ્રુતજ્ઞાન છે, અવધિજ્ઞાન તે વિભંગજ્ઞાન છે; તેના સદ્ભાવમાં વર્તતા નથો તે દુઃનયો છે અને પ્રમાણ તે દુઃપ્રમાણ છે.) માટે એમ ભાવાર્થ સમજવો કે નિવિંકાર શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિસ્વરૂપ નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ ઉપાદેય છે.

એ પ્રમાણે જ્ઞાનોપયોગાત્ વર્ણન કરવામાં આવ્યું. ૪૧.

‘ગાથા ૪૨

અવય્યાર્થ:—[દર્શનમ્ અપિ] દર્શન પણ [ચક્ષુર્યુતમ્] ચક્ષુદર્શન; [અચક્ષુર્યુતમ્ અપિ ચ] અચક્ષુદર્શન, [અવધિના સહિતમ્] અવધિદર્શન [ચ અપિ] અને [અનંતવિષયમ્] અનંત જ્ઞેયો વિષય છે એવું [અનિધનમ્] અવિનાશી [કૈવલ્યં] કેવળદર્શન [પ્રપ્તમ્]—એમ ચાર ભેદવાળું કહ્યું છે.

ટીકા:—આ, દર્શનોપયોગના ભેદાનાં નામ અને સ્વરૂપનું કથન છે.

(૧) ચક્ષુદર્શન, (૨) અચક્ષુદર્શન, (૩) અવધિદર્શન અને (૪) કેવળદર્શન—એ પ્રમાણે (દર્શનોપયોગના ભેદાનાં) નામનું કથન છે.

દર્શનં કેવલદર્શનમિતિ નામાભિધાનમ્ । આત્મા છાનંતસર્વાત્મપ્રદેશવ્યાપિવિશુદ્ધ-
 દર્શનસામાન્યાત્મા । સ 'સ્વલ્વનાદિદર્શનાવરણકર્માવચ્છન્નપ્રદેશઃ સન્, યત્તદાવરણ-
 ક્ષયોપશમાદ્યહુરિન્દ્રિયાવલમ્બ્યાચ મૂર્તદ્રવ્યં વિકલં સામાન્યેનાવબુદ્ધ્યતે તદ્વચ્છુર્દર્શનમ્,
 યત્તદાવરણક્ષયોપશમાદ્યહુર્વર્જિતેતરચત્તુરિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયાવલમ્બ્યાચ મૂર્તામૂર્તદ્રવ્યં વિકલં
 સામાન્યેનાવબુદ્ધ્યતે તદ્વચ્છુર્દર્શનમ્, યત્તદાવરણક્ષયોપશમાદેવ મૂર્તદ્રવ્યં વિકલં સામા-
 ન્યેનાવબુદ્ધ્યતે તદ્વચ્છિદર્શનમ્; યત્સકલાવરણાત્યંતક્ષયે કેવલ એવ મૂર્તામૂર્તદ્રવ્યં સકલં
 સામાન્યેનાવબુદ્ધ્યતે તત્સ્વામાવિકં કેવલદર્શનમિતિ સ્વરૂપાભિધાનમ્ ॥ ૪૨ ॥

ળ વિચિત્તદિ ણાણાદો ણાણી ણાણાણિ હોંતિ ણેગાણિ ।

તમ્હા દુ વિસ્સરૂવં મણિયં દવિચિત્તિ ણાણીહિ ॥ ૪૩ ॥

(હવે તેમનાં સ્વરૂપનું કથન કરવામાં આવે છે:-) આત્મા ખરેખર
 અનંત, સર્વ આત્મપ્રદેશોમાં વ્યાપક, વિશુદ્ધ દર્શનસામાન્યસ્વરૂપ છે. તે (આત્મા-)
 ખરેખર અનાદિ દર્શનાવરણકર્મથી આવચ્છાદિત પ્રદેશોવાળો વર્તેલો થકો, (૧) તે
 પ્રકારના (અર્થાત્ ચક્ષુદર્શનના) આવરણના ક્ષયોપશમથી અને ચક્ષુ-ઇન્દ્રિયના
 અવલંબનથી મૂર્ત દ્રવ્યને વિકળપણે સામાન્યતાઃ અવબોધે છે તે ચક્ષુદર્શન છે,
 (૨) તે પ્રકારના આવરણના ક્ષયોપશમથી અને ચક્ષુ સિવાય બાકીની ચાર ઇન્દ્રિયો
 તથા મનના અવલંબનથી મૂર્ત-અમૂર્ત દ્રવ્યને વિકળપણે સામાન્યતાઃ અવબોધે છે
 તે અચક્ષુદર્શન છે, (૩) તે પ્રકારના આવરણના ક્ષયોપશમથી જ મૂર્ત દ્રવ્યને
 વિકળપણે સામાન્યતાઃ અવબોધે છે તે અવચ્છિદર્શન છે, (૪) સમસ્ત આવરણના
 અત્યંત ક્ષયે, કેવળ જ (આત્મા એકલો જ), મૂર્ત-અમૂર્ત દ્રવ્યને સકળપણે સામાન્યતાઃ
 અવબોધે છે તે સ્વાભાવિક કેવળદર્શન છે.—આ પ્રમાણે (દર્શનાપયોગના લેહોનાં)
 સ્વરૂપનું કથન છે. ૪૨.

* સામાન્યતાઃ અવબોધનું = દેખનું. (સામાન્ય અવબોધ અર્થાત્ સામાન્ય પ્રતિભાસ તે દર્શન છે.)

છે જ્ઞાનથી નહિ લિખ જ્ઞાની, જ્ઞાન તોય અનેક છે;
 તે કારણે તો વિશ્વરૂપ કહ્યું દરવને જ્ઞાનીએ. ૪૩.

જદિ હવદિ દ્રવ્યમણં ગુણદો ય ગુણા ય દ્રવ્યદો અણ્ણે ।
દ્રવ્યાણંતિયમધવા દ્રવ્યામાવં પકુર્વંતિ ॥ ૪૪ ॥

યદિ ભવતિ દ્રવ્યમન્યદ્રુણતથ ગુણાથ દ્રવ્યતોઽન્યે ।
દ્રવ્યાનંત્યમયવા દ્રવ્યામાવં પ્રકુર્વંતિ ॥ ૪૪ ॥

દ્રવ્યસ્ય ગુણેભ્યો ભેદે, ગુણાનાં ચ દ્રવ્યાન્નેદે દોષોપન્યાસોઽયમ્ । ગુણા હિ
કચિદાશ્રિતાઃ । યત્રાશ્રિતાસ્તદ્રવ્યમ્ । તદ્દેદન્યદ્રુણેભ્યઃ । પુનરપિ ગુણાઃ કચિદાશ્રિતાઃ ।
યત્રાશ્રિતાસ્તદ્રવ્યમ્ । તદપિ અન્યદેદ્રુણેભ્યઃ । પુનરપિ ગુણાઃ કચિદાશ્રિતાઃ । યત્રા-
શ્રિતાઃ તદ્રવ્યમ્ । તદાન્યન્યદેવ ગુણેભ્યઃ । एवं દ્રવ્યસ્ય ગુણેભ્યો ભેદે ભવતિ દ્રવ્યા-

આથા ૪૪

અન્વયાર્થઃ—[યદિ] જો [દ્રવ્યં] દ્રવ્ય [ગુણતઃ] ગુણથી [અન્યત્ ચ
ભવતિ] અન્ય (-લિપ્ત) હોય [ગુણાઃ ચ] અને ગુણો [દ્રવ્યતઃ અન્યે] દ્રવ્યથી અન્ય
હોય તો [દ્રવ્યાનંત્યમ્] દ્રવ્યની અનંતતા થાય [અથવા] અથવા [દ્રવ્યામાવં]
દ્રવ્યને અભાવ [પ્રકુર્વંતિ] થાય.

ટીકા—દ્રવ્યનું ગુણોથી લિપ્તપણું હોય અને ગુણોનું દ્રવ્યથી લિપ્તપણું
હોય તો કાય આવે છે તેનું આ કથન છે.

ગુણો ખરેખર કોઈકના આશ્રયે હોય; (તેઓ) જેના આશ્રયે હોય તે દ્રવ્ય
હોય. તે (-દ્રવ્ય) જો ગુણોથી અન્ય (-લિપ્ત) હોય તો—ફરીને પણ, ગુણો કોઈકના
આશ્રયે હોય; (તેઓ) જેના આશ્રયે હોય તે દ્રવ્ય હોય. તે જો ગુણોથી અન્ય હોય તો—
ફરીને પણ, ગુણો કોઈકના આશ્રયે હોય; (તેઓ) જેના આશ્રયે હોય તે દ્રવ્ય હોય.
તે પણ ગુણોથી અન્ય જ હોય. ... એ પ્રમાણે, જો દ્રવ્યનું ગુણોથી લિપ્તપણું હોય તો,
દ્રવ્યનું અનંતપણું થાય.

ખરેખર દ્રવ્ય એટલે ગુણોના સમુદાય. ગુણો જો સમુદાયથી અન્ય હોય
તો સમુદાય કેવો ? (અર્થાત્ જો ગુણોને સમુદાયથી લિપ્ત માનવામાં આવે તો

જો દ્રવ્ય ગુણથી અન્ય ને ગુણ અન્ય માનો દ્રવ્યથી,
તો થાય દ્રવ્ય-અનંતતા વા થાય નાસ્તિ દ્રવ્યની. ૪૪.

નંત્યમ્ । દ્રવ્યં હિ ગુણાનાં સમુદાયઃ । ગુણાશ્ચેદન્યે સમુદાયાત્, કો નામ સમુદાયઃ ।
 एवं गुणानां द्रव्याद्भेदे भवति द्रव्याभाव इति ॥ ૪૪ ॥

અવિભક્તમણ્ણત્તં દ્રવ્યગુણાણં વિભક્તમણ્ણત્તં ।

णिच्छन्ति णिच्चयण्हू तविवरीदं हि वा तेसि ॥ ૪૫ ॥

અવિભક્તમનન્યત્વં દ્રવ્યગુણાનાં વિભક્તમન્યત્વમ્ ।

नेच्छन्ति निश्चयज्ञास्तद्विपरीतं हि वा तेषाम् ॥ ૪૫ ॥

દ્રવ્યગુણાનાં સ્વોચિતાનન્યત્વોક્તિરિયમ્ । અવિભક્તમદેશત્વલક્ષણં દ્રવ્યગુણ-
 નામનન્યત્વમન્યુપગમ્યતે । વિભક્તમદેશત્વલક્ષણં ત્વન્યત્વમનન્યત્વં ચ નામ્યુપગમ્યતે ।
 तथा हि—ययैकस्य परमाणोरेकेनात्ममदेशेन सहाविभक्तत्वादनन्यत्वं, तयैकस्य पर-

સમુદાય કયાંથી ઘટે ? એટલે કે દ્રવ્ય જ કયાંથી ઘટે ?) એ પ્રમાણે, બે ગુણોનું
 દ્રવ્યથી વિભક્તપણું હોય તો, દ્રવ્યનો અભાવ થાય. ૪૪.

ગાથા ૪૫

અન્યથાર્થઃ—[દ્રવ્યગુણાનામ્] દ્રવ્ય અને ગુણોને [અવિભક્તમ્ અનન્યત્વમ્]
 અવિભક્તપણારૂપ અનન્યપણું છે; [નિશ્ચયજ્ઞાઃ હિ] નિશ્ચયના જાણનારાઓ [તેષામ્]
 તેમને [વિભક્તમ્ અન્યત્વમ્] વિભક્તપણારૂપ અન્યપણું [વા] કે [તદ્વિપરીતં]
 (વિભક્તપણારૂપ) અનન્યપણું [ન રુચ્છન્તિ] માનતા નથી.

ટીકાઃ—આ, દ્રવ્ય અને ગુણોના સ્વોચિત અનન્યપણાનું કથન છે (અર્થાત્
 દ્રવ્ય અને ગુણોને કેવું અનન્યપણું ઘટે છે તે અહીં કહ્યું છે).

દ્રવ્ય અને ગુણોને *અવિભક્તપ્રદેશત્વરૂપ અનન્યપણું સ્વીકારવામાં આવે
 છે; પરંતુ વિભક્તપ્રદેશત્વરૂપ અન્યપણું તથા (વિભક્તપ્રદેશત્વરૂપ) અનન્યપણું
 સ્વીકારવામાં આવતું નથી. તે સ્પષ્ટ સમજાવવામાં આવે છેઃ—જેમ એક પરમાણુને

* અવિભક્ત = અલિપ્ત. (દ્રવ્ય અને ગુણોના પ્રદેશો અલિપ્ત છે તેથી દ્રવ્ય અને ગુણોને
 અલિપ્તપ્રદેશત્વરૂપ અનન્યપણું છે.)

ગુણુ-દ્રવ્યને અવિભક્તરૂપ અનન્યતા બુદ્ધિમાન્ય છે;
 પણ ત્યાં વિભક્ત અનન્યતા વા અન્યતા નહિ માન્ય છે. ૪૫.

માણોસ્તદ્વર્તિનાં સ્પર્શરસગંધવર્ણાદિગુણાનાં ચાચિમક્તમદેશત્વાદનન્યત્વમ્ । યયા ત્વત્યંતવિમકૃષ્ટયોઃ સદ્વિધ્યયોરત્યંતસન્નિકૃષ્ટયોઃ મિશ્રિતયોસ્તોયપયસોર્વિમક્ત-મદેશત્વલક્ષણમન્યત્વમનન્યત્વં ચ, ન તથા દ્રવ્યગુણાનાં વિમક્તમદેશત્વાભાવાદન્યત્વ-મનન્યત્વં चेति ॥ ૪૫ ॥

વ્યવદેસા સંઘાણા સંઘા વિસયા ય હોંતિ તે વહુગા ।

તે તેસિમણણત્તે અણણત્તે ચાવિ વિજ્જંતે ॥ ૪૬ ॥

વ્યવદેશાઃ સંસ્થાનાનિ સંઘ્યા વિપયાશ્ચ ભવન્તિ તે વહુકાઃ ।

તે તેષામનન્યત્વે અન્યત્વે ચાપિ વિચંતે ॥ ૪૬ ॥

એક વ્યવદેશ સાથે અવિભક્તપણું હોવાથી અનન્યપણું છે, તેમ એક પરમાણુને અને તેમાં રહેલા સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણ વગેરે ગુણોને અવિભક્ત પ્રદેશો હોવાથી (અવિભક્ત-પ્રદેશત્વસ્વરૂપ) અનન્યપણું છે; પરંતુ જેમ અત્યંત દૂર એવા *સદ્ધ અને વિંધ્યને વિભક્તપ્રદેશત્વસ્વરૂપ અન્યપણું છે તથા અત્યંત નિકટ એવાં મિશ્રિત †ક્ષીર-નીરને વિભક્તપ્રદેશત્વસ્વરૂપ અનન્યપણું છે, તેમ દ્રવ્ય અને ગુણોને વિભક્ત પ્રદેશો નહિ હોવાથી (વિભક્તપ્રદેશત્વસ્વરૂપ) અન્યપણું તથા (વિભક્તપ્રદેશત્વસ્વરૂપ) અનન્યપણું નથી. ૪૫.

ગાથા ૪૬

અન્યથાર્થઃ—[વ્યવદેશાઃ] વ્યવદેશો, [સંસ્થાનાનિ] સંસ્થાના, [સંઘ્યાઃ] સંખ્યાઓ [ચ] અને [વિપયાઃ] વિષયો [તે વહુકાઃ ભવન્તિ] ઘણાં હોય છે. [તે] તે (વ્યવદેશ વગેરે), [તેષામ્] દ્રવ્ય-ગુણોના [અન્યત્વે] અન્યપણામાં [અનન્યત્વે ચ અપિ] તેમ જ અનન્યપણામાં પણ [વિચંતે] હોઈ રહે છે.

* અત્યંત દૂર રહેલા સદ્ધ અને વિંધ્ય નામના પર્વતોને વિભક્તપ્રદેશત્વસ્વરૂપ અન્યપણું છે.

† અત્યંત નજીક રહેલાં મિશ્રિત દૂધ-જળને વિભક્તપ્રદેશત્વસ્વરૂપ અનન્યપણું છે. દ્રવ્ય અને ગુણોને એવું અનન્યપણું નથી, પરંતુ અભિન્નપ્રદેશત્વસ્વરૂપ અનન્યપણું છે.

વ્યવદેશ ને સંસ્થાન, સંખ્યા, વિષય બહુ થે હોય છે;

તે તેમના અન્યત્વ તેમ અનન્યતામાં પણ ઘટે. ૪૬.

વ્યપદેશાદીનામેકાંતેન દ્રવ્યગુણાન્યત્વનિવંધનત્વમત્ર પ્રત્યાહવાતમ્ । યથા દેવ-
દત્તસ્ય ગૌરિત્યન્યત્વે પૃષ્ઠીવ્યપદેશઃ, તથા વૃક્ષસ્ય શાખા દ્રવ્યસ્ય ગુણા इत्यनन्य-
ત્વેऽपि । યથા દેવદત્તઃ ફલમહ્નુશેન ધનદત્તાય વૃક્ષાદ્વાટિકાયામવચિનોતીત્યન્યત્વે
કારકવ્યપદેશઃ, તથા મૃત્તિકા ઘટમાત્રં સ્વયં સ્વેન સ્વસ્મૈ સ્વસ્માત્ સ્વસ્મિન્ કરો-
તીત્યાત્માત્માનમાત્મનાત્મને આત્મન આત્મનિ જાનાતીત્યનન્યત્વેऽપિ । યથા માંશો-
ર્દેવદત્તસ્ય માંશુર્ગૌરિત્યન્યત્વે સંસ્થાનં, તથા માંશોર્વૃક્ષસ્ય માંશુઃ શાખામરો મૂર્તદ્રવ્યસ્ય
મૂર્તા ગુણા इत्यनन्यત્વેऽपि । યથૈકસ્ય દેવદત્તસ્ય દશ ગાંવ इत्यन्यત્વે સંખ્યા, તથૈકસ્ય
વૃક્ષસ્ય દશ શાખાઃ એકસ્ય દ્રવ્યસ્યાનંતા ગુણા इत्यनन्यત્વેऽपિ । યથા ગોષ્ઠે ગાવ
इत्यन્યત્વે વિષયઃ, તથા વૃક્ષે શાખાઃ દ્રવ્યે ગુણા इत्यनन्यત્વેऽપિ । તતો ન વ્યપદેશા-
દયો દ્રવ્યગુણાનાં વસ્તુત્વેન ભેદં સાધયંતીતિ ॥ ૪૬ ॥

ટીકા:—અહીં *વ્યપદેશ વગેરે એકાંતે દ્રવ્ય-ગુણોના અન્યપણાતું કારણ
હોવાતું ખંડન કર્યું છે.

જેવી રીતે ‘દેવદત્તની ગાય’ એમ અન્યપણામાં પૃષ્ઠીવ્યપદેશ (—છઠ્ઠી
વિભક્તિતું કથન) હોય છે, તેવી રીતે ‘વૃક્ષની શાખા,’ ‘દ્રવ્યના ગુણો’ એમ
અનન્યપણામાં પણ (પૃષ્ઠીવ્યપદેશ) હોય છે. જેવી રીતે ‘દેવદત્ત રૂળને અંકુશ
વડે ધનદત્તને માટે વૃક્ષ પરથી વાડીમાં તોડે છે’ એમ અન્યપણામાં કારકવ્યપદેશ
હોય છે, તેવી રીતે ‘માટી પોતે ઘટલાવને (—ઘટાદિપ પરિણામને) પોતા વડે પોતાને
માટે પોતામાંથી પોતામાં કરે છે’, ‘આત્મા આત્માને આત્મા વડે આત્માને માટે
આત્મામાંથી આત્મામાં જાણે છે’ એમ અનન્યપણામાં પણ (કારકવ્યપદેશ) હોય
છે. જેવી રીતે ‘હોંઆ દેવદત્તની હોંચી ગાય’ એમ અન્યપણામાં સંસ્થાન હોય છે,
તેવી રીતે ‘વિશાળ વૃક્ષના વિશાળ શાખાસમુદાય’, મૂર્ત દ્રવ્યના મૂર્ત ગુણો’
એમ અનન્યપણામાં પણ (સંસ્થાન) હોય છે. જેવી રીતે ‘એક દેવદત્તની દસ
ગાયો’ એમ અન્યપણામાં સંખ્યા હોય છે, તેવી રીતે ‘એક વૃક્ષની દસ શાખાઓ’,
‘એક દ્રવ્યના અનંત ગુણો’ એમ અનન્યપણામાં પણ (સંખ્યા) હોય છે. જેવી રીતે
‘વાડામાં ગાયો’ એમ અન્યપણામાં વિષય (—આધાર) હોય છે, તેવી રીતે ‘વૃક્ષમાં
શાખાઓ’, ‘દ્રવ્યમાં ગુણો’ એમ અનન્યપણામાં પણ (વિષય) હોય છે. માટે
(એમ સમજવું કે) વ્યપદેશ વગેરે, દ્રવ્ય-ગુણોમાં વસ્તુપણે ભેદ સિદ્ધ કરતા નથી. ૪૬.

* વ્યપદેશ = કથન; અભિધાન. (આ ગાથામાં એમ સમજાવ્યું છે કે—ન્યાં ભેદ હોય ત્યાં જ
વ્યપદેશ વગેરે ધટે એવું કાંઈ નથી; ન્યાં અભેદ હોય ત્યાં પણ તેઓ ધટે છે. માટે દ્રવ્ય-ગુણોમાં
જે વ્યપદેશ વગેરે હોય છે તે કાંઈ એકાંતે દ્રવ્ય-ગુણોના ભેદને સિદ્ધ કરતા નથી.)

ળાણં ધનં ચ કુવ્વદિ ધણિણં જહ ણાણિણં ચ દુવિધેહિ ।
મળ્ળંતિ તહ પુથત્તં એયત્તં ચાવિ તત્તજ્ઞહ ॥ ૪૭ ॥

જ્ઞાનં ધનં ચ કરોતિ ધનિણં યથા જ્ઞાનિણં ચ દ્વિવિધાભ્યામ્ ।

મળંતિ તથા પૃથક્ત્વમેકત્વં ચાપિ તત્તજ્ઞાઃ ॥ ૪૭ ॥

વસ્તુત્વભેદાભેદોદાહરણમેતત્ । યથા ધનં મિત્તાસ્તિત્વનિર્વૃત્તં મિત્તાસ્તિત્વનિર્વૃત્ત-
સ્ય, મિત્તસંસ્થાનં મિત્તસંસ્થાનસ્ય, મિત્તસંસ્કૃત્યં મિત્તસંસ્કૃત્યસ્ય, મિત્તવિપયલબ્ધવૃત્તિકં
મિત્તવિપયલબ્ધવૃત્તિકસ્ય પુરુપસ્ય ધનીતિ વ્યપદેશં પૃથક્ત્વમકારેણ કુરુતે, યથા
ચ જ્ઞાનમિત્તાસ્તિત્વનિર્વૃત્તમિત્તાસ્તિત્વનિર્વૃત્તસ્યામિત્તસંસ્થાનમિત્તસંસ્થાનસ્યા-

ગાથા ૪૭

અન્વયાર્થઃ—[યથા] જેવી રીતે [ધનં] ધન [ચ] અને [જ્ઞાનં] જ્ઞાન
[ધનિણં] (પુરુપને) ‘ ધની ’ [ચ] અને [જ્ઞાનિણં] ‘ જ્ઞાની ’ [કરોતિ] કરે છે—
[દ્વિવિધાભ્યામ્ મળંતિ] એમ બે પ્રકારે કહેવામાં આવે છે, [તથા] તેવી રીતે
[તત્તજ્ઞાઃ] તત્તજ્ઞો [પૃથક્ત્વમ્] પૃથક્ત્વ [ચ અપિ] તેમ જ [એકત્વમ્]
એકત્વને કહે છે.

..ટીકા:—આ, વસ્તુપથે ભેદ અને (વસ્તુપથે) અભેદનું ઉદાહરણ છે.

જેવી રીતે (૧) મિત્ત અસ્તિત્વથી રચાયેલું, (૨) મિત્ત સંસ્થાનવાળું,
(૩) મિત્ત સંખ્યાવાળું અને (૪) મિત્ત વિપયમાં રહેલું એવું ધન (૧) મિત્ત અસ્તિત્વથી
રચાયેલા, (૨) મિત્ત સંસ્થાનવાળા, (૩) મિત્ત સંખ્યાવાળા અને (૪) મિત્ત વિપયમાં
રહેલા એવા પુરુપને ‘ ધની ’ એવો વ્યપદેશ પૃથક્ત્વપ્રકારથી કરે છે, તથા જેવી રીતે
(૧) અલિપ્ત અસ્તિત્વથી રચાયેલું, (૨) અલિપ્ત સંસ્થાનવાળું, (૩) અલિપ્ત
સંખ્યાવાળું અને (૪) અલિપ્ત વિપયમાં રહેલું એવું જ્ઞાન (૧) અલિપ્ત અસ્તિત્વથી
રચાયેલા, (૨) અલિપ્ત સંસ્થાનવાળા, (૩) અલિપ્ત સંખ્યાવાળા અને (૪) અલિપ્ત

ધનથી ‘ ધની ’ ને જ્ઞાનથી ‘ જ્ઞાની ’—દ્વિધા વ્યપદેશ છે,

તે રીત તત્તજ્ઞો કહે એકત્વ તેમ પૃથક્ત્વને. ૪૭.

મિત્રસંહયમમિત્રસંહયસ્યામિત્રવિપયલબ્ધવૃત્તિક્રમમિત્રવિપયલબ્ધવૃત્તિકસ્ય પુરુષસ્ય જ્ઞાનીતિ વ્યપદેશમેકત્વપ્રકારેણ કુરુતે; તથાન્યપ્રાપિ । યત્ર દ્રવ્યસ્ય ભેદેન વ્યપદેશાદિઃ તત્ર પૃથક્ત્વં, યત્રાભેદેન તત્ત્વૈકત્વમિતિ ॥ ૪૭ ॥

જ્ઞાણી જ્ઞાણં ચ સદા અત્યંતરિદાં દુ અણ્ણમણ્ણસ્સ ।

દોણહં અચેદણત્તં પ્રસજ્જિદિ સમ્મં જિણાવમદં ॥ ૪૮ ॥

જ્ઞાની જ્ઞાનં ચ સદાર્થાતરિતે ત્વન્યોઽન્યસ્ય ।

દ્વયોરચેતનત્વં પ્રસજતિ સમ્યગ્ જિનાવમતમ્ ॥ ૪૮ ॥

દ્રવ્યગુણાનામર્થોતરભૂતત્વે દોષોઽયમ્ । જ્ઞાની જ્ઞાનાદ્યર્થોતરભૂતસ્તદા સ્વ-

વિપયમાં રહેલા એવા પુરુષને 'જ્ઞાની' એવો વ્યપદેશ એકત્વપ્રકારથી કરે છે, તેવી રીતે અન્યત્ર પણ સમજવું. જ્યાં દ્રવ્યના ભેદથી વ્યપદેશ વગેરે હોય ત્યાં પૃથક્ત્વ છે, જ્યાં (દ્રવ્યના) અભેદથી (વ્યપદેશ વગેરે) હોય ત્યાં એકત્વ છે. ૪૭.

આથા ૪૮

અન્યથાર્થઃ—[જ્ઞાની] જે જ્ઞાની (-આત્મા) [ચ] અને [જ્ઞાનં] જ્ઞાન [સદા] સદા [અન્યોઽન્યસ્ય] પરસ્પર [અર્થોતરિતે તુ] અર્થોતરભૂત (વિત્તપદાર્થ-ભૂત) હોય તો [દ્વયોઃ] બન્નેને [અચેતનત્વં પ્રસજતિ] અચેતનપણાને પ્રસંગ આવે—[સમ્યગ્ જિનાવમતમ્] કે જે જિનેને સમ્યક્ પ્રકારે અસંભત છે.

ટીકાઃ—દ્રવ્ય અને શુદ્ધને અર્થોતરપણું હોય તો આ (નીચે પ્રમાણે) રાપ આવે.

જે જ્ઞાની (-આત્મા) જ્ઞાનથી અર્થોતરભૂત હોય તો (આત્મા) પોતાના કરણ-અર્થ વિના, કુહાડી વિનાના દેવદત્તની માફક, કરણને બાપાર કરવામાં

* કરણનો બાપાર = સાધનનું કાર્ય. [આત્મા કર્તા છે અને જ્ઞાન કરણ છે. જે આત્મા જ્ઞાનથી વિના જ હોય તો આત્મા સાધનનો બાપાર અર્થાત્ જ્ઞાનનું કાર્ય કરવામાં અસમર્થ થવાથી નાણી સહે નહિ તેથી આત્માને અચેતનપણું આવે.]

જે હોય અર્થોતરપણું અન્યોન્ય જ્ઞાની-જ્ઞાનને,

બન્ને અચેતનતા લાહે—જિનદેવને નહિ માન્ય જે. ૪૮.

કરણાંશમંતરેણ પરશ્ચરહિતદેવદત્તવત્કરણવ્યાપારાસમર્થત્વાદચેતયમાનોઽચેતન एव
 સ્વાત્ । જ્ઞાનञ्च यदि ज्ञानिनोऽर्थांतरभूतं तदा तत्कर्त्रेणमंतरेण देवदत्तरहितपरशु-
 वत्कर्तृत्वव्यापारासमर्થत्वादચેતયમાનમચેતનमेव સ્વાત્ । न च ज्ञानज्ञानिनोर्युतसिद्ध-
 योस्संपोगेन चेतनत्वं द्रव्यस्य निर्विशेषस्य गुणानां निराश्रयाणां शून्यत्वादिति ॥૪૮॥

જ હિ સો સમવાયાદો અત્યંતરિદો દુ ણાણદો ણાણી ।

અજ્ઞાણીતિ ચ વચનં એગત્તપ્પસાધગં હોદિ ॥ ૪૯ ॥

ન હિ સઃ સમવાયાદાર્થતરિતસ્તુ જ્ઞાનતો જ્ઞાની ।

અજ્ઞાનીતિ ચ વચનમેકત્વમસાધકં ભવતિ ॥ ૪૯ ॥

અસમર્થ થવાથી નહિ ચેતતો (-અણુતો) થકે અચેતન જ હોય. અને જો જ્ઞાન-
 જ્ઞાનીથી (-આત્માથી) અર્થાંતરભૂત હોય તો જ્ઞાન તેના કર્વ-અર્થ વિના, દેવદત્ત
 વિનાની કુદ્દાડીની ખાફકે, તેના *કર્તાનો વ્યાપાર કરવામાં અસમર્થ થવાથી નહિ
 ચેતતું' (-અણુતું) થકું અચેતન જ હોય. વળી યુતસિદ્ધ એમાં જ્ઞાન અને
 જ્ઞાનીને (-જ્ઞાન અને આત્માને) સંયોગથી ચેતનપણું હોય એમ પણ નથી, કારણ
 કે નિર્વિશેષ દ્રવ્ય અને નિરાશ્રય ગુણો શૂન્ય હોય. ૪૮.

ગાથા ૪૯

અન્વયાર્થઃ—[જ્ઞાનતઃ અર્થાંતરિતઃ તુ] જ્ઞાનથી અર્થાંતરભૂત [સઃ]

* કર્તાનો વ્યાપાર = કર્તાનું કાર્ય. [જ્ઞાન કરણ છે અને આત્મા કર્તા છે. જો જ્ઞાન આત્માથી
 ભિન્ન જ હોય તો જ્ઞાન કર્તાનો વ્યાપાર અર્થાત્ આત્માનું કાર્ય કરવામાં અસમર્થ થવાથી
 નહિ થકે નહિ તેથી જ્ઞાનને અચેતનપણું આવે.]

† યુતસિદ્ધ = જોડાઈને સિદ્ધ થયેલ; સમવાયથી-સંયોગથી સિદ્ધ થયેલ. [જેમ લાકડી અને માણસ
 ભૂતાં હોવા છતાં લાકડીના યોગથી માણસ 'લાકડીવાળો' થાય છે તેમ જ્ઞાન અને આત્મા
 ભૂતાં હોવા છતાં જ્ઞાન સાથે જોડાઈને આત્મા 'જ્ઞાનવાળો' (-જ્ઞાની) થાય છે એમ પણ નથી.
 લાકડી અને માણસની જેમ જ્ઞાન અને આત્મા કદી ભૂતાં હોય જ કર્તાથી ? વિશેષરહિત દ્રવ્ય
 હોઈ શકે જ નહિ, તેથી જ્ઞાન વિનાનો આત્મા કેવો ? અને આશ્રય વિના ગુણ હોઈ શકે જ નહિ,
 તેથી આત્મા વિના જ્ઞાન કેવું ? માટે 'લાકડી' અને 'લાકડીવાળા'ની ખાફકે 'જ્ઞાન' અને 'જ્ઞાની'નું
 યુતસિદ્ધપણું થયું નથી.]

૨ ! જીવ જ્ઞાનવિભિન્ન નહિ સમવાયથી જ્ઞાની બને;

'અજ્ઞાની' એવું વચન તે એકત્વની સિદ્ધિ કરે. ૪૯.

જ્ઞાનજ્ઞાનિનો: સમવાયસંવંધનિરાસોઽયમ્ । ન સ્વલજ્ઞાનાદર્થાન્તરભૂતઃ પુરુષો
જ્ઞાનસમવાયાત્ જ્ઞાની ભવતીત્યુપપન્નમ્ । સ સ્વલ જ્ઞાનસમવાયાત્પૂર્વે કિં જ્ઞાની
કિમજ્ઞાની ? યદિ જ્ઞાની તદા જ્ઞાનસમવાયો નિષ્ફલઃ । અથાજ્ઞાની તદા કિમજ્ઞાન-
સમવાયાત્, કિમજ્ઞાનેન સદૈકત્વાત્ ? ન તાવદજ્ઞાનસમવાયાત્ ; અજ્ઞાનિનો હજ્ઞાન-
સમવાયો નિષ્ફલઃ, જ્ઞાનિત્વં તુ જ્ઞાનસમવાયામાવાત્રાસ્ત્યેવ । તતોઽજ્ઞાનીતિ
વચનમજ્ઞાનેન સદૈકત્વમવશ્યં સાધયત્યેવ । સિદ્ધે ચૈવમજ્ઞાનેનં સદૈકત્વે જ્ઞાનેનાપિ
સદૈકત્વમવશ્યં સિધ્યતીતિ ॥ ૪૯ ॥

એવો તે (-આત્મા) [સમવાયાત્] સમવાયથી [જ્ઞાની] જ્ઞાની થાય છે [ન હિ]
એમ ખરેખર નથી. [અજ્ઞાની] 'અજ્ઞાની' [ઈતિ ચ વચનમ્] એવું વચન [વક્ત-
ત્વપ્રસાધકં ભવતિ] (ગુણ-ગુણીના) એકત્વને સિદ્ધ કરે છે.

ટીકા:—આ, જ્ઞાન અને જ્ઞાનીને સમવાયસંબંધ હોવાનું નિરાકરણ
(ખંડન) છે.

જ્ઞાનથી અર્થાંતરભૂત આત્મા જ્ઞાનના સમવાયથી જ્ઞાની થાય છે એમ
માનવું ખરેખર યોગ્ય નથી. (આત્મા જ્ઞાનના સમવાયથી જ્ઞાની થતો માનવામાં
આવે તો અમે પૂછીએ છીએ કે) તે (-આત્મા) જ્ઞાનનો સમવાય થયા પહેલાં
ખરેખર જ્ઞાની છે કે અજ્ઞાની? જો જ્ઞાની છે (એમ કહેવામાં આવે) તો જ્ઞાનનો
સમવાય નિષ્ફળ છે. હવે જો અજ્ઞાની છે (એમ કહેવામાં આવે) તો (પૂછીએ
છીએ કે) અજ્ઞાનના સમવાયથી અજ્ઞાની છે કે અજ્ઞાનની સાથે એકત્વથી અજ્ઞાની
છે? પ્રથમ, અજ્ઞાનના સમવાયથી અજ્ઞાની હોઈ શકે નહિ; કારણ કે અજ્ઞાનીને
અજ્ઞાનનો સમવાય નિષ્ફળ છે અને જ્ઞાનીપણું તો જ્ઞાનના સમવાયનો અભાવ હોવાથી
છે જ નહિ. મારે 'અજ્ઞાની' એવું વચન અજ્ઞાનની સાથે એકત્વને અવશ્ય સિદ્ધ
કરે છે જ. અને એ રીતે અજ્ઞાનની સાથે એકત્વ સિદ્ધ થતાં જ્ઞાનની સાથે પણ
એકત્વ અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે.

સાવાર્થ:—આત્માને અને જ્ઞાનને એકત્વ છે એમ અહીં યુક્તિથી
સમજાવ્યું છે.

પ્રશ્ન:—છત્રસ્થદશામાં જીવને માત્ર અલ્પજ્ઞાન જ હોય છે અને કેવળી-
દશામાં તો પરિપૂર્ણ જ્ઞાન—કેવળજ્ઞાન થાય છે; મારે ત્યાં તો કેવળીભગવાનને જ્ઞાનનો
સમવાય (-કેવળજ્ઞાનનો સંયોગ) થયો ને ?

સમવર્તી સમવાયો અપુથ્વમ્ભૂદો ય અજુદસિદ્ધો ય ।

તસ્મા દ્રવ્યગુણાણં અજુદા સિદ્ધિ ત્તિ નિદિષ્ટા ॥ ૫૦ ॥

સમવર્તિત્વં સમવાયઃ અપૃથગ્મૂલત્વમયુત્તસિદ્ધત્વં ચ ।

તસ્માદ્રવ્યગુણાનાં અજુદા સિદ્ધિરિતિ નિર્દિષ્ટા ॥ ૫૦ ॥

સમવાયસ્ય પદાર્થાન્તરત્વનિરાસોઽયમ્ । દ્રવ્યગુણાનામેકાંસ્તિત્વનિર્વૃત્તિત્વાદના-
દિરનિષેધા સદૃશચિદ્ધિ સમવર્તિત્વમ્; સ એવ સમવાયો જીનાનામ્; તદેવ સંજ્ઞાદિભ્યો

ઉત્તરઃ—ના, એમ નથી. જીવને અને જ્ઞાનગુણને સદાય એકત્વ છે, અલિપ્તતા છે. ઇન્દ્રિયદશામાં પણ તે અલિપ્ત જ્ઞાનગુણને વિષે શક્તિરૂપે કેવળજ્ઞાન હોય છે. કેવળીદશામાં, તે અલિપ્ત જ્ઞાનગુણને વિષે શક્તિરૂપે રહેલું કેવળજ્ઞાન વ્યક્ત થાય છે; કેવળજ્ઞાન કયાંય બહારથી આવીને કેવળીભગવાનના આત્મા સાથે સમવાય પામે છે એમ નથી. ઇન્દ્રિયદશામાં અને કેવળીદશામાં જે જ્ઞાનનો તદ્વાવત જણાય છે તે માત્ર શક્તિ-વ્યક્તિરૂપ તદ્વાવત સમજવો. ૪૯.

આથા ૫૦

અન્યથાર્થઃ—[સમવર્તિત્વં સમવાયઃ] સમવર્તિપણું તે સમવાય છે; [અપૃથગ્મૂલત્વમ્] તે જ, અપૃથક્પણું [ચ] અને [અયુત્તસિદ્ધત્વમ્] અયુત્તસિદ્ધપણું છે. [તસ્માત્] તેથી [દ્રવ્યગુણાનામ્] દ્રવ્ય અને ગુણોની [અયુતાસિદ્ધિઃ] રૂપે, [નિર્દિષ્ટા] (જિનાએ) કહી છે.

ટીકાઃ—આ, સમવાયને વિષે પદાર્થાન્તરપણું હોવાનું નિરાકરણ (ખડન) છે.

દ્રવ્ય અને ગુણો એક અસ્તિત્વથી સ્વરૂપો હોવાથી તેમની જે અનાદિ-અનંત સદૃશચિત્તિ (—સાથે રહેવાપણું) તે ખરેખર સમવર્તિપણું છે; તે જ, જીનાના મતમાં સમવાય છે; તે જ, સંજ્ઞાદિથી ભેદ હોવા છતાં (—દ્રવ્ય અને ગુણોને સંજ્ઞા-

સમવર્તિતા સમવાય છે, અપૃથક્ત્વ તે, અયુત્તત્વ તે;

તે કારણે ભાષી અયુત્તસિદ્ધિ ગુણો ને દ્રવ્યને. ૫૦.

મેદેऽપિ વસ્તુત્વેનામેદાદપૃથગ્ભૂતત્વમ્ ; તદેવ યુતસિદ્ધિનિવંધનસ્યાસ્તિત્વાન્તરસ્યા-
ભાવાદયુતસિદ્ધત્વમ્ । તતો દ્રવ્યગુણાનાં સમવર્તિત્વલક્ષણસમવાયમાજામયુતસિદ્ધિરેવ,
ન પૃથગ્ભૂતત્વમિતિ ॥ ૫૦ ॥

વર્ણરસગંધફાસા પરમાણુપરુવિદા વિસેસેહિ ।

દ્વાદો ય અણ્ણા અણ્ણત્તપગાસગાઃ હોતિ ॥ ૫૧ ॥

દંસણ્ણાણાણિ તહા જીવણિવદ્ધાણિ ણ્ણમ્ભૂદાણિ ।

વવદેસદો પુધત્તં કુવ્વંતિ હિ ણો સમાવાદો ॥ ૫૨ ॥

વર્ણરસગંધસ્પર્શાઃ પરમાણુપરુપિતા વિશેષૈઃ ।

દ્રવ્યાઞ્ચ અનન્યાઃ અન્યત્વમકાશકા ભવન્તિ ॥ ૫૧ ॥

દર્શનદ્વારે તથા જીવનિવદ્ધે અનન્યભૂતે ।

વ્યપદેશતઃ પૃથક્ત્વં કુરુતે હિ નો સ્વમાવાદ્ ॥ ૫૨ ॥

લક્ષણ-પ્રયોજન વગેરેની અપેક્ષાએ ભેદ હોવા છતાં) વસ્તુપણે અલેદ હોવાથી
અપૃથક્પણું છે; તે જ, યુતસિદ્ધિના કારણભૂત *અસ્તિત્વાન્તરનો અભાવ હોવાથી
અયુતસિદ્ધપણું છે. તેથી †સમવર્તિત્વસ્વરૂપ સમવાયવાળાં દ્રવ્ય અને ગુણોને અયુત-
સિદ્ધિ જ છે, પૃથક્પણું નથી. ૫૦.

આથા ૫૧-૫૨

અન્યથાર્થઃ—[પરમાણુપરુપિતાઃ] પરમાણુને વિષે પ્રરૂપવામાં આવતાં

* અસ્તિત્વાન્તર = ભિન્ન અસ્તિત્વ. [યુતસિદ્ધિનું કારણ ભિન્ન ભિન્ન અસ્તિત્વો છે. 'લાક્ષી' અને
લાક્ષીવાળાની માફક ગુણ અને દ્રવ્યનાં અસ્તિત્વો કદીયે ભિન્ન નહિ હોવાથી તેમને યુતસિદ્ધપણું
હોઈ શકે નહિ.]

† સમવાયનું સ્વરૂપ સમવર્તિત્વપણું અર્થાત્ અનાદિ-અનંત સદૃશિ છે. દ્રવ્ય અને ગુણોને આવો
સમવાય (અનાદિ-અનંત તાદાત્મ્યમય સદૃશિ) હોવાથી તેમને અયુતસિદ્ધિ છે, કદીયે પૃથક્પણું નથી.

પરમાણુમાં પ્રરૂપિત વરણ, રસ, ગંધ તેમ જ સ્પર્શ જે,
અણુથી અભિન્ન રહી વિશેષ વડે પ્રકાશે ભેદને; ૫૧.
ત્યમ જ્ઞાનદર્શન જીવનિયત અનન્ય રહીને જીવથી,
અન્યત્વના કર્તા બને વ્યપદેશથી—ન સ્વભાવથી. ૫૨.

દૃષ્ટાંતદાર્પણાન્તિકાર્થપુરસ્સરો દ્રવ્યગુણાનામનર્થાતરત્વવ્યાખ્યોપસંહારોઽયમ્ ।
 વર્ણરસગંધસ્પર્શા દિ પરમાણોઃ પ્રરૂપ્યંતે; તે ચ પરમાણોરવિમક્તપ્રદેશત્વેનાન્યેઽપિ
 સંજ્ઞાદિવ્યપદેશનિવંધનૈર્વિશેષૈરન્યત્વં પ્રકાશયન્તિ । एवं જ્ઞાનદર્શનૈ અપ્યાત્મનિ સંવદ્ધે
 આત્મદ્રવ્યાદવિમક્તપ્રદેશત્વેનાન્યેઽપિ સંજ્ઞાદિવ્યપદેશનિવંધનૈર્વિશેષૈઃ પૃથક્ત્વમાસા-
 દયતઃ, સ્વભાવતસ્તુ નિત્યમપૃથક્ત્વમેવ વિશ્રુતઃ ॥ ૫૧-૫૨ ॥

—ઈતિ ઉપયોગગુણવ્યાખ્યાનં સમાપ્તમ્ ।

અર્થ કર્તૃત્વગુણવ્યાખ્યાનમ્ । તત્રાદિગાથાત્રયેણ તદુપોદ્ધાતઃ—

એવાં [વર્ણરસગંધસ્પર્શાઃ] વર્ણ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ [દ્રવ્યાત્ અનન્યાઃ ચ] દ્રવ્યથી
 અનન્ય વર્તતાં થકાં [વિશેષૈઃ] (વ્યપદેશના કારણભૂત) વિશેષો વડે [અન્યત્વ-
 પ્રકાશકાઃ પ્રવર્તન્તિ] અન્યત્વને પ્રકાશનારાં થાય છે (—સ્વભાવથી અન્યરૂપ નથી);
 [તથા] એવી રીતે [જીવનિવદ્ધે] જીવને વિષે સંબંધ એવાં [દર્શનજ્ઞાને] દર્શન-જ્ઞાન
 [અનન્યભૂતે] (જીવદ્રવ્યથી) અનન્ય વર્તતાં થકાં [વ્યપદેશતઃ] વ્યપદેશ દ્વારા
 [પૃથક્ત્વં કુચ્ચતે દિ] પૃથક્પણને કરે છે. [નો સ્વભાવાત્] સ્વભાવથી નહિ.

ટીકા:—દૃષ્ટાંતરૂપ અને *દાર્પણીતરૂપ પદાર્થપૂર્વક, દ્રવ્ય અને ગુણોના
 અલિપ્ત-પદાર્થપિણના વ્યાખ્યાનને આ ઉપસંહાર છે.

વર્ણ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ ખરેખર પરમાણુને વિષે પ્રરૂપવામાં આવે છે; તેઓ
 પરમાણુથી અલિપ્ત પ્રદેશવાળાં હોવાને લીધે અનન્ય હોવા છતાં, સંજ્ઞાદિ વ્યપદેશના
 કારણભૂત વિશેષો વડે અન્યત્વને પ્રકાશી છે. એવી રીતે આત્માને વિષે સંબંધ
 જ્ઞાન-દર્શન પણ આત્મદ્રવ્યથી અલિપ્ત પ્રદેશવાળાં હોવાને લીધે અનન્ય હોવા
 છતાં, સંજ્ઞાદિ વ્યપદેશના કારણભૂત વિશેષો વડે પૃથક્પણને પામે છે, પરંતુ
 સ્વભાવથી સદા અપૃથક્પણને જ ધારે છે. ૫૧-૫૨.

આ રીતે ઉપયોગગુણુનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

હવે કર્તૃત્વગુણુનું વ્યાખ્યાન છે. તેમાં, શરૂઆતની ત્રણ ગાથાઓથી તેના
 ઉપોદ્ધાત કરવામાં આવે છે.

* દાર્પણીત = દૃષ્ટાંત વડે સમજાવવાની હોય તે ચાલ; ઉપમેય. (અહીં પરમાણુ ને વર્ણોદિક દૃષ્ટાંતરૂપ
 પદાર્થો છે તથા જીવ ને જ્ઞાનાદિક દાર્પણીતરૂપ પદાર્થો છે.)

જીવા અણાદિનિહનાં સંતા ગંતા ય જીવભાવાદો ।

સવ્ભાવદો અણંતા પંચંગગુણપ્રધાના ય ॥ ૫૩ ॥

જીવા અનાદિનિધનાઃ સાંતા અનંતાશ્ચ જીવભાવાત્ ।

સદ્ભાવતોઽનંતાઃ પંચાંગગુણપ્રધાનાઃ ચ ॥ ૫૩ ॥

જીવા હિ નિશ્ચયેન પરમાવાનામકરણાત્સ્વભાવાનાં કંઠારો ભવિષ્યન્તિ । તાંશ્ચ કુર્વાણાઃ કિમનાદિનિધનાઃ, કિં સાદિસનિધનાઃ, કિં સાચનિધનાઃ, કિં તદાકારેણ પરિણતાઃ, કિમપરિણતાઃ ભવિષ્યંતીત્યાશંક્યેદમુક્તમ્ । જીવા હિ સહજચૈતન્યલક્ષણ-પારિણામિકભાવેનાનાદિનિધનાઃ । ત एषौदयिकज्ञापोपशमिकौपशमिकभावैः सादि-

ગાથા ૫૩

અન્યથાર્થઃ—[જીવાઃ] જીવો [અનાદિનિધનાઃ] (પારિણામિકભાવથી) અનાદિ-અનંત છે, [સાંતાઃ] (તથા ભાવોથી) સાંત (અર્થાત્ સાદિ-સાંત) છે [ચ] અને [જીવભાવાત્ અનંતાઃ] જીવભાવથી અનંત છે (અર્થાત્ જીવના સદ્ભાવરૂપ ક્ષાયિકભાવથી સાદિ-અનંત છે) [સદ્ભાવતઃ અનંતાઃ] કારણ કે સદ્ભાવથી જીવો અનંત જ હોય છે. [પંચાંગગુણપ્રધાનાઃ ચ] તેઓ પાંચ ગુણ ગુણોથી પ્રધાનતાવાળા છે.

ટીકાઃ—નિશ્ચયથી પર-ભાવોનું કરવાપણું નહિ હોવાથી જીવો સ્વ-ભાવોના કર્તા હોય છે; અને તેમને (—પ્રેતાના ભાવોને) કરતા થકા, શું તેઓ અનાદિ-અનંત છે? શું સાદિ-સાંત છે? શું સાદિ-અનંત છે? શું તદાકારે (તે-રૂપે) પરિણત છે? શું (તદાકારે) અપરિણત છે?—એમ આશંકા કરીને આ કહેવામાં આવ્યું છે (અર્થાત્ તે આશંકાઓના સમાધાનરૂપે આ ગાથા કહેવામાં આવી છે).

જીવો ખરેખર *સહજચૈતન્યલક્ષણ પારિણામિક ભાવથી અનાદિ-અનંત છે. તેઓ જ ઔદયિક, ક્ષાયોપશમિક અને ઔપશમિક ભાવોથી સાદિ-સાંત છે, તેઓ જ ક્ષાયિક ભાવથી સાદિ-અનંત છે.

* જીવના પારિણામિક ભાવનું લક્ષણ અર્થાત્ સ્વરૂપ સહજ-ચૈતન્ય છે. આ પારિણામિક ભાવ અનાદિ-અનંત હોવાથી આ ભાવની અપેક્ષાએ જીવો અનાદિ-અનંત છે.

જીવો અનાદિ-અનંત, સાંત, અનંત છે જીવભાવથી,

સદ્ભાવથી નહિ અંત હોય; પ્રધાનતા ગુણ પાંચથી. ૫૩.

સનિધનાઃ । ત એવ ક્ષાયિકભાવેન સાધનિધનાઃ । ન ચ સાદિત્વાત્સનિધનત્વં ક્ષાયિક-
ભાવસ્યાશઙ્ક્યમ્ । સ્વલ્પપાર્થિનિવૃત્તૌ મવર્તમાનઃ સિદ્ધભાવ એવ સદ્ભાવ એવ જીવસ્ય;
સદ્ભાવેન ચાનંતા એવ જીવાઃ પ્રતિજ્ઞાયંતે । ન ચ તેપામનાદિનિધનસહજચૈતન્યલક્ષણૈ-
કભાવાનાં સાદિસનિધનાનિ સાધનિધનાનિ ભાવાંતરાણિ નોપપદ્યંતે इति વક્તવ્યમ્ ;
તે સ્વલ્પનાદિકર્મમલીમસાઃ પંકસંપૃક્તવૈયવચ્ચદાકારેણ પરિણતત્વાત્પદ્મપ્રધાનગુણ-
પ્રધાનત્વેનૈવાન્નુભૂયંતે इति ॥ ૫૩ ॥

एवं सदो विणासो असदो जीवस्स होइ उप्पादो ।

इदि जिणवरेहि भणिदं अण्णोण्णविरुद्धमविरुद्धं ॥ ५४ ॥

‘ક્ષાયિક ભાવ સાદિ હોવાથી તે સાંત હશે’ એવી આશંકા કરવી યોગ્ય નથી. (કારણ આ પ્રમાણે છે:—) તે ખરેખર ઉપાધિની નિવૃત્તિ હોતાં પ્રવર્તતા થકે, સિદ્ધભાવની માફક, જીવને સદ્ભાવ જ છે (અર્થાત્ કર્મોપાધિના ક્ષયે પ્રવર્તતા હોવાથી ક્ષાયિક ભાવ જીવને સદ્ભાવ જ છે); અને સદ્ભાવથી તો જીવો અનંત જ સ્વીકારવામાં આવે છે. (ખારે ક્ષાયિક ભાવથી જીવો અનંત જ અર્થાત્ વિનાશ-રહિત જ છે.)

વળી ‘અનાદિ-અનંત સદ્જ્યૈતન્યલક્ષણ એક ભાવવાળા તેમને સાદિ-સાંત અને સાદિ-અનંત ભાવાંતરો ઘટતાં નથી (અર્થાત્ જીવને એક પારિભાષિક ભાવ શિવાય અન્ય ભાવો ઘટતા નથી)’ એમ કહેવું યોગ્ય નથી; (કારણ કે) તેઓ ખરેખર અનાદિ કર્મથી મલિન વર્તતા થકા કાલ્પથી *સંપૃક્ત જગતની માફક તદાકારે પરિણત હોવાને લીધે, પાંચ પ્રધાન િગુણોથી પ્રધાનતાવાળા જ અનુભવાય છે. ૫૩.

* કાલ્પથી સંપૃક્ત = કાલ્પનો સંપર્ક પામેલ કાલ્પના સંસ્પર્ગવાળું. (એકે જીવે દ્રવ્યસ્વભાવથી શુદ્ધ છે તોપણ વ્યવહારથી અનાદિ કર્મબંધનને વશ, કાલ્પવાળા જગતની માફક, ઔદયિકાદિ ભાવે પરિણત છે.)

† જીવના ઔદયિક, ઔપસનિક, ક્ષાયોપસનિક, ક્ષાયિક અને પારિભાષિક એ પાંચ ભાવોને જીવના પાંચ પ્રધાન ગુણો કહેવામાં આવ્યા છે.

એ રીત સત્-વ્યય ને અસત્-ઉત્પાદ જીવને હોય છે

—ભાષ્યું જિને, જે પૂર્વ-અપર વિરુદ્ધ. પણ અવિરુદ્ધ છે. ૫૪.

एवं सतो विनाशोऽसतो जीवस्य भवत्युत्पादः ।

इति जिनवरैर्भणितमन्योऽन्यविरुद्धमविरुद्धम् ॥ ५४ ॥

जीवस्य भाववशात्सादिसनिधनत्वे *साधनिधनत्वे च विरोधपरिहारोऽयम् । एवं हि पञ्चभिर्भावैः स्वयं परिणममानस्यास्य जीवस्य कदाचिदौदयिकेनैकेन मनुष्यत्वादिलक्षणेन भावेन सतो विनाशस्तथापरेणौदयिकेनैव देवत्वादिलक्षणेन भावेन असत् उत्पादो भवत्येव । एतच्च 'न सतो विनाशो नासत् उत्पाद' इति पूर्वोक्तघटनेन सह विरुद्धमपि न विरुद्धम्; यतो जीवस्य द्रव्यार्थिकनयादेशेन न सत्पणाशो नासदुत्पादः, तस्यैव पर्यायार्थिकनयादेशेन सत्पणाशोऽसदुत्पादश्च । न चैतदनुपपन्नम्; नित्ये जले कल्लोलानामनित्यत्वदर्शनादिति ॥ ५४ ॥

ગાથા ૫૪

અન્યથાર્થઃ—[પદ્યં] એ રીતે [જીવસ્ય] જીવને [સતઃ વિનાશઃ] સતનો વિનાશ અને [અસતઃ ઉત્પાદઃ] અસતનો ઉત્પાદ [ભવતિ] હોય છે—[ઇતિ] એવું [જિનવરૈઃ મણિતમ્] જિનવરોએ કહ્યું છે, [અન્યોન્યવિરુદ્ધમ્] કે જે અન્યોન્ય વિરુદ્ધ (૧૯મી ગાથાના કથન સાથે વિરોધવાળું) છતાં [અવિરુદ્ધમ્] અવિરુદ્ધ છે.

ટીકાઃ—આ, જીવને ભાવવશાત્ (ઔદયિકાદિ ભાવોને કીધે) સાદિ-સાંતપણું અને અનાદિ-અનંતપણું હોવામાં વિરોધનો પરિહાર છે.

એ રીતે ખરેખર પાંચે ભાવરૂપે સ્વયં પરિણમતા આ જીવને કદાચિત્ ઔદયિક એવા એક મનુષ્યત્વાદિસ્વરૂપ ભાવની અપેક્ષાએ સતનો વિનાશ અને ઔદયિક જ એવા બીજા દેવત્વાદિસ્વરૂપ ભાવની અપેક્ષાએ અસતનો ઉત્પાદ થાય છે જ. અને આ (કથન) 'સતનો વિનાશ નથી ને અસતનો ઉત્પાદ નથી' એવા પૂર્વોક્ત સત્રની (—૧૯મી ગાથાની) સાથે વિરોધવાળું હોવા છતાં (ખરેખર) વિરોધ-વાળું નથી; કારણ કે જીવને દ્રવ્યાર્થિકનયના કથનથી સતનો નાશ નથી ને અસતનો ઉત્પાદ નથી તથા તેને જ પર્યાયાર્થિકનયના કથનથી સતનો નાશ છે અને અસતનો ઉત્પાદ છે. અને આ અનુપપન્ન નથી, કેમ કે નિત્ય એવા જગમાં કલ્પોલ્લાસું અનિત્યપણું જોવામાં આવે છે.

* અર્થ 'સાદિ'ને બદલે 'અનાદિ' હોવું જોઈએ એમ લાગે છે, તેથી શુદ્ધસતીમાં 'અનાદિ' એમ અનુવાદ કર્યો છે.

† અનુપપન્ન = અયુક્ત; અસંગત; અપરિત ન બની શકે એવું.

જેરૂઢ્યતિરિયમણુઆ દેવા રિદિ જામસંજુદા પયહી ।
કુર્વંતિ સદો જાસં અસદો ભાવસ્સ ઉપ્પાદં ॥ ૫૫ ॥

નારકતિર્યઙ્માનુષ્યા દેવા રિતિ નામસંયુતાઃ પ્રકૃતયઃ ।

કુર્વન્તિ સતો નાશમસતો ભાવસ્યોત્પાદમ્ ॥ ૫૫ ॥

ભાવાર્થઃ— ૫૩ મી ગાથામાં જીવને સાદિ-સાંતપણું તેમ જ અનાદિ-અનંતપણું કહેવામાં આવ્યું. ત્યાં પ્રશ્ન સંભવે છે કે—સાદિ-સાંતપણું અને અનાદિ-અનંતપણું પરસ્પર વિરુદ્ધ છે; પરસ્પર વિરુદ્ધ ભાવો એકીસાથે જીવને કેમ ઘટે? તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે: જીવ દ્રવ્ય-પર્યાયાત્મક પરંતુ છે. તેને સાદિ-સાંતપણું અને અનાદિ-અનંતપણું બન્ને એક જ અપેક્ષાએ કહેવામાં આવ્યાં નથી, ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષાએ કહેવામાં આવ્યાં છે; સાદિ-સાંતપણું કહેવામાં આવ્યું છે તે પર્યાય-અપેક્ષાએ છે અને અનાદિ-અનંતપણું દ્રવ્ય-અપેક્ષાએ છે. માટે એ રીતે જીવને સાદિ-સાંતપણું તેમ જ અનાદિ-અનંતપણું એકીસાથે બરાબર ઘટે છે.

(અહીં એકે જીવને અનાદિ-અનંત તેમ જ સાદિ-સાંત કહેવામાં આવ્યો તોપણ તાત્પર્ય એમ મહત્ત્વ કે પર્યાયાર્થિકનયના વિષયભૂત સાદિ-સાંત જીવને આશ્રય કરવાયો નથી પરંતુ દ્રવ્યાર્થિકનયના વિષયભૂત એણે જે અનાદિ-અનંત, ઈકેતીર્ણશાયકસ્વભાવી, નિર્વિકાર, નિત્યાનંદસ્વરૂપ જીવદ્રવ્ય તેનો જ આશ્રય કરવાયો છે.) ૫૪.

ગાથા ૫૫

અન્વયાર્થઃ—[નારકતિર્યઙ્માનુષ્યાઃ દેવાઃ] નારક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવ [રિતિ.નામસંયુતાઃ] એવાં નામવાળી [પ્રકૃતયઃ] (નામકર્મીની) પ્રકૃતિઓ [સતઃ નાશમ્] સત્ ભાવનો નાશ અને [અસતતા માયસ્ય ઉત્પાદમ્] અસત્ ભાવનો ઉત્પાદ [કુર્વન્તિ] કરે છે.

તિર્યચ-નારક-દેવ-માનવ નામની છે પ્રકૃતિ જે,
તે વ્યય કરે સત્ ભાવનો, ઉત્પાદ અસત તણો કરે. ૫૫.

જીવસ્ય સદસદ્ધાવોચ્છિત્યુત્પત્તિનિમિત્તોપાધિમતિપાદનમેતત્ । યથા હિ જલ-
રાશેર્જલરાશિત્વેનાસદુત્પાદં સદુચ્છેદં ચાનનુભવતશ્ચતુર્થ્યઃ કક્કુલ્લિભાગેભ્યઃ ક્રમેણ
વહમાનાઃ પવમાનાઃ કલ્લોલાનામસદુત્પાદં સદુચ્છેદં ચ કુર્વન્તિ, તથા જીવસ્યાપિ
જીવત્વેન સદુચ્છેદમસદુત્પત્તિં ચાનનુભવતઃ ક્રમેણોદીપમાનાઃ નારકતિર્યકમનુષ્યદેવ-
નામમકૃતયઃ સદુચ્છેદમસદુત્પાદં ચ કુર્વન્તીતિ ॥ ૫૫ ॥

उदयेण उवसमेण य स्वयेण दुहिं मिस्सिदेहिं परिणामे ।

जुता ते जीवगुणा बहुसु य अत्येसु विच्छिण्णा ॥ ५६ ॥

उदयेनोपशमेन च क्षयेण द्वाभ्यां मिश्रिताभ्यां परिणामेन ।

युक्तास्ते जीवगुणा बहुषु चार्थेषु विस्तीर्णाः ॥ ५६ ॥

ટીકા:—જીવને સત્ ભાવના ઉચ્છેદ અને અસત્ ભાવના ઉત્પાદમાં નિમિત્ત-
ભૂત ઉપાધિનું આ પ્રતિપાદન છે.

જેમ સમુદ્રપથે અસત્તો ઉત્પાદ અને સત્તો ઉચ્છેદ નહિ અનુભવતા એવાં
સમુદ્રને ચાર દિશાઓમાંથી કંઈ વહેતા પવનો કલ્લોલોસંબંધી અસત્તો ઉત્પાદ અને
સત્તો ઉચ્છેદ કરે છે (અર્થાત્ અવિદ્યમાન તરંગના ઉત્પાદમાં અને વિદ્યમાન તરંગના
નાશમાં નિમિત્ત બને છે), તેમ જીવપથે સત્તો ઉચ્છેદ અને અસત્તો ઉત્પાદ નહિ
અનુભવતા એવા જીવને કંઈ ઉદય પામતી નારક-તિર્યચ-મનુષ્ય-દેવ નામની (નામ-
કર્મની) પ્રકૃતિઓ (ભાવોસંબંધી, પર્યાયોસંબંધી) સત્તો ઉચ્છેદ અને અસત્તો
ઉત્પાદ કરે છે (અર્થાત્ વિદ્યમાન પર્યાયના નાશમાં અને અવિદ્યમાન પર્યાયના
ઉત્પાદમાં નિમિત્ત બને છે). ૫૫.

ગાથા ૫૬

અ-વચાર્થ:—[उदयेण] ઉદયથી યુક્ત, [उपशमेन] ઉપશમથી યુક્ત, [क्षयेण]
ક્ષયથી યુક્ત, [द्वाभ्यां मिश्रिताभ्यां] ક્ષયોપશમથી યુક્ત [च] અને [परिणामेन युक्ताः]
પરિણામથી યુક્ત — [ते] એવા [जीवगुणाः] (પાંચ) જીવગુણે (-જીવના ભાવો)
છે; [च] અને [बहुषु चार्थेषु विस्तीर्णाः] તેમને ઘણા પ્રકારોમાં વિસ્તારવામાં આવે છે.

પરિણામ, ઉદય, ક્ષયોપશમ, ઉપશમ, ક્ષયે સંયુક્ત જે,
તે પાંચ જીવગુણ જાણવા; બહુ ભેદમાં વિસ્તીર્ણ છે. ૫૬.

જીવસ્ય ભાવોદયવર્ણનમેતત્ । કર્મણાં ફલદાનસમર્થતયોદ્ભૂતિરુદયઃ, અનુ-
 ધૂતિરુપશમઃ, અનુત્પન્નુદ્ભૂતી ક્ષયોપશમઃ, અત્યંતવિશ્લેષઃ ક્ષયઃ, દ્રવ્યાત્મલાભહેતુકઃ
 પરિણામઃ । તત્રોદયેન યુક્ત ઔદયિકઃ, ઉપશમેન યુક્ત ઔપશમિકઃ, ક્ષયોપશમેન
 યુક્તઃ ક્ષાયોપશમિકઃ, ક્ષયેન યુક્તઃ ક્ષાયિકઃ, પરિણામેન યુક્તઃ પારિણામિકઃ । ત एते
 પञ्च जीवगुणाः । तत्रोपाधिचतुर्विधत्वनिबंधनाशत्त्वारः, स्वभावनिबंधन एकः । एते
 चोपाधिभेदात्स्वरूपभेदाच्च भिद्यमाना बहुप्वर्येषु विस्तार्येत इति ॥ ५६ ॥

ટીકા:—જીવને ભાવોના ઉદયનું (—પાંચ ભાવોની પ્રગટતાનું) આ વર્ણન છે.

કર્મોના 'ફળદાનસમર્થ'પણે ઉદ્ભવ તે 'ઉદય' છે, અનુદ્ભવ તે 'ઉપશમ' છે, ઉદ્ભવ તેમ જ અનુદ્ભવ તે 'ક્ષયોપશમ' છે, ²અત્યંત વિશ્લેષ તે 'ક્ષય' છે, દ્રવ્યનો ³આત્મલાભ (હયાતી) જેનો હેતુ છે તે 'પરિણામ' છે. ત્યાં, ઉદયથી યુક્ત તે 'ઔદયિક' છે, ઉપશમથી યુક્ત તે 'ઔપશમિક' છે, ક્ષયોપશમથી યુક્ત તે 'ક્ષાયોપશમિક' છે, ⁴ક્ષયથી યુક્ત તે 'ક્ષાયિક' છે, ⁵પરિણામથી યુક્ત તે 'પારિણામિક' છે.—એવા આ પાંચ જીવગુણો છે. તેમાં (—આ પાંચ ગુણોમાં) 'ઉપાધિનું અનુવિધપણું' જેમનું કારણ (નિમિત્ત) છે એવા ચાર છે, સ્વભાવ જેનું કારણ છે એવો એક છે. ઉપાધિના ભેદથી અને સ્વરૂપના ભેદથી ભેદ પાડતાં, તેમને ઘણા પ્રકારોમાં વિસ્તારવામાં આવે છે. ૫૬.

૧. ફળદાનસમર્થ = ફળ દેવામાં સમર્થ
૨. અત્યંત વિશ્લેષ = અત્યંત વિશેષ; આત્યંતિક નિષ્ક્રિ.
૩. આત્મલાભ = સ્વરૂપપ્રાપ્તિ; સ્વરૂપને ધારી રાખવું તે; પોતાને ધારી રાખવું તે; હયાતી. (દ્રવ્ય પોતાને ધારી રાખે છે અર્થાત્ પોતે હયાત રહે છે તેથી તેને 'પરિણામ' છે.)
૪. ક્ષયથી યુક્ત = ક્ષય સહિત; ક્ષય સાથે સંબંધવાળો. (વ્યવહારે કર્મોના ક્ષયની અપેક્ષા જીવના જે ભાવમાં આવે તે 'ક્ષાયિક' ભાવ છે.)
૫. પરિણામથી યુક્ત = પરિણામમય; પરિણામાત્મક; પરિણામસ્વરૂપ.
૬. કર્મોપાધિની ચાર પ્રકારની દ્રશ્ય (—ઉદય, ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષય) જેમનું નિમિત્ત છે એવા ચાર ભાવો છે; જેમાં કર્મોપાધિરૂપ નિમિત્ત ગિલકુલ નથી, માત્ર દ્રવ્યસ્વભાવ જ જેનું કારણ છે એવો એક પારિણામિક ભાવ છે.

કર્મં વેદ્યમાણો જીવો ભાવં કરેદિ જારિસયં ।

સો તસ્સં તેણ કત્તા હ્વદિ સ્તિ ય સાસણે પઢિદં ॥ ૫૭ ॥

કર્મ વેદ્યમાણો જીવો ભાવં કરોતિ યાદશકમ્ ।

સ તસ્ય તેન કર્તાં મવતીતિ ચ શાસને પઠિતમ્ ॥ ૫૭ ॥

જીવસ્યૌદયિકાદિમાવાનાં કર્તૃત્વપ્રકારોક્તિરિયમ્ । જીવેન હિ દ્રવ્યકર્મ
વ્યવહારનયેનાનુભૂયતે; તદ્વાનુભૂયમાનં જીવમાવાનાં નિમિત્તમાત્રમુપવર્ણયતે । તસ્મિ-
ન્નિમિત્તમાત્રભૂતે જીવેન કર્તૃભૂતેનાત્મનઃ કર્મભૂતો ભાવઃ ક્રિયતે । અમુના યો યેન
પ્રકારેણ જીવેન ભાવઃ ક્રિયતે, સ જીવસ્તસ્ય ભાવસ્ય તેન પ્રકારેણ કર્તાં
મવતીતિ ॥ ૫૭ ॥

ગાથા ૫૭

અન્વયાર્થઃ—[કર્મ વેદ્યમાનઃ] કર્મને વેદતા થકો [જીવઃ] જીવ [યાદશ-
કમ ભાવં] જેવા ભાવને [કરોતિ] કરે છે, [તસ્ય] તે ભાવનો [તેન] તે પ્રકારે
[સઃ] તે [કર્તાં મવતિ] કર્તા છે—[ઇતિ ચ] એમ [શાસને પઠિતમ્] શાસનમાં
કહ્યું છે.

ટીકાઃ—આ, જીવના ઔદયિકાદિ ભાવોના કર્તૃત્વપ્રકારનું કથન છે.

જીવ વડે દ્રવ્યકર્મ વ્યવહારનયથી અનુભવાય છે; અને તે અનુભવાનું
થકું જીવભાવોનું નિમિત્તમાત્ર કહેવાય છે. તે (દ્રવ્યકર્મ) નિમિત્તમાત્ર હોતાં,
જીવ વડે કર્તાપણે પોતાના કર્મરૂપ (કાર્યરૂપ) ભાવ કરાય છે. તેથી જે ભાવ જે
પ્રકારે જીવ વડે કરાય છે, તે ભાવનો તે પ્રકારે તે જીવ કર્તા છે. ૫૭.

પુદ્ગલકરમને વેદતાં આત્મા કરે જે ભાવને,

તે ભાવનો તે જીવ છે કર્તા—કહ્યું જિનશાસને. ૫૭.

કમ્મેણ વિના ઉદયં જીવસ્સ ન વિજ્ઞદે ઉવસમં વા ।

खइयं खओवसमियं तम्हा भावं तु कम्मकदं ॥ ५८ ॥

કર્મણા વિનોદયો જીવસ્ય ન વિજ્યત ઉપશમો વા ।

ક્ષાયિકઃ ક્ષાયોપશમિકસ્તસ્માદ્ભાવસ્તુ કર્મકૃતઃ ॥ ૫૮ ॥

દ્રવ્યકર્મણાં નિમિત્તમાત્રત્વેનોદયિકાદિભાવકર્તૃત્વમગ્રોક્તમ્ । ન, खल्ल, કર્મણા વિના જીવસ્યોદયોપશમૌ ક્ષયક્ષાયોપશમાવપિ વિદ્યેતે; તતઃ ક્ષાયિકક્ષાયોપશમિક-
ઔદયિકૌપશમિકશ્ચ ભાવઃ કર્મકૃતોઽનુમંતવ્યઃ । પારિણામિકસ્ત્વનાદિનિધનો નિરુ-
પાધિઃ સ્વાભાવિક एव । ક્ષાયિકસ્તુ, સ્વભાવગ્ચક્તિરૂપત્વાદનંતોઽપિ કર્મણઃ ક્ષયે-

ગાથા ૫૮

અન્યથાર્થઃ—[કર્મણા વિના] કર્મ વિના [જીવસ્ય] જીવને [ઉદયઃ] ઉદય, [ઉપશમઃ] ઉપશમ, [ક્ષાયિકઃ] ક્ષાયિક [વા] અથવા [ક્ષાયોપશમિકઃ] ક્ષાયોપશમિક [ન વિજ્યતે] હોતો નથી, [તસ્માત્ તુ] તેથી [ભાવઃ] ભાવ (—અતુલિત એવભાવ) [કર્મકૃતઃ] કર્મકૃત છે.

ટીકાઃ—અહીં, (ઔદયિકાદિ ભાવોનાં) નિમિત્તમાત્ર તરીકે દ્રવ્યકર્મને ઔદયિકાદિ ભાવોનું કર્તાપણું કહ્યું છે.

(એક રીતે વ્યાખ્યા કરતાં—) કર્મ વિના જીવને ઉદય-ઉપશમ તેમ જ ક્ષય-ક્ષયોપશમ હોતા નથી (અર્થાત્ દ્રવ્યકર્મ વિના જીવને ઔદયિકાદિ ચાર ભાવો હોતા નથી); તેથી ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક, ઔદયિક કે ઔપશમિક ભાવ કર્મકૃત સમત કરવો. પારિણામિક ભાવ તો અનાદિ-અનંત, નિરુપાધિ, સ્વાભાવિક જ છે. (ઔદયિક અને ક્ષાયોપશમિક ભાવો કર્મ વિના હોતા નથી અને તેથી કર્મકૃત કહી શકાય—એ વાત તો સ્પષ્ટ સમગ્રજ એવી છે; ક્ષાયિક અને ઔપશમિક ભાવોની ખાખતમાં નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટતા કરવામાં આવે છેઃ) ક્ષાયિક ભાવ, જેકે સ્વભાવની વ્યક્તિરૂપ (અગત્યરૂપ) હોવાથી અનંત (અનંત વિનાનો) છે તેપણ, કર્મના ક્ષય

• નિરુપાધિ = ઉપાધિ વિનાનો; ઔપાધિક ન હોય એવો. (જીવને પારિણામિક ભાવ સર્વ કર્મોપાધિથી નિરપેક્ષ હોવાને લીધે નિરુપાધિ છે.)

પ્રદગ્નકરમ વિધુ જીવને ઉપશમ, ઉદય, ક્ષાયિક અને ક્ષાયોપશમિક ન હોય, તેથી કર્મકૃત એ ભાવ છે. ૫૮.

ળોત્પદ્યમાનત્વાદિતિ કર્મકૃત एषोक्तः । औपशमिकस्तु कर्मणाहुपशमे समुत्पद्य-
मानत्वादनुपशमे समुच्छिद्यमानत्वात् कर्मकृत एवेति ।

અથવા હદયોપશમક્ષયક્ષયોપશમલક્ષણાશ્વત્થો દ્રવ્યકર્મણામેવાવસ્યાઃ, ન પુનઃ
પરિણામલક્ષણૈકાવસ્થસ્ય જીવસ્ય; તત હદયાદિસંજાતાનામાત્મનો ભાવાનાં નિમિત્ત-
માત્રભૂતતથાવિધાવસ્થત્વેન સ્વયં પરિણમનાદ્રવ્યકર્માપિ વ્યવહારનયેનાત્મનો ભાવાનાં
કર્તૃત્વમાપદ્યત इति ॥ ૫૮ ॥

भावो जदि कम्मकदो अत्ता कम्मस्स होदि किं कत्ता ।

ण कुणदि अत्ता किंचि वि मुत्ता अण्णं सगं भावं ॥ ५९ ॥

भावो यदि कर्मकृत आत्मा कर्मणो भवति कथं कर्ता ।

न करोत्यात्मा किंचिदपि भुक्त्वान्यत् स्वकं भावम् ॥ ५९ ॥

વડે ઉત્પન્ન થતો હોવાને લીધે સાદિ છે તેથી કર્મકૃત જ કહેવામાં આવ્યો છે.
ઔપશમિક ભાવ કર્મના ઉપશમે ઉત્પન્ન થતો હોવાથી અને અનુપશમે નષ્ટ થતો
હોવાથી કર્મકૃત જ છે. (આમ ઔદયિકાદિ ચાર ભાવો કર્મકૃત સંભત કરવા.)

અથવા (બીજી રીતે વ્યાખ્યા કરતાં)—ઉદય, ઉપશમ, ક્ષય અને ક્ષયોપ-
શમસ્વરૂપ ચાર (અવસ્થાઓ) દ્રવ્યકર્મની જ અવસ્થાઓ છે, પરિણામસ્વરૂપ એક
અવસ્થાવાળા જીવની નહિ (અર્થાત્ ઉદય વગેરે અવસ્થાઓ દ્રવ્યકર્મની જ છે,
'પરિણામ' જેવું સ્વરૂપ છે એવી એક અવસ્થાએ અવસ્થિત જીવની—પારિણામિક
ભાવરૂપે રહેલા જીવની—તે ચાર અવસ્થાઓ નથી); તેથી ઉદયાદિકે વડે ઉત્પન્ન થતા
આત્માના ભાવોને નિમિત્તમાત્રભૂત એવી તે પ્રકારની અવસ્થાઓરૂપે (દ્રવ્યકર્મ)
સ્વયં પરિણમતું હોવાને લીધે દ્રવ્યકર્મ પણ વ્યવહારનરથી આત્માના ભાવોના
કર્તાપણને પામે છે. ૫૮.

ગાથા ૫૯

અન્યથાર્થઃ—[યદિ માવઃ કર્મકૃતઃ] જે ભાવ (જીવભાવ) કર્મકૃત

જે ભાવકર્તા કર્મ, તો શું કર્મકર્તા જીવ છે?

જીવ તો કદી કરતો નથી નિજ ભાવ વિણ કંઈ અન્યને. ૫૯.

જીવભાવસ્ય કર્મકર્તૃત્વે પૂર્વપક્ષોડયમ્ । યદિ સ્વલ્પૌદયિકાદિરૂપો જીવસ્ય
ભાવઃ કર્મણા ક્રિયતે, તદા જીવસ્તસ્ય કર્તા ન ભવતિ । ન ચ જીવસ્યાકર્તૃત્વમિપ્યતે ।
તતઃ પારિશેષ્યેણ દ્રવ્યકર્મણઃ કર્તાપદ્યતે । તત્તુ કયમ્ ? યતો નિશ્ચયનયેનાત્મા સ્વં
ભાવમુજ્જિત્વા નાન્યત્કિમપિ કરોતીતિ ॥ ૫૯ ॥

માવો કમ્મણિમિત્તો કમ્મં પુણ માવકારણં હવદિ ।

ળ દુ તેસિં સ્વલ્લુ કત્તા ણ વિણાં મૂદા દુ કત્તારં ॥ ૬૦ ॥

માવઃ કર્મનિમિત્તઃ કર્મ પુનર્માવકારણં ભવતિ ।

ન તુ તેષાં સ્વલ્લુ કર્તા ન વિના મૂતાસ્તુ કર્તારમ્ ॥ ૬૦ ॥

હોય તે [આત્મા કર્મણઃ કર્તા ભવતિ] આત્મા કર્મિના (- દ્રવ્યકર્મિના) કર્તા હોયો
નેઈએ. [કથં] તે તો કેમ અને ? [આત્મા] કારણ કે આત્મા તો [સ્વકં માવં
મુક્ત્વા] પોતાના ભાવને છોડીને [અન્યસ્વ કિંચિત્ અપિ] બીજું કંઈ પણ
[ન કરોતિ] કરતો નથી.

ટીકા:—કર્મિને જીવભાવનું કર્તાપણું હોવાની આખતમાં આ *પૂર્વપક્ષ છે.

જો ઔદયિકાદિરૂપ જીવનો ભાવ કર્મ વડે કરવામાં આવતો હોય, તો જીવ
તેના (- ઔદયિકાદિરૂપ જીવભાવનો) કર્તા નથી એમ કહે છે. અને જીવનું અકર્તાપણું
તો બધું (- માન્ય) નથી. મારે, બાકી એ રહ્યું કે જીવ દ્રવ્યકર્મિના કર્તા હોયો નેઈએ.
પણ તે તો કેમ અને ? કારણ કે નિશ્ચયનયથી આત્મા પોતાના ભાવને છોડીને બીજું
કંઈ પણ કરતો નથી.

(આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો.) ૫૮.

ગાથા ૬૦

અન્વયાર્થઃ—[માવઃ કર્મનિમિત્તઃ] જીવભાવનું કર્મ નિમિત્ત છે [પુનઃ]

* પૂર્વપક્ષ = ચર્ચા કે નિર્ણય માટે કેઈ શાસ્ત્રીય વિષયની આખતમાં રજૂ કરેલો પક્ષ કે પ્રેરન

રે ! ભાવ કર્મનિમિત્ત છે ને કર્મ ભાવનિમિત્ત છે,
અન્યોન્ય નહિ કર્તા ખરે; કર્તા વિના નહિ થાય છે. ૬૦.

પૂર્વસૂત્રોદિતપૂર્વપક્ષસિદ્ધાંતોઽયમ્ । વ્યવહારેણ નિમિત્તમાત્રત્વાજ્ઞીવભાવસ્ય કર્મ
કર્તૃ, કર્મણોઽપિ જીવભાવઃ કર્તા; નિશ્ચયેન તુ ન જીવભાવાનાં કર્મ કર્તૃ, ન કર્મણો
જીવભાવઃ । ન ચ તે કર્તારમંતરેણ સંભૂયેતે; યતો નિશ્ચયેન જીવપરિણામાનાં જીવઃ
કર્તા, કર્મપરિણામાનાં કર્મ કર્તૃ इति ॥ ૬૦ ॥

કુર્વં સગં સહાવં અત્તા કત્તા સગસ્સ માવસ્સ ।

ળ હિ પોગલકમ્માણં હિદિ જિણવયણં મુણેયવં ॥ ૬૧ ॥

કુર્વન્ સ્વકં સ્વમાવં આત્મા કર્તા સ્વકસ્ય માવસ્ય ।

ન હિ પુદ્ગલકર્મણામિતિ જિનવચનં જ્ઞાતવ્યમ્ ॥ ૬૧ ॥

અને [કર્મ ભાવકારણં મઘતિ] કર્મતુ' એવલાવ નિમિત્ત છે, [ન તુ તેષાં જલુ કર્તા]
પરંતુ ખરેખર એકબીજાનાં કર્તા નથી; [ન તુ કર્તારમ્ વિના મૂતાઃ] કર્તા વિના
થાય છે એમ પણ નથી.

ટીકા:—આ, પૂર્વ સૂત્રમાં (પદ્મ મી ગાથામાં) કહેલા પૂર્વપક્ષના સમા-
ધાનરૂપ સિદ્ધાંત છે.

વ્યવહારથી નિમિત્તમાત્રપણાને લીધે એવલાવતુ' કર્મ કર્તા છે (—ઓદયિકાદિ
એવલાવતુ' કર્તા દ્રવ્યકર્મ છે), કર્મના પણ એવલાવ કર્તા છે; નિશ્ચયથી તો એવ-
લાવોતુ' નથી કર્મ કર્તા, કર્મના નથી એવલાવ કર્તા. તેઓ (એવલાવ અને દ્રવ્યકર્મ)
કર્તા વિના થાય છે એમ પણ નથી; કારણ કે નિશ્ચયથી એવપરિણામોનો એવ કર્તા છે
અને કર્મપરિણામોતુ' કર્મ (—પુદ્ગલ) કર્તા છે. ૬૦.

ગાથા ૬૧

અ-વચાર્થ:—[સ્વકં સ્વમાવં] પોતાના સ્વલાવને [કુર્વન્] કરતો
[આત્મા] આત્મા [હિ] ખરેખર [સ્વકસ્ય માવસ્ય] પોતાના ભાવનો [કર્તા]

* જો કે શુદ્ધનિશ્ચયથી કેવળતાનાદિ શુદ્ધભાવો 'સ્વભાવો' કહેવાય છે તોપણ અશુદ્ધનિશ્ચયથી રાગાદિક
પણ 'સ્વભાવો' કહેવાય છે.

નિજ ભાવ કરતો આત્મા કર્તા ખરે નિજ ભાવનો,
કર્તા ન પુદ્ગલકર્મનો;—ઉપદેશ જિનનો બાણવો. ૬૧.

નિશ્ચયેન જીવસ્ય સ્વભાવાનાં કર્તૃત્વં પુદ્ગલકર્મણામકર્તૃત્વં ચાગમેનોપદર્શિતમત્ર
ઇતિ ॥ ૬૧ ॥

કમ્મં પિ સગં કુવ્વદિ સેણ સહાવેણ સમ્મમપ્પાણં ।

જીવો વિ ય તારિસઓ કમ્મસહાવેણ ભાવેણ ॥ ૬૨ ॥

કર્માપિ સ્વકં કરોતિ સ્વેન સ્વભાવેન સમ્યગાત્માનમ્ ।

જીવોઽપિ ચ તાદશકઃ કર્મસ્વભાવેન ભાવેન ॥ ૬૨ ॥

અત્ર નિશ્ચયનયેનાભિકારકત્વાત્કર્મણો જીવસ્ય ચ સ્વયં સ્વરૂપકર્તૃત્વમુક્તમ્ ।
કર્મં સ્વલુ કર્મત્વમવર્તમાનપુદ્ગલસ્કંધરૂપેણ કર્તૃતામનુવિધ્રાણં, કર્મત્વગમનશક્તિરૂપેણ
કરણતામાત્મસાત્કુર્વત્, પ્રાપ્યકર્મત્વપરિણામરૂપેણ કર્મતાં કલપત્, પૂર્વભાવરૂપપાયેઽપિ

કર્તા છે, [ન પુદ્ગલકર્મણામ્] પુદ્ગલકર્મણો નહિ; [ઇતિ] આમ [જિનવચનં].
જિનવચન [જ્ઞાતવ્યમ્] બાબતું.

ટીકા:—નિશ્ચયથી જીવને પોતાના ભાવોનું કર્તાપિણું છે અને પુદ્ગલકર્મણોનું
અકર્તાપિણું છે એમ અહીં આગમ વડે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ૬૧.

ગાથા ૬૨

અન્યથાર્થ:—[કર્મં અપિ] કર્મ પણ [સ્વેન સ્વભાવેન] પોતાના સ્વભાવથી
[સ્વકં કરોતિ] પોતાને કરે છે [ચ] અને [તાદશકઃ જીવઃ અપિ] તેઓ જીવ પણ
[કર્મસ્વભાવેન ભાવેન] કર્મસ્વભાવ ભાવથી (—ઓદયિકાદિ ભાવથી) [સમ્યક્
આત્માનમ્] બરાબર પોતાને કરે છે.

ટીકા:—નિશ્ચયનયે અલિપ્ત કારકો હોવાથી કર્મ અને જીવ સ્વયં સ્વરૂપનો
(—પોતપોતાના રૂપના) કર્તા છે એમ અહીં કહ્યું છે.

કર્મ બરેબર (૧) કર્મપણે પ્રવર્તતા પુદ્ગલસ્કંધરૂપે કર્તાપિણાને કરતું,
(૨) કર્મપણું પામવાની શક્તિરૂપે કરણપણાને અંગીકૃત કરતું, (૩) પ્રાપ્ય એવા

રે! કર્મ આપસ્વભાવથી નિજ કર્મપર્યાયને કરે,

આત્માય કર્મસ્વભાવરૂપ નિજ ભાવથી નિજને કરે. ૬૨.

ધ્રુવત્વાલંબનાદુપાત્તાપાદાનત્વમ્, ઉપજાયમાનપરિણામરૂપકર્મણાશ્રીયમાણત્વાદુપોઢ-
સંપ્રદાનત્વમ્, આધીયમાનપરિણામાધારત્વાદ્દૃઢીતાધિકરણત્વં, સ્વયમેવ પદ્ધત્કારકી-
રૂપેણ વ્યવૃત્તિષ્ટમાનં ન કારકાંતરમપેક્ષતે । एवं जीवोऽपि भावपर्यायेण प्रवर्तमाना-
त्मद्रव्यरूपेण कर्तृतामनुविभ्राणो, भावपर्यायगमनशक्तिरूपेण करणतामात्मसात्कुर्वन्,
प्राप्यभावपर्यायरूपेण कर्मतां कलयन्, पूर्वभावपर्यायव्यपारयेऽपि ध्रुवत્वालंબनादुપાત્તા-
પાદાનત્વમ્, ઉપજાયમાનભાવપર્યાયરૂપકર્મણાશ્રીયમાણત્વાદુપોઢસંપ્રદાનત્વઃ, આધીય-
માનભાવપર્યાયાધારત્વાદ્દૃઢીતાધિકરણત્વઃ, સ્વયમેવ પદ્ધત્કારકીરૂપેણ વ્યવૃત્તિષ્ટમાનો
ન કારકાંતરમપેક્ષતે । अतः कर्मणः कर्तुर्नास्ति जीवः कर्ता, जीवस्य कर्तुर्नास्ति कर्म
कर्तृ निश्चयेनेति ॥ ६२ ॥

કર્મત્વપરિણામરૂપે કર્મપણાને અનુભવતું, (૪) પૂર્વ ભાવનો નાશ થવા છતાં ધ્રુવપણાને
અવલંબતું હોવાથી જેણે અપાદાનપણાને પ્રાપ્ત કર્યું છે એવું, (૫) ઊપજતા પરિ-
ણામરૂપ કર્મ વડે સમાશ્રિત થતું હોવાથી (અર્થાત્ ઊપજતા પરિણામરૂપ કાર્ય પોતાને
દેવામાં આવતું હોવાથી) સંપ્રદાનપણાને પામેલું અને (૬) ધારી રાખવામાં આવતા
પરિણામનો આધાર હોવાથી જેણે અધિકરણપણાને બ્રહ્મું છે એવું—સ્વયમેવ પદ્ધત્કારકરૂપે
વર્તતું થકું અન્ય કારકની અપેક્ષા રાખતું નથી.

એ પ્રભાણે જીવ પણ (૧) ભાવપર્યાયે પ્રવર્તતા આત્મદ્રવ્યરૂપે કર્તાપણાને
ધરતો, (૨) ભાવપર્યાયે પામવાની શક્તિરૂપે કરણપણાને અંગીકૃત કરતો, (૩) પ્રાપ્ય
એવા ભાવપર્યાયરૂપે કર્મપણાને અનુભવતો, (૪) પૂર્વ ભાવપર્યાયનો નાશ થવા છતાં
ધ્રુવપણાને અવલંબતો હોવાથી જેણે અપાદાનપણાને પ્રાપ્ત કર્યું છે એવો,
(૫) ઊપજતા ભાવપર્યાયરૂપ કર્મ વડે સમાશ્રિત થતો હોવાથી (અર્થાત્ ઊપજતા
ભાવપર્યાયરૂપ કાર્ય પોતાને દેવામાં આવતું હોવાથી) સંપ્રદાનપણાને પામેલો અને
(૬) ધારી રાખવામાં આવતા ભાવપર્યાયનો આધાર હોવાથી જેણે અધિકરણપણાને
બ્રહ્મું છે એવો—સ્વયમેવ પદ્ધત્કારકરૂપે વર્તતો થકો અન્ય કારકની અપેક્ષા રાખતો નથી.

માટે નિશ્ચયથી કર્મરૂપ કર્તાને જીવ કર્તા નથી અને જીવરૂપ કર્તાને કર્મ કર્તા
નથી. (જ્યાં કર્મ કર્તા છે ત્યાં જીવ કર્તા નથી અને જ્યાં જીવ કર્તા છે ત્યાં કર્મ
કર્તા નથી.)

ભાવાર્થઃ—(૧) પુદ્ગલ સ્વતંત્રપણે દ્રવ્યકર્મને કરતું હોવાથી પુદ્ગલ
પોતે જ કર્તા છે; (૨) પોતે દ્રવ્યકર્મરૂપે પશ્ચિમભાગી શક્તિવાળું હોવાથી પુદ્ગલ

કમ્મં કમ્મં કુલ્લદિ જદિ સો અપ્પા કરેદિ અપ્પાણં ।

કિંચ તસ્સ ફલં મુંજદિ અપ્પા કમ્મં ચ દેદિ ફલં ॥ ૬૩ ॥

પોતે જ કરણ છે; (૩) દ્રવ્યકર્મને પ્રાપ્ત કરતું—પહોંચતું હોવાથી દ્રવ્યકર્મ કર્મ છે, અથવા દ્રવ્યકર્મથી પોતે અલિપ્ત હોવાથી પુણ્ય પોતે જ કર્મ (કાર્ય) છે; (૪) પોતાનામાંથી પૂર્વ પરિણામનો વ્યય કરીને દ્રવ્યકર્મરૂપ પરિણામ કરતું હોવાથી અને પુણ્યલક્ષણે મુલ્ય રહેતું હોવાથી પુણ્ય પોતે જ અપાદાન છે; (૫) પોતાને દ્રવ્યકર્મરૂપ પરિણામ હેતુ હોવાથી પુણ્ય પોતે જ સંપ્રદાન છે; (૬) પોતાનામાં અર્થાત્ પોતાના આધારે દ્રવ્યકર્મ કરતું હોવાથી પુણ્ય પોતે જ અધિકરણ છે.

એ જ પ્રમાણે (૧) જીવ સ્વતંત્રપણે જીવભાવને કરતો હોવાથી જીવ પોતે જ કર્તા છે; (૨) પોતે જીવભાવરૂપે પરિણમવાની શક્તિવાળો હોવાથી જીવ પોતે જ કરણ છે; (૩) જીવભાવને પ્રાપ્ત કરતો—પહોંચતો હોવાથી જીવભાવ કર્મ છે, અથવા જીવભાવથી પોતે અલિપ્ત હોવાથી જીવ પોતે જ કર્મ છે; (૪) પોતાનામાંથી પૂર્વ ભાવનો વ્યય કરીને (નવીન) જીવભાવ કરતો હોવાથી અને જીવદ્રવ્યરૂપે મુલ્ય રહેતો હોવાથી જીવ પોતે જ અપાદાન છે; (૫) પોતાને જીવભાવ હેતો હોવાથી જીવ પોતે જ સંપ્રદાન છે; (૬) પોતાનામાં અર્થાત્ પોતાના આધારે જીવભાવ કરતો હોવાથી જીવ પોતે જ અધિકરણ છે.

આ રીતે, પુણ્યલક્ષણી કર્મોદ્યાદિરૂપે કે કર્મવ્યાદિરૂપે પરિણમવાની ક્રિયાને વિષે ખરેખર પુણ્ય જ સ્વયમેવ છ કારકરૂપે વર્તતું હોવાથી તેને અન્ય કારકોની અપેક્ષા નથી તથા જીવની ઔદયિકાદિ ભાવરૂપે પરિણમવાની ક્રિયાને વિષે ખરેખર જીવ જ સ્વયમેવ છ કારકરૂપે વર્તતો હોવાથી તેને અન્ય કારકોની અપેક્ષા નથી. પુણ્યલક્ષણી અને જીવની ઉપરોક્ત ક્રિયાઓ એક જ કાળે વર્તતી હોવા છતાં પણ પૌર્ણલિક ક્રિયાને વિષે વર્તતાં પુણ્યલક્ષણાં છ કારકો જીવકારકોથી તદ્દન લિપ્ત અને નિરપેક્ષ છે તથા જીવભાવરૂપ ક્રિયાને વિષે વર્તતાં જીવનાં છ કારકો પુણ્યલક્ષણકારકોથી તદ્દન લિપ્ત અને નિરપેક્ષ છે. ખરેખર કોઈ દ્રવ્યનાં કારકોને કોઈ અન્ય દ્રવ્યનાં કારકોની અપેક્ષા હોતી નથી. ૬૨.

જો કર્મ કર્મ કરે અને આત્મા કરે ખસ આત્મને,
ક્યમ કર્મ ફળ દે જીવને? ક્યમ જીવ તે ફળ ભોગવે? ૬૩.

કર્મ કર્મ કરોતિ-યદિ સ આત્મા કરોત્યાત્માનમ્ ।

કયં તસ્ય ફલં મુદ્ધકે આત્મા કર્મ ચ દદાતિ ફલમ્ ॥ ૬૩ ॥

કર્મજીવયોરન્યોન્યાકર્તૃત્વેજ્યદત્તફલાન્યોપમોગલક્ષણદૂષણપુરઃસરઃ પૂર્વપક્ષો-
જ્યમ્ ॥ ૬૩ ॥

અય સિદ્ધાંતસૂત્રાણિ—

*ઓગાદગાદણિચિદો પોગલકાયેહિં સબ્વદો લોગો ।

સુહમેહિં વાદરેહિં ય ણંતાણંતેહિં વિવિધેહિં ॥ ૬૪ ॥

ગાથા ૬૩

અન્યવાચ્યઃ—[યદિ] જો [કર્મ] કર્મ [કર્મ કરોતિ] કર્મને કરે અને
[સઃ આત્મા] આત્મા [આત્માનમ્ કરોતિ] આત્માને કરે તો [કર્મ] કર્મ [ફલમ્
કયં દદાતિ] આત્માને ફળ દેખ આપે [ચ] અને [આત્મા] આત્મા [તસ્ય ફલં
મુદ્ધકે] તેવું ફળ દેખ લોગવે ?

ટીકાઃ—જો કર્મ અને જીવને અન્યોન્ય અકર્તાપણું હોય, તો ‘અન્યે દીધેલું’
ફળ અન્ય લોગવે’ એવો પ્રસંગ આવે;—આવેા હોય બતાવીને અહીં પૂર્વપક્ષ રજૂ
કરવામાં આવ્યો છે.

ભાવાર્થઃ—શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે (પૌદ્ગલિક) કર્મ જીવને ફળ આપે છે
અને જીવ (પૌદ્ગલિક) કર્મનું ફળ લોગવે છે. હવે જો જીવ કર્મને કરતો જ ન હોય
તો જીવથી નહિ કરાયેલું કર્મ જીવને ફળ દેખ આપે અને જીવ પોતાથી નહિ કરાયેલા
કર્મના ફળને કેમ લોગવે ? જીવથી નહિ કરાયેલું કર્મ જીવને ફળ આપે અને જીવ
તે ફળ લોગવે એ કોઈ રીતે ન્યાયયુક્ત નથી. આ રીતે, ‘કર્મ કર્મને જ કરે છે અને
આત્મા આત્માને જ કરે છે’ એ વાતમાં પૂર્વેક્ષિત હોય આવતો હોવાથી એ વાત
ઘટતી નથી—એમ અહીં પૂર્વપક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. ૬૩.

હવે સિદ્ધાંતસૂત્રો છે (અર્થાત્ હવે ૬૩-મી ગાથામાં કહેલા પૂર્વપક્ષના
નિરાકરણપૂર્વક સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરનારી ગાથાઓ કહેવામાં આવે છે).

* આ ગાથાને મળતી ગાથા શ્રી પ્રવચનસારમાં ૧૧૮ મી છે.

અવગાઠ ગાઠ ભરેલ છે સર્વત્ર પુદ્ગલકાયથી

આ લોક બાહર-સૂક્ષ્મથી, વિધવિધ અનંતાનંતથી. ૬૪.

અવગાદગાદનિચિત્તઃ પુદ્ગલાયૈઃ સર્વતો લોકઃ ।

સૂક્ષ્મૈર્વાદરૈશ્ચાનંતાનંતૈર્વિવિધૈઃ ॥ ૬૪ ॥

કર્મયોગ્યપુદ્ગલા અજ્ઞનચૂર્ણપૂર્ણસમુદ્રકન્યાયેન સર્વલોકન્યાપિત્વાદ્યત્રાત્મા તન્ના-
નાનીતા એવાવતિષ્ઠંત ઇત્યત્રૌક્તમ્ ॥ ૬૪ ॥

અત્તા કુણદિ સમાવં તત્ય ગદા પોગ્ગલા સમાવેહિ ।

ગચ્છંતિ કમ્મમાવં અણ્ણોણ્ણાગાહમવગાદા ॥ ૬૫ ॥

આત્મા કરોતિ સ્વમાવં તત્ર ગતાઃ પુદ્ગલાઃ સ્વમાયૈઃ ।

ગચ્છન્તિ કર્મમાવમન્યોન્યાવગાહાવગાદાઃ ॥ ૬૫ ॥

ગાથા ૬૪

અન્યથાર્થઃ—[લોકઃ] લોક [સર્વતઃ] સર્વતઃ [વિવિધૈઃ] વિવિધ
પ્રકારના, [અનંતાનંતૈઃ] અનંતાનંત [સૂક્ષ્મૈઃ વાદરૈઃ ચ] સૂક્ષ્મ તેમ જ બાહ્ય
[પુદ્ગલાયૈઃ] પુદ્ગલકણો (પુદ્ગલસ્કંધો) ૫૩ [અવગાદગાદનિચિત્તઃ] (વિશિષ્ટ
રીતે) અવગાહાદિનિ ગાહ ભરેલો છે.

ટીકાઃ—અહીં એમ કહ્યું છે કે—કર્મચાચ પુદ્ગલો (કાર્મણ્યવર્ણાદ્ય
પુદ્ગલસ્કંધો) અજ્ઞનચૂર્ણથી (આજ્ઞણના ઝીણા ભૂકાથી) ભરેલી કાબડીના ન્યાયે
આખા લોકમાં વ્યાપેલાં છે; તેથી જ્યાં આત્મા છે ત્યાં, વિના-સાધ્યે જ (ક્યાંયથી
લાવવામાં આવ્યા વિના જ), તેઓ ગહેલાં છે. ૬૪.

ગાથા ૬૫

અન્યથાર્થઃ—[આત્મા] આત્મા [સ્વમાવં] (મોહરાગદ્વેષદ્ય) પોતાના
ભાવને [કરોતિ] કરે છે; [તત્ર ગતાઃ પુદ્ગલા] (ત્યારે) ત્યાં રહેલાં પુદ્ગલો
[સ્વમાયૈઃ] પોતાના ભાવોથી [અન્યોન્યાવગાહાવગાદાઃ] જીવને વિષે (વિશિષ્ટ
પ્રકારે) અન્યોન્ય-અવગાહરૂપે પ્રવેશ્યાં થકાં [કર્મમાવમ્ ગચ્છન્તિ] કર્મભાવને પામે છે.

આત્મા કરે નિજ ભાવ જ્યાં, ત્યાં પુદ્ગલો નિજ ભાવથી

કર્મત્વરૂપે પરિણમે અન્યોન્ય-અવગાહિત થઈ. ૬૫.

યયા પુદ્ગલદ્રવ્યાણાં વહુમકારૈઃ સ્કંધનિર્વૃત્તિઃ ।

અકૃતા પરેદૃષ્ટા તથા કર્મણાં વિજાનીદિ ॥ ૬૬ ॥

અનન્યકૃતત્વં કર્મણાં ધૈચિત્ર્યસ્યાત્રોક્તમ્ । યયા હિ સ્વયોગ્યચંદ્રાર્કમમોપલંભે
સંધ્યાઞ્ચેદ્રવાપરિવેપમમૃતિર્મિર્વહુભિઃ પ્રકારૈઃ પુદ્ગલસ્કંધવિકલ્પાઃ કર્તૃતરનિરપેક્ષા
પ્રવોત્પદ્યંતે, તથા સ્વયોગ્યજીવપરિણામોપલંભે જ્ઞાનાવરણમમૃતિર્મિર્વહુભિઃ પ્રકારૈઃ
કર્માણ્યપિ કર્તૃતરનિરપેક્ષાણ્યેવોત્પદ્યંતે इति ॥ ૬૬ ॥

જીવા પુગલકાયા અણોણાગાદગહણપલ્લિવદ્ધા ।

કાલે વિજુજ્જમાણા સુહદુક્ષ્વં દિતિ ભુંજંતિ ॥ ૬૭ ॥

ગાથા ૬૬

અન્વયાર્થઃ—[યયા] જ્ઞેમ [પુદ્ગલદ્રવ્યાણાં] પુદ્ગલદ્રવ્યોની [વહુમકારૈઃ]
બહુ પ્રકારે [સ્કંધનિર્વૃત્તિઃ] સ્કંધસ્થના [પરેઃ અકૃતા] પરથી કરાયા વિના [દૃષ્ટા]
થતી જ્ઞેવામાં આવે છે, [તથા] તેમ [કર્મણાં] કર્મોની બહુ પ્રકારતા [વિજાનીદિ]
પરથી અકૃત બનેલો.

ટીકાઃ—કર્મોની વિચિત્રતા (બહુ પ્રકારતા) અન્ય વડે કરવામાં આવતી
નથી એમ અહીં કહ્યું છે.

જ્ઞેમ ધોતાને ધોખ્ય ચંદ્ર-સૂર્યના પ્રકારાની ઉપલબ્ધિ હોતાં, સંધ્યા-વાદળાં-
ઇદ્રધતુપ-પ્રભાતમંડળ ઇત્યાદિ ઘણા પ્રકારે પુદ્ગલસ્કંધભેદો અન્ય કર્તાની અપેક્ષા
વિના જ ઉપજે છે, તેમ ધોતાને ધોખ્ય જીવ-પરિણામની ઉપલબ્ધિ હોતાં, જ્ઞાના-
વરણાદિ ઘણા પ્રકારે કર્મો પણ અન્ય કર્તાની અપેક્ષા વિના જ ઉપજે છે.

સાવાર્થઃ—કર્મોની વિવિધ પ્રકૃતિ-પ્રદેશ-સ્થિતિ-અનુભ્વાગરૂપ વિચિત્રતા
પણ જીવકૃત નથી, પુદ્ગલકૃત જ છે. ૬૬.

જીવ-પુદ્ગલો અન્યોન્યમાં અવગાહ ગ્રહીને બદ્ધ છે;

કાળે વિયોગ લાહે તદા સુખદુઃખ આપે-ભોગવે. ૬૭.

જીવાઃ પુદ્ગલકાયાઃ અન્યોન્યાવગાદગ્રહણમેતિવદ્ધાઃ ।

કાલે વિયુજ્યમાનાઃ સુસદુઃખં દદતિ મુજ્જન્તિ ॥ ૬૭ ॥

નિશ્ચયેન જીવકર્મણોથૈકકર્તૃત્વેઽપિ વ્યવહારેણ કર્મદત્તફલોપલંબો જીવસ્ય ન વિરુદ્ધત્ત્વમિત્યુક્તમ્ । જીવા હિ મોહરાગદ્વેપક્લિગ્ધત્વાત્પુદ્ગલસ્કંધાશ્ચ સ્વભાવક્લિગ્ધ-
ત્વાદ્વંધાવસ્થાયાં પરમાણુદ્વંદ્વાનીવાન્યોન્યાવગાદગ્રહણમેતિવદ્ધત્વેનાશતિષ્ઠંતે । યદા
તુ તે પરસ્પરં વિયુજ્યંતે, તદોદિતમચ્યમાના નિશ્ચયેન સુસદુઃખરૂપાત્મપરિણામાનાં
વ્યવહારેણોપાનિષ્ટવિપયાણાં નિમિત્તમાત્રત્વાત્પુદ્ગલકાયાઃ સુસદુઃખરૂપં ફલં

ગાથા ૬૭

અન્યથાથઃ—[જીવાઃ પુદ્ગલકાયાઃ] જીવો અને પુદ્ગલકાયા [અન્યોન્યાવગાદ-
ગ્રહણમેતિવદ્ધાઃ] (વિશિષ્ટ પ્રકારે) અન્યોન્ય અવગાહને મહત્ત્વ વડે (પરસ્પર) બદલે છે;
[કાલે વિયુજ્યમાનાઃ] કાળે છૂટા પડતાં [સુસદુઃખં દદતિ મુજ્જન્તિ] સુખદુઃખ આપે
છે અને ભોગવે છે (અર્થાત્ પુદ્ગલકાયા સુખદુઃખ આપે છે અને જીવો ભોગવે છે).

ટીકાઃ—નિશ્ચયથી જીવ અને કર્મને એકત્વ (નિજ નિજ રૂપરૂં જ) કર્તાપણું હોવા છતાં, વ્યવહારથી જીવને કર્મ દીધેલા ફળનો ભોગવટો વિશેષ પામતો નથી (અર્થાત્ ‘કર્મ’ જીવને ફળ આપે છે અને જીવ તેને ભોગવે છે’ એ વાત, પણ વ્યવહારથી ઘટે છે) એમ અહીં કહ્યું છે.

જીવો મોહરાગદ્વેષ વડે સ્થિત્ય હોવાને લીધે અને પુદ્ગલકાયા સ્વભાવથી સ્થિત્ય હોવાને લીધે, (તેઓ) બંધ-અવસ્થામાં—*પરમાણુદ્વંદ્વોની માફક—(વિશિષ્ટ પ્રકારે) અન્યોન્ય-અવગાહના મહત્ત્વ વડે બદલણે રહે છે. બ્યારે તેઓ પરસ્પર છૂટા પડે છે ત્યારે (નીચે પ્રમાણે પુદ્ગલકાયા ફળ આપે છે અને જીવો તેને ભોગવે છે)—
ઉદય પામીને ખરી જતા પુદ્ગલકાયા સુખદુઃખરૂપ આત્મપરિણામોના નિમિત્તમાત્ર

* પરમાણુદ્વંદ્વ = બે પરમાણુઓનું એકરૂં; બે પરમાણુઓનો બનેલો >કથ, દ્વિ-આણુ >કથ

મયચ્છન્તિ । જીવાશ્ચ નિશ્ચયેન નિમિત્તમાત્રભૂતદ્રવ્યકર્મનિર્વર્તિતસુતલદુઃસ્વરૂપાત્મપરિ-
ણામાનાં વ્યવહારેણ દ્રવ્યકર્મોદપાપાદિતેષ્ટાનિષ્ટવિષયાણાં ભોક્તૃત્વાત્તયાવિયં ફલં

હોવાની અપેક્ષાએ 'નિશ્ચયથી', અને ઇષ્ટાનિષ્ટ વિષયોનાં નિમિત્તમાત્ર હોવાની અપેક્ષાએ 'વ્યવહારથી', સુખદુઃખરૂપ ફળ આપે છે; તથા જ્યો નિમિત્તમાત્રભૂત દ્રવ્યકર્મથી નિષ્પન્ન થતા સુખદુઃખરૂપ આત્મપરિણામોના લોક્તા હોવાની અપેક્ષાએ નિશ્ચયથી, અને (નિમિત્તમાત્રભૂત) દ્રવ્યકર્મના ઉદયથી સંપાદિત ઇષ્ટાનિષ્ટ વિષયોના લોક્તા હોવાની અપેક્ષાએ વ્યવહારથી, તે પ્રકારનું (સુખદુઃખરૂપ) ફળ ભોગવે છે (અર્થાત્ નિશ્ચયથી સુખદુઃખપરિણામરૂપ અને વ્યવહારથી ઇષ્ટાનિષ્ટ વિષયરૂપ ફળ ભોગવે છે).

* (૧) સુખદુઃખપરિણામોમાં તથા (૨) ઇષ્ટાનિષ્ટ વિષયોના સંયોગમાં શુભાશુભ કર્મો નિમિત્તસ્તુ હોય છે, તેથી તે કર્મોને તેમના નિમિત્તમાત્રપણાની અપેક્ષાએ જ "(૧) સુખદુઃખપરિણામરૂપ (ફળ) તથા (૨) ઇષ્ટાનિષ્ટ વિષયરૂપ ફળ 'દેનારાં'" (ઉપચારથી) કહી શકાય છે. હવે, (૧) સુખદુઃખપરિણામ તો જીવના મોતના જ પર્યાયરૂપ હોવાથી જ સુખદુઃખપરિણામને તો 'નિશ્ચયથી' ભોગવે છે, અને તેથી સુખદુઃખપરિણામમાં નિમિત્તભૂત વર્તતાં શુભાશુભ કર્મો વિષે પણ (-જેમને "સુખદુઃખપરિણામરૂપ ફળ દેનારાં" કહ્યાં હતાં તેમના વિષે પણ) તે અપેક્ષાએ એમ કહી શકાય છે કે "તેઓ જીવને 'નિશ્ચયથી' સુખદુઃખપરિણામરૂપ ફળ દે છે;" તથા (૨) ઇષ્ટાનિષ્ટ વિષયો તો જીવથી તદ્દન ભિન્ન હોવાથી જ ઇષ્ટાનિષ્ટ વિષયોને તો 'વ્યવહારથી' ભોગવે છે, અને તેથી ઇષ્ટાનિષ્ટ વિષયોમાં નિમિત્તસ્તુ વર્તતાં શુભાશુભ કર્મો વિષે પણ (-જેમને "ઇષ્ટાનિષ્ટ વિષયરૂપ ફળ દેનારાં" કહ્યાં હતાં તેમના વિષે પણ) તે અપેક્ષાએ એમ કહી શકાય છે કે "તેઓ જીવને 'વ્યવહારથી' ઇષ્ટાનિષ્ટ વિષયરૂપ ફળ દે છે."

અહીં (ટીકાના બીજા ફકરામાં) જે 'નિશ્ચય' અને 'વ્યવહાર' એવા બે ભંગ પાડ્યા છે તે માત્ર એટલો બેદ સ્વયંવા માટે જ પાડ્યા છે કે "કર્મનિમિત્તક સુખદુઃખપરિણામો જીવમાં થાય છે અને કર્મનિમિત્તક ઇષ્ટાનિષ્ટ વિષયો જીવથી તદ્દન ભિન્ન છે." પરંતુ અહીં કહેલા નિશ્ચયરૂપ ભંગથી એમ ન સમજવું કે 'પૌરુષલિક કર્મ જીવને ખરેખર ફળ આપે છે અને જીવ ખરેખર કર્મો દીધેલા ફળને ભોગવે છે.'

પરમાર્થે કોઈ દ્રવ્ય કોઈ અન્ય દ્રવ્યને ફળ આપી શકતું નથી અને કોઈ દ્રવ્ય કોઈ અન્ય દ્રવ્ય પાસેથી ફળ મેળવીને ભોગવી શકતું નથી. જે પરમાર્થે કોઈ દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યને ફળ આપે અને તે અન્ય દ્રવ્ય તેને ભોગવે તો બંને દ્રવ્યો એક થઈ જાય. અહીં એ બાબતમાં રાખવું ખાસ આવશ્યક છે કે ટીકાના પહેલા ફકરામાં આખી ગાથાના કથનનો સાર કહેતાં શ્રી ટીકાકાર આચાર્યદેવે પોતે જ, જીવને કર્મો દીધેલા ફળનો ભોગવેલા વ્યવહારથી જ કલ્પો છે, નિશ્ચયથી નહિ.

† સુખદુઃખના બે અર્થો થાય છે: (૧) સુખદુઃખપરિણામો, અને (૨) ઇષ્ટાનિષ્ટ વિષયો. જ્યાં 'નિશ્ચયથી' કહ્યું છે ત્યાં 'સુખદુઃખપરિણામો' એવો અર્થ સમજવો અને જ્યાં 'વ્યવહારથી' કહ્યું છે ત્યાં 'ઇષ્ટાનિષ્ટ વિષયો' એવો અર્થ સમજવો.

મુજ્જન્તે ઇતિ । एतेन जीवस्य भोक्तृत्वगुणोऽपि व्याख्यातः ॥ ६७ ॥

તમ્હા કમ્મં કત્તા માવેણ હિ સંજુદોઘ જીવસ્સ ।

મોક્તા હુ હવદિ જીવો ચેદગમાવેણ કમ્મફલં ॥ ૬૮ ॥

તસ્માત્કર્મ કર્તૃ માવેન હિ સંયુતમથ જીવસ્ય ।

મોક્તા તુ ભવતિ જીવથેતકમાવેન કર્મફલમ્ ॥ ૬૮ ॥

કર્તૃત્વભોક્તૃત્વન્યાયોપસંહારોઽયમ્ । તત્ એતત્ સ્થિતં નિશ્ચયેનાત્મનઃ કર્મ કર્તૃ, વ્યવહારેણ જીવમાવસ્ય; જીવોઽપિ નિશ્ચયેનાત્મમાવસ્ય કર્તા, વ્યવહારેણ કર્મણ ઇતિ । યથાગ્રોભયનયામ્યાં કર્મ કર્તૃ, તથૈકેનાપિ નયેન ન ભોક્તૃ । કુતઃ ? ચૈતન્ય-

આથી (આ કથનથી) જીવના ભોક્તૃત્વગુણનું પણ વ્યાખ્યાન થયું. ૬૭.

ગાથા ૬૮

અન્યથાર્થઃ—[તસ્માત્] તેથી [અથ જીવસ્ય માવેન હિ સંયુતમ્] જીવના ભાવથી સંયુક્ત એવું [કર્મ] કર્મ (દ્રવ્યકર્મ) [કર્તૃ] કર્તા છે (નિશ્ચયથી પાતાવું કર્તા અને વ્યવહારથી જીવભાવવું કર્તા; પરંતુ તે ભોક્તા નથી). [મોક્તા તુ] ભોક્તા તો [જીવઃ ભવતિ] (માત્ર) જીવ છે [ચેતકમાવેન] ચેતકભાવને લીધે [કર્મફલમ્] કર્મફળનો.

ટીકા:—આ, કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વની વ્યાખ્યાનો ઉપસંહાર છે.

તેથી (પૂર્વોક્ત કથનથી) એમ નક્કી થયું કે—કર્મ નિશ્ચયથી પાતાવું કર્તા છે, વ્યવહારથી જીવભાવવું કર્તા છે; જીવ પણ નિશ્ચયથી પાતાના ભાવનો કર્તા છે, વ્યવહારથી કર્મનો કર્તા છે.

જેમ અહીં બને નયોથી કર્મ કર્તા છે, તેમ એક પણ નયથી તે ભોક્તા નથી. શા કારણે? કારણ કે તેને ચૈતન્યપૂર્વક અનુભૂતિનો સદ્ભાવ નથી. તેથી

* જે અનુભૂતિ ચૈતન્યપૂર્વક હોય તેને જ અહીં ભોક્તૃત્વ કહેવ છે, તે સિવાયની અનુભૂતિને નહિ.

તેથી કરમ, જીવભાવથી સંયુક્ત, કર્તા જાણવું;
ભોક્તાપણું તો જીવને ચેતકપણે તત્કળ તણું. ૬૮.

પૂર્વકાનુભૂતિમદ્વાભાવાત્ । તત્તથેતનત્વાત્ કેવલ એવ જીવઃ કર્મફલભૂતાનાં
કથંચિદાત્મનઃ સુખદુઃસ્વપરિણામાનાં કથંચિદિष्टાનિષ્ઠવિપયાણાં ભોક્તા પ્રસિદ્ધ
इति ॥ ૬૮ ॥

एवं कत्ता भोक्ता होजं अप्पा सगेहिं कम्मेहिं ।

हिंइदि पारमपारं संसारं मोहसंछण्णो ॥ ૬૯ ॥

एवं कर्ता भोक्ता भवन्नात्मा स्वकैः कर्मभिः ।

हिंइते पारमपारं संसारं मोहसंछन्नः ॥ ૬૯ ॥

કર્મસંયુક્તત્વમુલ્લેન પ્રભુત્વગુણવ્યાખ્યાનમેતત્ । એવમયમાત્મા પ્રકટિતપ્રભુત્વશક્તિઃ
સ્વકૈઃ કર્મભિર્નિર્ણીતકર્તૃત્વભોક્તૃત્વાધિકારોઽનાદિમોહાવચ્છન્નત્વાદુપજાતવિપરીતાભિ-

ચેતનપણાને લીધે કેવળ એવ જ કર્મકળને—કથચિત્ આત્માના સુખદુઃખપરિણામેના
અને કથચિત્ કૃષ્ણાનિષ્ઠ વિપયોને—ભોક્તા પ્રસિદ્ધ છે. ૬૮.

ગાથા ૬૯

અન્યથાર્થઃ—[एवं] એ રીતે [स्वकैः कर्मभिः] પોતાનાં કર્મોથી [कर्ता
भोक्ता भवन्] કર્તા-ભોક્તા થતો [आत्मा] આત્મા [मोहसंछन्नः] મોહાવચ્છાદિત
વર્તતો થકો [पारम् अपारं संसारं] સાંત અથવા અનંત સંસારમાં [हिंइते]
પરિભ્રમણ કરે છે.

ટીકાઃ—આ, કર્મસંયુક્તપણાની મુખ્યતાથી પ્રભુત્વગુણનું વ્યાખ્યાન છે.

એ રીતે પ્રગટ પ્રભુત્વશક્તિને લીધે જેણે પોતાનાં કર્મો વડે (—નિશ્ચયથી
ભાવકર્મો અને વ્યવહારથી દ્રવ્યકર્મો વડે) કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વનો અધિકાર મહણ
કર્યો છે એવા આ આત્માને, અનાદિ મોહાવચ્છાદિતપણાને લીધે વિપરીત અભિનિવેશ

* અભિનિવેશ = અભિપ્રાય; આગ્રહ.

કર્તા અને ભોક્તા થતો એ રીત નિજ કર્મો વડે

એવ મોહથી આવચ્છન્ન સાંત અનંત સંસારે જામે. ૬૯.

નિવેશઃ પ્રત્યસ્તમિતસમ્યગ્જ્ઞાનઙ્યોતિઃ સાંતમનંતં વા સંસારં પરિભ્રમતીતિ ॥ ૬૯ ॥

ઉવસંતક્ષીણમોહો મગ્ગં જિનમાસિદેણ સમુવગદો ।

પાણાણુમગ્ગચારી ણિવ્વાણપુરં વજદિ ધીરો ॥ ૭૦ ॥

ઉપશાંતક્ષીણમોહો માર્ગે જિનમાપિતેન સમુપગતઃ ।

જ્ઞાનાનુમાર્ગચારી નિર્વાણપુરં વ્રજતિ ધીરઃ ॥ ૭૦ ॥

કર્મવિયુક્તત્વમુલ્લેન પ્રમુત્વગુણવ્યાખ્યાનમેતત્ । અયમેવાત્મા યદિ જિનાજ્ઞયા
માર્ગસુપગમ્યોપશાંતક્ષીણમોહત્વાત્મક્ષીણવિપરીતાધિનિવેશઃ સમુદ્વિભ્રમમ્યગ્જ્ઞાનઙ્યોતિઃ
કર્તૃત્વમોક્તૃત્વાધિકારં પરિસમાપ્ય સમ્યક્પ્રકટિતપ્રમુત્વશક્તિજ્ઞાનસ્વૈવાનુમાર્ગેણ ચરતિ,

ઉપજ્યો હોવાથી સમ્યજ્ઞાનજ્યોતિ અસ્ત ધર્મ ગર્મ છે, તેથી તે સાંત અથવા અનંત
સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે.

(આ પ્રમાણે જીવના કર્મસંહિતપણાની મુખ્યતાપૂર્વક પ્રભુત્વગુણનું
વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું.) ૬૯.

ગાથા ૭૦

અ-વચાર્થઃ—[જિનમાપિતેન માર્ગે સમુપગતઃ] જે (પુરુષ) જિનવચનથી
માર્ગને પામીને [ઉપશાંતક્ષીણમોહઃ] ઉપશાંતક્ષીણમોહ થયો થકો (અર્થાત્
દર્શનમોહનો જેને ઉપશમ, ક્ષય અથવા ક્ષયોપશમ થયો છે એવો થયો થકો)
[જ્ઞાનાનુમાર્ગચારી] જ્ઞાનાનુમાર્ગે ચરે છે (જ્ઞાનને અનુસરનારા માર્ગે પ્રવર્તે છે),
[ધીરઃ] તે ધીર પુરુષ [નિર્વાણપુરં વ્રજતિ] નિર્વાણપુરને પામે છે.

ટીકાઃ—આ, કર્મવિયુક્તપણાની મુખ્યતાથી પ્રભુત્વગુણનું વ્યાખ્યાન છે.

જ્યારે આ જ આત્મા જિનાજ્ઞા વડે માર્ગને પામીને, ઉપશાંતક્ષીણમોહપણાને
લીધે (દર્શનમોહના ઉપશમ, ક્ષય અથવા ક્ષયોપશમને લીધે) જેને વિપરીત અભિનિવેશ
નષ્ટ થયો હોવાથી સમ્યજ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટી છે એવો થયો થકો, કર્તૃત્વ અને
મોક્તૃત્વના અધિકારને સમાપ્ત કરીને સમ્યક્ષણે પ્રગટ પ્રભુત્વશક્તિવાળો થયો થકો

જિનવચનથી લઈ માર્ગ જે, ઉપશાંતક્ષીણમોહી અને,
જ્ઞાનાનુમાર્ગ વિષે ચરે, તે ધીર શિવપુરને વરે. ૭૦.

તદા વિશુદ્ધાત્મતત્ત્વોપલંભરૂપમપવર્ગનગરં વિગાહત્ત્વમિતિ ॥ ૭૦ ॥

અથ જીવવિકલ્પા ઉચ્યન્તે ।

एको चेव महत्पा सो दुर्वियप्पो तिलक्खणो होदि ।

चतुचंकमणो भणिदो पंचग्गुणप्पधानो य ॥ ७१ ॥

छक्कापक्कमजुत्तो उवत्तो सत्तमङ्गसव्मावो ।

अट्टासओ णवट्ठो जीवो दसट्ठाणगो भणिदो ॥ ७२ ॥

एक एव महात्मा स द्विविकल्पविलक्षणो भवति ।

चतुश्चંक्रमणो भणितः पञ्चाग्रगुणप्रधानश्च ॥ ७१ ॥

पट्कापक्रमयुक्तः उपयुक्तः सप्तमङ्गसद्भावः ।

अष्टાશ્રયો નવાયો જીવો દશસ્થાનગો ભણિતઃ ॥ ૭૨ ॥

જ્ઞાનને જ અતુસરનારા માર્ગે ચરે છે (-પ્રવર્તે છે, પરિણમે છે, આચરણ કરે છે), ત્યારે તે વિશુદ્ધ આત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિરૂપ અપવર્ગનગરને (શોકાપુરને) પામે છે.

(આ પ્રમાણે જીવના કર્મરહિતપણાની મુખ્યતાપૂર્વક પ્રભુત્વગુણનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું.) ૭૦.

હવે જીવના ભેદો કહેવામાં આવે છે.

ગાથા ૭૧-૭૨

અન્યથાર્થઃ—[સઃ મહાત્મા] તે મહાત્મા [યઃ એક જ છે, [દ્વિવિકલ્પઃ] બે ભેદવાળો છે અને [ત્રિલક્ષણઃ ભવતિ] ત્રિલક્ષણ છે; [ચતુશ્ચંક્રમણઃ] વળી તેને ચતુર્વિધ ભ્રમણવાળો [ચ] તથા [પંચાગ્રગુણપ્રધાનઃ] પાંચ મુખ્ય ગુણોથી પ્રધાનતાવાળો [ભણિતઃ] કહ્યો છે. [ઉપયુક્તઃ જીવઃ] ઉપયોગી એવો તે જીવ

એક જ મહાત્મા તે દ્વિભેદ અને ત્રિલક્ષણ ઉક્ત છે, ચતુર્ભ્રમણયુત, પંચાગ્રગુણપ્રધાન જીવ કહેલ છે; ૭૧. ઉપયોગી પદ-અપદ્મસદિત છે, સપ્તમંગીસત્ત્વ છે, જીવ અષ્ટ-આશ્રય, નવ-અરથ, દશસ્થાનગત ભાષેલ છે...૭૨..

સ સ્વલ્પ જીવો મહાત્મા નિત્યચૈતન્યોપયુક્તત્વાદેક 'એવ, જ્ઞાનદર્શન-
ભેદાદ્વિવિકલ્પઃ, કર્મફલકાર્યજ્ઞાનચૈતનાભેદેન લક્ષ્યમાણત્વાત્રિલક્ષણઃ ધ્રૌવ્યોત્પાદ-
વિનાશભેદેન વા, ચત્ત્વરુપ ગતિષુ ચંક્રમણત્વાચ્ચતુશંક્રમણઃ, પશ્ચભિઃ પારિણામિ-
કૌદયિકાદિભિરગ્રણૈઃ પ્રધાનત્વાત્પચ્ચાગ્રગુણપ્રધાનઃ, ચત્ત્વરુપ દિક્ષુર્ધ્વમગ્રથેતિ
ભવાંતરસંક્રમણપદ્ધેનાપક્રમેણ યુક્તત્વાત્પદ્ધાપક્રમયુક્તઃ, અસ્તિનાસ્ત્યાદિભિઃ સત્પદ્ધૈઃ
સદ્ભાવો યસ્યેતિ સપ્તમઃસદ્ભાવઃ, અષ્ટાનાં કર્મણાં ગુણાનાં વા આશ્રયત્વાદષ્ટાશ્રયઃ,
નવપદાર્થરૂપેણ વર્તનાત્ત્રયાર્થઃ, પૃથિવ્યગ્નેજોવાયુવનસ્પતિસાધારણમત્યેકદ્વિત્રિચતુઃપશ્ચે-
ન્દ્રિયરૂપેષુ દશસ્થાનેષુ મત્તત્વાદશસ્થાનગ્ન ઇતિ ॥ ૭૧-૭૨ ॥

[પદ્ધાપક્રમયુક્તઃ] ૭ *અપક્રમ સહિત, [સત્પદ્ધૈઃસદ્ભાવઃ] સાત ભંગપૂર્વક સદ્ભાવ-
વાળો, [અષ્ટાશ્રયઃ] આઠના આશ્રયરૂપ, [ત્રયાર્થઃ] ત્રણ-અર્થરૂપ અને [દશસ્થાનગઃ]
દશસ્થાનગત [મણિતઃ] કહેવામાં આવ્યો છે.

ટીકા:—તે જીવ મહાત્મા (૧) ખરેખર નિત્યચૈતન્ય-ઉપયોગી હોવાથી
'એક જ' છે; (૨) જ્ઞાન ને દર્શન એવા ભેદોને લીધે 'એ ભેદવાળો' છે;
(૩) કર્મરૂપચૈતના, કાર્યચૈતના ને જ્ઞાનચૈતના એવા ભેદો વડે અથવા ધ્રૌવ્ય, ઉત્પાદ ને
વિનાશ એવા ભેદો વડે લક્ષિત હોવાથી 'ત્રિલક્ષણ (ત્રણ લક્ષણવાળો)' છે;
(૪) ચાર ગતિમાં ભરતો હોવાથી 'ચતુર્વિધ ભ્રમણવાળો' છે; (૫) પારિણામિક,
ઔદયિક ઇત્યાદિ પાંચ મુખ્ય ગુણો વડે પ્રધાનપણું હોવાથી 'પાંચ મુખ્ય ગુણોથી
પ્રધાનતાવાળો' છે; (૬) ચાર દિશાઓમાં, ઊંચે અને નીચે એમ પૃથિવિ ભવાંતર-
ગમનરૂપ અપક્રમથી યુક્ત હોવાથી (અર્થાત્ અન્ય ભવમાં જતાં ઉપરોક્ત છ
દિશાઓમાં ગમન થતું હોવાથી) 'છ અપક્રમ સહિત' છે; (૭) અસ્તિ, નાસ્તિ
આદિ સાત ભજો વડે જેનો સદ્ભાવ છે એવો હોવાથી 'સાત ભંગપૂર્વક
સદ્ભાવવાળો' છે; (૮) (જ્ઞાનાવરણીયાદિ) આઠ કર્મોના અથવા (સમ્યક્ત્વાદિ)
આઠ ગુણોના આશ્રયભૂત હોવાથી 'આઠના આશ્રયરૂપ' છે; (૯) ત્રણ પદાર્થરૂપે
વર્તતો હોવાથી 'ત્રણ-અર્થરૂપ' છે; (૧૦) પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, સાધારણ
વનસ્પતિ, મત્યેક વનસ્પતિ, હૃદય, ત્રીદ્રિય, ચતુર્દ્રિય અને પચ્ચેદ્રિયરૂપ દશ
સ્થાનોમાં પ્રાપ્ત હોવાથી 'દશસ્થાનગત' છે. ૭૧-૭૨.

* અપક્રમ = (સંસારી જીવને અન્ય ભવમાં જતાં) અનુક્રેણી ગમન અર્થાત્ વિદિશાઓ છોડીને ગમન

પયઙ્ગિદ્વિદિઅણુભાગપ્પદેસવંધેહિં સબ્બદો મુક્કો ।

ઉહું ગચ્છદિ સેસા વિદિસાવજ્જં ગદિં જંતિ ॥ ૭૩ ॥

પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાગપ્રદેશવંધૈઃ સર્વતો મુક્તઃ ।

ઊર્ધ્વં ગચ્છતિ શેષા વિદિગ્વર્જા ગતિં યાંતિ ॥ ૭૩ ॥

વદ્ગીવસ્ય પદ્મતપઃ કર્મનિમિત્તાઃ । મુક્તસ્યાપ્યુર્ધ્વગતિરેકા સ્વામાલોકીત્ય-
ગ્રીક્તમ્ ॥ ૭૩ ॥

—इति जीवद्रव्यास्तिकायव्याख्यानं समाप्तम् ।

ગાથા ૭૩

અર્થ—[પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાગપ્રદેશવંધૈઃ] પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, અનુભાગબંધ અને પ્રદેશબંધથી [સર્વતઃ મુક્તઃ] સર્વતઃ મુક્ત હવ [ઊર્ધ્વં ગચ્છતિ] ઊર્ધ્વગમન કરે છે; [શેષાઃ] બાકીના હવે (ભવાંતરમાં જતાં) [વિદિગ્વર્જા ગતિં યાંતિ] વિદિશાઓ છાડીને ગમન કરે છે.

ટીકા:—બદ્ધ હવને કર્મનિમિત્તક પશ્ચિમ ગમન (અર્થાત્ કર્મ જેમાં નિમિત્તભૂત છે એવું છે વિદિશાઓમાં ગમન) હોય છે; મુક્ત હવને પણ સ્વાભાવિક એવું એક ઊર્ધ્વગમન હોય છે.—આમ અહીં કહ્યું છે.

ભાવાર્થ:—સમસ્ત રાગાદિવિભાવ રહિત એવું જે શુદ્ધાત્માનુભૂતિસક્ષણ ધ્યાન તેના બળ વડે ચતુર્વિધ બંધથી સર્વથા મુક્ત થયેલો હવ પણ, સ્વાભાવિક અનંત જ્ઞાનાદિ શુભેથી મુક્ત વર્તેલો થકો, એકસમયવર્તી અવિગ્રહગતિ વડે (લોકામ-પર્યંત) સ્વાભાવિક ઊર્ધ્વગમન કરે છે. બાકીના સંસારી હવે ભરણાંતે વિદિશાઓ છાડીને પૂર્વોક્ત પદ્મપદ્મસ્વરૂપ (કર્મનિમિત્તક) અનુભ્રેણીગમન કરે છે. ૭૩.

આ રીતે હવદ્રવ્યાસ્તિકાચનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

પ્રકૃતિ-સ્થિતિ-પરદેશ-અનુભવબંધથી પરિમુક્તને ગતિ હોય ઊંચે; શેષને વિદિશા તથા ગતિ હોય છે. ૭૩.

અથ પુદ્ગલદ્રવ્યાસ્તિકાચરણાનમ્ ।

સ્વંધા ય સ્વંધદેસા સ્વંધપદેસા ય હોતિ પરમાણૂ ।

ઈદિ તે ચતુર્વિવ્યપ્પા પુગ્ગલકાયા મુણેયન્વા ॥ ૭૪ ॥

સ્વંધાથ સ્વંધદેસાઃ સ્વંધપ્રદેસાથ મવન્તિ પરમાણવઃ ।

ઈતિ તે ચતુર્વિકલ્પાઃ પુદ્ગલકાયા જ્ઞાતવ્યાઃ ॥ ૭૪ ॥

પુદ્ગલદ્રવ્યવિકલ્પાદેશોઽયમ્ । પુદ્ગલદ્રવ્યાણિ હિ કદાચિત્સ્વંધપર્યાયેણ, કદા-
ચિત્સ્વંધદેશપર્યાયેણ, કદાચિત્સ્વંધપ્રદેશપર્યાયેણ, કદાચિત્પરમાણુત્વેનાત્ર તિષ્ઠન્તિ ।
નાન્યા ગતિરસ્તિ । ઇતિ તેષાં ચતુર્વિકલ્પત્વમિતિ ॥ ૭૪ ॥

સ્વંધં સયલસમત્યં તસ્મ દુ અદ્ધં મળંતિ દેસો ત્તિ ।

અદ્ધદ્ધં ચ પદેસો પરમાણૂ ચેવ અવિભાગી ॥ ૭૫ ॥

હવે પુદ્ગલદ્રવ્યાસ્તિકાચરણું વ્યાખ્યાન છે.

ગાથા ૭૪

અન્યથાર્થઃ—[તે પુદ્ગલકાયાઃ] પુદ્ગલકાચરણા [ચતુર્વિકલ્પાઃ] ચાર ભેદ
[જ્ઞાતવ્યાઃ] જાણવાઃ [સ્વંધાઃ ચ] સ્કંધો, [સ્વંધદેસાઃ] સ્કંધદેશો, [સ્વંધપ્રદેસાઃ]
સ્વંધપ્રદેશો [ચ] અને [પરમાણવઃ મવન્તિ ઇતિ] પરમાણુઓ.

ટીકાઃ—આ, પુદ્ગલદ્રવ્યના ભેદાણું કથન છે.

પુદ્ગલદ્રવ્યો કદાચિત્ સ્કંધપર્યાયે, કદાચિત્ સ્કંધદેશરૂપ પર્યાયે, કદાચિત્
સ્વંધપ્રદેશરૂપ પર્યાયે અને કદાચિત્ પરમાણુપણે અહીં (લોકમાં) હોય છે; બીજી
કોઈ ગતિ નથી. આ પ્રમાણે તેમના ચાર ભેદો છે. ૭૪.

૭૪રૂપ પુદ્ગલકાચ કેરા ચાર ભેદો જાણવા;

તે સ્કંધ, તેનો દેશ, સ્કંધપ્રદેશ, પરમાણુ કહ્યા. ૭૪.

પૂરણ-સકળ તે ‘સ્કંધ’ છે ને અર્ધ તેનું ‘દેશ’ છે,

અર્ધાર્ધ તેનું ‘પ્રદેશ’ ને અવિભાગ તે ‘પરમાણુ’ છે. ૭૫.

સ્કંધઃ સકલસમસ્તસ્તસ્ય ત્વર્ધ મળન્તિ દેશ इति ।

અર્ધાર્ધ ચ મદેશઃ પરમાણુઐવાચિમાગી ॥ ૭૫ ॥

પુદ્ગલદ્રવ્યવિકલ્પનિર્દેશોડ્યમ્ । અનંતાનંતપરમાણ્વારબ્ધોડ્યેકઃ સ્કંધો નામ પર્યાયઃ । તદર્ધ સ્કંધદેશો નામ પર્યાયઃ । તદર્ધાર્ધ સ્કંધમદેશો નામ પર્યાયઃ । एवं भेदवशात् द्वयणुकस्કंधादनंताः स्कंधमदेशपर्यायाः । निर्विभागैकमदेशः स्कंधस्यात्यो

ગાથા ૭૫

અનંદયાથઃ—[સકલસમસ્તઃ] સ્કંધ-સમસ્ત (પુદ્ગલપિંડાત્મક, આખી વસ્તુ) તે [સ્કંધઃ] સ્કંધ છે, [તસ્ય અર્ધ તુ] તેના અર્ધને [દેશઃ इति मળन्ति] દેશ કહે છે, [અર્ધાર્ધ ચ] અર્ધાર્ધ અર્ધ તે [મદેશઃ] મદેશ છે [ચ] અને [અચિમાગી] અચિમાગી તે [પરમાણુઃ एव] ખરેખર પરમાણુ છે.

ટીકા—આ, પુદ્ગલદ્રવ્યના ભેદાત્મ વર્ણન છે.

અનંતાનંત પરમાણુનો બનેલો હોવા છતાં જે એક હોય તે સ્કંધ નામનો પર્યાય છે; તેવું અર્ધ તે સ્કંધદેશ નામનો પર્યાય છે; તે અર્ધાર્ધ જે અર્ધ તે સ્કંધમદેશ નામનો પર્યાય છે. એ પ્રમાણે ભેદને લીધે (છૂટા પડવાને લીધે) દ્વિ-અણુક સ્કંધપર્યંત અનંત સ્કંધમદેશરૂપ પર્યાયો હોય છે. નિર્વિભાગ-એક-મદેશવાળો, સ્કંધનો છેલ્લો ભાગ તે એક પરમાણુ છે. (આ રીતે *ભેદથી થતા પુદ્ગલવિકલ્પોનું વર્ણન થયું.)

* ભેદથી થતા પુદ્ગલવિકલ્પોનું (પુદ્ગલભેદોનું) ટીકાકાર શ્રી જ્યોત્સનાચાર્યદેવે જે વર્ણન કર્યું છે તેના સાર નીચે પ્રમાણે છે—અનંતપરમાણુપિંડાત્મક ઘટપટાદિરૂપ જે વિરક્ષિત આખી વસ્તુ તેને ‘સ્કંધ’ સંજ્ઞા છે. ભેદ વડે તેના જે પુદ્ગલવિકલ્પો થાય છે તે નીચેના દર્શાવેલ પ્રમાણે સમજવા ધારે કે ૧૬ પરમાણુનો બનેલો એક પુદ્ગલપિંડ છે અને તે વૂટીને તેના કકડા થાય છે. ત્યાં ૧૬ પરમાણુના આખા પુદ્ગલપિંડને ‘સ્કંધ’ ગણીએ તો ૮ પરમાણુવાળો તેનો અર્ધભાગરૂપ કકડો તે ‘દેશ’ છે, ૪ પરમાણુવાળો તેનો ચતુર્થભાગરૂપ કકડો તે ‘મદેશ’ છે અને અચિમાગી નાનામાં નાનો કકડો તે ‘પરમાણુ’ છે. વળી, જેમ ૧૬ પરમાણુવાળો આખા પિંડને ‘સ્કંધ’ સંજ્ઞા છે, તેમ ૧૫ થી માંડીને ૯ પરમાણુ સુધીના તેના કોઈ પણ કકડાને પણ ‘સ્કંધ’ સંજ્ઞા છે, જેમ ૮ પરમાણુવાળો તેના અર્ધભાગરૂપ કકડાને ‘દેશ’ સંજ્ઞા છે, તેમ ૭ થી માંડીને ૫ પરમાણુ સુધીના તેના કોઈ પણ કકડાને પણ ‘દેશ’ સંજ્ઞા છે, જેમ ૪ પરમાણુવાળો તેના ચતુર્થભાગરૂપ કકડાને ‘મદેશ’ સંજ્ઞા છે, તેમ ૩ થી માંડીને ૨ પરમાણુ સુધીના તેના કોઈ પણ કકડાને પણ ‘મદેશ’ સંજ્ઞા છે.—આ દર્શાવેલ પ્રમાણે, ભેદ વડે થતા પુદ્ગલવિકલ્પો સમજવા.

ભેદઃ પરમાણુરેકઃ । પુનરપિ દ્વયોઃ પરમાણ્વોઃ સંઘાતાદેકો દ્વયણુકસ્કંધપર્યાયઃ । एवं संघातवशादनन्ताः स्कंधपर्यायाः । एवं भेदसंघाताभ्यामप्यनन्ता भवन्तीति ॥ ૭૫ ॥

વાદરસુહુમગદાણં સંઘાણં પુગ્ગલો ત્તિ વવહારો ।

તે હોંતિ છપ્પયારા તેલોકં જેહિં ણિપ્પણ્ણં ॥ ૭૬ ॥

વાદરસૌક્ષ્મ્યગતાનાં સ્કંધાનાં પુદ્ગલઃ इति व्यवहारः ।

તે ભવન્તિ પટ્ટપ્રકારાસ્ત્રૈલોક્યં ચૈઃ નિપ્પન્નમ્ ॥ ૭૬ ॥

સ્કંધાનાં પુદ્ગલવ્યવહારસમર્થનમેતત્ । સ્પર્શરસગંધવર્ણગુણવિશેષૈઃ પટ્ટસ્થાનપતિત-
વૃદ્ધિહાનિભિઃ પૂરણગલનધર્મત્વાત્ સ્કંધવ્યક્ત્યાવિર્ભાવતિરોભાવાભ્યામપિ ચ પૂરણ-

વળી, એ પરમાણુઓના સંઘાતથી (લેગા થવાથી) એક દ્વિઅણુક-સ્કંધરૂપ પર્યાય થાય છે. એ રીતે સંઘાતને લીધે (દ્વિઅણુક-સ્કંધની આડે ત્રિઅણુક-સ્કંધ, ચતુરણુક-સ્કંધ ઇત્યાદિ) અનંત સ્કંધરૂપ પર્યાયો થાય છે. (આ રીતે સંઘાતથી થતા પુદ્ગલવિકલ્પનું વર્ણન થયું.)

એ પ્રમાણે ભેદ-સંઘાત બંનેથી પણ (એકીસાથે ભેદ અને સંઘાત બંને થવાથી પણ) અનંત (સ્કંધરૂપ પર્યાયો) થાય છે. (આ રીતે ભેદ-સંઘાતથી થતા પુદ્ગલવિકલ્પનું વર્ણન થયું.) ૭૫.

ગાથા ૭૬

અન્યયાર્થઃ—[વાદરસૌક્ષ્મ્યગતાનાં] બાદર ને સૂક્ષ્મપણે પરિણત [સ્કંધાનાં] સ્કંધોને [પુદ્ગલઃ] ‘ પુદ્ગલ ’ [इति] એવો [व्यवहारઃ] વ્યવહાર છે. [તે] તેઓ [पट्टप्रकाराઃ મવન્તિ] છ પ્રકારના છે, [ચૈઃ] જેમનાથી [त्रैलोक्यं] ત્રણ લોક [निष्पन्नम्] નિષ્પન્ન છે.

ટીકાઃ—સ્કંધોને વિષે ‘ પુદ્ગલ ’ એવો જે વ્યવહાર છે તેનું આ સમર્થન છે.

(૧) જેમાં યટ્ટસ્થાનપતિત (છ સ્થાનોમાં સમાવેશ પામતી) વૃદ્ધિહાનિ થાય છે એવા સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણરૂપ ગુણવિશેષોને લીધે (પરમાણુઓ) ‘ પૂરણ-

સૌ સ્કંધ બાદર-સૂક્ષ્મમાં ‘ પુદ્ગલ ’ તથા વ્યવહાર છે;

છ વિકલ્પ છે સ્કંધો તથા, જેથી ત્રિજગ નિષ્પન્ન છે. ૭૬.

ગલનોપપત્તે: પરમાણવ: પુદ્ગલો ઇતિ નિશ્ચીયંતે । સ્કંધાસ્ત્વનેકપુદ્ગલમયૈકપર્યાયત્વેન
 પુદ્ગલેભ્યોઽનન્યત્વાપુદ્ગલો ઇતિ વ્યવહિયંતે, તયૈવ ચ વાદરસૂક્ષ્મત્વપરિણામવિકલ્પૈ:
 પદ્મકારતામાપદ્ય ત્રૈલોક્યરૂપેણ નિપ્પદ્ય સ્થિતવંત ઇતિ । તથા ઠિ—વાદરવાદરા:,
 વાદરા:, વાદરસૂક્ષ્મા:, સૂક્ષ્મવાદરા:, સૂક્ષ્મા:, સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મા ઇતિ । તત્ર છિન્ના: સ્વયં
 સંધાનાસમર્થા: કાષ્ઠપાપાણાદયો વાદરવાદરા: । છિન્ના: સ્વયં સંધાનાસમર્થા: સીરઘૃત-
 ચૈલતોયરસમધૃતયો વાદરા: । સ્થૂલોપલંભા અપિ છેતું મૈતુમાદાતુમશક્યા: છાયાતપ-
 તમોજ્યોત્સ્નાદયો વાદરસૂક્ષ્મા: । સૂક્ષ્મત્વેઽપિ સ્થૂલોપલંભા: સ્પર્શરસગંધશબ્દા: સૂક્ષ્મ-

ગલનમર્મવાળા હોવાથી તથા (૨) સ્કંધવ્યક્તિના (સ્કંધપર્યાયિના) આવિર્ભાવ
 અને તિરોભાવની અપેક્ષાએ પણ (પરમાણુઓમાં) ‘પૂરણ-ગલન’ ઘટતાં હોવાથી
 પરમાણુઓ નિશ્ચયે ‘પુદ્ગલો’ છે. સ્કંધો તો અનેકપુદ્ગલમય એકપર્યાયપણાને
 લીધે પુદ્ગલોથી અનન્ય હોવાથી વ્યવહારે ‘પુદ્ગલો’ છે, તેમ જ (તેઓ) બાદરત્વ
 ને સૂક્ષ્મત્વરૂપ પરિણામોના ભેદો વડે છ પ્રકારેને પામીને ત્રણ લોકરૂપે ધર્મને રક્ષા
 છે. તે છ પ્રકારના સ્કંધો આ પ્રમાણે છે:—(૧) બાદરબાદર; (૨) બાદર; (૩) બાદર-
 સૂક્ષ્મ; (૪) સૂક્ષ્મબાદર; (૫) સૂક્ષ્મ; (૬) સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મ. ત્યાં, (૧) કાષ્ઠપાપાણાદિક
 (સ્કંધો) કે જે છેદાતા થકા સ્વયં સંધાર્થ શક્તા નથી તે (ઘન પદાર્થો) ‘બાદરબાદર’
 છે; (૨) ઘ, દૂધી, તેલ, જળ, રસ વગેરે (સ્કંધો) કે જે છેદાતા થકા સ્વયં નેદાર્થ
 ભય છે તે (પ્રવાહી પદાર્થો) ‘બાદર’ છે; (૩) છાંયો, તડકો, અંધકાર, ચાંદની વગેરે
 (સ્કંધો) કે જે સ્પૂલ જાણાતા હોવા છતાં છેદી, ભેદી કે (હસ્તાદિ વડે) ઘટી શકાતા
 નથી તે ‘બાદરસૂક્ષ્મ’ છે; (૪) સ્પર્શ-રસ-ગંધ-શબ્દ કે જે સૂક્ષ્મ હોવા છતાં સ્પૂલ

* જેમાં (સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણની અપેક્ષાએ તથા સ્કંધપર્યાયિની અપેક્ષાએ) પૂરણ અને ગલન યાવ
 તે પુદ્ગલ છે. પૂરણ = પૂરાવું તે; ભરાવું તે; પૂર્તિ; પુષ્ટિ; વૃદ્ધિ. ગલન = ગળવું તે; કુંભળ
 થવું તે; કૂચના; દાનિ; ઘટાડો. [(૧) પરમાણુઓના વિશેષ ગુણો જે સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણ છે
 તેમનામાં થતી જટિલતાનપતિન વૃદ્ધિ તે પૂરણ છે અને જટિલતાનપતિન દાનિ તે ગલન છે; માટે એ
 રીતે પરમાણુઓ પૂરણ-ગલનધર્મવાળા છે. (૨) પરમાણુઓમાં સ્કંધરૂપ પર્યાયનો આવિર્ભાવ થયો
 તે પૂરણ છે અને તિરોભાવ થયો તે ગલન છે; એ રીતે પણ પરમાણુઓમાં પૂરણ-ગલન ધટે છે.]

† સ્કંધ અનેકપરમાણુમય એકપર્યાય છે તેથી તે પરમાણુઓથી અનન્ય છે; અને પરમાણુઓ તો પુદ્ગલો
 છે; તેથી સ્કંધ પણ વ્યવહારથી ‘પુદ્ગલ’ છે.

વાદરાઃ । સૂક્ષ્મત્વેઽપિ हि करणानुपलभ्याः कर्मवर्गणादयः सूक्ष्माः । अत्यंतसूक्ष्माः
कर्मवर्गणाभ्योऽधो द्व्यणुकस्कंधपर्यन्ताः सूक्ष्मसूक्ष्मा इति ॥ ७६ ॥

सर्वेसि खंधाणं जो अंतो तं वियाण परमाणू ।

सो सस्सदो असदो एको अविभागी मुत्तिभवो ॥ ७७ ॥

सर्वेषां स्कंधानां योऽन्त्यस्तं विजानीहि परमाणुम् ।

स शाश्वतोऽशब्दः एकोऽविभागी मूर्तिभवः ॥ ७७ ॥

પરમાણુવ્યાખ્યેયમ્ । સક્તાનાં સ્કંધરૂપર્યાયાણાં યોઽન્ત્યો મેદઃ સ પરમાણુઃ ।
સ હુ પુનર્વિમાગાભાવાદવિભાગી, નિર્વિમાગૈકમદેશત્વાદેકઃ, મૂર્તદ્રવ્યત્વેન સદાચ્ય-

જણાય છે (અર્થાત્ ચક્ષુ સિવાયની ચાર ઇન્દ્રિયોના વિષયભૂત સ્કંધો કે જે આંખથી નહિ દેખાતા હોવા છતાં સ્પર્શનન્દ્રિયથી સ્પર્શી શકાય છે, શ્રોત્રથી આરવાદી શકાય છે, નાકથી સૂંધી શકાય છે અથવા કાનથી સાંભળી શકાય છે) તે ‘સૂક્ષ્મખાદર’ છે; (૫) કર્મવર્ગણી પગેરે (સ્કંધો) કે જેમને સૂક્ષ્મપણું છે તેમ જ જેઓ ઇન્દ્રિયથી ન જણાય એવા છે તે ‘સૂક્ષ્મ’ છે; (૬) કર્મવર્ગણીથી નીચેના (કર્મવર્ગણીતીત) દ્વિઅણુક-સ્કંધ સુધીના (સ્કંધો) કે જે અત્યંત સૂક્ષ્મ છે તે ‘સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મ’ છે. ૭૬.

ગાથા ૭૭

અન્યથાર્થઃ—[સર્વેષાં સ્કંધાનાં] સર્વ સ્કંધોના [યઃ અન્ત્યઃ] જે અતિમ ભાગ [તં] તેને [પરમાણુમ્ વિજાનીહિ] પરમાણુ જાણો. [સઃ] તે [અવિભાગી] અવિભાગી, [એકઃ] એક, [શાશ્વતઃ] શાશ્વત, [મૂર્તિભવઃ] મૂર્તિપ્રભવ (મૂર્તિપણે ઊપજનારો) અને [અશબ્દઃ] અશબ્દ છે.

ટીકાઃ—આ, પરમાણુની વ્યાખ્યા છે.

પૂર્વોક્ત સ્કંધરૂપ પર્યાયોના જે અતિમ ભેદ (નાનામાં નાનો ભાગ) તે પરમાણુ છે. અને તે તો, વિભાજના અભાવને લીધે અવિભાજી છે; નિર્વિભાગ-એક-પ્રદેશવાળો હોવાથી એક છે; મૂર્તદ્રવ્યપણે સદાય અવિનાશી હોવાથી નિત્ય છે;

જે અંશ અતિમ સ્કંધનો, પરમાણુ જાણો તેહને;

તે એક ને અવિભાગ, શાશ્વત, મૂર્તિપ્રભવ, અશબ્દ છે. ૭૭.

વિનશ્વરત્વાન્નિત્યઃ, અનાદિનિધનરૂપાદિપરિણામોત્પન્નત્વાન્મૂર્તિભવઃ, રૂપાદિપરિણામોત્પન્નત્વેઽપિ શબ્દસ્ય પરમાણુગુણત્વામાવાત્પુદ્ગલસ્કંધપર્યાયત્વેન વક્ષ્યમાણત્વાચાશબ્દો નિશ્ચીયત્વ ઇતિ ॥ ૭૭ ॥

આદેસમેત્તમુત્તો ધાતુચ્ચતુષ્કસ્ય કારણં જો દુ ।

સો જેઓ પરમાણૂ પરિણામગુણો સયમસદ્દો ॥ ૭૮ ॥

આદેશમાત્રમૂર્ત્તઃ ધાતુચતુષ્કસ્ય કારણં યસ્તુ ।

સંજ્ઞેયઃ પરમાણુઃ પરિણામગુણઃ સ્વયમશબ્દઃ ॥ ૭૯ ॥

પરમાણૂનાં જાત્યંતરત્વનિરાસોઽયમ્ । પરમાણોર્હિં મૂર્તત્વનિવંધનભૂતાઃ સ્પર્શરસ-

અનાદિ-અનંત રૂપાદિના પરિણામે ઊપજતો હોવાથી *મૂર્તિપ્રભવ છે; અને રૂપાદિના પરિણામે ઊપજતો હોવા છતાં પણ અશબ્દ છે એમ નિશ્ચિત છે, કારણ કે શબ્દ પરમાણૂનો ગુણ નથી તથા તેણે (શબ્દ) હવે પછી (૭૯ મી ગાથામાં) પુદ્ગલ-સ્કંધપર્યાયપણે કથન છે. ૭૭.

ગાથા ૭૮

અન્યથાર્થઃ—[યા તુ] જે [આદેશમાત્રમૂર્ત્તઃ] આદેશમાત્રથી મૂર્ત છે (અર્થાત્ માત્ર ભેદવિવક્ષાથી મૂર્તત્વવાળો કહેવાય છે) અને [ધાતુચતુષ્કસ્ય કારણં] જે (પૃથ્વી આદિ) ચાર ધાતુઓનું કારણ છે [સઃ] તે [પરમાણુઃ જ્ઞેયઃ] પરમાણૂ જાણવો—[પરિણામગુણઃ] કે જે પરિણામગુણવાળો છે અને [સ્વયમશબ્દઃ] સ્વયં અશબ્દ છે.

ટીકાઃ—પરમાણૂઓ વિવિધ વિવિધ જાતિના હોવાનું આ ખંડન છે.

• મૂર્તિપ્રભવ = મૂર્તિપણાણે ઊપજનારો અર્થાત્ રૂપ-અનંત-સ્પર્શના પરિણામરૂપે જોનો ઉત્પાદ થાય છે એવો. (મૂર્તિ = મૂર્તિપણું)

આદેશમાત્રથી મૂર્ત, ધાતુચતુષ્કનો છે હેતુ જે, તે જાણવો પરમાણૂ—જે પરિણામી, આપ અશબ્દ છે. ૭૮.

ગંધવર્ણા આદેશમાત્રેણૈવ મિથંતે; વસ્તુતસ્તુ યથા ત્સ્ય સ એવ પ્રદેશ આદિઃ, સ એવ મધ્યં, સ એવાંતઃ इति, एवं દ્રવ્યગુણયોરવિમક્તપ્રદેશત્વાત્ ય એવ પરમાણોઃ પ્રદેશઃ, સ એવ સ્પર્શસ્ય, સ એવ રસસ્ય, સ એવ ગંધસ્ય, સ એવ રૂપસ્યેતિ । તતઃ કચિત્પરમાણો ગંધગુણે, કચિત્ ગંધરસગુણયોઃ, કચિત્ ગંધરસરૂપગુણેષુ અપકૃપ્યમાણેષુ તદ્વિમક્તપ્રદેશઃ પરમાણુરેવ વિનશ્યતીતિ । ન તદપકર્ષો યુક્તઃ । તતઃ પૃથિવ્યપ્તેજો-વાયુરૂપસ્ય ધાતુચતુષ્કસ્યૈક એવ પરમાણુઃ કારણં પરિણામવશાત્ । વિચિત્રો હિ પરમાણોઃ પરિણામગુણઃ કચિત્કસ્યચિદ્રૂપસ્ય વ્યક્તાવ્યક્તત્વેન વિચિત્રાં પરિણતિમાદધાતિ । યથા ચ તસ્ય પરિણામવશાદવ્યક્તો ગંધાદિગુણોઽસ્તીતિ પ્રતિજ્ઞાયતે, ન તથા

મૂર્તત્વના કારણભૂત સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણનો, પરમાણુથી *આદેશમાત્ર વડે જ ભેદ કરવામાં આવે છે; વસ્તુતઃ તો જેવી રીતે પરમાણુનો તે જ પ્રદેશ આદિ છે, તે જ પ્રદેશ મધ્ય છે અને તે જ પ્રદેશ અંત છે, તેવી રીતે દ્રવ્ય અને ગુણના અભિન્ન પ્રદેશ હોવાથી, જે પરમાણુનો પ્રદેશ છે, તે જ સ્પર્શનો છે, તે જ રસનો છે, તે જ ગંધનો છે, તે જ રૂપનો છે. તેથી કોઈ પરમાણુમાં ગંધગુણ ઓછો હોય, કોઈ પરમાણુમાં ગંધગુણ અને રસગુણ ઓછા હોય, કોઈ પરમાણુમાં ગંધગુણ, રસગુણ અને રૂપગુણ ઓછા હોય, તો તે ગુણથી અભિન્ન પ્રદેશવાળો પરમાણુ જ વિનાશ પામે. માટે તે ગુણની ઓછપ યુક્ત (હિચિત) નથી. [કોઈ પણ પરમાણુમાં એક પણ ગુણ ઓછો હોય તો તે ગુણની સાથે અભિન્ન પ્રદેશવાળો પરમાણુ જ નાશ પામે; માટે બધા પરમાણુઓ સમાન ગુણવાળા જ છે, એટલે કે તેઓ ભિન્ન ભિન્ન ભતિના નથી.] તેથી પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુરૂપ ચાર ધાતુઓનું, પરિણામને લીધે, એક જ પરમાણુ કારણ છે (અર્થાત્ પરમાણુઓ એક જ ભતિના હોવા છતાં તેઓ પરિણામને લીધે ચાર ધાતુઓનાં કારણ બને છે); કેમ કે વિચિત્ર એવો પરમાણુનો પરિણામગુણ કયાંક કોઈ ગુણની નિષ્ક્રાવ્યક્રતા વડે વિચિત્ર પરિણતિને કારણ કરે છે.

* આદેશ = કથન. [માત્ર ભેદકથન દ્વારા જ પરમાણુથી સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણનો ભેદ પાડવામાં આવે છે, પરમાર્થે તો પરમાણુથી સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણનો અભેદ છે.]

† વ્યક્તાવ્યક્રતા = વ્યક્તાતા અથવા અવ્યક્તાતા; પ્રગટતા અથવા અપ્રગટતા. [પૃથ્વીમાં સ્પર્શ, રસ, ગંધ ને વર્ણ એ ચારે ગુણો વ્યક્ત (અર્થાત્ વ્યક્તપણે પરિણત) હોય છે; પાણીમાં સ્પર્શ, રસ ને વર્ણ વ્યક્ત હોય છે અને ગંધ અવ્યક્ત હોય છે; અગ્નિમાં સ્પર્શ ને વર્ણ વ્યક્ત હોય છે અને પાણીના જે અવ્યક્ત હોય છે; વાયુમાં સ્પર્શ વ્યક્ત હોય છે અને પાણીના તથા અવ્યક્ત હોય છે.]

શબ્દોઽપ્યન્યક્તોઽસ્તીતિ જ્ઞાતું શક્યતે તસ્યૈકમદેશસ્યાનેકમદેશાત્મકેન શબ્દેન સદૈકત્વવિરોધાદિતિ ॥ ૭૮ ॥

સદો સંઘપ્પમવો સંઘો પરમાણુસંગસંઘાદો ॥

પુટ્ટેસુ તેસુ જાયદિ સદો ઉપ્પાદિગો ણિયદો ॥ ૭૯ ॥

શબ્દઃ સ્કંધપ્રમયઃ સ્કંધઃ પરમાણુમદ્રસદ્વાતઃ ।

સ્પૃષ્ટેષુ તેષુ જાયતે શબ્દ ઉત્પાદિકો નિયતઃ ॥ ૭૯ ॥

શબ્દસ્ય પુત્રલસ્કંધપર્યાયત્વલ્યાપનમેતત્ । इह हि बाह्यश्रवणेन्द्रियावलम्बितो भावेन्द्रियपरिच्छेद्यो ध्वनिः शब्दः । स खलु स्वरूपेणानंतपरमाणूनामेकस्कंधो नाम

વળી જેવી રીતે પરમાણુને પરિણામને લીધે અન્યક્ત ગદ્યાદિશુ છે એમ જણાય છે તેવી રીતે શબ્દ પણ અન્યક્ત છે એમ બાહ્યી શકાતું નથી, કારણ કે એક-મદેશી પરમાણુને અનેકમદેશાત્મક શબ્દ સાથે એકત્વ હોવામાં વિરોધ છે. ૭૮.

ગાથા ૭૯

અન્યથાર્થઃ—[શબ્દઃ સ્કંધપ્રમયઃ] શબ્દ સ્કંધજન્ય છે. [સ્કંધઃ પરમાણુ-સદ્વાતઃ] સ્કંધ પરમાણુદળનો સંઘાત છે, [તેષુ સ્પૃષ્ટેષુ] અને તે સ્કંધો સ્પર્શાત્—અથડાતાં [શબ્દઃ જાયતે] શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે; [નિયતઃ ઉત્પાદિકઃ] એ રીતે તે (શબ્દ) નિયતપણે ઉત્પાદ્ય છે.

ટીકાઃ—શબ્દ પુત્રગણસ્કંધપર્યાય છે એમ અહીં દર્શાવ્યું છે.

આ લોકમાં, બાહ્ય અવલોકન દ્રિય વડે † અન્યક્તબિત, ભાવેન્દ્રિય વડે જણાવાયોય એવો જે ધ્વનિ તે શબ્દ છે. તે (શબ્દ) અદેશ્યર સ્વરૂપે અનંત પરમાણુઓના એક-

* જેવી રીતે પરમાણુમાં ગદ્યાદિશુ બંને અન્યક્તપણે પણ હોય છે તે ખરે જ તેવી રીતે પરમાણુમાં શબ્દ પણ અન્યક્તપણે રહેતો હશે એમ નથી, શબ્દ તો પરમાણુમાં વ્યક્તપણે કે અન્યક્તપણે બિલકુલ હોતો જ નથી.

† શબ્દ અવલોકન દ્રિયનો વિષય છે તેથી તે મૂર્ત છે. કેટલાક લોકો માને છે તેમ શબ્દ આકાશનો શુભ નથી, કારણ કે અમૂર્ત આકાશનો અમૂર્ત શુભ દ્રિયનો વિષય થઈ શકે નહિ.

જે શબ્દ સ્કંધોત્પન્ન; સ્કંધો અણુસમૂહસંઘાત છે, સ્કંધાભિધાને શબ્દ ઊપજે, નિયમથી ઉત્પાદ્ય છે. ૭૯.

પર્યાયઃ । વહિરક્કસાધનીભૂતમહાસ્કંધેભ્યઃ તથાવિધપરિણામેન સમુત્પદ્યમાનત્વાત્ સ્કંધમમ્ભવઃ, યતો હિ પરસ્પરામિહતેષુ મહાસ્કંધેષુ શબ્દઃ સમુપજાયતે । કિં ચ સ્વાવનિર્વૃત્તાભિરેવાનંતપરમાણુમયીભિઃ શબ્દયોગ્યવર્ગનાભિરન્યોન્યમનુપવિશ્ય સમંત-
તોઽમિઠ્યાપ્ય પૂરિતેઽપિ સકલે લોકે યત્ર યત્ર વહિરક્કારણસામગ્રી સમુદેતિ તત્ર તત્ર તાઃ શબ્દત્વેન સ્વયં વ્યપરિણમંત ઇતિ શબ્દસ્ય નિયતમુત્પાદ્યત્વાત્ સ્કંધ-
મમ્ભવત્ત્વમિતિ ॥ ૭૧ ॥

સ્કંધરૂપ પર્યાય છે. બહિરંગ સાધનભૂત (આહારકારણભૂત) મહાસ્કંધો દ્વારા તથાવિધ પરિણામે (શબ્દપરિણામે) ઊપજતો હોવાથી તે સ્કંધજન્ય છે, કારણ કે મહાસ્કંધો પરસ્પર અથડાતાં શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી આ વાત વિશેષ સમજાવવામાં આવે છે:—એકબીજામાં પ્રવેશીને સર્વત્ર વ્યાપીને રહેલી એવી જે સ્વભાવનિષ્પન્ન જ (—પ્રાતાના સ્વભાવથી જ બનેલી), અનંતપરમાણુમયી શબ્દયોગ્ય-વર્ગણાઓ તેમનાથી આખો લોક ભરેલો હોવા છતાં જ્યાં જ્યાં બહિરંગકારણસામગ્રી ઉદિત થાય છે ત્યાં ત્યાં તે વર્ગણાઓ શબ્દપણે સ્વયં પરિણમે છે; એ રીતે શબ્દ નિયતપણે (અવશ્ય) રૂપાદ્ય છે; તેથી તે સ્કંધજન્ય છે. ૭૨.

૧. શબ્દના બે પ્રકાર છે: (૧) પ્રાયોગિક અને (૨) વૈશ્વસિક. પુરુષાદિના પ્રયોગથી ઉત્પન્ન થતો શબ્દ તે પ્રાયોગિક છે અને મેઘાદિથી ઉત્પન્ન થતો શબ્દ તે વૈશ્વસિક છે.

અથવા નીચે પ્રમાણે પણ શબ્દના બે પ્રકાર છે: (૧) ભાષાત્મક અને (૨) અભાષાત્મક. તેમાં ભાષાત્મક શબ્દ દ્વિવિધ છે—અક્ષરાત્મક અને અનક્ષરાત્મક. સંસ્કૃતપ્રાકૃતદિભાષારૂપ તે અક્ષરાત્મક છે અને દ્વીદ્રિયાદિક જીવોના શબ્દરૂપ તથા (કેવળીભગવાનના) દિવ્ય ધ્વનિરૂપ તે અનક્ષરાત્મક છે. અભાષાત્મક શબ્દ પણ દ્વિવિધ છે—પ્રાયોગિક અને વૈશ્વસિક. વીણા, ટોલ, ઝાંઝ, વાંસળી વગેરેથી ઉત્પન્ન થતો તે પ્રાયોગિક છે અને મેઘાદિથી ઉત્પન્ન થતો તે વૈશ્વસિક છે.

કોઈ પણ પ્રકારનો શબ્દ હો પરંતુ સર્વ શબ્દનું ઉપાદાનકારણ લોકમાં સર્વત્ર ભરેલી શબ્દ-યોગ્ય વર્ગણાઓ જ છે; તે વર્ગણાઓ જ સ્વયમેવ શબ્દપણે પરિણમે છે, જીભ-ટોલ-મેઘ વગેરે માત્ર નિમિત્તમૂલ છે.

૨. ઉત્પાદ્ય = ઉત્પન્ન કરાવા યોગ્ય; જેની ઉત્પત્તિમાં અન્ય કોઈ નિમિત્ત હોય છે એવો.

૩. સ્કંધજન્ય = સ્કંધો વડે ઉત્પન્ન થાય એવો; જેની ઉત્પત્તિમાં સ્કંધો નિમિત્ત હોય છે એવો. [આખા લોકમાં સર્વત્ર વ્યાપેલી અનંતપરમાણુમયી શબ્દયોગ્ય વર્ગણાઓ સ્વયમેવ શબ્દરૂપે પરિણમતી હોવા છતાં પત્તન-ગણુ-તાળવું-જલ-રોહ, ધંદ-મોગરી વગેરે મહાસ્કંધોનું અથડાવું તે બહિરંગકારણસામગ્રી છે અર્થાત્ શબ્દરૂપ પરિણમનમાં તે મહાસ્કંધો નિમિત્તમૂલ છે તેથી તે અપેક્ષાએ (નિમિત્ત-અપેક્ષાએ) શબ્દને વ્યવહારથી સ્કંધજન્ય કહેવામાં આવે છે.]

ણિચ્છો ણાણવકાસો ણ સાવકાસો પદેસદો મેદા ।

સ્વંધાણં પિ ય કત્તા પવિહત્તા કાલસંઘાણં ॥ ૮૦ ॥

નિત્યો નાનવકાશો ન સાવકાશઃ પ્રદેશતો મેતા ।

સ્વંધાનામપિ ચ કર્તા પ્રવિમક્તા કાલસંઘ્યાયાઃ ॥ ૮૦ ॥

પરમાણોરેકપ્રદેશત્વરૂપાપનમેતત્ । પરમાણુઃ સ સ્વલ્ભેકેન પ્રદેશેન રૂપાદિગુણ-
સામાન્યમાત્રા સર્વદૈવાચિનશ્ચરત્વાભિત્યઃ । એકેન પ્રદેશેન તદવિમક્તવૃત્તીનાં સ્પર્શાદિ-
ગુણાનામવકાશદાનાન્નાનવકાશઃ । એકેન પ્રદેશેન દ્વ્યાદિપ્રદેશાભાવાદાત્માદિનાત્મ-
મધ્યેનાત્માતેન ન સાવકાશઃ । એકેન પ્રદેશેન સ્વંધાનાં મેદનિમિત્તસ્વાત્ સ્વંધાનાં
મેતા । એકેન પ્રદેશેન સ્વંધસંઘાતનિમિત્તત્વાત્સ્વંધાનાં કર્તા । એકેન પ્રદેશેનૈકાકાશ-

ગાથા ૮૦

અન્યથાર્થઃ—[પ્રદેશતઃ] પ્રદેશ દ્વારા [નિત્યઃ] પરમાણુ નિત્ય છે, [ન
અનવકાશઃ] અનવકાશ નથી, [ન સાવકાશઃ] સાવકાશ નથી, [સ્વંધાનામ મેતા]
સ્કંધોના તોડનાર [અપિ ચ કર્તા] તેમ જ કરનાર છે તથા [કાલસંઘ્યાયાઃ પ્રવિમક્તા]
કાળ ને સંખ્યાનો વિભાગનાર છે (અર્થાત્ કાળનો ભાગ પાડે છે અને સંખ્યાનું
ભાગ કરે છે).

ટીકા—આ, પરમાણુના એકપ્રદેશીપણું કથન છે.

જે પરમાણુ છે, તે ખરેખર એક પ્રદેશ વડે—કે જે રૂપાદિગુણસામાન્યવાળો
છે તેના વડે—સદાય અવિનાશી હોવાથી નિત્ય છે; તે ખરેખર એક પ્રદેશ વડે તેનાથી
(—પ્રદેશથી) અભિન્ન અસ્તિત્વવાળા સ્પર્શાદિગુણોને અવકાશ રેતો હોવાને લીધે અન-
વકાશ નથી; તે ખરેખર એક પ્રદેશ વડે (તેનામાં) દ્વિ-આદિ પ્રદેશોના અભાવ
હોવાથી, ધોતે જ આદિ, ધોતે જ મધ્ય અને ધોતે જ અંત હોવાને લીધે (અર્થાત્
નિરંશ હોવાને લીધે), સાવકાશ નથી; તે ખરેખર એક પ્રદેશ વડે સ્કંધોના ભેદનું
નિમિત્ત હોવાથી (અર્થાત્ સ્કંધના વીખરાવાનું—તૂટવાનું નિમિત્ત હોવાથી) સ્કંધોના
તોડનાર છે; તે ખરેખર એક પ્રદેશ વડે સ્કંધના સંઘાતનું નિમિત્ત હોવાથી (અર્થાત્

નહિ અનવકાશ, ન સાવકાશ પ્રદેશથી, અણુ શાશ્વતો,
મેતા રચયિતા સ્કંધોનો, પ્રવિભાગી સંખ્યા-કાળનો, ૮૦.

પ્રદેશાતિવર્તિતદ્વતિપરિણામાપનેન સમયલક્ષણકાલવિમાગકરણાત્ કાલસ્ય પવિમક્તા ।
 એકેન પ્રદેશેન તત્સૂત્રિતદ્વચાદિમેદપૂર્વિકાયાઃ સ્કંધેષુ દ્રવ્યસંખ્યાયાઃ, એકેન પ્રદેશેન
 તદવચ્છિન્નૈકાકાશપ્રદેશપૂર્વિકાયાઃ ક્ષેત્રસંખ્યાયાઃ, એકેન પ્રદેશેનૈકાકાશપ્રદેશાતિ-
 વર્તિતદ્વતિપરિણામાવચ્છિન્નસમયપૂર્વિકાયાઃ કાલસંખ્યાયાઃ, એકેન પ્રદેશેન તદ્વિવર્તિ-

સ્કંધના મળવાનું—રચાવાનું નિમિત્ત હોવાથી) સ્કંધોના કરનાર છે; તે ખરેખર એક
 પ્રદેશ વડે—કે જે એક આકાશપ્રદેશને અતિક્રમનારા (—ઓળંગનારા) તેના ગતિ-
 પરિણામને પામે છે તેના વડે—‘સમય’ નામનો કાળનો વિભાગ કરતો હોવાથી
 કાળનો વિભાગનાર છે; તે ખરેખર એક પ્રદેશ વડે સંખ્યાનો પણ વિભાગનાર છે,
 કારણ કે (૧) તે એક પ્રદેશ વડે તેનાથી રચાતા બે વગેરે ભેદાથી માંડીને (ત્રણ
 અણુ, ચાર અણુ, અસંખ્ય અણુ ઇત્યાદિ) દ્રવ્યસંખ્યાના વિભાગ સ્કંધોને વિષે કરે
 છે, (૨) તે એક પ્રદેશ વડે તેના જેટલી મર્યાદાવાળા એક ‘આકાશપ્રદેશ’થી માંડીને
 (બે આકાશપ્રદેશ, ત્રણ આકાશપ્રદેશ, અસંખ્ય આકાશપ્રદેશ ઇત્યાદિ) ક્ષેત્રસંખ્યાના
 વિભાગ કરે છે, (૩) તે એક પ્રદેશ વડે, એક આકાશપ્રદેશને અતિક્રમનારા તેના
 ગતિપરિણામના જેટલી મર્યાદાવાળા ‘સમય’થી માંડીને (બે સમય, ત્રણ સમય,
 અસંખ્ય સમય ઇત્યાદિ) કાળસંખ્યાના વિભાગ કરે છે, અને (૪) તે એક પ્રદેશ

૧. વિભાગનાર = વિભાગ કરનાર; માપનાર. [સ્કંધોને વિષે દ્રવ્યસંખ્યાનું માપ (અર્થાત્ તેઓ કેટલા
 અણુઓના—પરમાણુઓના અનેલા છે એવું માપ) કરવામાં અણુઓની—પરમાણુઓની અપેક્ષા
 આવે છે, એટલે કે તેવું માપ પરમાણુ દ્વારા થાય છે. ક્ષેત્રના માપનો એકમ ‘આકાશપ્રદેશ’ છે
 અને આકાશપ્રદેશની વ્યાખ્યામાં પરમાણુની અપેક્ષા આવે છે; તેથી ક્ષેત્રનું માપ પણ પરમાણુ
 દ્વારા થાય છે. કાળના માપનો એકમ ‘સમય’ છે અને સમયની વ્યાખ્યામાં પરમાણુની અપેક્ષા
 આવે છે; તેથી કાળનું માપ પણ પરમાણુ દ્વારા થાય છે. જ્ઞાનલાવના (જ્ઞાનપ્રાપ્તિ) માપનો
 એકમ ‘પરમાણુમાં પરિણમતા જ્યેષ્ઠ વર્ણાદિલાવને જાણે તેટલું જ્ઞાન’ છે અને તેમાં પરમાણુની
 અપેક્ષા આવે છે; તેથી લાવનું (જ્ઞાનલાવનું) માપ પણ પરમાણુ દ્વારા થાય છે. આ પ્રમાણે
 પરમાણુ દ્વય, ક્ષેત્ર, કાળ ને લાવ માપવામાં મજ સમાન છે.]

૨. એક પરમાણુપ્રદેશ જેવા આકાશના ભાગને (ક્ષેત્રને) ‘આકાશપ્રદેશ’ કહેવામાં આવે છે. આ
 ‘આકાશપ્રદેશ’ તે ક્ષેત્રનો ‘એકમ’ છે. [મણતરી માટે, કોઈ વસ્તુના જેટલા પરિમાણને
 ‘એક માપ’ સીકાદવામાં આવે, તેટલા પરિમાણને તે વસ્તુનો ‘એકમ’ કહેવામાં આવે છે.]

૩. પરમાણુને એક આકાશપ્રદેશથી બીજા અનંતર આકાશપ્રદેશ (મંદગતિથી) બતાવે તે વખત સામે
 તેને ‘સમય’ કહેવામાં આવે છે.

જવન્યવર્ણાદિભાવાવબોધપૂર્વિકાયા ભાવસંખ્યાયાઃ પ્રવિભાગકરણાત્ પ્રવિમક્તા સંખ્યાયા અપીતિ ॥ ૮૦ ॥

एयस्सवण्णगंधं दोफासं सदकारणमसहं ।

खंधंतरिदं दव्वं परमाणुं तं वियाणाहि ॥ ८१ ॥

एकरसवर्णगंधं द्विस्पर्शं शब्दकारणमशब्दम् ।

स्कंधांतरितं द्रव्यं परमाणुं तं विजानीहि ॥ ८१ ॥

પરમાણુદ્રવ્યે શુણપર્યાયવૃત્તિમરૂપણમેતત્ । સર્વત્રાપિ પરમાણી રસવર્ણગંધસ્પર્શાઃ સહયુગ્મો ગુણાઃ । તે ચ ક્રમમયૃતૈસ્તત્ર સ્વપર્યાયૈર્વર્તન્તે । તથા हि—पञ्चानां रस-पर्यायाणामन्यतमेनैकेनैकदा रसो वर्तते । पञ्चानां वर्णपर्यायाणामन्यतमेनैकेनैकदा वर्णो वर्तते । उभयोर्गंधपर्याययोरन्यतरेणैकेनैकदा गंधो वर्तते । चतुर्णां शीतस्निग्ध-पठे तेनाभां विवर्तन पाभता (-पक्षधाता, परिणुभता) न्धन्य वल्लूहिભાવને ભણુનારા જ્ઞાનથી માંડીને ભાવસંખ્યાના વિભાગ કરે છે. ૮૦.

ગાથા ૮૧

અન્યથાથઃ—[તં પરમાણુ] તે પરમાણુ [एकरसवर्णगंधं] એક રસવાણો, એક વર્ણવાણો, એક ગંધવાણો તથા [द्विस्पर्श] બે સ્પર્શવાણો છે, [शब्दकारणम्] શબ્દકારણ છે, [अशब्दम्] અશબ્દ છે અને [स्कंधांतरितं] સ્કંધની અંદર હોય તોપણ [द्रव्यं] (પરિપૂર્ણ સ્વતંત્ર) દ્રવ્ય છે એમ [विजानीहि] ભણો.

ટીકાઃ—આ, પરમાણુદ્રવ્યમાં શુણ-પર્યાય વર્તવાનું (શુણ અને પર્યાય હોવાનું) કથન છે.

સર્વત્ર પરમાણુમાં રસ-વર્ણ-ગંધ-સ્પર્શ સહભાવી શુણ હોય છે; અને તે શુણ તેમાં ક્રમવર્તી નિજ પર્યાયો સહિત વર્તે છે. તે આ પ્રમાણે:—પ્રારં રસપર્યાયો-માંથી એક વખતે કોઈ એક (રસપર્યાય) સહિત રસ વર્તે છે; પ્રારં વર્ણપર્યાયોમાંથી એક વખતે કોઈ એક (વર્ણપર્યાય) સહિત વર્ણ વર્તે છે; બે ગંધપર્યાયોમાંથી એક વખતે કોઈ એક (ગંધપર્યાય) સહિત ગંધ વર્તે છે; શીત-સ્નિગ્ધ, શીત-રક્ત,

એક જ વરણ-રસ-ગંધ ને બે સ્પર્શયુત પરમાણુ છે,

તે શબ્દહિતુ, અશબ્દ છે, ને સ્કંધમાં પણ દ્રવ્ય છે. ૮૧.

શીતરુક્ષોષ્ણસ્તિગ્ધોષ્ણરુક્ષરૂપાણાં સ્પર્શપર્યાયદ્વંદ્વાનામન્યતમેનૈકેનૈકદા સ્પર્શો વર્તતે ।
 એવમયમુક્તગુણવૃત્તિઃ પરમાણુઃ શબ્દસ્કંધપરિણતિશક્તિસ્વભાવાત્ શબ્દકારણમ્ । એક-
 પ્રદેશત્વેન શબ્દપર્યાયપરિણતિવૃત્ત્યભાવાદશબ્દઃ । સ્તિગ્ધરુક્ષત્વપ્રત્યયવંધવશાદનેક-
 પરમાણ્વેકત્વપરિણતિરૂપસ્કંધાંતરિતોઽપિ સ્વભાવમપરિત્યજન્નુપાત્તસંલયત્વાદેક એવ
 દ્રવ્યમિતિ ॥ ૮૧ ॥

ઉવમોજમિંદિર્ણિં ય ઇંદિયકાયા મળો ય કમ્માણિ ।

જં હવદિ મુત્તમણ્ણં તં સર્વં પુગ્ગલં જાણે ॥ ૮૨ ॥

ઉપમોગ્યમિન્દ્રિયૈશ્ચેન્દ્રિયકાયા મનથ કર્માણિ ।

યદ્ભવતિ મૂર્તમન્યત્ તત્સર્વં પુદ્ગલં જાનીયાત્ ॥ ૮૨ ॥

ઉપ્પ-સ્તિગ્ધ ને ઉપ્પ-રૂક્ષ એ આર સ્પર્શપર્યાયાનાં જોડકાંમાંથી એક વખતે કોઈ એક
 જોડકા સહિત સ્પર્શ વર્તે છે. આ પ્રમાણે જેમાં ગુણોનું વર્તણું (-અસ્તિત્વ)
 કહેવામાં આવ્યું એવો આ પરમાણુ શબ્દસ્કંધરૂપે પરિણમવાની શક્તિરૂપ સ્વભાવ-
 વાળો હોવાથી શબ્દનું કારણ છે; એકપ્રદેશી હોવાને લીધે શબ્દપર્યાયરૂપ પરિણતિ
 નહિ વર્તતી હોવાથી અશબ્દ છે; અને સ્તિગ્ધ-રૂક્ષત્વના કારણે બંધ થવાને લીધે
 અનેક પરમાણુઓની એકત્વપરિણતિરૂપ સ્કંધની અંદર રહ્યો હોય તોપણ સ્વભાવને
 નહિ છોડતો થકો, સંખ્યાને માસ હોવાથી (અર્થાત્ પરિપૂર્ણ એક તરીકે જુદો
 ગણતરીમાં આવતો હોવાથી) †એકલો જ દ્રવ્ય છે. ૮૧.

ગાથા ૮૨

અન્યથાર્થઃ—[ઈન્દ્રિયૈઃ ઉપમોગ્યમ્ ચ] ઇંદ્રિયો વડે ઉપસોગ્ય વિષયો,
 [ઈન્દ્રિયકાયાઃ] ઇંદ્રિયો, શરીરો, [મનઃ] મન, [કર્માણિ] કર્મો [ચ] અને [અન્યત્
 યત્] બીજું જે કંઈ [મૂર્તિ મવતિ] મૂર્તિ હોય [તત્ સર્વં] તે સઘળું [પુદ્ગલં
 જાનીયાત્] પુદ્ગલ જાણો.

* સ્તિગ્ધ-રૂક્ષત્વ = સ્તિગ્ધ અને રૂક્ષ

† અહીં એમ બતાવ્યું છે કે સ્કંધને વિશે પણ પ્રત્યેક પરમાણુ સ્વયં પરિપૂર્ણ છે, સ્વતંત્ર છે,
 પત્ની સહાય વિનાનો છે, પોતાથી જ પોતાના ગુણપર્યાયમાં રિગ્ન છે.

ઇંદ્રિય વડે ઉપસોગ્ય, ઇંદ્રિય, કાય, મન ને કર્મ જે,

વળી અન્ય જે કંઈ મૂર્તિ તે સઘળુંય પુદ્ગલ જાણજે. ૮૨.

પદેશોઽપિ વ્યવહારનયેનાસંહ્યાતપદેશ इति ॥ ૮૩ ॥

અગુરુલઘુગેહિં સયા તેહિં અણંતેહિં પરિણદં ણિચં ।

ગદિકિરિયાજુત્તાણં કારણભૂદં સયમકર્જં ॥ ૮૪ ॥

અગુરુલઘુકૈઃ સદા તૈઃ અનંતૈઃ પરિણતઃ નિત્યઃ ।

ગતિક્રિયાયુક્તાનાં કારણભૂતઃ સ્વયમકાર્યઃ ॥ ૮૪ ॥

ધર્મસ્યૈવાવશિષ્ટસ્વરૂપાસ્થાનમેતત્ । અપિ ચ ધર્મઃ અગુરુલઘુભિર્ગુણૈરગુરુલઘુસ્વા-
મિધાનસ્ય સ્વરૂપમતિષ્ટસ્વનિબંધનસ્ય સ્વમાવસ્થાવિભાગપરિચ્છેદૈઃ પ્રતિસમયસંભવ-

સ્વભાવથી જ સર્વતઃ વિસ્તૃત હોવાથી વિશાળ છે; નિશ્ચયનયે *એકપ્રદેશી હોવા
છતાં વ્યવહારનયે અસંખ્યાતપ્રદેશી છે. ૮૩.

ગાથા ૮૪

અન્યથાર્થઃ—[અનંતઃ તૈઃ અગુરુલઘુકૈઃ] તે (ધર્માસ્તિકાયા) અનંત એવા
જે અગુરુલઘુ (ગુણો, અંશો) તે-રૂપે [સદા પરિણતઃ] સદા પરિણમે છે, [નિત્યઃ]
નિત્ય છે, [ગતિક્રિયાયુક્તાનાં] ગતિક્રિયાયુક્તને [કારણભૂતઃ] કારણભૂત (નિમિત્તરૂપ)
છે અને [સ્વયમ્ કાર્યઃ] પાતે આકાર્ય છે.

ટીકાઃ—આ, ધર્મના જ બાકીના સ્વરૂપનું કથન છે.

વળી ધર્મ (ધર્માસ્તિકાયા) અગુરુલઘુ †ગુણોરૂપે એટલે કે અગુરુલઘુત્વ
નામનો જે સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠાવના કારણભૂત સ્વભાવ તેના અવિભાગ પરિચ્છેદરૂપે—કે

* એકપ્રદેશી = અવિભાગ્ય-એકક્ષેત્રવાળો. (નિશ્ચયનયે ધર્માસ્તિકાયા અવિભાગ્ય-એકપદાર્થ હોવાથી
અવિભાગ્ય-એકક્ષેત્રવાળો છે.)

† ગુણ = અંશ; અવિભાગ પરિચ્છેદ. [સર્વ દ્રવ્યોની માફક ધર્માસ્તિકાયાનાં અગુરુલઘુત્વ નામનો
સ્વભાવ છે. તે સ્વભાવ ધર્માસ્તિકાયાને સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠાવના (અર્થાત્ સ્વરૂપમાં રહેવાના) કારણભૂત છે.
તેના અવિભાગ પરિચ્છેદને અર્થે અગુરુલઘુ ગુણો (અંશો) કહ્યા છે.]

જે અગુરુલઘુક અનંત તે-રૂપ સર્વદા એ પરિણમે,
છે નિત્ય, આપ આકાર્ય છે, ગતિપરિણમિતને હેતુ છે. ૮૪.

ત્પદ્સ્થાનપતિતવૃદ્ધિહાનિભિરનંતૈઃ સદા પરિણતત્વાદુત્પાદબ્યયવચ્ચેઽપિ સ્વરૂપાદમચ્ય-
વનાન્નિત્યઃ । ગતિક્રિયાપરિણતાનામુદાસીનાવિનામ્ભૂતસહાયમાત્રત્વાત્કારણમ્ભૂતઃ ।
સ્વાસ્તિત્વમાત્રનિર્વૃત્તત્વાત્ સ્વયમકાર્યં ઇતિ ॥ ૮૪ ॥

ઉદયં જહ મચ્છણં ગમણાણુગ્ગહકરં હવદિં લોએ ।

તહ જીવપુગ્ગલાણં ધમ્મં દવ્વં વિયાણાહિ ॥ ૮૫ ॥

ઉદકં યથા મત્સ્યાનાં ગમનાનુગ્ગહકરં ભવતિ લોકે ।

તથા જીવપુગ્ગલાનાં ધર્મદ્રવ્યં વિજાનીહિ ॥ ૮૫ ॥

જેઓ પ્રતિસમય થતી ૧૫૮સ્થાનપતિત વૃદ્ધિહાનિવાળા અનંત છે તેમના રૂપે—સદા પરિણમતો હોવાથી ઉત્પાદબ્યયવાળો છે, તેપણુ સ્વરૂપથી સ્થિત નહિ થતો હોવાથી નિત્ય છે; ગતિક્રિયાપરિણતને (ગતિક્રિયારૂપે પરિણમતાં જીવ-પુદ્ગલોને) ૧ઉદાસીન અવિનાભાથી સહાયમાત્ર હોવાથી (ગતિક્રિયાપરિણતને) કારણભૂત છે; પોતાના અસ્તિત્વમાત્રથી નિષ્પન્ન હોવાને લીધે પોતે અકાર્ય છે (અર્થાત્ સ્વયંસિદ્ધ હોવાને લીધે કોઈ અન્યથી ઉત્પન્ન થયો નથી તેથી કોઈ અન્ય કારણના કાર્યરૂપ નથી). ૮૪.

ગાથા ૮૫

અન્યવાર્થઃ—[યથા] જેમ [લોકે] જગતમાં [ઉદકં] પાણી [મત્સ્યાનાં]

૧. ૫૮સ્થાનપતિત વૃદ્ધિહાનિ = ૭ સ્થાનમાં સમાવેશ પામતી વૃદ્ધિહાનિ; ૫૮ગુણ વૃદ્ધિહાનિ. [અગુરુ ભધુત્પરવભાવના અનંત અંશોમાં સ્વભાવથી જ સમયે સમયે ૫૮ગુણ વૃદ્ધિહાનિ થયા કરે છે.]
૨. જેમ સિદ્ધભગવાન, ઉદાસીન હોવા છતાં, સિદ્ધગુણોના અનુસારરૂપે પરિણમતા બબ્બે જીવોને સિદ્ધગતિના સદાકારી કારણભૂત છે, તેમ ધર્મ પણુ, ઉદાસીન હોવા છતાં, પોતપોતાના ભાવોથી જ ગતિરૂપે પરિણમતાં જીવ-પુદ્ગલોને ગતિનું સદાકારી કારણ છે.
૩. જે કોઈ એક, કોઈ ખીમ વિના ન હોય, તો પડેલાને ખીમનું અવિનાભાથી કહેવામાં આવે છે. અહીં ધર્મદ્રવ્યને ‘ગતિક્રિયાપરિણતનું અવિનાભાથી સહાયમાત્ર’ કહ્યું છે તેનો અર્થ એ છે કે—ગતિક્રિયાપરિણત જીવ-પુદ્ગલો ન હોય તો ત્યાં ધર્મદ્રવ્ય તેમને સહાયમાત્રરૂપ પણુ નથી; જીવ-પુદ્ગલો સ્વયં ગતિક્રિયારૂપે પરિણમતાં હોય તો જ ધર્મદ્રવ્ય તેમને ઉદાસીન સહાયમાત્રરૂપ (નિમિત્તમાત્રરૂપ) છે, અન્યથા નહિ.

ત્યમ જગતમાં જળ મીનને અનુગ્રહ કરે છે ગમનમાં,

ત્યમ ધર્મ પણુ અનુગ્રહ કરે જીવ-પુદ્ગલોને ગમનમાં. ૮૫.

ધર્મસ્ય ગતિહેતુત્વે દૃષ્ટાંતોઽયમ્ । યથોદકં સ્વયમગચ્છદગમયચ્ચ સ્વયમેવ ગચ્છતાં
મત્સ્યાનામુદાસીનાવિનાભૂતસહાયકારણમાત્રત્વેન ગમનમનુષ્ટહાતિ, તથા ધર્મોઽપિ
સ્વયમગચ્છન્ અગમયંશ્ચ સ્વયમેવ. ગચ્છતાં જીવપુદ્ગલાનામુદાસીનાવિનાભૂતસહાય-
કારણમાત્રત્વેન ગમનમનુષ્ટહાતિ इति ॥ ૮૫ ॥

જહ હવદિ ધમ્મદવ્વં તહ તં જાણેહં દવ્વમધમવ્વં ।

વિદિકિરિયાજુત્તાણં કારણભૂદં તુ પુદ્ધવીવ ॥ ૮૬ ॥

યથા ભવતિ ધર્મદ્રવ્યં તથા તજ્ઞાનીદિ દ્રવ્યમધર્માણ્યમ્ ।

સ્થિતિક્રિયાયુક્તાનાં કારણભૂતં તુ પૃથિવીવ ॥ ૮૬ ॥

માછલાંઓને [ગમનાનુગ્રહકરં ભવતિ] ગમનમાં અનુગ્રહ કરે છે, [તથા] તેમ
[ધર્મદ્રવ્યં] ધર્મદ્રવ્ય [જીવપુદ્ગલાં] જીવ-પુદ્ગલોને ગમનમાં અનુગ્રહ કરે છે
(નિમિત્તભૂત હોય છે) એમ [જિજ્ઞાસી] જાણે.

ટીકા:—આ, ધર્મના ગતિહેતુત્વ વિષે દૃષ્ટાંત છે.

જેમ પાણી પોતે ગમન નહિ કરેતું થકું અને (પરને) ગમન નહિ કરાવતું
થકું, સ્વયમેવ ગમન કરતાં માછલાંઓને ઉદાસીન અવિનાશાવી સહાયરૂપ કારણમાત્ર
તરીકે ગમનમાં અનુગ્રહ કરે છે, તેમ ધર્મ (ધર્માસ્તિકાય) પણ પોતે ગમન નહિ
કરતો થકો અને (પરને) ગમન નહિ કરાવતો થકો, સ્વયમેવ ગમન કરતાં જીવ-
પુદ્ગલોને ઉદાસીન અવિનાશાવી સહાયરૂપ કારણમાત્ર તરીકે ગમનમાં અનુગ્રહ
કરે છે. ૮૫.

ગાથા ૮૬

અન્યથાર્થ:—[યથા]. જેમ [ધર્મદ્રવ્યં ભવતિ] ધર્મદ્રવ્ય છે [તથા] તેમ
[અધર્માણ્યમ્ દ્રવ્યમ્] અધર્મ નામનું દ્રવ્ય પણ [જાણીદિ] જાણે; [તત્ત્વં તુ] પરંતુ
તે (ગતિક્રિયાયુક્તને કારણભૂત હોવાને બદલે) [સ્થિતિક્રિયાયુક્તાનામ્] સ્થિતિક્રિયા-
યુક્તને [પૃથિવી રૂપ] પૃથ્વીની માફક [કારણભૂતમ્] કારણભૂત છે (અર્થાત્
સ્થિતિક્રિયાપરિણત જીવ-પુદ્ગલોને નિમિત્તભૂત છે).

* ગમનમાં અનુગ્રહ કરતો એટલે ગમનમાં ઉદાસીન અવિનાશાવી સહાયરૂપ (નિમિત્તરૂપ) કારણમાત્ર હોવું.

જ્યમ ધર્મનામક દ્રવ્ય તેમ અધર્મનામક દ્રવ્ય છે;

પણ દ્રવ્ય આ છે પૃથ્વી માફક હેતુ સ્થિતિપરિણમિતને. ૮૬.

અર્થસ્વરૂપારૂપાનમેતત્ । યથા ધર્મઃ પ્રજાપિતસ્તથાધર્મોપિ પ્રજાપનીયઃ ।
અયં તુ વિશેષઃ । સ. ગતિક્રિયાયુક્તાનામુદકવત્કારણભૂતઃ; એવઃ પુનઃ સ્થિતિક્રિયા-
યુક્તાનાં પૃથિવીવત્કારણભૂતઃ । યથા પૃથિવી સ્વયં પૂર્વમેવ તિષ્ઠતી પરમસ્થાપયંતી ચ
સ્વયમેવ તિષ્ઠતામશ્વાદીનામુદાસીનાવિનાભૂતસહાયકારણમાત્રત્વેન સ્થિતિમનુગ્રહાતિ
તથાધર્મોઽપિ સ્વયં પૂર્વમેવ તિષ્ઠન્ પરમસ્થાપયંશ્ચ સ્વયમેવ તિષ્ઠતાં જીવપુદ્ગલાના-
મુદાસીનાવિનાભૂતસહાયકારણમાત્રત્વેન સ્થિતિમનુગ્રહાતીતિ ॥ ૮૬ ॥

જાદો અલોગલોગો જેસિં સંભાવદો ય ગમણઠિદી ।
દો વિ ય મયા વિમત્તા અવિમત્તા લોયમેત્તા ય ॥ ૮૭ ॥

જાતમલોકલોકં યયોઃ સન્નાવતશ્ચ ગમનસ્થિતી ।

દ્વાવપિ ચ મતૌ વિમત્તાવિમત્તૌ લોકમાત્રૌ ચ ॥ ૮૭ ॥

ટીકા:—આ, અધર્મના સ્વરૂપનું કથન છે.

જેમ ધર્મનું પ્રજાપન કરવામાં આવ્યું, તેમ અધર્મનું પણ પ્રજાપન કરવા-
માં છે. પરંતુ આ (નીચે પ્રમાણે) તદ્વાત છે: પૃથ્વી (-ધર્મસ્થિતિ) ગતિક્રિયા-
યુક્તને પાણીની માફક કારણભૂત છે અને આ (-અધર્મસ્થિતિ) સ્થિતિક્રિયાયુક્તને
પૃથ્વીની માફક કારણભૂત છે. જેમ પૃથ્વી પોતે પહેલેથી જ સ્થિતિરૂપે (-સ્થિર)
વર્તતી થકી અને પરને સ્થિતિ (-સ્થિરતા) નહિ કરાવતી થકી, સ્વયમેવ સ્થિતિરૂપે
પરિણમતા અધાર્મિકને ઉદાસીન અવિનાશાવી સહાયરૂપ કારણમાત્ર તરીકે સ્થિતિમાં
અનુમત્ત કરે છે, તેમ અધર્મ (અધર્મસ્થિતિ) પણ પોતે પહેલેથી જ સ્થિતિરૂપે
વર્તતો થકો અને પરને સ્થિતિ નહિ કરાવતો થકો, સ્વયમેવ સ્થિતિરૂપે પરિણમતાં
અવ-પુદ્ગલોને ઉદાસીન અવિનાશાવી સહાયરૂપ કારણમાત્ર તરીકે સ્થિતિમાં અનુમત્ત
કરે છે. ૮૬.

ગાથા ૮૭

અનવયાર્થ:—[ગમનસ્થિતી]. (અવ-પુદ્ગલની) ગતિ-સ્થિતિ [ચ] તથા

ધર્માધરમ હોવાથી લોક-અલોક ને સ્થિતિગતિ અને;
તે ઉભય ભિન્ન-અભિન્ન છે ને સદ્ગણલોકપ્રમાણ છે. ૮૭.

ધર્માધર્મસદ્ભાવે હેતુપન્થાસોડ્યમ્ । ધર્માધર્મો વિદ્યેતે । લોકાલોકવિભાગાન્ય-
યાનુપપત્તેઃ । જીવાદિસર્વપદાર્થાનામેકત્વ ઘટ્તિરૂપો લોકઃ । શુદ્ધેકાકાશઘટ્તિરૂપો-
લોકઃ । તત્ર જીવપુદ્ગલૌ સ્વરસઽથ એવ ગતિતત્પૂર્વસ્થિતિપરિણામાપન્નો । તયોર્યદિ
ગતિપરિણામં તત્પૂર્વસ્થિતિપરિણામં વા સ્વયમનુભવતોર્વહિરક્ષહેતૂ ધર્માધર્મૌ ન ભવે-
તામ્, તંદા તયોર્નિર્ગલગતિસ્થિતિપરિણામત્વાદલોકેઽપિ ઘટ્તિઃ કેન ચાપેત । તત્તો
ન લોકાલોકવિભાગઃ સિદ્ધ્યેત । ધર્માધર્મયોસ્તુ જીવપુદ્ગલયોર્ગતિતત્પૂર્વસ્થિત્યોર્વહિ-
રક્ષહેતુત્વેન સદ્ભાવેઽનુપગમ્યમાને લોકાલોકવિભાગો જાયત્ત્વમ્ ઇતિ । કિંચ્ચ ધર્માધર્મૌ
દ્વાવપિ પરસ્પરં પૃથગ્ભૂતાસ્તિત્વનિર્વૃત્તત્વાદ્વિભક્તૌ । એકક્ષેત્રાવગાઢત્વાદવિભક્તૌ ।

[અલોકલોક] અલોક ને લોકનો. વિભાગ, [યયોઃ સદ્ભાવતઃ] તે બે દ્રવ્યોના
સદ્ભાવથી [જાતમ્] થાય છે. [જ] વળી [ઘૌ અપિ] તે બંને [વિભક્તૌ] વિભક્ત,
[અવિભક્તૌ] અવિભક્ત [જ] અને [લોકમાત્રૌ] લોકપ્રમાણ [મતૌ] કહેવામાં
આવ્યાં છે.

ટીકા:—આ, ધર્મ અને અધર્મના સદ્ભાવની સિદ્ધિ માટે હેતુ દર્શાવવામાં
આવ્યા છે.

ધર્મ અને અધર્મ વિષયો છે, કારણ કે લોક અને અલોકનો વિભાગ
અન્યથા બની શકે નહિ. જ્યાં સર્વ પદાર્થોના એકત્વ-અસ્તિત્વરૂપ લોક છે; શુદ્ધ
એક આકાશના અસ્તિત્વરૂપ અલોક છે. ત્યાં, જીવ અને પુદ્ગલ સ્વરસથી જ (સ્વ-
ભાવથી જ) ગતિપરિણામને તથા ગતિપૂર્વક સ્થિતિપરિણામને પ્રાપ્ત હોય છે. જો ગતિ-
પરિણામ અથવા ગતિપૂર્વક સ્થિતિપરિણામને સ્વયં અનુભવતાં એવાં તે જીવ-પુદ્ગલને
બહિરંગ હેતુઓ ધર્મ અને અધર્મ ન હોય, તો જીવ-પુદ્ગલને નિર્ગળ ગતિપરિણામ
અને સ્થિતિપરિણામ થવાથી અલોકમાં પણ તેમનું (જીવ-પુદ્ગલનું) હોવાનું કાનાથી
વારી શકાય? (કેમથી ન જ વારી શકાય.) તેથી લોક અને અલોકનો વિભાગ સિદ્ધ
ન થાય. પરંતુ જો જીવ-પુદ્ગલની ગતિના અને ગતિપૂર્વક સ્થિતિના બહિરંગ હેતુઓ
તરીકે ધર્મ અને અધર્મનો સદ્ભાવ સ્વીકારવામાં આવે તો લોક અને અલોકનો
વિભાગ (સિદ્ધ) થાય છે. (માટે ધર્મ અને અધર્મ વિષયો છે.) વળી (તેમના
વિષે વિશેષ હકીકત એ છે કે), ધર્મ અને અધર્મ બંને પરસ્પર પૃથગ્ભૂત અસ્તિત્વથી
નિષ્પન્ન હોવાથી વિભક્ત (વિત્ત) છે; એકક્ષેત્રાવગાહી હોવાથી અવિભક્ત (અવિત્ત)

નિક્રિયત્વેન સકલલોકવર્તિનોર્જીવપુદ્ગલયોર્ગતિસ્થિત્યુપગ્રહકરણાહ્નોકમાત્રાવિતિ । ૮૭ ।

ળ ય ગચ્છદિ ધર્મત્થી ગમણં ણ કરેદિ અણ્ણદવિયસ્સ ।

હવદિ ગદિ સ્સ પ્પસરો જીવાણં પુગ્ગલાણં ચ ॥ ૮૮ ॥

ન ચ ગચ્છતિ ધર્માસ્તિકો ગમનં ન કરોત્યન્યદ્રવ્યસ્ય ।

भवति गतेः सः प्रसरो जीवानां पुद्गलानां च ॥ ८८ ॥

ધર્માધર્મયોર્ગતિસ્થિતિહેતુત્વેડપ્પત્યંતોદાસીન્યાસ્વાપનપ્રેતત્ત્વ । યથા હિ ગતિ-
પરિણતઃ પ્રમજ્જનો વૈજયંતીનાં ગતિપરિણામસ્ય હેતુકર્તાડવલોકયતે ન તથા ધર્મઃ ।

છ; સમસ્ત લોકમાં વર્તનારાં જીવ-પુદ્ગલને ગતિ-સ્થિતિમાં નિષ્ક્રિયપણે અનુબ્રહ્મ કરતા હોવાથી (-નિમિત્તરૂપ થતા હોવાથી) લોકપ્રમાણ છે. ૮૭.

ગાથા ૮૮

અન્યથાર્થઃ—[ધર્માસ્તિકઃ] ધર્માસ્તિકાચ [ન ગચ્છતિ] ગમન કરતો નથી [ચ] અને [અન્યદ્રવ્યસ્ય] અન્ય દ્રવ્યને [ગમનં ન કરોતિ] ગમન કરાવતો નથી; [સઃ] તે, [જીવાણાં પુદ્ગલાણાં ચ] જીવો તથા પુદ્ગલોને (ગતિપરિણામમાં આશ્રયમાત્રરૂપ હોવાથી) [ગતેઃ પ્રસરઃ] ગતિનો ઉદાસીન પ્રસારનાર (અર્થાત્ ગતિપ્રસારમાં ઉદાસીન નિમિત્તભૂત) [ભવતિ] છે.

ટીકાઃ—ધર્મ અને અધર્મ ગતિ અને સ્થિતિના હેતુઓ હોવા છતાં તેઓ અત્યંત ઉદાસીન છે એમ અહીં કથન છે.

જેવી રીતે ગતિપરિણત પવન ધમ્મઓના ગતિપરિણામનો હેતુકર્તા જોવામાં આવે છે, તેવી રીતે ધર્મ (જીવ-પુદ્ગલોના ગતિપરિણામનો હેતુકર્તા) નથી. તે (ધર્મ) ખરેખર નિષ્ક્રિય હોવાથી ક્યારેય ગતિપરિણામને જ પામતો નથી; તે પછી તેને

ધર્માસ્તિક ગમન કરે નહીં, ન કરાવતો પરદ્રવ્યને;

જીવ-પુદ્ગલોના ગતિપ્રસાર તથા ઉદાસીન હેતુ છે. ૮૮.

સાં જાણી નિષ્ક્રિયત્વાત્ ન કદાચિદપિ ગતિપરિણામમેવાપદ્યતે । કુતોઽસ્ય સહકારિત્વેન પરેપાં ગતિપરિણામસ્ય હેતુકર્તૃત્વમ્ । કિંતુ સલિલમિત્ર મત્સ્યાનાં જીવપુદ્ગલાનામાશ્રય-
 કારણમાત્રત્વેનોદાસીન પવાસૌ ગતેઃ પ્રસરો ભવતિ । અપિ ચ યથા ગતિપૂર્વસ્થિતિ-
 પરિણતસ્તુરજ્ઞોઽન્વચારસ્ય સ્થિતિપરિણામસ્ય હેતુકર્તાવલોક્યતે ન તથાઽધર્મઃ । સ
 જાણી નિષ્ક્રિયત્વાત્ ન કદાચિદપિ ગતિપૂર્વસ્થિતિપરિણામમેવાપદ્યતે । કુતોઽસ્ય
 સહસ્થાયિત્વેન પરેપાં ગતિપૂર્વસ્થિતિપરિણામસ્ય હેતુકર્તૃત્વમ્ । કિં તુ પૃથિવીવત્તુ-

(પરના) *સહકારી તરીકે પરના ગતિપરિણામનું હેતુકર્તાપણું ક્યાંથી હોય? (ન જ
 હોય.) પરંતુ જેવી રીતે પાણી માછલાંઓને (ગતિપરિણામમાં) માત્ર આશ્રયરૂપ
 કારણ તરીકે ગતિનું ઉદાસીન જ પ્રસારનાર છે, તેવી રીતે ધર્મ જીવ-પુદ્ગલોને
 (ગતિપરિણામમાં) માત્ર આશ્રયરૂપ કારણ તરીકે ગતિનો ઉદાસીન જ પ્રસારનાર
 (અર્થાત્ ગતિપ્રસારનું ઉદાસીન જ નિમિત્ત) છે.

વળી (અધર્માસ્થિતકાય વિષે પણ એમ છે કે)—જેવી રીતે ગતિપૂર્વક-
 સ્થિતિપરિણત અથ્થ સવારના (ગતિપૂર્વક) સ્થિતિપરિણામનો હેતુકર્તા બેઠામાં
 આવે છે, તેવી રીતે અધર્મ (જીવ-પુદ્ગલોના ગતિપૂર્વક સ્થિતિપરિણામનો હેતુકર્તા)
 નથી. તે (અધર્મ) અરેખર નિષ્ક્રિય હોવાથી ક્યારેય ગતિપૂર્વક સ્થિતિપરિણામને જ
 પામતો નથી; તે પછી તેને (પરના) સહસ્થાયી તરીકે પરના ગતિપૂર્વક સ્થિતિ-
 પરિણામનું હેતુકર્તાપણું ક્યાંથી હોય? (ન જ હોય.) પરંતુ જેવી રીતે પૃથ્વી અથ્થને

* સહકારી = સાથે કાર્ય કરનાર અર્થાત્ સાથે ગતિ કરનાર. [ધમ્મની સાથે પવન પણ ગતિ કરતો
 હોવાથી અહીં પવનને (ધમ્મના) સહકારી તરીકે હેતુકર્તા કહ્યો છે; અને જીવ-પુદ્ગલોની સાથે ધર્મ-
 સ્થિતકાય ગમન નહિ કરતાં (અર્થાત્ સહકારી નહિ બનતાં), માત્ર તેમને (ગતિમાં) આશ્રયરૂપ કારણ
 બનતો હોવાથી ધર્માસ્થિતકાયને ઉદાસીન નિમિત્ત કહ્યો છે. પવનને હેતુકર્તા કહ્યો તેનો એવો અર્થ
 કહી ન સમજવો કે પવન ધમ્મજોના ગતિપરિણામને કરાવતો હશે. ઉદાસીન નિમિત્ત હો કે હેતુકર્તા
 હો—બંને પરમાં અકિંચિત્કર છે. તેમનામાં માત્ર ઉપર કહ્યો તેટલો જ તફાવત છે. હવે પછીની
 પ્રાયાની દીક્ષામાં આચાર્યદેવ પોતે જ કહેશે કે ‘અરેખર સમસ્ત ગતિસ્થિતિમાન પદાર્થો પોતાના
 પરિણામોથી જ નિશ્ચયે ગતિસ્થિતિ કરે છે.’ મારે ધમ્મ, સવાર ક્યાંદિ બંધાય, પોતાના પરિણામોથી
 જ ગતિસ્થિતિ કરે છે, તેમાં ધર્મ તેમ જ પવન, તથા અધર્મ તેમ જ અથ્થ અવિશેષપણે
 અકિંચિત્કર છે એમ નિર્ણય કરવો.]

...સ્થાયી = સાથે સ્થિતિ (સ્થિરતા) કરનાર. [અથ્થ સવારની સાથે સ્થિતિ કરે છે, તેથી અહીં
 અથ્થને સવારના સહસ્થાયી તરીકે સવારના સ્થિતિપરિણામને હેતુકર્તા કહ્યો છે. અધર્માસ્થિતકાય તો,
 ગતિપૂર્વક સ્થિતિને પામનારાં જીવ-પુદ્ગલોની સાથે સ્થિતિ કરતો નથી, પહેલેથી જ સ્થિત છે;
 આ રીતે તે સહસ્થાયી નહિ હોવાથી જીવ-પુદ્ગલોના ગતિપૂર્વક સ્થિતિપરિણામને હેતુકર્તા નથી.]

રક્તસ્ય જીવપુદ્ગલાનામાશ્રયકારણમાત્રત્વેનોદાસીન एवासौ गतिपूर्वस्थितेः मसरो भवतीति ॥ ૮૮ ॥

વિજ્ઞદિ જેસિં ગમણં ઠણં પુણ તેસિમેવ સંભવદિ ।

તે સગપરિણામેહિં દુ ગમણં ઠણં ચ કુર્વન્તિ ॥ ૮૯ ॥

વિચત્તે ચેપાં ગમનં સ્થાનં પુનસ્તેપામેવ સંભવતિ ।

તે સ્વરૂપરિણામેસ્તુ ગમનં સ્થાનં ચ કુર્વન્તિ ॥ ૯૦ ॥

ધર્માધર્મયોરૌદાસીન્યે હેતુપન્યાસોડ્યમ્ । ધર્મઃ કિલ ન જીવપુદ્ગલાનાં કદા-
ચિદ્ગતિહેતુત્વમભ્યસ્યતિ, ન કદાચિત્સ્થિતિહેતુત્વમધર્મઃ । તૌ હિ પરેપાં ગતિસ્થિત્યો-

(ગતિપૂર્વક સ્થિતિપરિણામમાં) માત્ર આશ્રયરૂપ કારણ તરફ ગતિપૂર્વક સ્થિતિની ઉદાસીન જ પ્રસારનાર છે, તેથી રીતે અધર્મ જીવ-પુદ્ગલોને (ગતિપૂર્વક સ્થિતિ-પરિણામમાં) માત્ર આશ્રયરૂપ કારણ તરફ ગતિપૂર્વક સ્થિતિનો ઉદાસીન જ પ્રસારનાર (અર્થાત્ ગતિપૂર્વક-સ્થિતિપ્રસારનું ઉદાસીન જ નિમિત્ત) છે. ૮૮.

ગાથા ૮૯

અન્યથાર્થઃ—[ચેપાં ગમનં વિચત્તે] (ધર્મ-અધર્મ ગતિ-સ્થિતિના મુખ્ય હેતુઓ નથી, કારણ કે) જેમને ગતિ હોય છે [તેવામ્ યવ પુનઃ સ્થાનં સંભવતિ] તેમને જ વળી સ્થિતિ થાય છે (અને જેમને સ્થિતિ હોય છે તેમને જ વળી ગતિ થાય છે). [તે તુ] તેઓ (ગતિસ્થિતિમાન પદાર્થો) તો [સ્વરૂપરિણામેઃ] પોતાના પરિણામોથી [ગમનં સ્થાનં ચ] ગતિ અને સ્થિતિ [કુર્વન્તિ] કરે છે.

ટીકાઃ—આ, ધર્મ અને અધર્મના ઉદાસીનપણાની આગતમાં હેતુ કહેવામાં આવ્યો છે.

ખરેખર (નિશ્ચયથી) ધર્મ જીવ-પુદ્ગલોને કદી ગતિહેતુ થતો નથી, અધર્મ કદી સ્થિતિહેતુ થતો નથી; કારણ કે તેઓ પરતે ગતિસ્થિતિના જો મુખ્ય હેતુ (નિશ્ચયહેતુ) થાય, તો જેમને ગતિ હોય તેમને ગતિ જ રહેવી જોઈએ, સ્થિતિ ન થવી

રે ! જેમને ગતિ હોય છે, તેઓ જ વળી સ્થિર થાય છે;

તે સર્વ નિજ પરિણામથી જ કરે ગતિસ્થિતિભાવને. ૮૯.

યદિ મુલ્યહેતુ સ્થાતાં તદા યેષાં ગતિસ્તેષાં ગતિરેવ ન સ્થિતિઃ, યેષાં સ્થિતિ-
સ્તેષાં સ્થિતિરેવ ન ગતિઃ । તત્ એકેષામપિ ગતિસ્થિતિદર્શનાદનુમીયતે ન તૌ
તયોર્મુલ્યહેતુ । કિં તુ વ્યવહારનયવ્યવસ્થાપિતૌ ઉદાસીનૌ । કથમેવં ગતિસ્થિતિમતાં
પદાર્થાનાં ગતિસ્થિતી મવત્ત્વમિતિ ચેત્, સર્વે હિ ગતિસ્થિતિમંતઃ પદાર્થાઃ સ્વપરિ-
ણામૈરેવ નિશ્ચયેન ગતિસ્થિતી કુર્વતીતિ ॥ ૮૯ ॥

—ઈતિ ધર્માધર્મદ્રવ્યાસ્તિકાયવ્યાખ્યાનં સમાપ્તમ્ ।

અથ આકાશદ્રવ્યાસ્તિકાયવ્યાખ્યાનમ્ ।

સર્વેસિં જીવાણં સેસાણં તહ ય પુગ્ગલાણં ચ ।

જં દેદિ વિવરમશ્ચિલં તં લોગે હવદિ આગાસં ॥ ૯૦ ॥

જોઈએ, અને જોમને સ્થિતિ હોય તેમને સ્થિતિ જ રહેવી જોઈએ, ગતિ ન થવી
જોઈએ. પરંતુ એકને જ (-તેના તે જ પદાર્થને) ગતિ અને સ્થિતિ થતી જોવામાં
આવે છે; તેથી અતુભાન થઈ શકે છે કે તેઓ (ધર્મ-અધર્મ) ગતિ-સ્થિતિના મુખ્ય
હેતુ નથી, પરંતુ વ્યવહારનયસ્થાપિત (વ્યવહારનય વડે સ્થાપવામાં—કહેવામાં
આવેલા) ઉદાસીન હેતુ છે.

પ્રશ્ન:—એ પ્રમાણે હોય તો ગતિસ્થિતિમાન પદાર્થોની ગતિસ્થિતિ કઈ રીતે
થાય છે?

ઉત્તર:—ખરેખર સમસ્ત ગતિસ્થિતિમાન પદાર્થો યોતાના પરિણામોથી જ
નિશ્ચયે ગતિસ્થિતિ કરે છે. ૮૯.

આ રીતે ધર્મદ્રવ્યાસ્તિકાય અને અધર્મદ્રવ્યાસ્તિકાયનું વ્યાખ્યાન
સમાપ્ત થયું.

હવે આકાશદ્રવ્યાસ્તિકાયનું વ્યાખ્યાન છે.

જે લોકમાં જીવ-પુદ્ગલોને, શેષ દ્રવ્ય સમસ્તને
અવકાશ દે છે પૂર્ણ, તે આકાશનામક દ્રવ્ય છે. ૯૦.

સર્વેષાં જીવાનાં શેષાણાં તથૈવ પુદ્ગલાનાં ચ ।

યદ્દદાતિ ચિવરમશ્વિલં તલ્લોકે ભવત્યાકાશમ્ ॥ ૯૦ ॥

આકાશસ્વરૂપાભ્યાનમેતત્ । પદ્મદ્રવ્યાત્મકે લોકે સર્વેષાં શેષદ્રવ્યાણાં યત્સમ-
સ્તાવકાશનિમિત્તં વિશુદ્ધક્ષેત્રરૂપં તદાકાશમિતિ ॥ ૯૦ ॥

જીવા પુદ્ગલકાયા ધમ્માધમ્મા ય લોગદોળણ્ણા ।

તત્તો અળળમળ્ણં આયાસં અંતવદિરિત્તં ॥ ૯૧ ॥

જીવાઃ પુદ્ગલકાયાઃ ધર્માધર્મૌ ચ લોકતોઽનન્યે ।

તતોઽનન્યદન્યદાકાશમંતવ્યતિરિક્તમ્ ॥ ૯૧ ॥

ગાથા ૯૦

અન્યથાર્થઃ—[લોકે] લોકમાં [જીવાનામ્] જીવોને [ચ] અને
[પુદ્ગલાનામ્] પુદ્ગલોને [તથા ઇવ] તેમ જ [સર્વેષામ્ શેષાણામ્] બધાં બાકીનાં
દ્રવ્યોને [યદ્] જે [અશ્વિલં ચિવરં] સપૂર્ણ અવકાશ [દદાતિ] આપે છે, [તદ્]
તે [આકાશમ્ ભવતિ] આકાશ છે.

ટીકાઃ—આ, આકાશના સ્વરૂપનું કથન છે.

પદ્મદ્રવ્યાત્મક લોકમાં *બધાં બાકીનાં દ્રવ્યોને જે પૂરેપૂરા અવકાશનું નિમિત્ત
છે, તે આકાશ છે—જે જે (આકાશ) વિશુદ્ધક્ષેત્રરૂપ છે. ૯૦.

ગાથા ૯૧

અન્યથાર્થઃ—[જીવાઃ પુદ્ગલકાયાઃ ધર્માધર્મૌ ચ] જીવો, પુદ્ગલકાયા, ધર્મ

* જેઓ નિશ્ચયને નિત્યનિરંજન-જ્ઞાનમય પરમાનંદ જેમનું એક લક્ષણ છે એવા અનંતાનંત જીવો,
તેમનાથી અનંતગુણાં પુદ્ગલો, અસંખ્ય કાળાણુઓ અને અસંખ્યપ્રદેશી ધર્મ તથા અધર્મ—એ
બધાંય દ્રવ્યો વિશિષ્ટ અવગાદગુણ વડે લોકાકાશમાં—જોકે તે લોકાકાશ માત્ર અસંખ્યપ્રદેશી જ
છે તેવાજ—અવકાશ મેળવે છે.

જીવ-પુદ્ગલકાદિક શેષ દ્રવ્ય અનન્ય જાણેા લોકકથી;

નજ અંતગુન્ય અનન્ય તેમ જ અન્ય છે એ લોકકથી. ૯૧.

લોકાદ્દિરાકાશસૂચનેયમ્ । જીવાદીનિ શેષદ્રવ્યાણ્યવદૃતપરિમાણત્વાલ્લોકા-
દનન્યાન્યેવ । આકાશં ત્વનંતત્વાલ્લોકાદનન્યદન્યચ્चेति ॥ ૧૧ ॥

આગાસં અવગાસં ગમણદ્વિદિકારણેહિં દેદિ જદિ ।

ઉઢ્ઠંગદિપ્પધાણા સિદ્ધા ચિદ્વંતિ કિધ તત્થ ॥ ૧૨ ॥

આકાશમવકાશં ગમનસ્થિતિકારણાભ્યાં દદાતિ યદિ ।

ऊर्ध्वगतिप्रधानाः सिद्धाः तिष्ठन्ति कथं तत्र ॥ १२ ॥

અને અધર્મ (તેમ જ કાળ) [લોકતઃ અનન્યે] લોકથી અનન્ય છે; [અંતઃસ્થિતિકમ્
આકાશમ્] અંત રહિત એવું આકાશ [તતઃ] તેનાથી (લોકથી) [અનન્યમ્
અન્યત્] અનન્ય તેમ જ અન્ય છે.

ટીકા:—આ, લોકની બહાર (પણ) આકાશ હોવાની સૂચના છે.

છવ વગેરે બાકીનાં દ્રવ્યો (—આકાશ સિવાયનાં દ્રવ્યો) મર્યાદિત પરિમાણ-
વાળાં હોવાને લીધે લોકથી *અનન્ય જ છે; આકાશ તો અનંત હોવાને લીધે લોકથી
અનન્ય તેમ જ અન્ય છે. ૯૧.

ગાથા ૯૨

અન્યથાર્થ:—[યદિ આકાશમ્] બે આકાશ [ગમનસ્થિતિકારણાભ્યામ્]
ગતિ-સ્થિતિનાં કારણ રહિત [અવકાશં દદાતિ] અવકાશ આપતું હોય (અર્થાત્
બે આકાશ અવકાશહેતુ પણ હોય અને ગતિ-સ્થિતિહેતુ પણ હોય) તો [ऊर्ध्वगति-
પ્રધાનાઃ સિદ્ધાઃ] ઊર્ધ્વગતિપ્રધાન સિદ્ધો [તત્ર] તેમાં (આકાશમાં) [કથમ્] કેમ
[તિષ્ઠન્તિ] સ્થિર હોય? (આગળ ગમન કેમ ન કરે?)

* અહીં બે સમાન-પણે પદાર્થોનું લોકથી અનન્યપણું કયું છે તેપણુ નિમિત્તથી અમૂર્તપણું,
કેવળજ્ઞાનપણું, સદગુણરમાનંદપણું, નિત્યનિરંજનપણું, ધ્રુવાદિ લક્ષણો વડે જીવોનું ક્ષત્ર દ્રવ્યોથી
અનન્યપણું છે અને પોતપોતાનાં લક્ષણો વડે ક્ષત્ર દ્રવ્યોનું જીવોથી અનન્યપણું એમ સમજવું.

અવકાશદાયક આબ ગતિ-સ્થિતિહેતુતા પણ બે ધરે,
તો ઊર્ધ્વગતિપ્રધાન સિદ્ધો કેમ તેમાં સ્થિતિ લહે? ૯૨.

આકાશસ્વાવકાશૈરુદ્ધેતોર્ગતિસ્થિતિહેતુત્વશઙ્કાયાં દોષોપન્યાસોડયમ્ । યદિ
સ્વસ્વાકાશમવગાહિનામવગાહહેતુરિવ ગતિસ્થિતિમતાં ગતિસ્થિતિહેતુરપિ સ્યાત્, તદા
સર્વોત્કૃષ્ટસ્વાભાવિકોર્ધ્વગતિપરિણતા ભગવંતઃ સિદ્ધા વહિરદ્વાંતરદ્વસાધનસામગ્ર્યાં
સત્યામપિ કુતસ્તત્રાકાશે તિષ્ઠંતિ ઇતિ ॥ ૧૨ ॥

તમ્હા ઉવરિટ્ટાણં સિદ્ધાણં જિનવરેહિં પળ્લત્તં ।

તમ્હા ગમણટ્ટાણં આયાસે જાણ નત્થિ ત્તિ ॥ ૧૩ ॥

યસ્માદુપરિસ્થાનં સિદ્ધાનાં જિનવરૈઃ પ્રજ્ઞતમ્ ।

તસ્માદ્ગમનસ્થાનમાકાશે જાનીહિ નાસ્તીતિ ॥ ૧૩ ॥

ટીકા:—જે કેવળ અવકાશને જ હેતુ છે એવું જે આકાશ તેને વિષે
ગતિસ્થિતિહેતુત્વ (પછુ) હોવાની શંકા કરવામાં આવે તો હાય આવે છે તેવું
આ કથન છે.

જે આકાશ, જેમ તે *અવગાહવાળાઓને અવગાહહેતુ છે તેમ, ગતિ-
સ્થિતિવાળાઓને ગતિ-સ્થિતિહેતુ પછુ હોય, તો સર્વોત્કૃષ્ટ સ્વાભાવિક ઊર્ધ્વગતિએ
પરિણત સિદ્ધભગવંતો, બહિરંગ-અંતરંગ સાધનરૂપ સામગ્રી હોવા છતાં પછુ, કેમ
(-કયા કારણે) તેમાં—આકાશમાં—સ્થિર હોય? ૯૨.

ગાથા ૯૩

અન્યથાર્થ:—[યસ્માત્] નેથી [જિનવરૈઃ] જિનવરોએ [સિદ્ધાનામ્]
સિદ્ધોની [ઉપરિસ્થાનં] લોકના ઉપર સ્થિતિ [પ્રજ્ઞતમ્] કહી છે, [તસ્માત્] તેથી
[ગમનસ્થાનમ્ આકાશે ન અસ્તિ] ગતિ-સ્થિતિ આકાશમાં હોતી નથી (અર્થાત્
ગતિસ્થિતિહેતુત્વ આકાશને વિષે નથી) [ઇતિ જાનીહિ] એમ બાણે.

* અવગાહ = શીન થવું તે; મનિજત થવું તે; અવકાશ પામવો તે.

ભાષી જિનોએ લોકના અગ્રે સ્થિતિ સિદ્ધો તણી,
તે કારણે બાણે—ગતિસ્થિતિ આભમાં હોતી નથી. ૯૩.

સ્થિતિપક્ષોપન્યાસોડયમ્ । યતો ગત્વા ભગવંતઃ સિદ્ધાઃ લોકોપર્યવતિષ્ઠંતે,
તતો ગતિસ્થિતિહેતુત્પમાકાશે નાસ્તીતિ નિશ્ચેતવ્યમ્ । લોકાલોકાન્ચ્છેદકૌ ધર્મા-
ધર્માવેચ ગતિસ્થિતિહેતૂ મંતવ્યાવિતિ ॥ ૯૩ ॥

જદિ હવદિ ગમણહેદૂ આગાસં ઝળકારણં તેસિં ।

પસજદિ અલોગહાણી લોગસસ ચ અંતપરિવૃઢી ॥ ૯૪ ॥

યદિ ભવતિ ગમનહેતુરાકાશં સ્થાનકારણં તેષામ્ ।

પસજત્યલોકહાનિર્લોકસ્ય ચાંતપરિવૃદ્ધિઃ ॥ ૯૪ ॥

આકાશસ્ય ગતિસ્થિતિહેતુત્વાભાવે હેતુપન્યાસોડયમ્ । નાકાશં ગતિસ્થિતિહેતુઃ
લોકાલોકસીમવ્યવસ્થાપાસ્તથોપપત્તેઃ + યદિ ગતિસ્થિત્યોરાકાશમેવ નિમિત્તમિષ્યેત્,

ટીકા:—(ગતિપક્ષ સંબંધી કથન કર્યા પછી) આ, સ્થિતિપક્ષ સંબંધી કથન છે.

જેથી સિદ્ધભગવંતો ગમન કરીને લોકના ઉપર સ્થિત થાય છે (અર્થાત્ લોકના ઉપર ગતિપૂર્વક સ્થિતિ કરે છે), તેથી ગતિસ્થિતિહેતુત્વ આકાશને વિષે નથી એમ નિશ્ચય કરવો; લોક અને અલોકનો વિભાગ કરનારા ધર્મ તથા અધર્મને જ ગતિ તથા સ્થિતિના હેતુ માનવા. ૯૩.

ગાથા ૯૪

અન્યથાર્થ:—[યદિ] જે [આકાશં] આકાશ [તેષામ્] જીવ-પુદ્ગલોને [ગમનહેતુઃ] ગતિહેતુ અને [સ્થાનકારણ] સ્થિતિહેતુ [ભવતિ] હોય તે [અલોકહાનિઃ] અલોકની હાનિને [ચ] અને [લોકસ્ય અંતપરિવૃદ્ધિઃ] લોકના અંતની વૃદ્ધિને [પ્રસજતિ] પ્રસંગ આવે.

ટીકા:—અહીં, આકાશને ગતિસ્થિતિહેતુત્વને અભાવ હોવા વિષે હેતુ રમૂ કરવામાં આવ્યો છે.

આકાશ ગતિ-સ્થિતિને હેતુ નથી, કારણ કે લોક અને અલોકની સીમાની વ્યવસ્થા એ રીતે જ બની શકે છે. જે આકાશને જ ગતિ-સ્થિતિનું નિમિત્ત માનવામાં

નબ હોય જે ગતિહેતુ ને સ્થિતિહેતુ પુદ્ગલ-જીવને,

તે હાનિ થાય અલોકની, લોકાન્ત પામે વૃદ્ધિને. ૯૪.

તદા તસ્ય સર્વત્ર સંદ્રાવાજ્જીવપુદ્ગલાનાં ગતિસ્થિત્યોર્નિઃસીમત્વાત્પ્રતિક્ષણમલોકો
દીયતે, પૂર્વે પૂર્વે વ્યવસ્થાપ્યમાનથાંતો લોકસ્યોત્તરોત્તરપરિવૃદ્ધ્યા ત્રિવટતે । તતો
ન તત્ર તદ્દેતુરિતિ ॥ ૯૪ ॥

તમ્હા ધમ્માધમ્મા ગમણટ્ટિદિકારણાણિ ણાગાસં ।

ઈદિં જિણવરેહિં મણિદં લોગસહાવં સુણંતાણં ॥ ૯૫ ॥

તસ્માદ્ધર્માધર્મો ગમનસ્થિતિકારણે નાકાશમ્ ।

ઈતિ જિનવરૈઃ મણિતં લોકસ્વભાવં શૃણ્વતામ્ ॥ ૯૫ ॥

આકાશસ્ય ગતિસ્થિતિહેતુત્વનિરાસવ્યાખ્યોપસંહારોઽયમ્ । ધર્માધર્માવેચ ગતિ-
સ્થિતિકારણે નાકાશમિતિ ॥ ૯૫ ॥

આવે, તો આકાશનો સહભાવ સર્વત્ર હોવાને લીધે જીવ-પુદ્ગલોની ગતિસ્થિતિની
કોઈ સીમા નહિ રહેવાથી પ્રતિક્ષણ અલોકની હાનિ થાય અને પહેલાં પહેલાં
વ્યવસ્થાપિત થયેલો લોકનો અંત ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિને પામવાથી લોકનો અંત જ પૂટી
પડે (અર્થાત્ પહેલાં પહેલાં નિશ્ચિત થયેલો લોકનો અંત પછી પછી આગળ વધેતો
જવાથી લોકનો અંત જ બની શકે નહિ). આટલે આકાશને વિષે ગતિ-સ્થિતિનેાં
હેતુ નથી. ૯૪.

ગાથા ૯૫

અન્યથાર્થઃ—[તમ્માત્] તેથી [ગમનસ્થિતિકારણે] ગતિ અને સ્થિતિનાં
કારણ [ધર્માધર્મો] ધર્મ અને અધર્મ છે, [ન આકાશમ્] આકાશ નહિ. [ઈતિ]
આમ [લોકસ્વભાવં શૃણ્વતામ્] લોકસ્વભાવના શ્રોતાઓ પ્રત્યે [જિનવરૈઃ મણિતમ્]
જિનવરોએ કહ્યું છે.

ટીકા:—આ, આકાશને ગતિસ્થિતિહેતુત્વ હોવાના ખંડન સંબંધી કથનનો
ઉપસંહાર છે.

ધર્મ અને અધર્મ જ ગતિ અને સ્થિતિનાં કારણ છે, આકાશ નહિ. ૯૫.

તેથી ગતિસ્થિતિહેતુઓ ધર્માધરમ છે, નહીં નહીં;

આખું જિનોએ આમ લોકસ્વભાવના શ્રોતા પ્રતિ. ૯૫.

ધર્માધર્માગાસા અપૃથગ્ભૂતા સમાનપરિમાણા ।

પૃથગુપલઙ્ઘિવિસેસા કરિતિ એગત્તમણ્ણત્તં ॥ ૯૬ ॥

ધર્માધર્માકાશાન્યપૃથગ્ભૂતાનિ સમાનપરિમાણાનિ ।

પૃથગુપલઙ્ઘિવિશેષાણિ કુર્વંત્યેકત્વમન્યત્વમ્ ॥ ૯૬ ॥

ધર્માધર્મલોકાકાશાનામવગાહવશાદેકત્વેऽપિ વસ્તુત્વેનામ્યત્વમત્રક્તમ્ । ધર્માધર્મલોકાકાશાનિ હિ સમાનપરિમાણત્વાત્સહાવસ્થાનમાત્રેણૈવૈકત્વમાઙ્ગિ । વસ્તુત્વસ્ય વ્યવહારેણ ગતિસ્થિત્યવગાહહેતુત્વરૂપેણ નિશ્ચયેન વિભક્તપદેશત્વરૂપેણ વિશેષેણ પૃથગુપલઙ્ઘ્યમાનેનાન્યત્વમાઙ્ગ્યેવ ભવંતીતિ ॥ ૯૬ ॥

इति आकाशद्रव्यास्तिकायव्याख्यानं समाप्तम् ।

ગાથા ૯૬

અન્યાર્થઃ—[ધર્માધર્માકાશાનિ] ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ (લોકાકાશ) [સમાનપરિમાણાનિ] સમાન પરિમાણવાળાં [અપૃથગ્ભૂતાનિ] અપૃથગ્ભૂત હોવાથી તેમ જ [પૃથગુપલઙ્ઘિવિશેષાણિ] પૃથક્-ઉપલબ્ધ (ભિન્નભિન્ન) વિરોધવાળાં હોવાથી [એકત્વમ્ અન્યત્વમ્] એકત્વ તેમ જ અન્યત્વને [કુર્વંતિ] કરે છે.

ટીકાઃ—અહીં, ધર્મ, અધર્મ અને લોકાકાશાનુ' અવગાહની અપેક્ષાએ એકત્વ હોવા છતાં વસ્તુપણે અન્યત્વ કહેવામાં આવ્યું છે.

ધર્મ, અધર્મ અને લોકાકાશ સમાન પરિમાણવાળાં હોવાને લીધે સાથે રહેલાં હોવામાત્રથી જ (—માત્ર એકક્ષેત્રાવગાહની અપેક્ષાએ જ) એકત્વવાળાં છે; વસ્તુતા તે, (૧) વ્યવહારે ગતિહેતુત્વ, સ્થિતિહેતુત્વ અને અવગાહહેતુત્વ૩૫ (પૃથક્-ઉપલબ્ધ વિરોધ વડે) તથા (૨) નિશ્ચયે *વિભક્તપદેશત્વ૩૫ પૃથક્-ઉપલબ્ધ વિશેષ વડે, તેઓ અન્યત્વવાળાં જ છે.

* વિભક્ત = ભિન્ન, [ધર્મ, અધર્મ અને આકાશને ભિન્નપદેશપણું છે.]

† વિશેષ = આસિયતઃ; વિસિષ્ટતા; વિશેષતા. [વ્યવહારે તથા નિશ્ચયે ધર્મ, અધર્મ અને આકાશના વિશેષ પૃથક્ ઉપલબ્ધ છે અર્થાત્ ભિન્નભિન્ન જોવામાં આવે છે.]

ધર્માધર્મનનબને સમાનપ્રમાણયુત અપૃથક્ત્વથી,
વળી ભિન્નભિન્ન વિરોધથી, એકત્વ ને અન્યત્વ છે. ૯૬.

અથ ચૂલિકા ।

આગાસકાલજીવા ધમ્માધમ્મા ય મુત્તિપરિહીના ।

મુત્તં પુદ્ગલદ્રવ્યં જીવો સ્વલુ ચેદણો તેસુ ॥ ૧૭ ॥

આકાશકાલજીવા ધર્માધર્મો ચ મૂર્તિપરિહીનાઃ ।

મૂર્તે પુદ્ગલદ્રવ્યં જીવઃ સ્વલુ ચેતનસ્તેષુ ॥ ૧૭ ॥

અત્ર દ્રવ્યાણાં મૂર્તામૂર્તત્વં ચેતનાચેતનત્વં ચોક્તમ્ । સ્પર્શરસગંધવર્ણસદ્ભાવસ્વભાવં મૂર્તે, સ્પર્શરસગંધવર્ણાભાવસ્વભાવમમૂર્તમ્ । ચૈતન્યસદ્ભાવસ્વભાવં ચેતનં, ચૈતન્યાભાવ-

ભાવાર્થઃ—ધર્મ, અધર્મ અને લોકાકાશાનું એકત્વ તો કેવળ એકક્ષેત્રા-વગાહુની અપેક્ષાએ જ કંહી શકાય છે; વસ્તુપણે તો તેમને અન્યત્વ જ છે, કારણ કે (૧) તેમનાં લક્ષણો ગતિહેતુત્વ, સ્થિતિહેતુત્વ અને અવગાહુહેતુત્વરૂપ સિત્તસિત્ત છે તથા (૨) તેમના પ્રદેશો પણ સિત્તસિત્ત છે. ૯૬.

આ રીતે આકાશદ્રવ્યાસ્તિકાયનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

હવે *ચૂલિકા છે.

માથા ૯૭

અન્યથાર્થઃ—[આકાશકાલજીવાઃ] આકાશ, કાળ, જીવ, [ધર્માધર્મો ચ] ધર્મ અને અધર્મ [મૂર્તિપરિહીનાઃ] અમૂર્ત છે, [પુદ્ગલદ્રવ્યં મૂર્તે] પુદ્ગલદ્રવ્ય મૂર્ત છે. [તેષુ] તેમાં. [જીવઃ] જીવ [સ્વલુ] ખરેખર [ચેતનઃ] ચેતન છે.

ટીકાઃ—અહીં દ્રવ્યાનું મૂર્તામૂર્તપણું (—મૂર્તપણું અથવા અમૂર્તપણું) અને ચેતનાચેતનપણું (—ચેતનપણું અથવા અચેતનપણું) કહેવામાં આવ્યું છે.

સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણનો સદ્ભાવ જોને સ્વભાવ છે તે મૂર્ત છે; સ્પર્શ-રસ-

* ચૂલિકા = શાસ્ત્રમાં નહિ કહેવાઈ ગયેલાનું વ્યાખ્યાન કરવું અથવા કહેવાઈ ગયેલાનું વિશેષ વ્યાખ્યાન કરવું અથવા ગ્રંથમાં યથાયોગ્ય વ્યાખ્યાન કરવું તે.

આત્મા અને આકાશ, ધર્મ, અધર્મ, કાળ અમૂર્ત છે,
છે મૂર્ત પુદ્ગલદ્રવ્ય; તેમાં જીવ છે ચેતન ખરે. ૯૭.

ધર્માધર્માગાસા અપુથઞ્મૂદા સમાનપરિમાણા ।

પૃથગુલલ્લિવિસેસા કરિતિ એગત્તમણ્ણસં ॥ ૯૬ ॥

ધર્માધર્માકાશાન્યપૃથગ્ભૂતાનિ સમાનપરિમાણાનિ ।

પૃથગુલલ્લિવિશેષાણિ કુર્વત્યેકત્વમન્યત્વમ્ ॥ ૯૬ ॥

ધર્માધર્મલોકાકાશાનામવગાહવશાદેકત્વેऽપિ વસ્તુત્વેનાન્યત્વમત્રક્તમ્ । ધર્મા-
ધર્મલોકાકાશાનિ હિ સમાનપરિમાણત્વાત્સહાવસ્પાનમાત્રેણૈવૈકત્વમાઙ્ગિ । વસ્તુત્વ-
વ્યવહારેણ ગતિસ્થિત્યવગાહહેતુત્વરૂપેણ નિશ્ચયેન વિભક્તમદેશત્વરૂપેણ વિશેષેણ પૃથ-
ગુલલ્લિવ્યમાનેનાન્યત્વમાઙ્ગ્યેવ ભવંતીતિ ॥ ૯૬ ॥

इति आकाशद्रव्यास्तिकाद्यवधारणं समाप्तम् ।

ગાથા ૯૬

અ.વ.યાર્થ:—[ધર્માધર્માકાશાનિ] ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ (લોકા-
કાશ) [સમાનપરિમાણાનિ] સમાન પરિમાણવાળાં [અપૃથગ્ભૂતાનિ] અપૃથગ્ભૂત
હોવાથી તેમ જ [પૃથગુલલ્લિવિશેષાણિ] પૃથક્-ઉપલબ્ધ (લિપ્તલિપ્ત) વિશેષવાળાં
હોવાથી [એકત્વમ્ અન્યત્વમ્] એકત્વ તેમ જ અન્યત્વને [કુર્વતિ] કરે છે.

ટીકા:—અહીં, ધર્મ, અધર્મ અને લોકાકાશનું અવગાહની અપેક્ષાએ
એકત્વ હોવા છતાં વસ્તુપક્ષે અન્યત્વ કહેવામાં આવ્યું છે.

ધર્મ, અધર્મ અને લોકાકાશ સમાન પરિમાણવાળાં હોવાને કીધે સાથે
રહેલાં હોવામાત્રથી જ (—માત્ર એકક્ષેત્રાવગાહની અપેક્ષાએ જ) એકત્વવાળાં છે;
વસ્તુતા તે, (૧) વ્યવહારે ગતિહેતુત્વ, સ્થિતિહેતુત્વ અને અવગાહહેતુત્વરૂપ
(પૃથક્-ઉપલબ્ધ વિશેષ વડે) તથા (૨) નિશ્ચયે વિભક્તપ્રદેશત્વરૂપ પૃથક્-ઉપલબ્ધ
વિશેષ વડે, તેઓ અન્યત્વવાળાં જ છે.

* વિભક્ત = લિપ્ત. [ધર્મ, અધર્મ અને આકાશને લિપ્તપ્રદેશપણું છે.]

+ વિશેષ = આસિયતઃ વિશિષ્ટતાઃ વિશિષ્ટતા. [વ્યવહારે તથા નિશ્ચયે ધર્મ, અધર્મ અને આકાશના
વિશેષ પૃથક્ ઉપલબ્ધ છે અર્થાત્ લિપ્તલિપ્ત જોવામાં આવે છે.]

ધર્માધર્મન્યભને સમાનપ્રમાણયુત અપૃથક્ત્વથી,
વળી લિપ્તલિપ્ત વિશેષથી, એકત્વ ને અન્યત્વ છે. ૯૬.

અત્ર સક્રિયનિષ્ક્રિયત્વમુક્તમ્ । મદેશાંતરપ્રાપ્તિહેતુઃ પરિસ્પંદનરૂપપર્યાયઃ ક્રિયા ।
તત્ર સક્રિયા વહિરક્કસાધનેન સદ્ભૂતાઃ જીવાઃ, સક્રિયા વહિરક્કસાધનેન સદ્ભૂતાઃ
પુદ્ગલાઃ । નિષ્ક્રિયમાકાશં, નિષ્ક્રિયો ધર્મઃ, નિષ્ક્રિયોઽધર્મઃ, નિષ્ક્રિયઃ કાલઃ ।
જીવાનાં સક્રિયત્વસ્ય વહિરક્કસાધનં કર્મનોકર્મોપચયરૂપાઃ પુદ્ગલા इति ते पुद्गल-
करणाः । तदभावाच्चिक्रियत्वं सिद्धानाम् । पुद्गलानां सक्रियत्वस्य वहिरक्कसाधनं
परिणामनिर्वर्तकः काल इति ते कालकरणाः । न च कर्मादीनामिव कालस्याभावः ।
ततो न सिद्धानामिव निष्क्रियत्वं पुद्गलानामिति ॥ ९८ ॥

જે જલુ ઇંદિયગેજ્ઞા વિસયા જીવેહિં હોતિ તે મુક્તા ।
સેસં હવદિ અમુત્તં ચિત્તં ઉભયં સમાદિયદિ ॥ ૯૯ ॥

ટીકા:—અહીં (દ્રવ્યોત્) સક્રિય-નિષ્ક્રિયપણું કહેવામાં આવ્યું છે.

પ્રદેશાંતરપ્રાપ્તિનો હેતુ (—અન્ય પ્રદેશની પ્રાપ્તિનું કારણ) એવો જે પરિ-
સ્પંદરૂપ પર્યાય, તે ક્રિયા છે. ત્યાં, બહિરંગ સાધન સાથે રહેલા જીવો સક્રિય છે;
બહિરંગ સાધન સાથે રહેલા પુદ્ગલો સક્રિય છે. આકાશ નિષ્ક્રિય છે; ધર્મ નિષ્ક્રિય
છે; અધર્મ નિષ્ક્રિય છે; કાળ નિષ્ક્રિય છે.

જીવોને સક્રિયપણાનું બહિરંગ સાધન કર્મ-નોકર્મના સંચયરૂપ પુદ્ગલો છે;
તેથી જીવો પુદ્ગલકરણવાળા છે. તેના અભાવને લીધે (—પુદ્ગલકરણના અભાવને
લીધે) સિદ્ધોને નિષ્ક્રિયપણું છે (અર્થાત્ સિદ્ધોને કર્મ-નોકર્મના સંચયરૂપ પુદ્ગલોનો
અભાવ હોવાથી તેઓ નિષ્ક્રિય છે). પુદ્ગલોને સક્રિયપણાનું બહિરંગ સાધન *પરિણામ-
નિષ્પાદક કાળ છે; તેથી પુદ્ગલો કાળકરણવાળા છે.

કર્માદિકની માફક (અર્થાત્ જેમ કર્મ-નોકર્મરૂપ પુદ્ગલોનો અભાવ થાય
છે તેમ) કાળનો અભાવ હોતો નથી; તેથી સિદ્ધોની માફક (અર્થાત્ જેમ સિદ્ધોને
નિષ્ક્રિયપણું હોય છે તેમ) પુદ્ગલોને નિષ્ક્રિયપણું હોતું નથી. ૯૮.

* પરિણામનિષ્પાદક = પરિણામનો નિપજનવારો; પરિણામ નીપજતામાં જે નિમિત્તભૂત (બહિરંગ
સાધનભૂત) છે એવો.

છે જીવને જે વિષય ઇંદ્રિયગ્રાહ્ય, તે સૌ મૂર્ત છે;
બાકી અધુય અમૂર્ત છે; મન જાણતું તે ઉભયને. ૯૯.

યે સ્વલુ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યા વિષયા જીર્વર્ભવન્તિ તે મૂર્તાઃ ।

શેષં મત્ત્યમૂર્તે ચિત્તમુમયં સમાદદાતિ ॥ ૧૧ ॥

મૂર્તામૂર્તલક્ષણારુપાનમેતત્ । इह हि जीवैः स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुर्भिरिन्द्रियै-
स्त्वद्विषयभूताः स्पर्शरसगंधवर्णस्वभावा अर्था गृह्यन्ते । श्रोत्रेन्द्रियेण तु त एव तद्विषय-
हेतुभूतशब्दाकारपरिणता गृह्यन्ते । ते कदाचित्स्थूलस्काંध्यत्वमापन्नाः कदाचित्सूक्ष्मत्व-
मापन्नाः कदाचित्परमाणुत्वमापन्नाः इन्द्रियग्रहणयोग्यतासद्भावाद् गृह्यमाणा अगृह्य-
माणा वा मूर्ता इत्युच्यन्ते । शेषमितरत् समस्तमप्यर्थजातं स्पर्शरसगंधवर्णाभाव-

ગાથા ૯૯

અન્યથાર્થઃ—[યે સ્વલુ] જે પદાર્થો [જીવૈઃ] ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યાઃ વિષયાઃ]
જીવોના ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યા વિષયો છે [તે મૂર્તાઃ ભવન્તિ] તેઓ મૂર્ત છે અને [શેષં]
બાકીનો પદાર્થસમૂહ [અમૂર્તે મવતિ] અમૂર્ત છે. [ચિત્તમ્] ચિત્ત [ઉમયં] તે
બંનેને [સમાદદાતિ] મદદ કરે છે (-જણે છે).

ટીકાઃ—આ, મૂર્ત અને અમૂર્તનાં લક્ષણનું કથન છે.

આ લોકમાં જીવો વડે સ્પર્શ-ઇન્દ્રિય, રસ-ઇન્દ્રિય, ઘ્રાણ-ઇન્દ્રિય અને ચક્ષુર્-ઇન્દ્રિય
દ્વારા તેમના (-તે ઇન્દ્રિયોના) વિષયભૂત, સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણસ્વભાવવાળા પદાર્થો
(-સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ જેમના સ્વભાવ છે એવા પદાર્થો) મહાય છે (-જણાય
છે); અને શ્રોત્રેન્દ્રિય દ્વારા તે જ પદાર્થો તેના (શ્રોત્રેન્દ્રિયના) વિષયભૂત શબ્દાકાર
પરિણમ્યા થકા મહાય છે. તેઓ (તે પદાર્થો), કદાચિત્ સ્થૂલસ્કંધપણને પામતા થકા,
કદાચિત્ સૂક્ષ્મત્વને (સૂક્ષ્મસ્કંધપણને) પામતા થકા અને કદાચિત્ પરમાણુપણને
પામતા થકા ઇન્દ્રિયો દ્વારા મહાતા હોય કે ન મહાતા હોય, ઇન્દ્રિયો વડે મહાવાની
યોગ્યતાનો (સદા) સદભાવ હોવાથી 'મૂર્ત' કહેવાય છે.

સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણના અભાવ જેનો સ્વભાવ છે એવો બાકીનો અન્ય
સમસ્ત પદાર્થસમૂહ ઇન્દ્રિયો વડે મહાવાની યોગ્યતાના અભાવને લીધે 'અમૂર્ત'
કહેવાય છે.

તે સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણસ્વભાવવાળા પદાર્થોને (અર્થાત્ પુદ્ગલોને) શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષય થવામાં હેતુમૂલ
શબ્દાકારપરિણામ છે, તેથી તે પદાર્થો (પુદ્ગલો) શબ્દાકાર પરિણમ્યા થકા શ્રોત્રેન્દ્રિય દ્વારા મહાય છે.

સ્વભાવમિન્દ્રિયગ્રહણયોગ્યતાયા અભાવાદમૂર્તમિત્યુચ્યતે । ચિત્તગ્રહણયોગ્યતાસદ્ભવા-
ભાગ્મવતિ તદુભયમપિ, ચિત્તં હનિયતવિષયમપ્રાપ્યકારિ મતિશ્રુતજ્ઞાનસાધનીભૂતં
મૂર્તમમૂર્તે ચ સમાદદાતીતિ ॥ ૯૯ ॥

—इति चूलिका समाप्ता ।

अथ कालद्रव्यव्याख्यानम् ।

કાલો પરિણામભવો પરિણામો દ્રવ્યકાલસંભૂદો ।

દોળહં એસ સહાવો કાલો સ્વભાવમંગુરો નિયતો ॥ ૧૦૦ ॥

કાલઃ પરિણામભવઃ પરિણામો દ્રવ્યકાલસંભૂતઃ ।

દ્વયોરેપ સ્વભાવઃ કાલઃ સ્વભાવમંગુરો નિયતઃ ॥ ૧૦૦ ॥

તે બંને (—પૂર્વોક્ત બંને પ્રકારના પદાર્થો) ચિત્ત વડે ગ્રહવાની યોગ્યતાના
સાધનાવવાળા છે; ચિત્ત—કે જે *અનિયત વિષયવાળું, †અપ્રાપ્યકારી અને મતિશ્રુત-
જ્ઞાનના સાધનભૂત (—મતિજ્ઞાન તથા શ્રુતજ્ઞાનમાં નિમિત્તભૂત) છે તે—મૂર્ત તેમ જ
અમૂર્તને ગ્રહણ કરે છે (—ગ્રહે છે). ૯૯.

આ રીતે ચૂલિકા સમાપ્ત થઈ.

હવે કાળદ્રવ્યનું વ્યાખ્યાન છે.

ગાથા ૧૦૦

અન્યથાર્થઃ—[કાલઃ પરિણામભવઃ] કાળ પરિણામભવી ઉત્પન્ન થાય છે
(અર્થાત્ વ્યવહારકાળ જીવ-પુદ્ગલોના પરિણામભવી મપાય છે); [પરિણામઃ દ્રવ્યકાલ-

* અનિયત = અનિયત. [જેમ પાંચ ઇન્દ્રિયામાંની પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયને વિષય નિયત છે તેમ મનને
વિષય નિયત નથી, અનિયત છે.]

† અપ્રાપ્યકારી = જેવે વિશેષને સ્પર્શ્યા વિના કાર્ય કરનાર—ગળનાર. [મન અને ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી
છે, ચક્ષુ સિવાયની ચાર ઇન્દ્રિયા પ્રાપ્યકારી છે.]

પરિણામભવ છે કાળ, કાળપદાર્થભવ પરિણામ છે;

—આ છે સ્વભાવો ઉભયના; કાળભંગી ને ધ્રુવ કાળ છે. ૧૦૦.

વ્યવહારકાલસ્ય નિશ્ચયકાલસ્ય ચ સ્વરૂપાધ્યાનમેતત્ । તત્ર ક્રમાનુપાતી
 સમયાલયઃ પર્યાયો વ્યવહારકાલઃ, તદાધારભૂતં દ્રવ્યં નિશ્ચયકાલઃ । તત્ર વ્યવહાર-
 કાલો નિશ્ચયકાલપર્યાયરૂપોપિ જીવપુદ્ગલાનાં પરિણામેનાવચ્છિદ્યમાનત્વાત્તત્પરિણામ-
 મવ ઇત્યુપગીયતે, જીવપુદ્ગલાનાં પરિણામસ્તુ વહિરુદ્ગનિમિત્તભૂતદ્રવ્યકાલસદ્ભાવે સતિ
 સંબૂતત્વાદ્દ્રવ્યકાલસંબૂત ઇત્યભિધીયતે । તત્રેદં તાત્પર્ય—વ્યવહારકાલો જીવપુદ્ગલ-
 પરિણામેન નિશ્ચીયતે, નિશ્ચયકાલસ્તુ તત્પરિણામાન્યથાનુપપન્ન્યેતિ । તત્ર ક્ષણમઢ્ઠી
 વ્યવહારકાલઃ સૂક્ષ્મપર્યાયસ્ય તાવન્માત્રત્વાત્, નિત્યો નિશ્ચયકાલઃ સ્વગુણપર્યાયા-
 ધારદ્રવ્યત્વેન સર્વદૈવાવિનશ્વરત્વાદિતિ ॥ ૧૦૦ ॥

સંમૂતઃ] પરિણામ દ્રવ્યકાળથી ઉત્પન્ન થાય છે.—[દ્વયોઃ પપઃ સ્વભાવઃ] આ, બંનેના
 સ્વભાવ છે. [કાલઃ ક્ષણમઢ્ઠરઃ નિયતઃ] કાળ ક્ષણભૂતુર તેમ જ નિત્ય છે.

ટીકા:—આ, વ્યવહારકાળ તથા નિશ્ચયકાળના સ્વરૂપનું કથન છે.

ત્યાં, ‘સમય’ નામનો જે કંઈક પર્યાય તે વ્યવહારકાળ છે; તેના આધારભૂત
 દ્રવ્ય તે નિશ્ચયકાળ છે.

ત્યાં, વ્યવહારકાળ નિશ્ચયકાળના પર્યાયરૂપ હોવા છતાં જીવ-પુદ્ગલોના
 પરિણામથી મપાતો—જણાતો હોવાને લીધે ‘જીવ-પુદ્ગલોના પરિણામથી ઉત્પન્ન
 થતો’ કહેવાય છે; અને જીવ-પુદ્ગલોના પરિણામ બહિરંગ-નિમિત્તભૂત દ્રવ્યકાળના
 સદ્ભાવમાં ઉત્પન્ન થતા હોવાને લીધે ‘દ્રવ્યકાળથી ઉત્પન્ન થતા’ કહેવાય છે. ત્યાં,
 તાત્પર્ય એ છે કે—વ્યવહારકાળ જીવ-પુદ્ગલોના પરિણામ વડે નક્કી થાય છે; અને
 નિશ્ચયકાળ જીવ-પુદ્ગલોના પરિણામની અન્યથા અનુપપન્નિ વડે (અર્થાત્ જીવ-
 પુદ્ગલોના પરિણામ બીજી રીતે નહિ બની શકતા હોવાથી) નક્કી થાય છે.

ત્યાં, વ્યવહારકાળ ‘ક્ષણભૂત’ છે, કારણ કે સૂક્ષ્મ પર્યાય એવડો જ માત્ર
 (—ક્ષણમાત્ર જેવડો જ, સમયમાત્ર જેવડો જ) છે; નિશ્ચયકાળ નિત્ય છે, કારણ કે તે
 પોતાના ગુણ-પર્યાયોના આધારભૂત દ્રવ્યપણે સદાય અવિનાશી છે. ૧૦૦.

‘ક્ષણભૂત’ = ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામનારો; અનિશ્ચય જેવો ખંડ થાય છે એવો; ક્ષણભૂતઃ

કાલો તિ ય વવદેસો સન્માવપરૂવગો હવદિ ણિચ્છો ।

ઉપ્પણ્ણપ્પદ્ધંસી અવરો દીર્ઘંતરસ્થાઈ ॥ ૧૦૧ ॥

કાલ ઇતિ ચ વ્યવદેશઃ સન્માવપરૂપકો ભવતિ નિત્યઃ ।

ઉત્પન્નપ્રધ્વંસ્યપરો દીર્ઘાંતરસ્થાયી ॥ ૧૦૧ ॥

નિત્યક્ષણિકત્વેન કાલવિભાગરૂપાપનમેતત્ । યો હિ દ્રવ્યવિશેષઃ ‘અયં કાલઃ, અયં કાલઃ’ ઇતિ સદા વ્યવદિશ્યતે સ સ્વલુ સ્વસ્ય સન્માવમાષેદયન્ ભવતિ નિત્યઃ । યસ્તુ પુનરુત્પન્નમાત્ર એવ પ્રધ્વંસ્યતે સ સ્વલુ તસ્યૈવ દ્રવ્યવિશેષસ્ય સમયાલ્પ્યઃ પર્યાય ઇતિ । સ તૂત્સંગિતક્ષણમંગોઽપ્યુપદર્શિતસ્વસંતાનો નયવલાદીર્ઘાંતરસ્થાય્યુપ-

ગાથા ૧૦૧

અન્યથાર્થઃ—[કાલઃ ઇતિ ચ વ્યવદેશઃ] ‘કાળ’ એવો વ્યવદેશ [સન્માવ-પરૂપકઃ] સદ્ભાવનો પ્રરૂપક છે તેથી [નિત્યઃ ભવતિ] કાળ (નિશ્ચયકાળ) નિત્ય છે. [ઉત્પન્નપ્રધ્વંસી અવરઃ] ઉત્પન્નપ્રધ્વંસી એવો જે બીજો કાળ (અર્થાત્ ઉત્પન્ન થતાં વેંત જ નષ્ટ થનારો જે વ્યવહારકાળ) તે [દીર્ઘાંતરસ્થાયી] (ક્ષણિક હોવા છતાં પ્રવાહ-અપેક્ષાએ) દીર્ઘ સ્થિતિનો પણ (કહેવાય) છે.

ટીકાઃ—કાળના ‘નિત્ય’ અને ‘ક્ષણિક’ એવા બે વિભાગનું આ કથન છે.

‘આ કાળ છે, આ કાળ છે’ એમ કરીને જે દ્રવ્યવિશેષનો સદા વ્યવદેશ (નિર્દેશ, કથન) કરવામાં આવે છે, તે (દ્રવ્યવિશેષ અર્થાત્ નિશ્ચયકાળરૂપ ખાસ દ્રવ્ય) અરેખર પોતાના સદ્ભાવને બહાર કરતું થકું નિત્ય છે; અને જે ઉત્પન્ન થતાં વેંત જ નષ્ટ થાય છે, તે (વ્યવહારકાળ) અરેખર તે જ દ્રવ્યવિશેષનો ‘સમય’ નામનો પર્યાય છે. તે ક્ષણભંગી હોવા છતાં પણ પોતાની સંતતિને (પ્રવાહને) દર્શાવતો હોવાને લીધે તેને નયના બળથી ‘લાંબા વખત સુધી ટકનારો’ કહેવામાં હોય નથી; તેથી આવસિકમ, પદ્યોપમ, સાગરોપમ ઇત્યાદિ વ્યવહારનો નિષેધ કરવામાં આવતો નથી.

છે ‘કાળ’ સંજ્ઞા સત્પ્રરૂપક તેથી કાળ સુનિત્ય છે;

ઉત્પન્નપ્રધ્વંસી અન્ય જે તે દીર્ઘસ્થાયી પણ હશે. ૧૦૧.

ગીયમાનો ન દુષ્ટતિ; તવો ન સ્વસ્વાવલિકાપલ્યોપમસાગરોપમાદિવ્યવહારો વિમતિ-
પિધ્યતે । તદ્વ નિશ્ચયકાલો નિત્યઃ દ્રવ્યરૂપત્વાત્, વ્યવહારકાલઃ ક્ષણિકઃ
પર્યાયરૂપત્વાદિતિ ॥ ૧૦૧ ॥

एदे कालागासा धम्माधम्मा य पुग्गला जीवा ।

लभन्ति द्रव्यसङ्गं कालस्य दु णत्थि कायत्तं ॥ १०२ ॥

एते कालाकाशे धर्माधर्मौ च पुद्गला जीवाः ।

लभन्ते द्रव्यसंज्ञां कालस्य तु नास्ति कायत्वम् ॥ १०२ ॥

કાલસ્ય દ્રવ્યાસ્તિકાપત્તવિધિમતિપેઘવિધાનમેતત્ । યથા સ્વલ્લ જીવપુદ્ગલ-
ધર્માધર્માકાશાનિ સકલદ્રવ્યલક્ષણસદ્ભાવાદ્રવ્યવ્યપદેશમાઙ્ગિ ભવન્તિ, તથા કાલો-
ઽપિ । इत्येवं पदद्रव्याणि । किंतु यथा जीवपुद्गलधर्माधर्माकाशानां द्रव्यादिप्रदेश-

એ રીતે અહીં એમ કહ્યું છે—નિશ્ચયકાળ દ્રવ્યરૂપ હોવાથી નિત્ય છે,
વ્યવહારકાળ પર્યાયરૂપ હોવાથી ક્ષણિક છે. ૧૦૧.

ગાથા ૧૦૨

અન્યથાર્થઃ—[एते] આ [कालाकाशे] કાળ, આકાશ, [धर्माधर्मौ]
ધર્મ, અધર્મ, [पुद्गलाः] પુદ્ગલો [च] અને [जीवाः] જીવો (અર્થાં) [द्रव्यसंज्ञां]
લભતે 'દ્રવ્ય'સંજ્ઞાને પામે છે; [कालस्य तु] પરંતુ કાળને [कायत्वम्] કાયપણું
[न अस्ति] નથી.

टीका—आ, कालने द्रव्यपञ्चाना विधानतुं अने अस्तिकापञ्चाना निषेधतुं
कथनं छे (अर्थात् कालने द्रव्यपणुं छे पणु अस्तिकापणुं नही ऐम अहो कणुं छे).

ऐम अरेअरे एव, पुद्गल, धर्म, अधर्म अने आकाशने द्रव्यनां सघणां
लक्षणेनां सद्भावाद् द्वावाधी तेओ 'द्रव्य'संज्ञाने पात्रे छे, तेम काल पणु (तेने द्रव्यनां
सघणां लक्षणेनां सद्भावाद् द्वावाधी) 'द्रव्य'संज्ञाने पात्रे छे. ऐ प्रमाणे छ द्रव्यो छे.
परंतु ऐम एव, पुद्गल, धर्म, अधर्म अने आकाशने 'द्रि-आदि प्रदेशो ऐत'

• दि-आदि = ऐ अथवा यथादे; जेथी भांगीने अनंत पर्यंत.

આ જીવ, પુદ્ગલ, કાળ, ધર્મ, અધર્મ તેમ જ નજા વિષે

છે 'દ્રવ્ય'સંજ્ઞા સર્વને, કાયત્વ છે નહિ કાળને. ૧૦૨.

લક્ષણત્વમસ્તિ અસ્તિકાયત્વં, ન તથા લોકાકાશપ્રદેશસંખ્યાનામપિ કાલાણૂનામેક-
પ્રદેશત્વાદસ્ત્યસ્તિકાયત્વમ્ । અત એવ ચ પચ્ચાસ્તિકાયપ્રકરણે ન હીદ મુખ્યત્વેનો-
પન્યસ્તઃ કાલઃ । જીવપુદ્ગલપરિણામાવચ્છિદ્યમાનપર્યાયત્વેન તત્પરિણામાન્યથાનુપ-
પત્યાનુમીયમાનદ્રવ્યત્વેનાત્રૈવાંતર્માવૃતઃ ॥ ૧૦૨ ॥

—इति कालद्रव्यव्याख्यानं समाप्तम् ।

एवं पचयणसारं पंचत्थियसंगहं वियाणित्ता ।

जो मुयदि रागदोसे सो गाहदि दुक्खपरिमोक्खं ॥ १०३ ॥

લક્ષણ છે એવું અસ્તિકાયપણું છે, તેમ કાળાણુઓને—એકે તેમની સંખ્યા લોકાકાશના
પ્રદેશો જેટલી (અસંખ્ય) છે તેપણુ—એકપ્રદેશીપણુને લીધે અસ્તિકાયપણું નથી.
અને આમ હોવાથી જ (અર્થાત કાળ અસ્તિકાય નહિ હોવાથી જ) અહીં
પંચાસ્તિકાયના પ્રકરણમાં મુખ્યપણે કાળનું કથન કરવામાં આવ્યું નથી; (પરંતુ)
જીવ-પુદ્ગલોના પરિણામ દ્વારા જે જણાય છે—મપાય છે એવા તેના પર્યાય હોવાથી
તથા જીવ-પુદ્ગલોનાં પરિણામની અન્યથા અનુપપત્તિ દ્વારા જેનું અનુમાન થાય છે
એવું તે દ્રવ્ય હોવાથી તેને અહીં *અંતર્ભૂત કરવામાં આવ્યો છે. ૧૦૨.

આ રીતે કાળદ્રવ્યનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

* અંતર્ભૂત કરવું = અંદર સમાવી લેવું; સમાવિષ્ટ કરવું; સમાવેશ કરવો. [આ 'પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ'
નામના શાસ્ત્રમાં કાળનું મુખ્યપણે વર્ણન નથી, પાંચ અસ્તિકાયોનું મુખ્યપણે વર્ણન છે. ત્યાં
જ્યાં અસ્તિકાય અને પુદ્ગલાસ્તિકાયના પરિણામોનું વર્ણન કરતાં, તે પરિણામો દ્વારા જેના પરિણામો
જણાય છે—મપાય છે તે પદાર્થને (કાળને) તથા તે પરિણામોની અન્યથા અનુપપત્તિ દ્વારા જેનું
અનુમાન થાય છે તે પદાર્થને (કાળને) ગૌણપણે વર્ણવવો ઉચિત છે એમ ગણીને અહીં
પંચાસ્તિકાયપ્રકરણની અંદર ગૌણપણે કાળના વર્ણનનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.]

એ રીત પ્રવચનસારરૂપ 'પંચાસ્તિકાસંગ્રહ' જાણીને

જે જીવ છોડે રાગદ્વેષ, લહે સકળદુષ્પ્રભોક્ષને. ૧૦૩.

एवं प्रवचनसारं पञ्चास्तिकायसंग्रहं विज्ञाय ।

यो मुञ्चति रागद्वेषौ स गाहते दुःखपरिमोक्षम् ॥ १०३ ॥

તદવયોધફલપુરસ્સરઃ પંચાસ્તિકાયવ્યાખ્યોપસંહારોઽયમ્ । ન સ્વલ્લ કાલ-
ફલિતપંચાસ્તિકાયેભ્યોઽન્યત્ કિમપિ સકલેનાપિ પ્રવચનેન પ્રતિપાદ્યતે । તતઃ
પ્રવચનસાર એવાયં પંચાસ્તિકાયસંગ્રહઃ । યો હિ નામામું સમસ્તવસ્તુતત્ત્વામિ-
ધાયિનમર્થતોઽર્થિતયાવબુધ્યાત્રૈવ જીવાસ્તિકાયાંતર્ગતમાત્માનં સ્વરૂપેનાત્યંતવિશુદ્ધ-

ગાથા ૧૦૩

અન્યથાર્થઃ—[યમ્] એ પ્રમાણે [પ્રવચનસારં] પ્રવચનના સારભૂત
[પંચાસ્તિકાયસંગ્રહં] ‘પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ’ને [વિજ્ઞાય] જાણીને [યઃ] જે [રાગદ્વેષો]
રાગદ્વેષને [મુચ્ચતિ] છોડે છે, [સઃ] તે [દુઃખપરિમોક્ષમ્ ગાહતે] દુઃખથી
પરિમુક્ત થાય છે.

ટીકાઃ—અહીં પંચાસ્તિકાયના અવયોધર્મું રૂપ કહીને પંચાસ્તિકાયના
વ્યાખ્યાનનો ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો છે.

પરેષ્વર સઘળું (દ્વાદશાંગરૂપે વિસ્તીર્ણ) પ્રવચન કાળ સહિત
પંચાસ્તિકાયથી અન્ય કંઈ પણ પ્રતિપાદિત કરતું નથી; તેથી પ્રવચનનો સાર જ
આ ‘પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ’ છે. જે પુરૂષ પરેષ્વર સમસ્તવસ્તુતત્ત્વના કહેનારા આ
‘પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ’ને અર્થતઃ અર્થપણે જાણીને, એમાં જ કહેલા છવાસ્તિકાયને
વિષે અંતર્ગત રહેલા પોતાને (નિજ આત્માને) સ્વરૂપે અત્યંત વિશુદ્ધ

૧. અર્થતઃ = અર્થ પ્રમાણે; વાચ્યને અનુવક્ષીને; વાચ્યસાપેક્ષ; વારતવિક્ત રીતે.
૨. અર્થપણે = ગરબુપણે; ચાચકપણે; સેવકપણે; કંઈક પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયોગનથી (અર્થને
દિગ્પ્રાપ્તિના દેખથી).
૩. છવાસ્તિકાયની અંદર પોતે (નિજ આત્મા) સમાઈ જાય છે, તેથી જેવું છવાસ્તિકાયનું
સ્વરૂપ વર્ણવવામાં આવ્યું છે તેવું જ પોતાનું સ્વરૂપ છે અર્થાત્ પોતે પણ સ્વરૂપથી અત્યંત
વિશુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવવાળો છે.

ચૈતન્યસ્વભાવં નિશ્ચિત્ય પરસ્પરકાર્યકારણીભૂતાનાદિરાંગદ્વેષપરિણામકર્મવંધસંતતિ-
સમારોપિતસ્વરૂપવિકારં તદાત્વેન્નુભૂયમાનમવલોક્ય તત્કાલોન્મીલિતવિવેકજ્યોતિઃ
કર્મવંધસંતતિપર્વતિકાં રાગદ્વેષપરિણતિમત્યસ્યતિ, સ સ્વલ્લ જીર્યમાણસ્નેહો
જઘન્યસ્નેહગુણાભિમુલપરમાણુવદ્ભાવિવંધપરાહ્મુલ્લઃ પૂર્વવંધાત્મચયવમાનઃ શિશિ-
તત્તોદકદૌસ્થ્યાનુકારિણો દુઃસ્વસ્ય પરિમોક્ષં વિગાહત્ત્વ ઇતિ ॥ ૧૦૩ ॥

ચૈતન્યસ્વભાવવાળો નિશ્ચિત કરીને, ૧ પરસ્પર કાર્યકારણભૂત એવા અનાદિ રાગદ્વેષ-
પરિણામ અને કર્મબંધની પરંપરાથી જેનામાં સ્વરૂપવિકાર આરોપાયેલો છે
એવો પાતાને (નિજ આત્માને) તે કાળે અનુભવતો અવલોકીને, તે કાળે
વિવેકજ્યોતિ પ્રગટ હોવાથી (અર્થાત્ અત્યંત વિશુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવનું અને વિકારનું
સેદ્ધાંત તે કાળે જ પ્રગટ પર્વતું હોવાથી) કર્મબંધની પરંપરાને પ્રવર્તાવનારી
રાગદ્વેષપરિણતિને છોડે છે, તે પુરુષ, ખરેખર જેને રસેહ છૂર્ણ થતો જાય છે એવો,
જઘન્ય રસેહગુણની સંમુખ પર્વતા પરમાણુની માફક ભાવી બંધથી પરાહ્મુખ
પર્વતો થકો, પૂર્વ બંધથી છૂટો થકો, અગ્નિતપ્ત જળની દુઃસ્થિતિ સમાન જે
દુઃખ તેનાથી પરિશુદ્ધ થાય છે. ૧૦૩

૧. રાગદ્વેષપરિણામ અને કર્મબંધ અનાદિ કાળથી એકબીજાને કાર્યકારણરૂપ છે.
૨. સ્વરૂપવિકાર = સ્વરૂપનો વિકાર. [સ્વરૂપ એ પ્રકારે છે : (૧) દ્રવ્યાર્થિક નયના વિષયભૂત સ્વરૂપ,
અને (૨) પર્યાયાર્થિક નયના વિષયભૂત સ્વરૂપ. જ્યાં જે વિકાર થાય છે તે પર્યાયાર્થિક નયના
વિષયભૂત સ્વરૂપને વિષે થાય છે, દ્રવ્યાર્થિક નયના વિષયભૂત સ્વરૂપને વિષે નહિ; તે
(દ્રવ્યાર્થિક નયના વિષયભૂત) સ્વરૂપ તો સદાય અત્યંત વિશુદ્ધ ચૈતન્યાત્મક છે.]
૩. આરોપાયેલો = (નવો અર્થાત્ ઔપાધિકરૂપે) કરાયેલો. [સ્ફટિકમણિમાં ઔપાધિકરૂપે થતી
રંગિત દશાની માફક જ્યાં ઔપાધિકરૂપે વિકારપર્યાય થતો કદાચિત્ અનુભવાય છે.]
૪. રસેહ = રાગાદિરૂપ ચીકારા
૫. રસેહ = સ્પર્શગુણના પર્યાયરૂપ ચીકારા. (જેમ જઘન્ય ચીકારાની સંમુખ પર્વતો પરમાણુ
ભાવી બંધથી પરાહ્મુખ છે, તેમ જેને રાગાદિ છૂર્ણ થતા જાય છે એવો પુરુષ ભાવી
બંધથી પરાહ્મુખ છે.)
૬. દુઃસ્થિતિ = અસાંત સ્થિતિ (અર્થાત્ તજે-જિપર થવું તે, ખદખદ થવું તે); અસ્થિરતા;
ખરાબ-કેદોરી સ્થિતિ. [જેમ અગ્નિતપ્ત જળ ખદખદ થાય છે, તજે-જિપર થયા કરે છે, તેમ
દુઃખ આકુળતાગ્રા છે.]

મુણિઝ્ઞ એતદ્દૃઢં તદનુગમણુજ્ઞદો ણિહદમોહો ।

પસમિયરાગદ્વેષો હવદિ હદપરાંપરો જીવો ॥ ૧૦૪ ॥

જ્ઞાત્યૈતદર્થે તદનુગમનોચતો નિહતમોહઃ ।

પ્રશમિતરાગદ્વેષો ભવતિ હતપરાપરો જીવઃ ॥ ૧૦૪ ॥

દુઃસ્વભિમોક્ષકરણક્રમાભ્યાસમેતત્ । એતસ્ય જ્ઞાત્રસ્પાર્થભૂતં શુદ્ધચૈતન્યસ્વભાવ-
માત્માનં કશ્ચિજ્જીવસ્તાવજ્ઞાનીતે । તતસ્તમેવાનુગતુંમુદ્યમતે । તતોઽસ્ય ક્ષીયતે
દૃષ્ટિમોહઃ । તતઃ સ્વરૂપપરિચયાદુન્મજ્જતિ જ્ઞાનજ્યોતિઃ । તતો રાગદ્વેષો પ્રશમ્યતઃ ।

ગાથા ૧૦૪

અન્યથાર્થઃ— [જીવઃ] એવ [એતદ્ મર્થ જ્ઞાત્વા] આ અર્થને જાણીને
(—આ શાસ્ત્રના અર્થભૂત શુદ્ધાત્માને જાણીને), [તદનુગમનોચતઃ] તેને અનુસરવાનો
ઉદ્ધેશ કરતો થકો [નિહતમોહઃ] હૃતમોહ થઈને (—જેને દર્શનમોહનો ક્ષય થયો
હોય એવો થઈને), (પ્રશમિતરાગદ્વેષઃ) રાગદ્વેષને પ્રશમિત—નિવૃત્ત કરીને,
[હતપરાપરઃ ભવતિ] ઉત્તર અને પૂર્વ બંધનો જેને નાશ થયો છે એવો થાય છે.

ટીકાઃ— આ, દુઃખથી વિમુક્ત થવાના કમરું કંથન છે.

પ્રથમ, કોઈ એવ આ શાસ્ત્રના અર્થભૂત શુદ્ધચૈતન્યસ્વભાવવાળા (નિજ)
આત્માને જાણે છે; તેથી (પછી) તેને જ અનુસરવાનો ઉદ્ધેશ કરે છે; તેથી તેને
દૃષ્ટિમોહનો ક્ષય થાય છે; તેથી સ્વરૂપના પરિચયને લીધે જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટ થાય છે;
તેથી રાગદ્વેષ પ્રશમી બને છે—નિવૃત્ત થાય છે; તેથી ઉત્તર અને પૂર્વ (—પછીના

આ અર્થ જાણી, અનુગમન-ઉદ્ધેશ કરી, દૃષ્ટી મોહને,
પ્રશમ્યાવી રાગદ્વેષ, એવ ઉત્તર-પૂર્વ વિરહિત બને. ૧૦૪.

તતઃ ઉત્તરઃ પૂર્વશ્ચ ચંધો વિનશ્યતિ । તતઃ પુનર્વંધદેતુત્વાભાવાત્ સ્વરૂપસ્યો નિત્યં
પ્રતપતીતિ ॥ ૧૦૪ ॥

इति समयव्याख्यायामंतर्नीतपद्मव्यपञ्चास्तिकावर्णनः प्रथमः श्रुतस्कंधः
समाप्तः ॥ १ ॥

અને પહેલાંના) બંધ વિનાશ પામે છે; તેથી ફરીને બંધ થવાના હેતુપણાનો
અભાવ હોવાથી સ્વરૂપસ્થપણે સદા પ્રતપે છે—પ્રતાપવંત વર્તે છે (અર્થાત્ તે
જીવ સદાય સ્વરૂપસ્થિત રહેી પરમાર્નદશાનાદિરૂપે પરિણમે છે). ૧૦૪.

આ રીતે (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી પંચાસ્તિકાવર્ણન
શાસ્ત્રની શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત) સમયવ્યાખ્યા નામની ટીકામાં
પદ્મવ્ય-પંચાસ્તિકાવર્ણન નામનો પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ સમાપ્ત થયો.

—૨—

નવપદાર્થપૂર્વક મોક્ષમાર્ગપ્રપંચવર્ણન

દ્રવ્યસ્વરૂપમતિપાદનેન

શુદ્ધં બુધાનામિદં તત્ત્વમુક્તમ્ ।

પદાર્થમજ્ઞેન કૃતાવતારં

મકીર્ત્યતે સંપતિ વર્ત્મ તસ્ય ॥ ૭ ॥

અભિવંદિદૂણ સિરસા અપુણઞ્ચવકારણં મહાવીરં ।

તેસિં પયત્યમંગં મગ્ગં મોક્ષવસ્સ વોચ્છામિ ॥ ૧૦૫ ॥

[પ્રથમ, શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ પહેલા સુતસ્કંધને વિષે શુ' કહેવામાં આવ્યું અને બીજા સુતસ્કંધને વિષે શુ' કહેવામાં આવશે તે શ્લોકદ્વારા અતિ સંક્ષેપમાં દર્શાવે છે:]

[શ્લોકાર્થ:—] અહીં (આ શાસ્ત્રમાં પ્રથમ સુતસ્કંધને વિષે) દ્રવ્યસ્વરૂપના પ્રતિપાદન વડે બુદ્ધ પુરુષોને (સમબુ છવોને) શુદ્ધ તત્ત્વ (શુદ્ધાત્મતત્ત્વ) ઉપદેશવામાં આવ્યું. હવે પદાર્થભેદ વડે ઉપોદ્ધવાત કરીને (નવ પદાર્થરૂપ ભેદ વડે પ્રારંભ કરીને) તેના માર્ગ (—શુદ્ધાત્મતત્ત્વનો માર્ગ અર્થાત્ તેના મોક્ષનો માર્ગ) વર્ણવવામાં આવે છે. [૭]

[હવે આ બીજા સુતસ્કંધને વિષે શ્રીમદ્ભગવત્પંડિતચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત ગાથામૃત રાત્ર કરવામાં આવે છે:]

શિરસા નમી અપુનર્જનમના હેતુ શ્રી મહાવીરને,

ભાષ્ય પદાર્થવિકલ્પ નેમ જ મોક્ષ કેરા માર્ગને. ૧૦૫.

અમિવંચ શિરસા અપુનર્ભવકારણં મહાવીરમ્ ।

તેષાં પદાર્થમજ્ઞં માર્ગં મોક્ષસ્ય વક્ષ્યામિ ॥ ૧૦૫ ॥

આપ્તસ્તુતિપુરસ્સરા પ્રતિજ્ઞેયમ્ । અમુના હિ પ્રવર્તમાનમહાધર્મતીર્થસ્ય મૂલકર્તૃ-
ત્વેનાપુનર્ભવકારણસ્ય ભગવતઃ પરમભટ્ટારકમહાદેવાધિદેવશ્રીવર્દ્ધમાનસ્વામિનઃ સિદ્ધિ-
નિવંધનભૂતાં ભાવસ્તુતિમાસૂત્ર્ય, કાલકલિતપશ્ચાસ્તિકાયાનાં પદાર્થવિકલ્પો મોક્ષસ્ય
માર્ગથ વક્તવ્યત્વેન પ્રતિજ્ઞાત્વ ઇતિ ॥ ૧૦૫ ॥

સમ્મત્તણાણજુત્તં ચારિત્તં રાગદોસપરિહીણં ।

મોક્ષસ્સ હવદિ મગ્ગો મન્વાણં લક્કવુદ્ધીણં ॥ ૧૦૬ ॥

ગાથા ૧૦૫

અન્યથાર્થઃ—[અપુનર્ભવકારણં] અપુનર્ભવના કારણ [મહાવીરમ્] શ્રી
મહાવીરને [શિરસા અમિવંચ] શિરસા વંદન કરીને, [તેષાં પદાર્થમજ્ઞં] તેમને
પદાર્થલેહ (—કાળ સહિત પશ્ચાસ્તિકાયાનો નવ પદાર્થરૂપ લેહ) તથા [મોક્ષસ્ય માર્ગં]
મોક્ષનો માર્ગ [વક્ષ્યામિ] કહીશ.

ટીકા:—આ, આપ્તની સ્તુતિપૂર્વકે પ્રતિજ્ઞા છે.

પ્રવર્તમાન મહાધર્મતીર્થના મૂળ કર્તા તરીકે જેઓ *અપુનર્ભવના કારણ
છે એવા ભગવાન, પરમ ભટ્ટારક, મહાદેવાધિદેવ શ્રી વર્ધમાનસ્વામીની, સિદ્ધત્વના
નિમિત્તભૂત ભાવસ્તુતિ કરીને, કાળ સહિત પશ્ચાસ્તિકાયાનો પદાર્થલેહ (અર્થાત્ ૭
દ્રવ્યોનો નવ પદાર્થરૂપ લેહ) તથા મોક્ષનો માર્ગ કહેવાની આ ગાથાસૂત્રમાં પ્રતિજ્ઞા
કરવામાં આવી છે. ૧૦૫.

* અપુનર્ભવ = મોક્ષ. [પરમ પૂજ્ય ભગવાન શ્રી વર્ધમાનસ્વામી, હાલમાં પ્રવર્તિત જે રત્નન્યાત્મક
મહાધર્મતીર્થ તેના મૂળ પ્રતિષ્ઠાદક હોવાથી, મોક્ષસુખરૂપી મુધારસના પિપાસુ ભગ્નોને મોક્ષના
નિમિત્તભૂત છે.]

સમ્યક્વજ્ઞાન સમેત ચારિત રાગદ્વેષવિહીન જે,

તે હોય છે નિર્વાણમારગ લખ્યબુદ્ધિ ભગ્યને. ૧૦૬.

સમ્યક્ત્વજ્ઞાનયુક્તં ચારિત્રં રાગદ્વેષપરિહીણમ્ ।

મોક્ષસ્ય ભવતિ માર્ગો મન્યાનાં લબ્ધબુદ્ધીનામ્ ॥ ૧૦૬ ॥

મોક્ષમાર્ગસ્યૈવ તાવત્સૂચનેયમ્ । સમ્યક્ત્વજ્ઞાનયુક્તમેવ નાસમ્યક્ત્વજ્ઞાનયુક્તં,
‘ચારિત્રમેવ નાચારિત્રં, રાગદ્વેષપરિહીણમેવ ન રાગદ્વેષપરિહીણમ્, મોક્ષસ્યૈવ ન
‘ભાવતો વંચસ્ય, ‘માર્ગ એવ નામાર્ગઃ, ‘મન્યાનામેવ નામન્યાનાં, લબ્ધબુદ્ધીનામેવ
નાલબ્ધબુદ્ધીનાં, ક્ષીણકપાયત્વે ભવત્યેવ ન કપાયસહિતત્વે ભવતીત્યપ્રધા નિયમોઽગ્ર
દ્રષ્ટવ્યઃ ॥ ૧૦૬ ॥

ગાથા ૧૦૬

અન્યથાર્થઃ—[સમ્યક્ત્વજ્ઞાનયુક્તં] સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાનથી સંયુક્ત એવું
[ચારિત્રં] ચારિત્ર—[રાગદ્વેષપરિહીણમ્] કે જે રાગદ્વેષથી રહિત હોય તે,
[લબ્ધબુદ્ધીનામ્] લબ્ધબુદ્ધિ [મન્યાનાં] લબ્ધજ્ઞાને [મોક્ષસ્ય-માર્ગઃ] મોક્ષનો
માર્ગ [ભવતિ] હોય છે.

ટીકાઃ—પ્રથમ, મોક્ષમાર્ગની જ આ સૂચના છે.

સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાનથી યુક્ત જ—નહિ કે અસમ્યક્ત્વ અને અજ્ઞાનથી યુક્ત,
ચારિત્ર જ — નહિ કે અચારિત્ર, રાગદ્વેષ-રહિત હોય એવું જ (ચારિત્ર)—નહિ કે
રાગદ્વેષ-રહિત હોય એવું, મોક્ષનો જ — ભાવતઃ નહિ કે ભવતો, માર્ગ જ — નહિ કે
અમાર્ગ, લબ્ધજ્ઞાને જ — નહિ કે અલબ્ધજ્ઞાને, લબ્ધબુદ્ધિજ્ઞાને જ — નહિ કે અલબ્ધ-
બુદ્ધિજ્ઞાને, ક્ષીણકપાયપણમાં જ હોય છે — નહિ કે કપાયસહિતપણમાં હોય છે.
આમ આઠ પ્રકારે નિયમ આહી દેખવો (અર્થાત્ આ ગાથામાં ઉપરોક્ત આઠ પ્રકારે
નિયમ કહ્યો છે એમ સમજવું). ૧૦૬.

૧. ભાવતઃ = ભાવ અનુસાર; આસ્ય અનુસાર. (‘મોક્ષનો’ કહેતાં જ ‘ભવતો નહિ’ એવો ભાવ
અર્થાત્ આસ્ય સ્પષ્ટ સમજાય છે.)

૨. લબ્ધબુદ્ધિ = જેમણે બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હોય એવા

૩. ક્ષીણકપાયપણમાં જ = ક્ષીણકપાયપણું હોતાં જ; ક્ષીણકપાયપણું હોય ત્યારે જ. [સમ્યક્ત્વજ્ઞાનયુક્ત
ચારિત્ર — કે જે રાગદ્વેષરહિત હોય તે, લબ્ધબુદ્ધિ લબ્ધજ્ઞાને, ક્ષીણકપાયપણું હોતાં જ,
મોક્ષનો માર્ગ હોય છે.]

સમ્મત્તં સદ્દહણં ભાવાણં તેસિમધિગમો ણાણં ।

ચારિત્તં સમભાવો વિસયેસુ વિરુદ્ધમગ્ગાણં ॥ ૧૦૭ ॥

સમ્યક્ત્વં શ્રદ્ધાનં ભાવાનાં તેપામધિગમો જ્ઞાનમ્ ।

ચારિત્રં સમભાવો વિષયેષુ વિરુદ્ધમાર્ગાણામ્ ॥ ૧૦૭ ॥

સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણાં સૂચનેયમ્ । ભાવાઃ સ્વલ્પ કાલકલિતપશ્ચાસ્તિકાય-
વિકલ્પરૂપા નવ પદાર્થાઃ । તેપાં મિથ્યાદર્શનોદયાપાદિતાશ્રદ્ધાનાભાવસ્વભાવં ભાવાંતરં
શ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનં, શુદ્ધચૈતન્યરૂપાત્મતત્ત્વવિનિશ્ચયવીજમ્ । તેપામેવ મિથ્યાદર્શનો-

આથા ૧૦૭

આન્વયાર્થઃ—[ભાવાનાં] ભાવોત્તું (-નવ પદાર્થોત્તું) [શ્રદ્ધાનં] શ્રદ્ધાન
[સમ્યક્ત્વં] તે સમ્યક્ત્વ છે; [તેપામ્ અધિગમઃ] તેમનો અવબોધ [જ્ઞાનમ્] તે
જ્ઞાન છે; [વિરુદ્ધમાર્ગાણામ્] (નિજ તત્ત્વમાં) જેમનો માર્ગ વિશેષ રૂઢ થયો છે તેમને
[વિષયેષુ] વિષયો પ્રત્યે પત્તીતો [સમભાવઃ] સમભાવ [ચારિત્રમ્] તે ચારિત્ર છે.

ટીકાઃ—આ, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની સૂચના છે.

કાળ સહિત પંચાસ્તિકાયના ભેદરૂપ નવ પદાર્થો તે ખરેખર 'ભાવો' છે. તે
'ભાવો'ત્તું મિથ્યાદર્શનના ઉદયથી પ્રાપ્ત થતું જે અશ્રદ્ધાન તેના અભાવસ્વભાવવાળો
જે 'ભાવાંતર—શ્રદ્ધાન (અર્થાત્ નવ પદાર્થોત્તું શ્રદ્ધાન), તે સમ્યગ્દર્શન છે — જે
જે (સમ્યગ્દર્શન) શુદ્ધચૈતન્યરૂપ આત્મતત્ત્વના વિનિશ્ચયત્તું બીજ છે. ઋત્તોકાગમનના

૧. ભાવાંતર = ભાવવિશેષ; આસ ભાવ; બીજો ભાવ; જુદો ભાવ. [નવ પદાર્થોના અશ્રદ્ધાનનો અભાવ
જેનો સ્વભાવ છે એવો ભાવાંતર (-નવ પદાર્થોના શ્રદ્ધાનરૂપ ભાવ) તે સમ્યગ્દર્શન છે.]

૨. વિનિશ્ચય = નિશ્ચય; દૃઢ નિશ્ચય.

૩. જેની રીતે નાવમાં ખેડેલા કાઈ મનુષ્યને નાવની ગતિના સંસ્કારસ્વ, પદાર્થો વિપરીત સ્વરૂપે
સમજાય છે (અર્થાત્ પોતે ગતિમાં હોવા છતાં સ્થિર હોય એમ સમજાય છે અને વૃક્ષ, પર્વત
વગેરે સ્થિર હોવા છતાં ગતિમાં હોય એમ સમજાય છે), તેવી રીતે જીવને મિથ્યાદર્શનના
ઉદયવશ નવ પદાર્થો વિપરીત સ્વરૂપે સમજાય છે.

'ભાવો' તણી શ્રદ્ધા સુદર્શન, બોધ તેનો જ્ઞાન છે,

વધુ રૂઢ માર્ગ થતાં વિષયમાં સામ્ય તે ચારિત્ર છે. ૧૦૭.

દયાનૌપાનસંસ્કારાદિ* સ્વરૂપવિપર્યયેનાધ્યવસીયમાનાનાં તન્નિવૃત્તૌ સમજ્ઞસાધ્ય-
વસાયઃ સમ્યગ્જ્ઞાનં, મનાગ્જ્ઞાનચેતનાપ્રધાનાત્મતત્ત્વોપલંબવીજમ્ । સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાન-
સન્નિધાનાદમાર્ગેભ્યઃ સમગ્રેભ્યઃ પરિચ્યુત્ય સ્વતત્ત્વે વિશેષેણ રૂઢમાર્ગાણાં સતા-
મિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયવિષયભૂતેષ્વર્યેષુ રાગદ્વેષપૂર્વકવિકારાભાવાન્નિર્વિકારાવબોધસ્વભાવઃ
સમભાવચ્ચારિત્રં, તદાત્વાયતિરમણીયમનણીયસોઽપુનર્ભવસૌખ્યસ્યૈકવીજમ્ । इत्येष
त्रिलक्षणो मोक्षमार्गः पुरस्तान्निश्चयव्यवहारभ्यां व्याख्यास्यते । इह तु सम्यग्दर्शन-
ज्ञानयोर्विषयभूतानां नवपदार्थानामुपोद्घातहेतुत्वेन सूचित इति ॥ ૧૦૭ ॥

સંસ્કારની આફક અધ્યાદર્શનના ઉદયને લીધે જેઓ સ્વરૂપવિપર્યયપૂર્વક અધ્ય-
વસિત થાય છે (અર્થાત વિપરીત સ્વરૂપે સમજાય છે—ભાસે છે) એવા તે 'ભાવોના
જ' (નવ પદાર્થોના જ), અધ્યાદર્શનના ઉદયની નિવૃત્તિ હોતાં, જે સમ્યક્ અધ્ય-
વસાય (સત્ય સમજણ, યથાર્થ અવભાસ, સાચો અવબોધ) થવો, તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે—
કે જે (સમ્યગ્જ્ઞાન) કાંઈક અશી જ્ઞાનચેતનાપ્રધાન આત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિનું (અલુ-
ભૂતિનું) બીજ છે. સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનના સદ્ભાવને લીધે સમસ્ત અમાર્ગથી
છૂટીને જેઓ સ્વતત્ત્વમાં વિશેષપણે '૩૬ આર્ગવાણા થયા છે તેમને' ઇન્દ્રિય અને મનના
વિષયભૂત પદાર્થો પ્રત્યે રાગદ્વેષપૂર્વક વિકારના અભાવને લીધે જે નિર્વિકાર-
જ્ઞાનસ્વભાવવાળો સમભાવ હોય છે, તે ચારિત્ર છે—કે જે (ચારિત્ર) તે કાળે અને
આગામી કાળે રમણીય છે અને અપુનર્ભવના (મોક્ષના) મહા સૌખ્યનું એક બીજ છે.

—આવા આ ત્રિલક્ષણ (સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાત્મક) મોક્ષમાર્ગનું આગળ
નિશ્ચય અને વ્યવહારથી વ્યાખ્યાન કરવામાં આવશે. અહીં તો સમ્યગ્દર્શન અને
સમ્યગ્જ્ઞાનના વિષયભૂત નવ પદાર્થોના ઉપોદ્ઘાતના હેતુ તરીકે તેનું સૂચન કરવામાં
આવ્યું છે. ૧૦૭.

* અહીં 'સંસ્કારાદિ'ને બદલે ઘણું કરીને 'સંસ્કારાદિવ' હેતુ જોઈએ એમ લાગે છે.

૧. ૩૬ = રીટા; પાઠાઃ પરિચયથી દંડ થયેલો. (સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનને લીધે જેમનો સ્વતત્ત્વમત
માર્ગ વિશેષ ૩૬ થયો છે તેમને ઇન્દ્રિયમનના વિષયો પ્રત્યે રાગદ્વેષના અભાવને લીધે વર્તનો
નિર્વિકારજ્ઞાનસ્વભાવી સમભાવ તે ચારિત્ર છે.)
૨. ઉપોદ્ઘાત = પ્રસ્તાવના. [સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર મોક્ષમાર્ગ છે. મોક્ષમાર્ગનાં પ્રથમનાં જે અંગ
જે સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન તેમના વિષયો નવ પદાર્થ છે; તેથી જનેની પ્રાધાન્યોમાં નવ પદાર્થનું
વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે. મોક્ષમાર્ગનું વિસ્તૃત વ્યાખ્યાન આગળ ઉપર કરવામાં આવશે. અહીં
તો નવ પદાર્થના વ્યાખ્યાનની પ્રસ્તાવનાના હેતુ તરીકે તેનું માત્ર સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.]

જીવાજીવા ભાવા પુણ્યં પાવં ચ આસવં તેસિં ।

સંવરણિજરવંધો મોક્ષો ય હવંતિ તે અદ્ધા ॥ ૧૦૮ ॥

જીવાજીવૌ ભાવૌ પુણ્યં પાપં ચાસ્રવસ્તયોઃ ।

સંવરનિર્જરવંધા મોક્ષશ્ચ ભવન્તિ તે અર્થાઃ ॥ ૧૦૮ ॥

પદાર્થાનાં નામસ્વરૂપામિધાનમેતત્ । જીવઃ, અજીવઃ, પુણ્યં, પાપં, આસ્રવઃ, સંવરઃ, નિર્જરા, વંધઃ, મોક્ષ इति નવપદાર્થાનાં નામાનિ । તત્ર ચૈતન્યલક્ષણો જીવાસ્તિક એવેહ જીવઃ । ચૈતન્યાભાવલક્ષણોઽજીવઃ । સ પञ્ચધા પૂર્વોક્ત એ—પુત્રલાસ્તિકઃ, ધર્માસ્તિકઃ, અધર્માસ્તિકઃ, આકાશાસ્તિકઃ, કાલદ્રવ્યશ્ચેતિ । इमी हि जीवाजीवौ पृथग्भूतास्तित्वनिर्वृत्तत्वेन भिन्नस्वभावभूतौ मूलपदार्थौ । જીવપુત્રલસંયોગપરિણામ-

ગાથા ૧૦૮

અન્યથાર્થઃ—[જીવાજીવૌ ભાવૌ] જીવ અને અજીવ—એ બાવે (અર્થાત્ મૂળ પદાર્થો) તથા [તયોઃ] તે બેનાં [પુણ્યં] પુણ્ય, [પાપં ચ] પાપ, [આસ્રવઃ] આસ્રવ, [સંવરનિર્જરવંધાઃ] સંવર, નિર્જરા, બંધ [ચ] ને [મોક્ષઃ] મોક્ષ—[તે અર્થાઃ ભવન્તિ] એ (નવ) પદાર્થો છે.

ટીકાઃ—આ, પદાર્થોનાં નામ અને સ્વરૂપનું કથન છે.

જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ, મોક્ષ—એ પ્રમાણે નવ પદાર્થોનાં નામ છે.

તેમાં, ચૈતન્ય જેનું લક્ષણ છે એવો જીવાસ્તિક જ (—જીવાસ્તિકાય જ) અહીં જીવ છે. ચૈતન્યનો અભાવ જેનું લક્ષણ છે તે અજીવ છે; તે (અજીવ) પાંચ પ્રકારે પૂર્વે કહેલ જ છે—પુત્રલાસ્તિક, ધર્માસ્તિક, અધર્માસ્તિક, આકાશાસ્તિક અને કાલદ્રવ્ય. આ જીવ અને અજીવ (બંને) પૃથક્ અસ્તિત્વ વડે નિષ્પન્ન હોવાથી ભિન્ન જેમના સ્વભાવ છે એવા (બે) મૂળ પદાર્થો છે.

બે ભાવ—જીવ અજીવ, તદ્વગત પુણ્ય તેમ જ પાપ ને આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, વળી બંધ, મોક્ષ—પદાર્થ છે. ૧૦૮.

નિર્વૃત્તાઃ સક્ષાન્યે પદાર્થાઃ । શુભપરિણામો જીવસ્ય, તન્નિમિત્તઃ કર્મપરિણામઃ
 પુદ્ગલાનાશ્ચ પુણ્યમ્ । અશુભપરિણામો જીવસ્ય, તન્નિમિત્તઃ કર્મપરિણામઃ પુદ્ગલાનાશ્ચ
 પાપમ્ । મોહરાગદ્વેષપરિણામો જીવસ્ય, તન્નિમિત્તઃ કર્મપરિણામો યોગદ્વારેણ
 પ્રવિશતાં પુદ્ગલાનાશ્ચાસ્રવઃ । મોહરાગદ્વેષપરિણામનિરોધો જીવસ્ય, તન્નિમિત્તઃ
 કર્મપરિણામનિરોધો યોગદ્વારેણ પ્રવિશતાં પુદ્ગલાનાશ્ચ સંવરઃ । કર્મવીર્યશાતનસમર્થો
 વહિરજ્ઞાંતરજ્ઞત્વપોર્ભિર્વૃદ્ધિતથુદ્ધોપયોગો જીવસ્ય, તદનુભાવનીરસીભૂતાનામેકદેશસંસ્રવઃ
 સમુપાત્તકર્મપુદ્ગલાનાશ્ચ નિર્જરા । મોહરાગદ્વેષસ્તિગ્ધપરિણામો જીવસ્ય, તન્નિમિત્તેન
 કર્મત્વપરિણતાનાં જીવેન સદાન્યોન્યસંમૂર્છનં પુદ્ગલાનાશ્ચ બંધઃ । અત્યંતશુદ્ધાત્મોપ-

અવ અતે પુદ્ગલના સયોગપરિણામધી નીપજતા સાત ધીજ પદાર્થો છે.
 (તેમણું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે:-) અવના શુભ પરિણામ (તે પુણ્ય છે)
 તેમ જ તે (શુભ પરિણામ) જેણું નિમિત્ત છે એવા પુદ્ગલોના કર્મપરિણામ (—શુભ-
 કર્મરૂપ પરિણામ) તે પુણ્ય છે. અવના અશુભ પરિણામ (તે પાપ છે) તેમ જ તે
 (અશુભ પરિણામ) જેણું નિમિત્ત છે એવા પુદ્ગલોના કર્મપરિણામ (—અશુભકર્મરૂપ
 પરિણામ) તે પાપ છે. અવના મોહરાગદ્વેષરૂપ પરિણામ (તે આસ્રવ છે) તેમ જ
 તે (મોહરાગદ્વેષરૂપ પરિણામ) જેણું નિમિત્ત છે એવા જે યોગદ્વારા પ્રવેશતાં
 પુદ્ગલોના કર્મપરિણામ તે આસ્રવ છે. અવના મોહરાગદ્વેષરૂપ પરિણામનો નિરોધ
 (તે સંવર છે) તેમ જ તે (મોહરાગદ્વેષરૂપ પરિણામનો નિરોધ) જેણું નિમિત્ત છે એવા
 જે યોગદ્વારા પ્રવેશતાં પુદ્ગલોના કર્મપરિણામનો નિરોધ તે સંવર છે. કર્મના
 વીર્યણું (—કર્મની શક્તિણું) *શાતન કરવામાં સમર્થ એવા જે બહિરંગ અતે
 અંતરંગ (આર પ્રકારનાં) તથા વડે વૃદ્ધિ પામેલો અવનો શુદ્ધોપયોગ (તે નિર્જરા
 છે) તેમ જ તેના પ્રભાવધી (—વૃદ્ધિ પામેલા શુદ્ધોપયોગના નિમિત્તધી) નીરસ
 ઘણેલાં એવાં ઉપાર્જિત કર્મપુદ્ગલોનો એકદેશ તસક્ષય તે નિર્જરા છે. અવના,
 મોહરાગદ્વેષ વડે સ્તિગ્ધ પરિણામ (તે બંધ છે) તેમ જ તેના (—સ્તિગ્ધ પરિણામના)
 નિમિત્તધી કર્મપણે પરિણત પુદ્ગલોણું અવની સાથે અન્યોન્ય અવગાહન (—વિશિષ્ટ
 શક્તિ સહિત એકેકેવાવગાહસંબંધ) તે બંધ છે. અવની અત્યંત શુદ્ધ આત્મોપસંખિ

શાતન કર્ણું = પાતળું કર્ણું; ધીન કર્ણું; ધીજ કર્ણું; નષ્ટ કર્ણું.

† સંસ્રવ = સમ્યક્ પ્રકારે સ્રવ

લભ્યો જીવસ્ય, જીવેન સહાત્યંતવિશ્લેષઃ કર્મપુદ્ગલાનાં ચ મોક્ષ ઇતિ ॥ ૧૦૮ ॥

અથ જીવપંદાર્યાનાં વ્યાખ્યાનં પ્રપન્નયતિ ।

જીવા સંસારસ્થા ણિવાદા ચેદણપ્પગ્ગા દુવિહા ।

ઉવઓગલક્ષણા વિ ય દેહાદેહપ્પવીચારા ॥ ૧૦૯ ॥

જીવાઃ સંસારસ્થા નિર્વૃત્તાઃ ચેતનાત્મકા દ્વિવિધાઃ ।

ઉપયોગલક્ષણા અપિ ચ દેહાદેહપ્રવીચારાઃ ॥ ૧૦૯ ॥

જીવસ્વરૂપોદ્દેશોડયમ્ । જીવાઃ દિ દ્વિવિધાઃ, સંસારસ્થા અથુદ્ધા નિર્વૃત્તાઃ
થુદ્ધાથ । તે સત્ત્વમયેઽપિ ચેતનાસ્વભાવાઃ, ચેતનાપરિણામલક્ષણેનોપયોગેન

(તે બ્રહ્મ છે) તેમ જ કર્મપુદ્ગલોનો જીવથી અત્યંત વિશ્લેષ (વિચાર) તે
બ્રહ્મ છે. ૧૦૮.

હવે જીવપદાર્થનું વ્યાખ્યાન વિસ્તારથી કરવામાં આવે છે.

ગાથા ૧૦૯

અન્યથાર્થઃ—[જીવાઃ દ્વિવિધાઃ] જીવો બે પ્રકારના છે: [સંસારસ્થાઃ નિર્વૃત્તાઃ]
સંસારી અને સિદ્ધ. [ચેતનાત્મકાઃ] તેઓ ચેતનાત્મક (-ચેતનાસ્વભાવવાળા)
[અપિ ચ] તેમ જ [ઉપયોગલક્ષણાઃ] ઉપયોગલક્ષણવાળા છે. [દેહાદેહપ્રવીચારાઃ]
સંસારી જીવો દેહમાં પર્તનારા અર્થાત્ દેહસહિત છે અને સિદ્ધ જીવો દેહમાં નહિ
પર્તનારા અર્થાત્ દેહરહિત છે.

ટીકા:—આ, જીવના સ્વરૂપનું કથન છે.

જીવો બે પ્રકારના છે: (૧) સંસારી અર્થાત્ અશુદ્ધ, અને (૨)
સિદ્ધ અર્થાત્ શુદ્ધ. તે બંનેય ખરેખર ચેતનાસ્વભાવવાળા છે અને

જીવો દ્વિવિધ—સંસારી, સિદ્ધો; ચેતનાત્મક ઉભય છે;
ઉપયોગલક્ષણ ઉભય; એક સદેહ, એક અદેહ છે. ૧૦૯.

લક્ષણીયાઃ । તત્ર સંસારસ્થા દેહમવીચારાઃ, નિર્વૃત્તા અદેહમવીચારા इति ॥ ૧૦૯ ॥

પૃથ્વી ય ઉદગમગણી વાત વણ્ણદિ જીવસંસિદા કાયા ।

દેતિ સ્વલ્લ મોહવહુલં ફાસં વહુગા વિ તે તેસિ ॥ ૧૧૦ ॥

પૃથિવી ચોદકમપ્રિર્વાયુર્વનસ્પતિઃ જીવસંશ્રિતાઃ કાયાઃ ।

વદતિ સ્વલ્લ મોહવહુલં સ્પર્શ વહુકા અપિ તે તેવામ્ ॥ ૧૧૦ ॥

પૃથિવીકાપિકાદિપञ्चભેદોદ્દેશોઽયમ્ । પૃથિવીકાયાઃ, અપ્કાયાઃ, તેજઃકાયાઃ,

*ચેતનાપરિણામસ્વરૂપ ઉપયોગ વડે લક્ષિત થવાયોગ્ય (-ઓળખાવાયોગ્ય) છે. તેમાં, સંસારી જીવો દેહમાં વર્તનારા અર્થાત્ દેહસહિત છે અને સિદ્ધ જીવો દેહમાં નહિ વર્તનારા અર્થાત્ દેહરહિત છે. ૧૦૯.

ગાથા ૧૧૦

અન્યથાર્થઃ— [પૃથિવી] પૃથ્વીકાય, [ઉદકમ્] અપ્કાય, [અગ્નિઃ] અગ્નિકાય, [વાયુઃ] વાયુકાય [ચ] અને [વનસ્પતિઃ] વનસ્પતિકાય—[કાયાઃ] એ કાયા [જીવસંશ્રિતાઃ] જીવસહિત છે. [વહુકાઃ અપિ તે] (અવાંતર જાતિઓની અપેક્ષાએ) તેમની ઘણી સંખ્યા હોવા છતાં તેઓ બધીયે [તેવામ્] તેમાં રહેલા જીવોને [સ્વલ્લ] અરેખર [મોહવહુલં] પુષ્કળ મોહથી સંયુક્ત [સ્પર્શ વદતિ] સ્પર્શ આપે છે (અર્થાત્ સ્પર્શજ્ઞાનમાં નિમિત્ત થાય છે).

ટીકા:—આ, (સંસારી જીવોના લેહામાંથી) પૃથ્વીકાયિક વગેરે પાંચ લેહાનું કથન છે.

†પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજઃકાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય—એવા આ

*ચેતનાનો પરિણામ તે ઉપયોગ. આ ઉપયોગ જીવરૂપી લક્ષ્યનું લક્ષણ છે.

†કાય = શરીર. (પૃથ્વીકાય વગેરે કાયા પુદ્ગલપરિણામો છે; તેમનો જીવ સાથે બંધ હોવાને લીધે તેઓ જીવસહિત કાય છે.)

ભૂ-જલ-અનલ-વાયુ-વનસ્પતિકાય જીવસહિત છે;

ગાહુ કાય તે અતિમોહસંયુત સ્પર્શ આપે જીવને. ૧૧૦.

વાયુકાયાઃ, વનસ્પતિકાયાઃ इत्येते पुद्गलपरिणामा बंधवशाज्जीवानुसंश्रिताः,
 अवांतरजातिभेदाद्बहुका अपि स्पर्शनेन्द्रियावरणक्षयोपशमभाजां जीवानां
 बहिरङ्गस्पर्शनेन्द्रियनिर्वृत्तिभूताः कर्मफलचेतनाप्रधानत्वान्मोहबहुलमेव स्पर्शोपलभं
 संपादयन्तीति ॥ ११० ॥

તિ ત્યાવસ્તણુજોગા અણિલાળલકાઈયા ય તેસુ તસા ।
 મળપરિણામવિરહિદા જીવા એઈંદિયા જેયા ॥ ૧૧૧ ॥

ત્રયઃ સ્થાવરતનુયોગા અનિલાનલકાયિકાશ્ચ તેષુ ત્રસાઃ ।

મનઃપરિણામવિરહિતા જીવા એકેન્દ્રિયા જ્ઞેયાઃ ॥ ૧૧૧ ॥

પુદ્ગલપરિણામે બંધવશાત્ (બંધને લીધે) જીવસહિત છે. *અવાંતર જાતિરૂપ ભેદે
 પાડતાં તેઓ ઘણા હોવા છતાં તે બધાય (પુદ્ગલપરિણામે), સ્પર્શનેન્દ્રિયાવરણના
 ક્ષયોપશમવાળા જીવોને બહિરંગ સ્પર્શનેન્દ્રિયની રચનાબૂત વર્તતા થકા, કર્મફળ-
 ચેતનાપ્રધાનપણાને લીધે પુષ્કળ મોહ સહિત જ સ્પર્શોપલબ્ધિ સંપાદન કરાવે છે. ૧૧૦.

ગાથા ૧૧૧

અન્વયાર્થઃ—[તેષુ] તેમાં, [ત્રયઃ] ત્રણ (પૃથ્વીકાયિક, અપૂકાયિક ને
 વનસ્પતિકાયિક) જીવો [સ્થાવરતનુયોગાઃ] સ્થાવર શરીરના સંયોગવાળા છે [ચ]

* અવાંતર જાતિ = પેટા-જાતિ. (પૃથ્વીકાય, અપૂકાય, તેજઃકાય અને વાયુકાય—એ ચારમાંના દરેકના સાત
 લાખ પેટા-જાતિરૂપ બેદો છે; વનસ્પતિકાયના દસ લાખ બેદો છે.)

† સ્પર્શોપલબ્ધિ = સ્પર્શની ઉપલબ્ધિ; સ્પર્શનું જ્ઞાન; સ્પર્શનો અનુભવ. [પૃથ્વીકાયિક વગેરે જીવોને
 સ્પર્શનેન્દ્રિયાવરણનો (—ભાવસ્પર્શનેન્દ્રિયના આવરણનો) ક્ષયોપશમ હોય છે અને તે તે કાયો બાહ્ય
 સ્પર્શનેન્દ્રિયની રચનારૂપ હોય છે, તેથી તે તે કાયો તે તે જીવોને સ્પર્શની ઉપલબ્ધિમાં નિમિત્તભૂત
 થાય છે. તે જીવોને યતી તે સ્પર્શોપલબ્ધિ પ્રત્યજ મોહ સહિત જ હોય છે, કારણ કે તે જીવો
 કર્મફળચેતનાપ્રધાન હોય છે.]

ત્યાં જીવ ત્રણ સ્થાવરતનુ, ત્રસ જીવ અગ્નિ-સમીરના;
 એ સર્વ મનપરિણામવિરહિત એક-ઇન્દ્રિય બળવા. ૧૧૧.

एदे जीवणिकाया पंचविधा पुढविकाइयादीया ।

मणपरिणामविरहिता जीवा एगेदिया भणिया ॥ ११२ ॥

एते जीवणिकायाः पञ्चविधाः पृथिवीकायिकायाः ।

मनःपरिणामविरहिता जीवा एकेन्द्रिया भणिताः ॥ ११२ ॥

પૃથિવીકાયિકાદીનાં પંચનાયેકેન્દ્રિયત્વનિયમોઽયમ્ । પૃથિવીકાયિકાદયો હિ
જીવાઃ સ્પર્શનેન્દ્રિયાવરણસયોપશ્ચમાત્ શોષેન્દ્રિયાવરણોદયે નોદ્દન્દ્રિયાવરણોદયે ચ
સત્યેકેન્દ્રિયા અમનસો મચંતીતિ ॥ ૧૧૨ ॥

તથા [અનિલાનલકાયિકાઃ] વાયુકાયિક તે અગ્નિકાયિક હવે [વ્રતાઃ] *વ્રસ છે;
[મનઃપરિણામવિરહિતાઃ] તે બધા મનપરિણામવિરહિત [એકેન્દ્રિયાઃ જીવાઃ] એકેન્દ્રિય
હવે [જોયાઃ] બાહ્યવા. ૧૧૨.

ગાથા ૧૧૨

અન્યથાર્થઃ—[પતે] આ [પૃથિવીકાયિકાયાઃ] પૃથ્વીકાયિક વગેરે
[પંચવિધાઃ] પાંચ પ્રકારના [જીવણિકાયાઃ] જીવણિકાયેના [મનઃપરિણામવિરહિતાઃ]
મનપરિણામવિરહિત [એકેન્દ્રિયાઃ જીવાઃ] એકેન્દ્રિય હવે [ભણિતાઃ] (સર્વજ્ઞ)
કહ્યા છે.

ટીકાઃ—આ, પૃથ્વીકાયિક વગેરે પાંચ (પંચવિધ) હવેના એકેન્દ્રિયજીવાને
નિયમ છે.

પૃથ્વીકાયિક વગેરે હવે, સ્પર્શનેન્દ્રિયના (ભાવસ્પર્શનેન્દ્રિયના) આવરણના
ક્ષયોપરામને લીધે તથા બાકીની ઇન્દ્રિયોના (આર ભાવેન્દ્રિયોના) આવરણને ઉદય
તેમજ મનના (ભાવમનના) આવરણને ઉદય હોવાથી, મનરહિત એકેન્દ્રિય છે. ૧૧૨.

* વાયુકાયિક અને અગ્નિકાયિક હવેને ચક્ષુન્દ્રિયા દેખીને વ્યવહારથી ત્રસ કહેવામાં આવે છે;
નિશ્ચયથી તો તેઓ પણ સ્થાવરાભક્તિર્માધીનપણને લીધે—જોકે તેમને વ્યવહારથી ચક્ષુ છે તોપણ—
સ્થાવર જ છે.

આ પૃથ્વીકાયિક આદિ જીવણિકાય પાંચ પ્રકારના,
મનજામ મનપરિણામવિરહિત જ એકેન્દ્રિય કહ્યા. ૧૧૨.

અંદેસુ પવહંતા ગત્મત્યા માણુસા ય મુચ્છગયા ।

જારિસયા તારિસયા જીવા એગેંદિયા જેયા ॥ ૧૧૩ ॥

અંદેસુ પ્રવર્ધમાના ગર્ભસ્થા માણુપાશ્ર મૂર્છા ગતાઃ ।

યાદશાસ્તાદશા જીવા એકેન્દ્રિયા જ્ઞેયાઃ ॥ ૧૧૩ ॥

એકેન્દ્રિયાણાં ચૈતન્યાસ્તિત્વે દૃષ્ટાંતોપન્યાસોડ્યમ્ । અંદાંતર્લીનાનાં,
ગર્ભસ્થાનાં, મૂર્છિતાનાં ચ બુદ્ધિપૂર્વકવ્યાપારાદર્શનેઽપિ યેન પ્રકારેણ જીવત્વં
નશ્ચીયતે, તેન પ્રકારેણૈકેન્દ્રિયાણામપિ, હયયેષામપિ બુદ્ધિપૂર્વકવ્યાપારાદર્શનસ્ય
સમાનત્વાદિતિ ॥ ૧૧૩ ॥

ગાથા ૧૧૩

અ.વ.યાર્થઃ— [અંદેસુ પ્રવર્ધમાનાઃ] ઈડાંમાં વૃદ્ધિ પામતાં પ્રાણીઓ,
[ગર્ભસ્થાઃ] ગર્ભમાં રહેલાં પ્રાણીઓ [ચ] અને [મૂર્છા ગતાઃ માણુપાઃ] મૂર્છા
પામેલા મનુષ્યો, [યાદશાઃ] જેવાં (બુદ્ધિપૂર્વક વ્યાપાર વિનાનાં) છે, [તાદશાઃ]
તેવા [એકેન્દ્રિયાઃ જીવાઃ] એકેન્દ્રિય જીવો [જ્ઞેયાઃ] જાણવા.

ટીકાઃ—આ, એકેન્દ્રિયોને ચૈતન્યનું અસ્તિત્વ હોવા સંબંધી દૃષ્ટાંતનું કથન છે.

ઈડાંની અંદર રહેલાં, ગર્ભમાં રહેલાં અને મૂર્છા પામેલાં (પ્રાણીઓ)ના
જીવત્વનો, તેમને બુદ્ધિપૂર્વક વ્યાપાર નહિ જોવામાં આવતો હોવા છતાં, જે
પ્રકારે નિશ્ચય કરાય છે, તે પ્રકારે એકેન્દ્રિયોના જીવત્વનો પણ નિશ્ચય કરાય છે;
કારણ કે બંનેમાં બુદ્ધિપૂર્વક વ્યાપારનું અવર્ણન સમાન છે.

ભાવાર્થઃ—જેમ ગર્ભસ્થાદિ પ્રાણીઓમાં, ઈહાપૂર્વક વ્યવહારનો અભાવ
હોવા છતાં, જીવત્વ છે જ, તેમ એકેન્દ્રિયોમાં પણ, ઈહાપૂર્વક વ્યવહારનો અભાવ
હોવા છતાં, જીવત્વ છે જ એમ આગમ, અનુમાન ઇત્યાદિથી નક્કી કરી શકાય છે.

અહીં એમ તાત્પર્ય અલ્પવું કે—જીવ પરમાર્થે સ્વાધીન અનંત જ્ઞાન અને

• અવર્ણન = નહિ જોવામાં આવતું તે

જેવા જીવો અંદરથી, મૂર્છાવસ્થા વા ગર્ભસ્થા છે;

તેવા ગાથા આ પંચવિધ એકેન્દ્રિ જીવો જાણજે. ૧૧૩.

સંયુક્તમાતૃવાહા સંસ્થા સિષ્ણી અપાદગા ય કિમી ।

જાણંતિ રસં સ્પર્શં જે તે વેદંદિયા જીવા ॥ ૧૧૪ ॥

સંયુક્તમાતૃવાહાઃ શક્તાઃ શુક્તયોઽપાદકાઃ ચ ક્રમયઃ ।

જાનન્તિ રસં સ્પર્શં જે તે દ્વીન્દ્રિયાઃ જીવાઃ ॥ ૧૧૪ ॥

દ્વીન્દ્રિયમકારમ્સૂચનેયમ્ । एते स्पर्शनरसनेन्द्रियावरणक्षयोपशमात् शेषेन्द्रिया-
वरणोदये नोइन्द्रियावरणोदये च सति स्पर्शरसयोः परिच्छेत्तारो द्वीन्द्रिया अमनसो
भवन्तीति ॥ ૧૧૪ ॥

સૌખ્ય સહિત હોવા છતાં અજ્ઞાન વડે પરાધીન ઇન્દ્રિયસુખમાં આસક્ત થઈને જે
કર્મ બાંધે છે તેના નિમિત્તે પોતાને એકેન્દ્રિય અને દુઃખી કરે છે. ૧૧૩.

ગાથા ૧૧૪

અન્યથાર્થઃ— [સંયુક્તમાતૃવાહાઃ] સંયુક્ત, માતૃવાહ, [શક્તાઃ] શક્તિ,
[શુક્તયઃ] છીપ [ચ] અને [અપાદકાઃ ક્રમયઃ] પગ વગરના કૃમિ— [એ] કે
જેઓ [રસં સ્પર્શં] રસ અને સ્પર્શને [જાનન્તિ] જાણે છે [તે] તેઓ—[દ્વીન્દ્રિયાઃ
જીવાઃ] દ્વીન્દ્રિય જીવો છે.

ટીકાઃ—આ, દ્વીન્દ્રિય જીવોના પ્રકારની સૂચના છે.

સ્પર્શનેન્દ્રિય અને રસનેન્દ્રિયના (—એ જે ભાવેન્દ્રિયોના) આવરણના ક્ષય-
પરામને દીધે તથા બાકીની ઇન્દ્રિયોના (—ત્રણ ભાવેન્દ્રિયોના) આવરણનો ઉદય
તેમ જ મનના (—ભાવમનના) આવરણનો ઉદય હોવાથી સ્પર્શ અને રસને જાણનારા
આ (સંયુક્ત વગેરે) જીવો મનરહિત દ્વીન્દ્રિય જીવો છે. ૧૧૪.

સંયુક્ત, છીપો, માતૃવાહો, શક્તિ, કૃમિ પગ-વગરના

—જે જાણતા રસસ્પર્શને, તે જીવ દ્વીન્દ્રિય જાણવા. ૧૧૪.

જૂગાગુંભીમકુળપિપીલિયા વિચ્છયાદિયા કીટા ।
જાણંતિ રસં ફાસં ગંધં તેઙ્ગદિયા જીવા ॥ ૧૧૫ ॥

યૂકાકુંભીમત્કુળપિપીલિકા વૃશ્ચિકાદયઃ કીટાઃ ।
જાનન્તિ રસં સ્પર્શં ગંધં ત્રીદ્રિયાઃ જીવાઃ ॥ ૧૧૫ ॥

ત્રીન્દ્રિયમકારસૂચનેયમ્ । एते स्पर्शनरसनघ्राणेंद्रियावरणस्योपशमात् शेषेन्द्रि-
यावरणोदये नोइन्द्रियावरणोदये च सति स्पर्शरसगंधानां परिच्छेत्तारस्त्रीन्द्रिया
अमनसो भवन्तीति ॥ ११५ ॥

ગાથા ૧૧૫

અન્યથાર્થઃ—[યૂકાકુંભીમત્કુળપિપીલિકાઃ] જૂ, કુંભી, માકડ, કીડી અને
[વૃશ્ચિકાદયઃ] વીંછી વગેરે [કીટાઃ] જંતુઓ [રસં સ્પર્શં ગંધં] રસ, સ્પર્શ અને
ગંધને [જાનન્તિ] જાણે છે; [ત્રીદ્રિયાઃ જીવાઃ] તે ત્રીન્દ્રિય જીવો છે.

ટીકાઃ—આ, ત્રીન્દ્રિય જીવોના પ્રકારની સૂચના છે.

સ્પર્શન્દ્રિય, રસન્દ્રિય અને ગ્રાહ્યન્દ્રિયના આવરણના ક્ષયોપશમને લીધે તથા
બાકીની ઇન્દ્રિયોના આવરણનો હિત્ય તેમ જ મનના આવરણનો હિત્ય હોવાથી
સ્પર્શ, રસ અને ગંધને જાણનારા આ (જૂ વગેરે) જીવો મનરહિત ત્રીન્દ્રિય
જીવો છે. ૧૧૫.

જૂ, કુંભી, માકડ, કીડી તેમ જ વૃશ્ચિકાદિક જંતુ જે
રસ, ગંધ તેમ જ સ્પર્શ જાણે, જીવ ત્રીન્દ્રિય તેહ છે. ૧૧૫.

ઉદંસમસયમસ્ત્રિયમધુકરિભમરા પતંગમાદીયા ।

રૂપં રસં ચ ગંધં ફાસં પુન તે વિજાણંતિ ॥ ૧૧૬ ॥

ઉદંસમશકમસિકામધુકરીભ્રમરાઃ પતંગાદ્યાઃ ।

રૂપં રસં ચ ગંધં સ્પર્શં પુનસ્તે વિજાનન્તિ ॥ ૧૧૬ ॥

ચતુરિન્દ્રિયમંકારસૂચનેયમ્ । एते स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुरिन्द्रियावरणक्षयोपशमात्
ઓત્રેન્દ્રિયાવરણોદયે નોઽન્દ્રિયાવરણોદયે ચ સતિ સ્પર્શરસગંધવર્ણાનાં પરિચ્છેત્તાર-
ચતુરિન્દ્રિયા અમનસો ભવંતીતિ ॥ ૧૧૬ ॥

ગાથા ૧૧૬

અન્વયાર્થઃ— [પુનઃ] વળી [ઉદંસમશકમસિકામધુકરીભ્રમરાઃ] ડાંસ,
મચ્છર, માખી, મધમાખી, ભ્રમરા અને [પતંગાદ્યાઃ] પતંગિયાં વગેરે જીવો
[રૂપં] રૂપ, [રસં] રસ, [ગંધં] ગંધ [ચ] અને [સ્પર્શં] સ્પર્શને
[વિજાનન્તિ] જાણે છે. (તે ચતુરિન્દ્રિય જીવો છે.)

ટીકાઃ— આ, ચતુરિન્દ્રિય જીવોના પ્રકારની સૂચના છે.

સ્પર્શન્દ્રિય, રસન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય અને ચક્ષુરિન્દ્રિયના આવરણના ક્ષયોપશમને
હીધે તથા ઓત્રેન્દ્રિયના આવરણનો ઉદય તેમ જ મનના આવરણનો ઉદય
હોવાથી સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વસ્તુને જાણનારા આ (ડાંસ વગેરે) જીવો
અનરહિત ચતુરિન્દ્રિય જીવો છે. ૧૧૬.

મધમાખ, ભ્રમર, પતંગ, માખી, ડાંસ, મચ્છર આદિ જે,
તે જીવ જાણે સ્પર્શને, રસ, ગંધ તેમ જ રૂપને. ૧૧૬.

સુરણરણાસ્યતિરિયા વર્ણરસપ્પાસગંધસદ્દણ્હ ।

જલચરથલચરસ્વચરા વલિયા પંચેદિયા જીવા ॥ ૧૧૭ ॥

સુરનરનારકતિર્યજ્ઞો વર્ણરસસ્પર્શગંધશબ્દજ્ઞાઃ ।

જલચરસ્થલચરસ્વચરા વલિનઃ પચ્ચેન્દ્રિયા જીવાઃ ॥ ૧૧૭ ॥

પચ્ચેન્દ્રિયમકારસૂચનેયમ્ । અય સ્પર્શનરસનઘ્રાણચક્ષુઃશ્રોત્રેન્દ્રિયાવરણસયોપ-
શમાત્ નોઈન્દ્રિયાવરણોદયે સતિ સ્પર્શરસગંધવર્ણશબ્દાનાં પરિચ્છેત્તારઃ પચ્ચેન્દ્રિયા
અમનસ્કાઃ । કેચિત્તુ નોઈન્દ્રિયાવરણસ્યાપિ સયોપશમાત્ સમનસ્કાથ ભવન્તિ ।
તત્ર દેવમનુષ્યનારકાઃ સમનસ્કા એવ, તિર્યજ્ઞ ઉચ્ચજાતીયા इति ॥ ૧૧૭ ॥

ગાથા ૧૧૭

અન્યથાર્થઃ— [વર્ણરસસ્પર્શગંધશબ્દજ્ઞાઃ] વર્ણ, રસ, સ્પર્શ, ગંધ અને
શબ્દને બાહ્યનારાં [સુરનરનારકતિર્યજ્ઞઃ] દેવ-મનુષ્ય-નારક-તિર્યચ — [જલચરસ્થલ-
ચરસ્વચરા] જલચર, સ્થળચર કે ખેતચર હોય છે તેઓ — [વલિનઃ
પચ્ચેન્દ્રિયાઃ જીવાઃ] બાળવાન પંચેન્દ્રિય છવો છે.

ટીકાઃ— આ, પંચેન્દ્રિય છવોના પ્રકારની સૂચના છે.

સ્પર્શન્દ્રિય, રસન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિયના આવરણના
ક્ષયોપશમને લીધે, મનના આવરણને ઉદય હોતાં, સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ અને
શબ્દને બાહ્યનારાં છવો મનસહિત પંચેન્દ્રિય છવો છે; કેટલાક (પંચેન્દ્રિય છવો)
તે, તેમને મનના આવરણને પણ ક્ષયોપશમ હોવાથી, મનસહિત (પંચેન્દ્રિય
છવો) હોય છે.

તેમાં, દેવો, મનુષ્યો અને નારકો મનસહિત જ હોય છે; તિર્યચો અને
જાતિનાં (અર્થાત્ મનસહિત તેમ જ મનસહિત) હોય છે. ૧૧૭.

સ્પર્શાદિ પંચક બાહ્યતાં તિર્યચ-નારક-સુર-નરો

—જળચર, ભૂચર કે ખેતચરો—બાળવાન પંચેન્દ્રિય છવો. ૧૧૭.

દેવા ચતુર્ણિકાયા મણુયા પુન કમ્મભોગભૂમીયા ।

તિરિયા વહુપ્પયારા જેરુયા પુઢવિભેયગદા ॥ ૧૧૮ ॥

દેવાશ્ચતુર્ણિકાયાઃ મનુજાઃ પુનઃ કર્મભોગભૂમિજાઃ ।

તિર્યચ્ચઃ વહુપ્રકારાઃ નારકાઃ પૃથિવીભેદગતાઃ ॥ ૧૧૮ ॥

ઇન્દ્રિયભેદેનોક્તાનાં જીવાનાં ચતુર્ગતિસંવંધત્વેનોપસંહારોઽયમ્ । દેવગતિનામ્નો
દેવાયુપશ્વોદયાદેવાઃ, તે ચ મવનવાસિન્યંતરજ્યોતિષ્કવૈમાનિકનિકાયભેદાચતુર્ણાં ।
મનુષ્યગતિનામ્નો મનુષ્યાયુપશ્વ હદયાન્મનુષ્યાઃ । તે કર્મભોગભૂમિજભેદાત્ દેવા ।
તિર્યગતિનામ્નસ્તિર્યગાયુપશ્વ હદયાતિર્યચ્ચઃ । તે પૃથિવીશમ્બુકપૂકોદંજલચરોરગ-

આથા ૧૧૮

અન્વયાર્થઃ— [દેવાઃ ચતુર્ણિકાયાઃ] દેવાના ચાર નિકાય છે, [મનુજાઃ
કર્મભોગભૂમિજાઃ] મનુષ્યો કર્મભૂમિજ અને ભોગભૂમિજ એમ બે પ્રકારના છે,
[તિર્યચ્ચઃ વહુપ્રકારાઃ] તિર્યચો ઘણા પ્રકારનાં છે [પુનઃ] અને [નારકાઃ
પૃથિવીભેદગતાઃ] નારકોના ભેદ તેમની પૃથ્વીઓના ભેદ જેટલા છે.

ટીકાઃ— આ, ઇન્દ્રિયોના ભેદની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવેલા જીવોના
ચતુર્ગતિસંબંધ દર્શાવતાં ઉપસંહાર છે (અર્થાત્ અહીં એકેન્દ્રિય-દ્વૈન્દ્રિયાદિષ્ણ જીવ-
ભેદોને ચાર ગતિ સાથે સંબંધ દર્શાવીને તે જીવભેદોના ઉપસંહાર કરવામાં
આવ્યો છે).

દેવગતિનામ અને દેવાયુના ઉદયથી (અર્થાત્ દેવગતિનામકર્મ અને
દેવાયુકર્મના ઉદયના નિમિત્તથી) દેવો હોય છે; તેઓ ભવનવાસી, અંતર,
જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક એવા નિકાયભેદોને લીધે ચાર પ્રકારના છે. મનુષ્યગતિનામ
અને મનુષ્યાયુના ઉદયથી મનુષ્યો હોય છે; તેઓ કર્મભૂમિજ અને ભોગભૂમિજ
એવા ભેદોને લીધે બે પ્રકારના છે. તિર્યચગતિનામ અને તિર્યચાયુના ઉદયથી

* નિકાય = સમૂહ

નર કર્મભૂમિજ ભોગભૂમિજ, દેવ ચાર પ્રકારના,
તિર્યચ બહુવિધ, નારકોના પૃથ્વીગત ભેદો ઘણા. ૧૧૮.

પસિપરિસર્પચતુષ્પદાદિમેદાદનેકથા । નરકગતિનામ્નો નરકાયુપથ ઉદયાન્નારકાઃ ।
તે રત્નશર્કરાવાલુકાપદ્મધૂમતમોમહાતમઃપ્રમાભૂમિજમેદાત્સપ્તઘા । તત્ર દેવમનુષ્ય-
નારકાઃ પચ્ચેન્દ્રિયા એવ । તિર્યચ્ચસ્તુ કેચિત્પચ્ચેન્દ્રિયાઃ, કેચિદેક-દ્વિ-ત્રિ-ચતુરિન્દ્રિયા
અપીતિ ॥ ૧૧૮ ॥

સ્ત્રીણે પુવ્વણિવદ્દે ગદિણામે આઉસે ચ તે વિ સ્વલુ ।

પાપુણ્ણંતિ ય અણ્ણં ગદિમાઉસં સલેસ્સવસા ॥ ૧૧૯ ॥

સ્ત્રીણે પૂર્વનિવદ્દે ગતિનામ્નિ આયુપિ ચ તેઽપિ સ્વલુ ।

પ્રામુવન્તિ ચાન્યાં ગતિમાયુષ્કં સ્વલેશ્યાવસાત્ ॥ ૧૧૯ ॥

તિર્યંચો હોય છે; તેઓ પૃથ્વી, શંખુક, જૂ, ડાંસ, જળચર, ઉરગ, પક્ષી, પરિસર્પ,
ચતુષ્પાદ (ચોપગાં) ઇત્યાદિ ભેદાને લીધે અનેક પ્રકારનાં છે. નરકગતિનામ અને
નરકાયુના ઉદયથી નારકો હોય છે; તેઓ *રત્નપ્રભાભૂમિજ, શર્કરાપ્રભાભૂમિજ,
વાલુકાપ્રભાભૂમિજ, પદ્મપ્રભાભૂમિજ, ધૂમપ્રભાભૂમિજ, તમઃપ્રભાભૂમિજ અને
મહાતમઃપ્રભાભૂમિજ એવા ભેદાને લીધે સાત પ્રકારના છે.

તેમાં, દેવો, મનુષ્યો અને નારકો પંચેન્દ્રિય જ હોય છે. તિર્યંચો તો
કેટલાંક પંચેન્દ્રિય હોય છે અને કેટલાંક એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય
પણ હોય છે.

લાવાર્થઃ—અહીં એમ તાત્પર્ય મહત્ત્વ કે ચાર ગતિથી વિલક્ષણ,
સ્વાત્માપલબ્ધિ જેવું લક્ષણ છે એવી જે સિદ્ધગતિ તેની ભાવનાથી રહિત જીવો
અથવા સિદ્ધસદૃશ નિજશુદ્ધાત્માની ભાવનાથી રહિત જીવો જે ચતુર્ગતિનામકર્મ
ઉપાર્જિત કરે છે તેના ઉદયવશ તેઓ કેવાદિ ગતિઓમાં ઊપજે છે. ૧૧૮.

ગાથા ૧૧૯

અ-વચાર્થઃ—[પૂર્વનિવદ્દે] પૂર્વનિવદ્દ [ગતિનામ્નિ આયુપિ ચ] ગતિનામકર્મ

* રત્નપ્રભાભૂમિજ = રત્નપ્રભા નામની ભૂમિમાં (અથવા નરકમાં) ઉત્પન્ન થયેલ

ગતિનામ ને આયુષ્ય પૂર્વનિવદ્દ જ્યાં ક્ષય થાય છે,
ત્યાં અન્ય ગતિ—આયુષ્ય પામે જીવ નિજલેશ્યાવસો. ૧૧૯.

ગત્યાયુર્નામોદયનિર્વૃત્તત્વાદેવત્વાદીનામનાત્મસ્વભાવત્વોદ્યોતનમેતત્ । સ્ત્રીયતે હિ
ક્રમેણારબ્ધફલો ગતિનામવિશેષ આયુર્વિશેષજ્ઞ જીવાનામ્ । એવમપિ તેષાં ગત્યંતરસ્યાયુ-
રંતરસ્ય ચ કપાયાનુરક્ષિતા યોગપ્રવૃત્તિર્લેશ્યા ભવતિ વીજં, તતસ્તદુચિતમેવ ગત્યં-
તરમાયુરંતરશ્ચ તે પ્રાપ્નુવન્તિ । एवं સ્ત્રીણાસ્ત્રીણાભ્યામપિ પુનઃ પુનર્નવીભૂતાભ્યાં
ગતિનામાયુઃકર્મભ્યામનાત્મસ્વભાવભૂતાભ્યામપિ ચિરમનુગમ્યમાનાઃ સંસરંત્યાત્માનમ-
ચેતયમાના જીવા इति ॥ ૧૧૯ ॥

અને આયુષકર્મ [સ્ત્રીણે] સ્ત્રીણુ થતાં [તે અપિ] જીવો [સ્વલેશ્યાવશાત્] પોતાની
લેશ્યાને વશ [જલુ] ખરેખર [અન્યાં ગતિમ્ આયુષ્કં ચ] અન્ય ગતિ અને આયુષ
[પ્રાપ્નુવન્તિ] પ્રાપ્ત કરે છે.

ટીકા:—અહીં, ગતિનામકર્મ અને આયુષકર્મના ઉદયથી નિષ્પન્ન થતાં
હોવાથી દેવતાદિ અનાત્મસ્વભાવભૂત છે (અર્થાત્ દેવપણું, મનુષ્યપણું, તિર્થંચપણું
અને નારકપણું આત્માને સ્વભાવ નથી) એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

જીવોને, જેવું કૃણ શરૂ થયું હોય છે એવું અમુક ગતિનામકર્મ અને અમુક
આયુષકર્મ કરે ક્ષય પામે છે. આમ હોવા છતાં તેમને *કપાય-અનુરક્ષિત
યોગપ્રવૃત્તિરૂપ લેશ્યા અન્ય ગતિ અને અન્ય આયુષત્ પીજ થાય છે (અર્થાત્ લેશ્યા
અન્ય ગતિનામકર્મ અને અન્ય આયુષકર્મનું કારણ થાય છે), તેથી તેને ઉચિત
જ અન્ય ગતિ અને અન્ય આયુષ તેઓ પ્રાપ્ત કરે છે. આ રીતે †સ્ત્રીણુ-અસ્ત્રીણુ-
પણાને પ્રાપ્ત છતાં ફરીફરીને નવીન ઉત્પન્ન થતાં એવાં ગતિનામકર્મ અને આયુષકર્મ
(પ્રયાહરૂપે)—જોકે તેઓ અનાત્મસ્વભાવભૂત છે તોપણ—ચિરકાળ (જીવોની)
સાથે સાથે રહેતાં હોવાથી, આત્માને નહિ ચેતનારા જીવો સંસરણ કરે છે (અર્થાત્
આત્માને નહિ અવલમ્બનારા જીવો સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે).

ભાવાર્થ:—જીવોને દેવતાદિની પ્રાપ્તિમાં પૌદ્ગલિક કર્મ નિમિત્તભૂત છે
તેથી દેવતાદિ જીવનો સ્વભાવ નથી.

[વળી, દેવ મરીને દેવ જ થયા કરે અને મનુષ્ય મરીને મનુષ્ય જ થયા
કરે—એ આન્યતાના પણ અહીં નિષેધ થયો. જીવોને પોતાની લેશ્યાને યોગ્ય જ
ગતિનામકર્મ અને આયુષકર્મ બંધાય છે અને તેથી તેને યોગ્ય જ અન્ય ગતિ-
પ્રાપ્ત થાય છે.] ૧૧૯.

કપાય-અનુરક્ષિત = કપાયરક્ષિત કપાયથી રંભાયેલ (કપાયથી અનુરક્ષિત યોગપ્રવૃત્તિ તે લેશ્યા છે.)
† પહેલાંના કર્મ સ્ત્રીણુ થાય છે અને પછીનાં અસ્ત્રીણુને વેળે છે.

ળ હિ ઇંદ્રિયાણિ જીવા કાયા પુળ છપ્પયાર પળ્લતા ।

જં હવદિ તેસુ ણાણં જીવો ત્તિ ય તં પરૂવંતિ ॥ ૧૨૧ ॥

ન ઈન્દ્રિયાણિ જીવાઃ કાયાઃ પુનઃ પટ્મકારાઃ મજ્જતાઃ ।

યદ્ભવતિ તેષુ જ્ઞાનં જીવં ઇતિ ચ તત્પરૂપયન્તિ ॥ ૧૨૧ ॥

વ્યવહારજીવત્વૈકાંતમતિપત્તિનિરાસોડયમ્ । ય ઇમે એકેન્દ્રિયાદયઃ પૃથિવીકાયિ-
કાદયશ્ચાનાદિજીવપુદ્ગલપરસ્પરાવગાહમવલોક્ય વ્યવહારનયેન જીવમાધાન્યાજીવા
ઇતિ મજ્જાપ્યંતે । નિશ્ચયનયેન તેષુ સ્પર્શનાદીન્દ્રિયાણિ પૃથિવ્યાદયશ્ચ કાયાઃ જીવ-
લક્ષણભૂતચૈતન્યસ્વભાવામાવાજ્ઞા જીવા ભવંતીતિ । તેષ્વેવ યત્સ્વપરપરિચ્છિત્તિરૂપેણ
મકાશમાનં જ્ઞાનં તદેવ ગુણગુણિનોઃ કયચ્ચિદભેદાજીવત્વેન પ્રરૂપ્યત ઇતિ ॥ ૧૨૧ ॥

ગાથા ૧૨૧

અન્યથાર્થઃ—[ન હિ ઇન્દ્રિયાણિ જીવાઃ] (વ્યવહારથી કહેવામાં આવતા
એકેન્દ્રિયાદિ તથા પૃથ્વીકાયિકાદિ ‘જીવો’માં) ઇન્દ્રિયો જીવ નથી અને [પટ્મકારાઃ
મજ્જતાઃ કાયાઃ પુનઃ] છ પ્રકારની શાસ્ત્રોક્ત કાયો પણ જીવ નથી; [તેષુ] તેમનામાં
[યદ્ જ્ઞાનં ભવતિ] જે જ્ઞાન છે [તત્ જીવઃ] તે જીવ છે [ઇતિ ચ પ્રરૂપયન્તિ]
એમ (જ્ઞાનીઓ) પ્રરૂપે છે.

ટીકાઃ—આ, વ્યવહારજીવત્વના એકાંતની ‘પ્રતિપત્તિનુ’ ખડન છે (અર્થાત્
જેને માત્ર વ્યવહારનયથી જીવ કહેવામાં આવે છે તેના ખરેખર જીવ તરીકે સ્વીકાર
કરવો ઉચિત નથી એમ અહીં સમજાવ્યું છે).

જે આ એકેન્દ્રિય વગરે તથા પૃથ્વીકાયિક વગરે, ‘જીવો’ કહેવામાં આવે છે
તે, અનાદિ જીવ-પુદ્ગલના પરસ્પર અવગાહ દેખીને વ્યવહારનયથી ‘જીવના પ્રાધાન્ય
દ્વારા (—જીવને મુખ્યતા અર્પીને) ‘જીવો’ કહેવામાં આવે છે. નિશ્ચયનયથી તેમનામાં
સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયો તથા પૃથ્વી-આદિ કાયો, જીવના લક્ષણભૂત ચૈતન્યસ્વભાવના
અભાવને લીધે, જીવ નથી; તેમનામાં જ જે સ્વપરની ‘સંસિદ્ધે પ્રકાશતું’ જ્ઞાન છે
તે જ, ગુણ-ગુણીના કથંચિત્ અભેદને લીધે, જીવપણે પ્રરૂપવામાં આવે છે. ૧૨૧.

નતિપત્તિ = સ્વીકાર; માન્યતા.

૨ ! ઇન્દ્રિયો નહિ જીવ, પદ્મવિધ કાય પણ નહિ જીવ છે;
છે તેમનામાં જ્ઞાન જે બસ તે જ જીવ નિર્દિષ્ટ છે. ૧૨૧.

જાણદિ પસસદિ સવ્વં ઇચ્છદિ સુવસ્વં વિમેદિ દુસ્વાદો ।

કુવ્વદિ હિદમહિદં વા મુંજદિ જીવો ફલં તેસિં ॥ ૧૨૨ ॥

જાનાતિ પશ્યતિ સર્વમિચ્છતિ સૌખ્યં વિમેતિ દુઃસ્વાત્ ।

કરોતિ હિતમહિતં વા મુંકે જીવઃ ફલં તયોઃ ॥ ૧૨૨ ॥

અન્યાસાધારણજીવકાર્યરૂપાપનમેતત્ । ચૈતન્યસ્વભાવત્વાત્કર્તૃસ્થાયાઃ ક્રિયાયાઃ
જ્ઞેદેશેષ જીવ એવ કર્તા, ન તત્સંવન્ધઃ પુદ્ગલો, યથાકાશાદિ । સુસ્વામિલાપક્રિયાયાઃ
દુઃસ્વોદ્દેગક્રિયાયાઃ સ્વસંવેદિતહિતાહિતનિર્વર્તનક્રિયાયાથ ચૈતન્યવિવર્તરૂપસંકલ્પ-
મભવત્વાત્સ એવ કર્તા, નાન્યઃ । શુભાશુભકર્મફલમૂતાયા ઇષ્ટાનિષ્ટવિષયોપભોગ-

ગાથા ૧૨૨

અન્વયાર્થઃ—[જીવઃ] જીવ [સર્વ જાનાતિ પશ્યતિ] બધું જાણે છે અને
દેખે છે, [સૌખ્યમ્ ઇચ્છતિ] સુખને ઇચ્છે છે, [દુઃસ્વાત્ વિમેતિ] દુઃખથી ડરે છે,
[હિતમ્ અહિતમ્ ફરોતિ] હિત-અહિતને (શુભ-અશુભ ભાવોને) કરે છે [વા]
અને [તયોઃ ફલં મુંકે] તેમના કૃણને ભોગવે છે.

ટીકા:—આ, અન્યથી અસાધારણ એવાં જીવકાર્યોનું કથન છે (અર્થાત્
અન્ય દ્રવ્યોથી અસાધારણ એવાં જે જીવનાં કાર્યો તે અહીં દર્શાવ્યાં છે).

ચૈતન્યસ્વભાવપણાને લીધે, કર્તૃસ્થિત (કર્તામાં રહેલી) ક્રિયાનો—જ્ઞાસિ
તથા જ્ઞાતો—જીવ જ કર્તા છે; તેના સંબંધમાં રહેલું પુદ્ગલ તેનું કર્તા નથી, જેમ
આકાશાદિ નથી તેમ. (ચૈતન્યસ્વભાવને લીધે જાણવાની અને જાણવાની ક્રિયાનો જીવ
જ કર્તા છે; જ્યાં જીવ છે ત્યાં ચાર અરૂપી અચેતન દ્રવ્યો પણ છે તોપણ તેઓ જેમ
જાણવાની અને જાણવાની ક્રિયાનાં કર્તા નથી તેમ જીવની સાથે સંબંધમાં રહેલાં
કર્મ-નોડકર્મરૂપ પુદ્ગલો પણ તે ક્રિયાનાં કર્તા નથી.) ચૈતન્યના વિવર્તરૂપ (—પલટારૂપ)
સંકલ્પની ઉત્પત્તિ (જીવમાં) થતી હોવાને લીધે, સુખની અભિલાષારૂપ ક્રિયાનો,
દુઃખના ઉદ્દેગરૂપ ક્રિયાનો તથા સ્વસંવેદિત હિત-અહિતની નિષ્પત્તિરૂપ ક્રિયાનો
(—પોતાથી ચેતવામાં આવતા શુભ-અશુભ ભાવોને સ્વવારૂપ ક્રિયાનો) જીવ જ

જાણે અને દેખે બધું, સુખ અભિલાષે, દુઃખથી ડરે,

હિત-અહિત જીવ કરે અને હિત-અહિતનું કૃણ ભોગવે. ૧૨૨.

જીવાજીવવ્યાખ્યોપસંહારોપક્ષેપસૂચનેયમ્ । एवमनया दिशा व्यवहारनयेन कर्मग्रंथप्रतिपादितजीवगुणमार्गणास्यानादिप्रपञ्चितविचित्रविकल्परूपैः, निश्चयनयेन मोहारागद्वेषपरिणतिसंपादितविश्वरूपत्वात्કદાચિદશુદ્ધૈઃ કદાચિત્તદભાવાચ્છુદ્ધૈશ્ચૈતન્ય-વિવર્તગ્રન્યરૂપૈર્વહુભિઃ પર્યાયૈઃ જીવમધિગચ્છેત્ । અધિગમ્ય ચૈવમચૈતન્યસ્વભાવત્વાત્ જ્ઞાનાદર્થાતરભૂતરિતઃ પ્રપંચમાનૈર્લિંગૈર્જીવસંવદ્ધમસંવદ્ધં વા સ્વતો ભેદબુદ્ધિ-પ્રસિદ્ધચર્યમજીવમધિગચ્છેદિતિ ॥ ૧૨૩ ॥

—इति जीवपदार्थव्याख्यानं समाप्तम् ।

ખહુ પદાર્થો વડે [જીવમ્ અધિગમ્ય] જીવને જાણીને [જ્ઞાનાંતરિતૈઃ લિંગૈઃ] જ્ઞાનથી અન્ય એવાં (જડ) લિંગો વડે [અજીવમ્ અધિગચ્છતુ] અજીવને જાણે.

ટીકા:—આ, જીવ-વ્યાખ્યાનના ઉપસંહારની અને અજીવ-વ્યાખ્યાનના પ્રારંભની સૂચના છે.

એ રીતે આ નિર્દેશ પ્રમાણે (અર્થાત્ ઉપર સંક્ષેપમાં સમજાવ્યા પ્રમાણે), (૧) બ્યવહારનયથી 'કર્મગ્રંથપ્રતિપાદિત જીવસ્થાન-ગુણસ્થાન-માર્ગસ્થાન' ઇત્યાદિ દ્વારા 'પ્રપંચિત વિચિત્ર ભેદરૂપ ખહુ પદાર્થો વડે, તથા (૨) નિશ્ચયનયથી મોહારાગ-દ્વેષપરિણતિસંપ્રાપ્ત વિશ્વરૂપતાને લીધે કદાચિત્ અશુદ્ધ (એવા) અને કદાચિત્ તેના (-મોહારાગદ્વેષપરિણતિના) અભાવને લીધે શુદ્ધ એવા 'ચૈતન્યવિવર્ત'ગ્રંથિરૂપ ખહુ પદાર્થો વડે, જીવને જાણે. એ રીતે જીવને જાણીને, અચૈતન્યસ્વભાવને લીધે, 'જ્ઞાનથી અર્થાંતરભૂત' એવાં, અહીંથી (હવેની ગાથાઓમાં) કહેવામાં આવતાં લિંગો વડે, 'જીવ-સંબંધ કે જીવ-અસંબંધ અજીવને, પોતાથી ભેદબુદ્ધિની પ્રસિદ્ધિ અર્થે', જાણે. ૧૨૩.

આ રીતે જીવપદાર્થનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

૧. કર્મગ્રંથપ્રતિપાદિત = ગોમટસારાદિ કર્મપદ્ધતિના ગ્રંથોમાં પ્રસ્પવામાં—નિરૂપવામાં આવેલાં

૨. પ્રપંચિત = વિસ્તારથી કહેવામાં આવેલાં

૩. મોહારાગદ્વેષપરિણતિને લીધે જીવને વિશ્વરૂપતા અર્થાત્ અનેકરૂપતા પ્રાપ્ત થાય છે.

૪. ગ્રંથિ = ગાંઠ. [જીવના કદાચિત્ અશુદ્ધ અને કદાચિત્ શુદ્ધ એવા પદાર્થો ચૈતન્યવિવર્તની—ચૈતન્યપરિણમનની—ગ્રંથિઓ છે; નિશ્ચયનયથી તેમના વડે જીવને જાણે.]

૫. જ્ઞાનથી અર્થાંતરભૂત = જ્ઞાનથી અન્યવસ્તુમૂલ; જ્ઞાનથી અન્ય અર્થાત્ જડ. [અજીવનો સ્વભાવ અચૈતન્ય હોવાને લીધે જ્ઞાનથી અન્ય એવાં જડ વ્યક્તો વડે તે જણાય છે.]

૬. જીવ સાથે સંબંધ કે જીવ સાથે અસંબંધ એવા અજીવને જાણવાનું પ્રયોજન એ છે કે સમગ્ર અજીવ પોતાથી (સ્વજીવથી) તદ્દન જિજ્ઞ છે એવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય.

અથ અંજીવપદાર્થન્યાયુક્ત્યનમ્ ।

આકાશકાલપુદ્ગલધર્માધર્મેષુ નતિ જીવગુણા ।

તેસિં અચેદનત્તં મણિદં જીવસ્સ ચેદનદા ॥ ૧૨૪ ॥

આકાશકાલપુદ્ગલધર્માધર્મેષુ ન સન્તિ જીવગુણાઃ ।

તેષામચેતનત્વં મણિતં જીવસ્ય ચેતનતા ॥ ૧૨૪ ॥

આકાશાદીનામેવાજીવત્ત્વે હેતૂપન્યાસોડ્યમ્ । આકાશકાલપુદ્ગલધર્માધર્મેષુ
ચેતન્યવિશેષરૂપા જીવગુણા નો વિદ્યંતે, આકાશાદીનાં તેષામચેતનત્વસામાન્યત્વાદ્ ।
અચેતનત્વસામાન્યજ્ઞાકાશાદીનામેવ, જીવસ્યૈવ ચેતનત્વસામાન્યાદિતિ ॥ ૧૨૪ ॥

હવે અજીવપદાર્થનું વ્યાખ્યાન છે.

આથા ૧૨૪

અ.વ્યથાર્થઃ—[આકાશકાલપુદ્ગલધર્માધર્મેષુ] આકાશ, કાળ, પુદ્ગલ, ધર્મ
અને અધર્મમાં [જીવગુણાઃ ન સન્તિ] જીવના ગુણો નથી; (૧૨૪ કે) [તેષામ
અચેતનત્વં મણિતમ્] તેમને અચેતનપણું કહ્યું છે, [જીવસ્ય ચેતનતા] જીવને
ચેતનતા કહી છે.

ટીકાઃ—આ, આકાશાદિનું જ અજીવપણું દર્શાવવા માટે ઉપર
કથન છે.

આકાશ, કાળ, પુદ્ગલ, ધર્મ અને અધર્મમાં ચેતન્યવિશેષરૂપ જીવગુણો
વિદ્યમાન નથી; ૧૨૪ કે તે આકાશાદિને અચેતનત્વસામાન્ય છે. અને અચેતનત્વ-
સામાન્ય આકાશાદિને જ છે, કેમકે જીવને જ ચેતનત્વસામાન્ય છે. ૧૨૪.

છે જીવગુણ નહિ આભ-ધર્મ-અધર્મ-પુદ્ગલ-કાળમાં;
તેમાં અચેતનતા કહી, ચેતનપણું કહ્યું જીવમાં. ૧૨૪.

સુહૃદુલ્લજાણના વા હિદપરિયમ્મં ચ અહિદમીરુત્તં ।

જસ્સ ણ વિજ્ઞદિ ણિચ્ચં તં સમણા વિતિ અજ્ઞીવં ॥ ૧૨૫ ॥

સુહૃદુઃસ્વજ્ઞાનં વા હિતપરિકર્મં ચાહિતમીરુત્ત્વમ્ ।

યસ્ય ન વિદ્યતે નિત્યં તં શ્રમણા વિદંત્યજીવમ્ ॥ ૧૨૫ ॥

આકાશાદીનામચેતનત્વસામાન્યે પુનરનુમાનમેતત્ । સુહૃદુઃસ્વજ્ઞાનસ્ય હિતપરિકર્મણોઽહિતમીરુત્ત્વસ્ય ચેતિ ચૈતન્યવિશેષાણાં નિત્યમનુપલબ્ધેરવિદ્યમાનચૈતન્યસામાન્યા एवाકાશાદયોઽજીવા इति ॥ ૧૨૫ ॥

ગાથા ૧૨૫

અન્યાર્થઃ—[સુહૃદુઃસ્વજ્ઞાનં વા] સુખદુઃખનું જ્ઞાન, [હિતપરિકર્મં] હિતનો ઉદ્યમ [ચ] અને [અહિતમીરુત્ત્વમ્] અહિતનો ભય—[યસ્ય નિત્યં ન વિદ્યતે] એ જેને સદાય હોતાં નથી, [તમ્] તેને [શ્રમણાઃ] શ્રમણો [અજીવમ્] વિદંતિ] અજીવ કહે છે.

ટીકાઃ—આ વળી, આકાશાદિનું અચેતનત્વસામાન્ય નક્કી કરવા માટે અનુમાન છે.

આકાશાદિને સુખદુઃખનું જ્ઞાન, *હિતનો ઉદ્યમ અને અહિતનો ભય—એ ચૈતન્યવિશેષોની સદા અનુપલબ્ધિ છે (અર્થાત્ એ ચૈતન્યવિશેષો આકાશાદિને કોઈ કાળે જોવામાં આવતા નથી), તેથી (એમ નક્કી થાય છે કે) આકાશાદિ અજીવોને ચૈતન્યસામાન્ય વિદ્યમાન નથી જ.

* હિત અને અહિત વિશે આચાર્યવર શ્રી જ્યોત્સનાચાર્યદેવકૃત તાત્પર્યવૃત્તિ નાંખની ટીકામાં નીચે પ્રમાણે વિવરણ છે:—

અગ્નાની જીવો જૂલની માળા, સ્ત્રી, ચંદન વગેરેને તથા તેમનાં કારણશૂદ્ધ દાનપૂજનદિને હિત સમજે છે અને સર્પ, વિષ, કંટક વગેરેને અહિત સમજે છે. સમ્યક્તાની જીવો અદ્યપ્ત અનંત સુખને તથા તેના કારણશૂદ્ધ નિશ્ચયરત્નત્રયપરિણત પરમાત્મદ્રવ્યને હિત સમજે છે અને આકૃષ્ટતાના ઉત્પાદક એવા દુઃખને તથા તેના કારણશૂદ્ધ નિશ્ચાત્વરાગાદિપરિણત આત્મદ્રવ્યને અહિત સમજે છે.

સુખદુઃખસંચેતન, અહિતની ભાતિ, ઉદ્યમ હિત વિશે

જેને કદી હોતાં નથી, તેને અજીવ શ્રમણો કહે. ૧૨૫.

સંઠાના સંઘાતા વર્ણરસસ્પર્શગંધસદા ય ।

પોમ્મલદ્રવ્યપ્રભવા હોતિ ગુણા પક્ષ્યા ય વહુ ॥ ૧૨૬ ॥

અરસમરૂપમગંધં અવ્વત્તં ચેદનાગુણમસદ્દં ।

જાણ અલિંગગ્રહણં જીવમણિદ્વિટ્ઠસંઠાણં ॥ ૧૨૭ ॥

સંસ્થાનાનિ સંઘાતાઃ વર્ણરસસ્પર્શગંધશબ્દાશ્ચ ।

પુદ્ગલદ્રવ્યપ્રભવા ભવન્તિ ગુણાઃ પર્યાયાશ્ચ વહવઃ ॥ ૧૨૬ ॥

અરસમરૂપમગંધમવ્યક્તં ચેતનાગુણમશબ્દમ્ ।

જાનીચલિન્નગ્રહણં જીવમનિર્દિષ્ટસંસ્થાનમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

ભાવાર્થઃ—જેને ચેતનત્વસામાન્ય હોય તેને ચેતનત્વવિશેષો હોવા જ લેઈએ. જેને ચેતનત્વવિશેષો ન હોય તેને ચેતનત્વસામાન્ય પેણુ ન જ હોય. હવે, આકાશાદિ પાંચ દ્રવ્યોને સુખદુઃખનું સંચેતન, હિત અર્થે પ્રયત્ન અને અહિતની ભીતિ—એ ચેતનત્વવિશેષો કહીએ એવામાં આવતા નથી; તેથી નક્કી થાય છે કે આકાશાદિને ચેતનત્વસામાન્ય પેણુ નથી, અર્થાત્ અચેતનત્વસામાન્ય જ છે. ૧૨૫.

ગાથા ૧૨૬—૧૨૭

અન્યવાર્થઃ—[સંસ્થાનાનિ] (સમચતુરસ્પાદિ) સંસ્થાનો, [સંઘાતાઃ] (ઔદારિકાદિ શરીર સંબંધી) સંઘાતો, [વર્ણરસસ્પર્શગંધશબ્દાઃ] વર્ણ, રસ, સ્પર્શ, ગંધ અને શબ્દ—[વહવઃ ગુણાઃ પર્યાયાઃ] એમ જે બહુ ગુણો અને પર્યાયો છે, [પુદ્ગલદ્રવ્યપ્રભવા ભવન્તિ] તે પુદ્ગલદ્રવ્યનિષ્પન્ન છે.

[અરસમ્ અરૂપમ્ અગંધમ્] જે અરસ, અરૂપ તથા અગંધ છે, [અવ્યક્તમ્] અવ્યક્ત છે, [અશબ્દમ્] અશબ્દ છે, [અનિર્દિષ્ટસંસ્થાનમ્] અનિર્દિષ્ટસંસ્થાન છે (અર્થાત્ જેનું કંઈ સંસ્થાન કહ્યું નથી એવો છે), [ચેતનાગુણમ્] ચેતનાગુણગણો છે અને [અલિન્નગ્રહણમ્] ઇન્દ્રિયો વડે અગ્રાહ્ય છે, [જીવં જાનીદિ] તે જીવ ભણે.

સંસ્થાન-સંઘાતો, વરણ-રસ-ગંધ-શબ્દ-સ્પર્શ જે, તે બહુ ગુણો ને પર્યાયો પુદ્ગલદ્રવ્યનિષ્પન્ન છે. ૧૨૬.

જે ચેતનાગુણ, અરસરૂપ, અગંધશબ્દ, અવ્યક્ત છે, નિર્દિષ્ટ નહિ સંસ્થાન, ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય નહિ, તે જીવ છે. ૧૨૭.

જીવપુદ્ગલયોઃ સંયોગેઽપિ ભેદનિવંધનસ્વરૂપાલ્યાનમેતત્ । યત્સલ્લં શરીર-
શરીરિસંયોગે સ્પર્શરસગંધવર્ણગુણત્વાત્સશબ્દત્વાત્સંસ્થાનસજ્ઞાતાદિપર્યાયપરિણતત્વાંચ
ઇન્દ્રિયગ્રહણયોગ્યં, તત્પુદ્ગલદ્રવ્યમ્ । યત્પુનરસ્પર્શરસગંધવર્ણગુણત્વાદશબ્દત્વાદનિર્દિષ્ટ-
સંસ્થાનત્વાદવ્યક્તત્વાદિપર્યાયૈઃ પરિણતત્વાચ નેન્દ્રિયગ્રહણયોગ્યં, તચેતનાગુણત્વાત્
રૂપિભ્યોઽરૂપિભ્યશ્ચાજીવેભ્યો વિશિષ્ટં જીવદ્રવ્યમ્ । एवमिह जीवाजीवयोर्वास्तवो
ભેદઃ સમ્યગ્જ્ઞાનિનાં માર્ગપ્રસિદ્ધયર્થં પ્રતિપાદિત ઇતિ ॥ ૧૨૬—૧૨૭ ॥

—ઇતિ અજીવપદાર્થવ્યાખ્યાનં સમાપ્તમ્ ।

ટીકા:—જીવ-પુદ્ગલના સંયોગમાં પણ, તેમના ભેદના કારણભૂત સ્વરૂપત્વ
આ કથન છે (અર્થાત્ જીવ અને પુદ્ગલના સંયોગમાં પણ, જે વડે તેમના ભેદ
જાણી શકાય છે એવા તેમના લિખ્યલિખ્ય સ્વરૂપત્વ આ કથન છે).

શરીર અને શરીરીના સંયોગમાં, (૧) જે ખરેખર સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણ-
ગુણવાળું હોવાને લીધે, અશબ્દ હોવાને લીધે તથા સંસ્થાન-સંઘાતાદિ પર્યાયારૂપે
પરિણત હોવાને લીધે ઇન્દ્રિયગ્રહણયોગ્ય છે, તે પુદ્ગલદ્રવ્ય છે; અને (૨) જે સ્પર્શ-
રસ-ગંધ-વર્ણગુણ વિનાળું હોવાને લીધે, અશબ્દ હોવાને લીધે, અનિર્દિષ્ટસંસ્થાન
હોવાને લીધે તથા અવ્યક્તત્વાદિ પર્યાયારૂપે પરિણત હોવાને લીધે ઇન્દ્રિયગ્રહણયોગ્ય
નથી, તે, ચેતનાગુણમયપણાને લીધે રૂપી તેમ જ અરૂપી અજીવોથી વિશિષ્ટ
(લિખ્ય) એવું જીવદ્રવ્ય છે.

આ રીતે અહીં જીવ અને અજીવનો વાસ્તવિક ભેદ સમ્યગ્જ્ઞાનીઓના
માર્ગની પ્રસિદ્ધિ અર્થે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યો.

[ભાવાર્થ:—અનાદિ ત્રિધ્યાવાસનાને લીધે જીવોને પોતે કોણ છે તેનું વાસ્તવિક
જ્ઞાન નથી અને પોતાને શરીરશદ્ધિપ માને છે. તેમને જીવદ્રવ્ય અને અજીવદ્રવ્યનો
વાસ્તવિક ભેદ દર્શાવી શુદ્ધિનો માર્ગ પ્રાપ્ત કરાવવા અર્થે અહીં જડ પુદ્ગલદ્રવ્યનાં
અને ચેતન જીવદ્રવ્યનાં વીતરાગસર્વજ્ઞકથિત લક્ષણો કહેવામાં આવ્યાં. જે જીવ તે
લક્ષણો જાણી, પોતાને એક સ્વતઃસિદ્ધ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય તરીકે ઓળખી, ભેદવિજ્ઞાની

૧. શરીરી = દેહી; શરીરવાળો (અર્થાત્ આત્મા).

૨. અવ્યક્તત્વાદિ = અવ્યક્તત્વ વગેરે; અપ્રકટત્વ વગેરે.

૩. વિશિષ્ટ = લિખ્ય; વિલક્ષણ; ખાસ પ્રકારનું.

જ્ઞાતૌ મૂલપદાર્થો । અથ સંયોગપરિણામનિર્વૃત્તેતરસપદાર્થાનામુપોદ્ધાતાર્થ
જીવપુદ્ગલકર્મચક્રમનુવર્ણયેતે—

જો સ્વલ્પ સંસારત્યો જીવો તત્તો દુ હોદિ પરિણામો ।

પરિણામાદો કર્મ્મ કર્મ્માદો હોદિ ગદિસુ ગદી ॥ ૧૨૮ ॥

ગદિમધિગદસ્સ દેહો દેહાદો ઇંદિયાણિ જાયંતે ।

તેહિં દુ વિસયગ્રહણં તત્તો રાગો વ દોસો વા ॥ ૧૨૯ ॥

જાયદિ જીવસ્સેવં ભાવો સંસારચક્કવાલમ્મિ ।

ઈદિ જિણવરેહિં મણિદો અણાદિણિધણો સણિધણો વા ॥ ૧૩૦ ॥

યઃ સ્વલ્પ સંસારત્યો જીવસ્તતસ્તુ ભવતિ પરિણામઃ ।

પરિણામાત્કર્મ્મ કર્મ્મણો ભવતિ ગતિષુ ગતિઃ ॥ ૧૨૮ ॥

ગતિમધિગતમ્ય દેહો દેહાદિન્દ્રિયાણિ જાયંતે ।

તૈસ્તુ વિષયગ્રહણં તતો રાગો વા દ્વેષો વા ॥ ૧૨૯ ॥

અનુભવી થાય છે, તે નિજાત્મદ્રવ્યમાં લીન થઈ ભાક્ષભાગને સાધી શાયત નિરાકુળ
શુભનો ભોક્તા થાય છે.] ૧૨૬—૧૨૭.

આ રીતે અલ્પપદાર્થનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

એ મૂળપદાર્થો કહેવામાં આવ્યા હવે (તેમના) સંયોગપરિણામથી નિબ્ધન
થતા અન્ય સાત પદાર્થોના ઉપોદ્ધાતા અર્થે જીવકર્મ અને પુદ્ગલકર્મનું અંત
વર્ણવવામાં આવે છે.

સંસારગત જે જીવ છે પરિણામ તેને થાય છે,

પરિણામથી કર્મો, કર્મથી ગમન ગતિમાં થાય છે; ૧૨૮.

ગતિમાપ્તને તન થાય, તનથી ઇન્દ્રિયો વળી થાય છે,

એનાથી વિષય ગ્રહાય, રાગદ્વેષ તેથી થાય છે. ૧૨૯.

એ રીત ભાવ અનાદિનિધન અનાદિસાંત થયા કરે

સંસારચક્ક વિષે જીવોને —એમ જિનદેવો કહે. ૧૩૦.

જાયતે જીવસ્યૈવં ભાવઃ સંસારચક્રવાલે ।

इति जिनवरैर्मणितोऽनादिनिघनः सनिघनो वा ॥ १३० ॥

इह हि संसारिणो जीवादनादिवंधनोपाधिवशेन स्निग्धः परिणामो भवति । परिणामात्पुनः पुद्गलपरिणामात्मकं कर्म । कर्मणो नारकादिगतिषु गतिः । गत्यधिगमनाद्देहः । देहादिन्द्रियाणि । इन्द्रियेभ्यो विषयग्रहणम् । विषयग्रहणाद्वागद्वेषौ । रागद्वेषाभ्यां पुनः स्निग्धः परिणामः । परिणामात्पुनः पुद्गलपरिणामात्मकं कर्म । कर्मणः पुनर्नारकादिगतिषु गतिः । गत्यधिगमनात्पुनर्देहः । देहात्पुनरिन्द्रियाणि । इन्द्रियेभ्यः पुनर्विषयग्रहणम् । विषयग्रहणात्पुनरागद्वेषौ । रागद्वेषाभ्यां पुनरपि

ગાથા ૧૨૮—૧૩૦

અન્વયાર્થઃ—[યઃ] જો [છલુ] ખરેખર [સંસારસ્થઃ જીવઃ] સંસારસ્થિત
જીવ છે [તતઃ તુ પરિણામઃ ભવતિ] તેનાથી પરિણામ થાય છે (અર્થાત્ તેને સ્નિગ્ધ
પરિણામ થાય છે), [પરિણામાત્ કર્મ] પરિણામથી કર્મ અને [કર્મણઃ] કર્મથી
[ગતિષુ ગતિઃ ભવતિ] ગતિઓમાં ગમન થાય છે.

[ગતિમ્ અધિગતસ્ય દેહઃ] ગતિપ્રાપ્તને દેહ થાય છે, [દેહાત્ ઇન્દ્રિયાણિ
જાયંતે] દેહથી ઇન્દ્રિયો થાય છે, [તૈઃ તુ વિષયગ્રહણં] ઇન્દ્રિયોથી વિષયગ્રહણ અને
[તતઃ રાગઃ વા દ્વેષઃ વા] વિષયગ્રહણથી રાગ અથવા દ્વેષ થાય છે.

[एवं भावः] એ પ્રમાણે ભાવ, [संसारचक्रवाले] સંસારચક્રમાં [जीवस्य]
જીવને [अनादिनिघनः सनिघनः वा] અનાદિ-અનંત અથવા અનાદિ-સાંત [जायते]
થયા કરે છે—[इति जिनवरैः मणितः] એમ જિનવરોએ કહ્યું છે.

टीकाः—आ लोकं सँसारी जीवो अनादि बन्धनरूप उपाधिना यशे स्निग्ध
परिणाम થાય છે, પરિણામથી પુદ્ગલપરિણામાત્મક કર્મ, કર્મથી નરકાદિ ગતિઓમાં
ગમન, ગતિની પ્રાપ્તિથી દેહ, દેહથી ઇન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિયોથી વિષયગ્રહણ, વિષયગ્રહણથી
રાગદ્વેષ, રાગદ્વેષથી પાછા સ્નિગ્ધ પરિણામ, પરિણામથી પાછું પુદ્ગલપરિણામાત્મક
કર્મ, કર્મથી પાછું નરકાદિ ગતિઓમાં ગમન, ગતિની પ્રાપ્તિથી પાછો દેહ, દેહથી
પાછો ઇન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિયોથી પાછું વિષયગ્રહણ, વિષયગ્રહણથી પાછો રાગદ્વેષ, રાગદ્વેષથી

સ્તિગ્ધઃ પરિણામઃ । एवमिदमन्योन्यकार्यकारणभूतजीवपुद्गलपरिणामात्मकं कर्मजालं संसारचक्रे जीवस्यानाद्यनिधनं अनादिसनिधनं वा चक्रवत्परिवर्तते । तदत्र पुद्गल-परिणामनिमित्तो जीवपरिणामो जीवपरिणामनिमित्तः पुद्गलपरिणामश्च वक्ष्यमाण-पदार्थबीजत्वेन संप्रधारणीय इति ॥ १२८—१३० ॥

વળી પાછા સિનચ પરિણામ. એ પ્રમાણે આ અન્યોન્ય કાર્યકારણભૂત જીવ-પરિણામાત્મક અને પુદ્ગલપરિણામાત્મક કર્મજાળ સંસારચક્રમાં જીવને અનાદિ-અનંતપણે અથવા અનાદિ-સાંતપણે ચક્રની માફક ફેરીફેરીને થયા કરે છે.

આ રીતે અહીં (એમ કહ્યું કે), પુદ્ગલપરિણામ જેનું નિમિત્ત છે એવા જીવપરિણામ અને જીવપરિણામ જેનું નિમિત્ત છે એવા પુદ્ગલપરિણામ હવે પછી કહેવામાં આવનારા (પુણ્યાદિ સાત) પદાર્થોના બીજ તરીકે અવધારવા.

ભાવાર્થ:—જીવ અને પુદ્ગલને પરસ્પર નિમિત્ત-નૈમિત્તિકપણે પરિણામ થાય છે. તે પરિણામને લીધે પુણ્યાદિ પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે, જેમનું વર્ણન હવેની ગાથાઓમાં કરવામાં આવશે.

પ્રશ્ન:—પુણ્યાદિ સાત પદાર્થોનું પ્રયોજન જીવ અને અજીવ એ બેથી જ પૂરું થઈ જાય છે, કારણ કે તેઓ જીવ અને અજીવના જ પયગિ છે. તે પછી તે સાત પદાર્થો શા માટે કહેવામાં આવે છે?

ઉત્તર:—અન્યોને હેય તત્ત્વ અને ઉપાદેય તત્ત્વ (અર્થાત્ હેય તત્ત્વ અને ઉપાદેય તત્ત્વનું સ્વરૂપ તથા તેમનાં કારણો) દર્શાવવા અર્થે તેમનું કથન છે. હેય તે હેય તત્ત્વ છે, તેનું કારણ સંસાર છે, સંસારનું કારણ આસ્રવ અને બંધ એ છે (અથવા વિસ્તારથી કહીએ તો પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ અને બંધ ચાર છે) અને તેમનું કારણ મિથ્યાદર્શનજ્ઞાનચારિત્ર છે. મુખ્ય તે ઉપાદેય તત્ત્વ છે, તેનું કારણ મોક્ષ છે, મોક્ષનું કારણ સંવર અને નિર્જરા છે અને તેમનું કારણ સમ્યક્દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર છે.

કાર્ય એટલે નૈમિત્તિક, અને કારણ એટલે નિમિત્ત. [જીવપરિણામાત્મક કર્મ અને પુદ્ગલ-પરિણામાત્મક કર્મ પરસ્પર કાર્યકારણભૂત અર્થાત્ નૈમિત્તિક-નિમિત્તભૂત છે. તે કાર્યો કાર્ય જીવો અનાદિ-અનંત અને કાર્ય જીવને અનાદિ-સાંત હોય છે.]

અથ પુણ્યપાપપદાર્થવ્યાખ્યાનમ્ ।

મોહો રાગો દોસો ચિત્તપ્રસાદો ય જસ્ય ભાવમ્મિ ।

વિજ્ઞદિ તસ્ય સુહો વા અસુહો વા હોદિ પરિણામો ॥ ૧૩૧ ॥

મોહો રાગો દ્વેષચિત્તપ્રસાદઃ વા યસ્ય ભાવે ।

વિચતે તસ્ય શુભો વા અશુભો વા ભવતિ પરિણામઃ ॥ ૧૩૧ ॥

આ પ્રધાનનભૂત વાત લબ્ય હોવાને પ્રગટપણે દર્શાવવા અર્થે પુણ્યાદિ *સાત પદાર્થોનું કથન છે. ૧૨૮—૧૩૦.

હવે, પુણ્ય-પાપપદાર્થનું વ્યાખ્યાન છે.

ગાથા ૧૩૧

અ-વ્યાર્થઃ—[યસ્ય ભાવે] જેના ભાવમાં [મોહઃ] મોહ, [રાગઃ] રાગ, [દ્વેષઃ] દ્વેષ [વા] અથવા [ચિત્તપ્રસાદઃ] ચિત્તપ્રસન્નતા [વિચતે] છે, [તસ્ય] તેને [શુભઃ વા અશુભઃ વા] શુભ અથવા અશુભ [પરિણામઃ] પરિણામ [ભવતિ] છે.

* આત્માની અને જ્ઞાની હવ પુણ્યાદિ સાત પદાર્થોમાંથી કયા કયા પદાર્થોના કર્તા છે તે સંબંધી આચાર્યવર શ્રી જયસેનાચાર્યદેવકૃત તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં નીચે પ્રમાણે વર્ણન છે:—

આત્માની હવ નિર્વિકાર સ્વસ્વદેહનના અભાવને લીધે પાપપદાર્થનો તથા આશ્રવ-અધપદાર્થોનો કર્તા થાય છે; કદાચિત્ મંદ મિથ્યાત્વના ઉદયથી, દેષેશ-સાંભળેલા-અનુભવેલા ભોગોની આકાંક્ષાએ નિદાનપ્રદ વડે, લવિષ્યકાળમાં પાપનો અનુબંધ કરનારા પુણ્યપદાર્થોના પણ કર્તા થાય છે. જે જ્ઞાની હવ છે તે, નિર્વિકાર-આત્મતત્ત્વવિષયક રુચિ, તદ્વિષયક શક્તિ અને તદ્વિષયક નિશ્ચય અનુભૂતિરૂપ અનેદરભવપરિણામ વડે, સંવર-નિર્જરા-મોક્ષપદાર્થોનો કર્તા થાય છે; અને ત્યારે પૂર્વેકિત નિશ્ચય-સ્તનત્રયમાં રચિત રહી શકતો નથી ત્યારે નિર્દોષપરમાત્મસ્વરૂપ અર્હત-સિદ્ધોની તથા તેનું (નિર્દોષ પરમાત્માનું) આરાધન કરનારા આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-સાધુઓની નિર્ભર અસાધારણ ભક્તિરૂપ એવું જે સંસારવિચ્છેદના કારણભૂત, પરંપરાએ મુક્તિકારણભૂત, તીર્થ કરમકૃતિ વગેરે પુણ્યનો અનુબંધ કરનારું

છે રાગ, દ્વેષ, વિમોહ, ચિત્તપ્રસાદપરિણતિ જેહને,
તે હવને શુભ વા અશુભ પરિણામનો સદ્ભાવ છે. ૧૩૧.

પુણ્યપાપયોગ્યભાવસ્વભાવાભ્યાપનમેતત્ । इह हि दर्शनमोहनीयविपाककलुष-
परिणामता मोहः । विचित्रचारित्रमोहनीयविपाकप्रत्यये मीत्यमीती रागद्वेषौ । तस्यैव
मंदोदये विशुद्धपरिणामता चित्तप्रसादपरिणामः । एवमिमे यस्य भावे भवन्ति,
तस्यावश्यं भवति शुभोऽशुभो वा परिणामः । तत्र यत्र प्रशस्तरागश्चित्तप्रसादश्च
तत्र शुभः परिणामः, यत्र तु मोहद्वेषावप्रशस्तरागश्च तत्राऽशुभ इति ॥ १૩૧ ॥

સુહપરિણામો પુણં અસુહો પાવં તિ હવદિ જીવસ્સ ।

દોહં પોગલમેત્તો ભાવો કમ્મત્તણં પત્તો ॥ ૧૩૨ ॥

ટીકા:—આ, પુણ્ય-પાપને યોગ્ય ભાવના સ્વભાવનું (અવરૂપનું) કથન છે.

અહીં, દર્શનમોહનીયના વિપાકથી જે કલુષિત પરિણામ તે મોહ છે; વિચિત્ર (અનેક પ્રકારના) ચારિત્રમોહનીયના વિપાક જેના આશ્રય (નિમિત્ત) છે એવી પ્રીતિ-અપ્રીતિ તે રાગ-દ્વેષ છે; તેના જ (ચારિત્રમોહનીયના જ) મંદ ઉદયે થતા જે વિશુદ્ધ પરિણામ તે ચિત્તપ્રસાદપરિણામ (મનની પ્રસન્નતારૂપ પરિણામ) છે. એ રીતે આ (મોહ, રાગ, દ્વેષ અથવા ચિત્તપ્રસાદ) જેના ભાવમાં છે, તેને અવશ્ય શુભ અથવા અશુભ પરિણામ છે. તેમાં, જ્યાં પ્રશસ્ત રાગ તથા ચિત્તપ્રસાદ છે ત્યાં શુભ પરિણામ છે અને જ્યાં મોહ, દ્વેષ તથા અપ્રશસ્ત રાગ છે ત્યાં અશુભ પરિણામ છે. ૧૩૧.

વિશિષ્ટ પુણ્ય તેને અનીહિતરૂત્તિએ નિદાનરહિત પરિણામથી કરે છે. આ રીતે અમાની છવ પાપાદિ ચાર પદાર્થોના કર્તા અને જ્ઞાની સંવસાદિ ત્રણ પદાર્થોના કર્તા છે.

[અહીં જ્ઞાનીના વિશિષ્ટ પુણ્યને સંસારવિચ્છેદના કારણભૂત કહું ત્યાં એમ સમજવું કે—ખરેખર નો સમ્યક્દર્શનચાનચારિત્ર જ સંસારવિચ્છેદના કારણભૂત છે, પરંતુ ન્યારે તે સમ્યક્દર્શન-ચાનચારિત્ર અપૂર્ણરૂપમાં હોય છે ત્યારે તેની સાથે અનિચ્છિતરૂત્તિએ વર્તતા વિશિષ્ટ પુણ્યમાં સંસારવિચ્છેદના કારણભૂતો આરોપ કરવામાં આવે છે. તે આરોપ પણ વાસ્તવિક કારણની—સમ્યક્દર્શનાદિની—દવાવીમાં જ યર્થ રહે.]

* પ્રસાદ = પ્રસન્નતા; વિશુદ્ધતા; ઉત્તમવર્ણતા.

શુભ ભાવ જીવના પુણ્ય છે ને અશુભ ભાવો પાપ છે;

તેના નિમિત્તે પૌદ્ગલિક પરિણામ કર્મપણું લાહે. ૧૩૨.

શુભપરિણામઃ પુણ્યમશુભઃ પાપમિતિ ભવતિ જીવસ્ય ।

દ્વયોઃ પુદ્ગલમાત્રો ભાવઃ કર્મત્વં માત્તઃ ॥ ૧૩૨ ॥

પુણ્યપાપસ્વરૂપારૂપાનમેતત્ । જીવસ્ય કર્તુઃ નિશ્ચયકર્મતામાપન્નઃ શુભપરિણામો દ્રવ્યપુણ્યસ્ય નિમિત્તમાત્રત્વેન કારણીભૂતત્વાત્તદાસત્ત્વક્ષણાદૂર્ધ્વં ભવતિ ભાવપુણ્યમ્ । एवं જીવસ્ય કર્તુર્નિશ્ચયકર્મતામાપન્નોઽશુભપરિણામો દ્રવ્યપાપસ્ય નિમિત્તમાત્રત્વેન કારણીભૂતત્વાત્તદાસત્ત્વક્ષણાદૂર્ધ્વં ભાવપાપમ્ । પુદ્ગલસ્ય કર્તુર્નિશ્ચયકર્મતામાપન્નો વિશિષ્ટમકૃતિત્ત્વપરિણામો જીવશુભપરિણામનિમિત્તો દ્રવ્યપુણ્યમ્ । પુદ્ગલસ્ય કર્તુર્નિશ્ચય-

ગાથા ૧૩૨

અ-વચાર્થઃ—[જીવસ્ય] જીવના [શુભપરિણામઃ] શુભ પરિણામ [પુણ્યમ્] પુણ્ય છે અને [અશુભઃ] અશુભ પરિણામ [પાપમ્] પાપ છે; [દ્વયોઃ] તે બંને દ્વારા [પુદ્ગલમાત્રઃ ભાવઃ] પુદ્ગલમાત્ર ભાવ [કર્મત્વં માત્તઃ] કર્મપણાને પામે છે (અર્થાત્ જીવના પુણ્ય-પાપભાવના નિમિત્તે શાતા-અશાતાવેદનીયાદિ પુદ્ગલમાત્ર પરિણામ વ્યવહારથી જીવનું કર્મ કહેવાય છે).

ટીકાઃ—આ, પુણ્ય-પાપના સ્વરૂપનું કથન છે.

જીવરૂપ કર્તાના *નિશ્ચયકર્મભૂત શુભપરિણામ દ્રવ્યપુણ્યને નિમિત્તમાત્રપણે કારણભૂત છે તેથી 'દ્રવ્યપુણ્યાસત્ત્વ'ના પ્રસંગને અનુસરીને (—અનુલક્ષીને) તે શુભ-પરિણામ 'ભાવપુણ્ય' છે. (શાતાવેદનીયાદિ દ્રવ્યપુણ્યાસત્ત્વના જે પ્રસંગ બને છે તેમાં જીવના શુભપરિણામ નિમિત્તકારણ છે માટે 'દ્રવ્યપુણ્યાસત્ત્વ'પ્રસંગની પાછળ પાછળ તેના નિમિત્તભૂત શુભપરિણામને પણ 'ભાવપુણ્ય' એવું નામ છે.) એવી રીતે જીવરૂપ કર્તાના નિશ્ચયકર્મભૂત અશુભપરિણામ દ્રવ્યપાપને નિમિત્તમાત્રપણે કારણભૂત છે તેથી 'દ્રવ્યપાપાસત્ત્વ'ના પ્રસંગને અનુસરીને (—અનુલક્ષીને) તે અશુભપરિણામ 'ભાવપાપ' છે.

પુદ્ગલરૂપ કર્તાના †નિશ્ચયકર્મભૂત વિશિષ્ટપ્રકૃતિરૂપ પરિણામ (—શાતા-વેદનીયાદિ ખાસ પ્રકૃતિરૂપ પરિણામ)—કે જેમાં જીવના શુભપરિણામ નિમિત્ત છે

* જીવ કર્તા છે અને શુભપરિણામ તેનું (અશુદ્ધનિશ્ચયને) નિશ્ચયકર્મ છે.

† પુદ્ગલ કર્તા છે અને વિશિષ્ટપ્રકૃતિરૂપ પરિણામ તેનું નિશ્ચયકર્મ છે (અર્થાત્ નિશ્ચયથી પુદ્ગલ કર્તા છે અને શાતાવેદનીયાદિ ખાસ પ્રકૃતિરૂપ પરિણામ તેનું કર્મ છે);

કર્મતામાપનો વિશિષ્ટપ્રકૃતિવપરિણામો જીવાશુભપરિણામનિમિત્તો દ્રવ્યપાપમ્ । एवं
व्यवहारनिश्चयाभ्यामात्मनो मूर्तममूर्तञ्च कर्म मङ्गापितमिति ॥ ૧૩૨ ॥

જમ્હા કમ્મસ્સ ફલં વિસયં ફાસેહિં મુંજદે નિયદં ।

जीवेण सुहं दुखं तम्हा कम्माणि मुत्ताणि ॥ ૧૩૩ ॥

यस्मात्कर्मणः फलं विषयः स्पर्शैर्भुज्यते नियतम् ।

जीवेन सुखं दुःखं तस्मात्कर्माणि मूर्तानि ॥ ૧૩૩ ॥

મૂર્તકર્મસમર્થનમેતત્ । યતો હિ કર્મણાં ફલમૂતઃ સુખદુઃખહેતુવિષયો મૂર્તો

તે—દ્રવ્યપુણ્ય છે. પુણ્યભર્ય કર્તાના નિશ્ચયકર્મભૂત વિશિષ્ટપ્રકૃતિરૂપ પરિણામ
(—અશાતાવેદનીયાદિ આસ પ્રકૃતિરૂપ પરિણામ)—કે જેમાં જીવના અશુભપરિણામ
નિમિત્ત છે તે—દ્રવ્યપાપ છે.

આ પ્રમાણે વ્યવહાર તથા નિશ્ચય વડે આત્માને મૂર્ત તથા અમૂર્ત કર્મ
દર્શાવવામાં આવ્યું.

ભાવાર્થઃ—નિશ્ચયથી જીવના અમૂર્ત શુભાશુભપરિણામરૂપ ભાવપુણ્યપાપ
જીવનું કર્મ છે. શુભાશુભપરિણામ દ્રવ્યપુણ્યપાપનું નિમિત્તકારણ હોવાને લીધે મૂર્ત
એવાં તે પુણ્યભરિણામરૂપ (શાતા-અશાતાવેદનીયાદિ) દ્રવ્યપુણ્યપાપ વ્યવહારથી
જીવનું કર્મ કહેવાય છે. ૧૩૨.

ગાથા ૧૩૩

અન્યથાર્થઃ—[યસ્માત્] કારણ કે [કર્મણઃ ફલં] કર્મનું ફળ [વિષયઃ]
જે (મૂર્ત) વિષય તે [નિયતમ્] નિયમથી [સ્પર્શઃ] (મૂર્ત એવી) સ્પર્શનાદિ-
ઇન્દ્રિયો દ્વારા [જીવેન] જીવ વડે [સુખં દુઃખં] સુખે અથવા દુઃખે [મુજ્યતે] ભોગવાય
છે, [તસ્માત્] તેથી [કર્માણિ] કર્મો [મૂર્તાનિ] મૂર્ત છે.

ટીકાઃ—આ, મૂર્ત કર્મનું સમર્થન છે.

કર્મનું ફળ જે સુખદુઃખના હેતુભૂત મૂર્ત વિષય તે નિયમથી મૂર્ત ઇન્દ્રિયો

છે કર્મનું ફળ વિષય, તેને નિયમથી અક્ષો વડે
જીવ ભોગવે દુઃખે-સુખે, તેથી કરમ તે મૂર્ત છે. ૧૩૩.

મૂર્તિરિન્દ્રિયૈર્જીવેન નિયતં શુદ્ધયતે, તતઃ. કર્મણાં મૂર્તત્વમનુમીયતે । તથા હિ—મૂર્તિ
કર્મ, મૂર્તસંબંધેનાનુભૂયમાનમૂર્તફલત્વાદાસુત્રિપવદિતિ ॥ ૧૩૩ ॥

મુત્તો ફાસદિ મુત્તં મુત્તો મુત્તેણ વંધમણુહવદિ ।

જીવો મુત્તિવિરહિદો ગાહદિ તે તેહિ ઉગ્ગહદિ ॥ ૧૩૪ ॥

મૂર્તઃ સ્પૃશતિ મૂર્તે મૂર્તો મૂર્તેન વંધમનુભવતિ ।

જીવો મૂર્તિવિરહિતો ગાહતિ તાનિ તૈરવગાહ્યતે ॥ ૧૩૪ ॥

મૂર્તકર્મણોરમૂર્તજીવમૂર્તકર્મણોથ વંધમકારસૂચનેયમ્ । इह हि संसारिणि जीवे-
ज्जादिसंतानेन मवृत्तमास्ते 'मूर्तकर्म' । तत्स्पर्शादिमत्त्वादागामि मूर्तकर्म स्पृशति,

દ્વારા જીવ વડે લોગવાય છે, તેથી કર્મના મૂર્તપણાનું અનુમાન થઈ શકે છે. તે આ
પ્રમાણે:—જેમ મૂપકવિષ મૂર્ત છે તેમ કર્મ મૂર્ત છે, કારણ કે (મૂપકવિષના ફળની
માફક) મૂર્તના સંબંધ દ્વારા અનુભવાયું એવું મૂર્ત તેનું ફળ છે. [ઉદરના છેરનું ફળ
(—શરીરમાં સોજ થવા, તાવ આવવો વગેરે) મૂર્ત છે અને મૂર્ત શરીરના સંબંધ
દ્વારા અનુભવાય—લોગવાય છે, તેથી અનુમાન થઈ શકે છે કે ઉદરનું છેર મૂર્ત છે;
તેથી રીતે કર્મનું ફળ. (—વિષયો) મૂર્ત છે અને મૂર્ત ઇન્દ્રિયોના સંબંધ દ્વારા અનુભવાય
—લોગવાય છે, તેથી અનુમાન થઈ શકે છે કે કર્મ મૂર્ત છે.] ૧૩૩.

ગાથા ૧૩૪

અન્વયાર્થ:—[મૂર્તઃ મૂર્તે સ્પૃશતિ] મૂર્ત મૂર્તને સ્પર્શે છે, [મૂર્તઃ મૂર્તેન]
મૂર્ત મૂર્તની સાથે [વંધમ્ અનુભવતિ] બંધ પામે છે; [મૂર્તિવિરહિતઃ જીવઃ]
મૂર્તિવિરહિત જીવ [તાનિ ગાહતિ] મૂર્તિકર્મોને અવગાહે છે અને [તૈઃ અવગાહ્યતે]
મૂર્તિકર્મો જીવને અવગાહે છે (અર્થાત્ બંને એકબીજામાં અવગાહ પામે છે).

ટીકા:—આ, મૂર્તિકર્મોના મૂર્તિકર્મની સાથે જે બંધપ્રકાર તથા અમૂર્ત
જીવોના મૂર્તિકર્મની સાથે જે બંધપ્રકાર તેની સચના છે.

અહીં (આ લોકમાં), સંસારી જીવને વિષે અનાદિ સંતતિથી (—પ્રવાહથી)

મૂરત મૂરત સ્પર્શે અને મૂરત મૂરત બંધન લહે;

આત્મા અમૂરત ને કરમ અન્યોન્ય અવગાહન લહે. ૧૩૪.

વેતસ્તન્મૂર્તે તેન સહ સ્નેહગુણવશાદ્ધમનુભવતિ । એવં મૂર્તયોઃ કર્મણોર્વિધમકારઃ ।
 અથ નિશ્ચયનયેનામૂર્તો જીવોઽનેદિમૂર્તકર્મનિયિતરાગાદિપરિણામસિન્ધઃ, સન્
 વિશિષ્ટતયા મૂર્તાનિ કર્માણ્યવગાહતે, તત્પરિણામનિમિત્તલબ્ધાત્મપરિણામેઃ મૂર્તકર્મ-
 મિરપિ વિશિષ્ટતયાઽવગાહતે ચ । અયં ત્વન્યોન્યાવગાહાત્મકો જીવમૂર્તકર્મણોર્વિધ-
 મકારઃ । એવમમૂર્તસ્યાપિ જીવસ્ય મૂર્તેન પુણ્યપાપકર્મણા કથચ્ચિદ્દંધો ન
 વિરુદ્ધયતે ॥ ૧૩૪ ॥

—ઈતિ પુણ્યપાપપદાર્પણ્યાસ્ત્યાનમ્ ।

અથ આસત્વપદાર્પણ્યાસ્ત્યાનમ્ ।

રાગો જસસામસત્યો અણુકંપાસંસિદ્ધો ય પરિણામો ।

ચિત્તમિદ્ધં નતિ કલુસં પુણ્યં જીવસસાસવદિ ॥ ૧૩૫ ॥

મયતર્કુ થકુ મૂર્તકર્મ વિધમાન છે. તે, સ્પર્શાદિવાણુ હેતુવાને લીધે, આગામી મૂર્ત-
 કર્મને સ્પર્શે છે; તેથી/મૂર્ત એણુ તે તેની સાથે, સ્નિગ્ધત્વગુણના વશે. (—પોતાના
 સ્નિગ્ધસ્પર્શસ્વરૂપથીને લીધે), બધને પામે છે. આ, મૂર્તકર્મના મૂર્તકર્મની સાથે
 બંધમકાર છે.

વળી (એમૂર્તે જીવને મૂર્તકર્મની સાથે બંધમકારે આ પ્રમાણે છે કે) :
 નિશ્ચયનયથી જે અમૂર્ત છે એવો જીવ, અનાદિ મૂર્તકર્મ જેનું નિમિત્ત છે એવા
 રાગાદિપરિણામ વડે સ્નિગ્ધ વર્તેલા થકે, મૂર્તકર્મને વિશિષ્ટપણે અવગાહે છે (અર્થાત્
 એકબીજાને પરિણામમાં નિમિત્તમાત્ર થાય એવા સંબંધવિશિષ્ટ સહિતે મૂર્તકર્મના
 ક્ષેત્રમાં વ્યાપે છે) અને તે રાગાદિપરિણામના નિમિત્તે જે આ પોતાના (જ્ઞાનાવરણાદિ)
 પરિણામને પામે છે એવા મૂર્તકર્મ પણુ જીવને વિશિષ્ટપણે અવગાહે છે (અર્થાત્
 જીવના પ્રેરણા સાથે વિશિષ્ટતાપૂર્વક એકક્ષેત્રાવગાહને પામે છે). આ જીવ અને
 મૂર્તકર્મના અન્યોન્ય-અવગાહસ્વરૂપ બંધમકાર છે. આ રીતે અમૂર્ત જીવો જીવને પણુ
 મૂર્ત પુણ્યપાપકર્મની સાથે સ્થચિત્ (—કોઈ પ્રકારે) બંધ વિશેષ પામતો નથી. ૧૩૪.

આ રીતે પુણ્ય-પાપપદાર્થનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

છે રાગભાવ પ્રશસ્ત, અણુકંપાસહિત પરિણામ છે,
 મનમાં નહીં કાલુષ્ય છે, ત્યાં પુણ્ય-આસત્વ હોય છે. ૧૩૫.

રાગો यस્ય પ્રશસ્તોઽનુકમ્પાસથિતથ પરિણામઃ ।

ચિત્તે નાસ્તિ કાલુષ્યં પુણ્યં જીવસ્યાસ્રવતિ ॥ ૧૩૫ ॥

પુણ્યાસ્રવસ્વરૂપારુપાનમેતત્ । પ્રશસ્તરાગોઽનુકમ્પાપરિણતિઃ ચિત્તસ્પાકલુપ-
ત્વચ્ચેતિ ધ્યયઃ શુભા ભાવાઃ દ્રવ્યપુણ્યાસ્રવસ્ય નિમિત્તમાત્રત્વેન કારણભૂતત્વાત્તદાસ્રવ-
ક્ષણાદૂર્ધ્વે ભાવપુણ્યાસ્રવઃ । તન્નિમિત્તઃ શુભકર્મપરિણામો યોગદ્વારેણ પ્રવિશતાં
પુદ્ગલાનાં દ્રવ્યપુણ્યાસ્રવ ઇતિ ॥ ૧૩૫ ॥

અરહંતસિદ્ધસાહુસુ મેત્તી ધર્મમ્મિ જા ય ત્થલુ ચેદ્દા ।

અણુગમણં પિ ગુરુણં પસત્યરાગો ત્તિ વુઞ્ઞંતિ ॥ ૧૩૬ ॥

હવે આત્મવપદાર્થનું વ્યાખ્યાન છે.

ગાથા '૧૩૫

અ-વચાર્થઃ—[યસ્ય] જે જીવને [પ્રશસ્તઃ રાગઃ] પ્રશસ્ત રાગ છે,
[અનુકમ્પાસંધિત- પરિણામ-] અનુકંપાપુણ્ય પરિણામ છે [ચ] અને [ચિત્તે કાલુષ્ય
ન અસ્તિ] ચિત્તમાં કલુષતાનો અભાવ છે, [જીવસ્ય] તે જીવને [પુણ્યમ્ આસ્રવતિ]
પુણ્ય આસ્રવે છે

ટીકા:—આ, પુણ્યાસ્રવના સ્વરૂપનું કથન છે.

પ્રશસ્ત રાગ, અનુકંપાપરિણતિ અને ચિત્તની અકલુષતા—એ ત્રણ શુભ
ભાવો દ્રવ્યપુણ્યાસ્રવને નિમિત્તમાત્રપણે જનરણભૂત છે તેથી 'દ્રવ્યપુણ્યાસ્રવ'ના પ્રસંગને
*અનુસરીને (—અનુલક્ષીને) તે શુભ ભાવો ભાવપુણ્યાસ્રવ છે અને તે (શુભ ભાવો)
જેતુ નિમિત્ત છે એવા જે યોગદ્વારા પ્રવેશતાં પુદ્ગલોના શુભકર્મપરિણામ (—શુભ-
કર્મરૂપ પરિણામ) તે દ્રવ્યપુણ્યાસ્રવ છે. ૧૩૫.

* શાતાવેત્તીયાદિ પુદ્ગલપરિણામરૂપ દ્રવ્યપુણ્યાસ્રવનો જે પ્રસંગ અને છે તેમાં જીવના પ્રશસ્ત રાગાદિ
શુભ ભાવો નિમિત્તજારણ છે માટે 'દ્રવ્યપુણ્યાસ્રવ'પ્રસંગની પાછળ પાછળ તેમાં નિમિત્તભૂત શુભ
ભાવોને પણ 'ભાવપુણ્યાસ્રવ' એવું નામ છે

અર્હંત-સાધુ-સિદ્ધ પ્રત્યે ભક્તિ, ચેષ્ટા ધર્મમાં,

ગુરુઓ તણું અનુગમન—એ પરિણામ રાગ પ્રશસ્તના. ૧૩૬.

અર્હત્સિદ્ધસાધુષુ મક્તિર્ધર્મે યા ચ સ્વલુ ચેષ્ટા ।

અનુગમનમપિ શુચ્ચાં પ્રશસ્તરાગ ઇતિ દ્યુવન્તિ ॥ ૧૩૬ ॥

પ્રશસ્તરાગસ્વરૂપારુચ્યાનમેતત્ । અર્હત્સિદ્ધસાધુષુ મક્તિઃ, ધર્મે 'વ્યવહાર-
ચારિત્રાનુષ્ઠાને વાસનામધાના ચેષ્ટા, શુચ્ચામાચાર્યાદીનાં રસિકત્વેનાનુગમનમ્—

ગાથા ૧૩૬,

અન્વયાર્થઃ—[અર્હત્સિદ્ધસાધુષુ મક્તિઃ] અર્હત-સિદ્ધ-સાધુઓ પ્રત્યે ભક્તિ, [ધર્મે યા ચ સ્વલુ ચેષ્ટા] ધર્મમાં બહેનર ચેષ્ટા [અનુગમનમ્ અપિ શુચ્ચામા] અને શુચ્ચાઓનું અનુગમન, [પ્રશસ્તરાગઃ ઇતિ દ્યુવન્તિ] તે 'પ્રશસ્ત રાગ' કહેવાય છે,

ટીકાઃ—આ, પ્રશસ્ત રાગના સ્વરૂપનું કથન છે.

૧ અર્હત-સિદ્ધ-સાધુઓ પ્રત્યે ભક્તિ, ધર્મમાં — વ્યવહારચારિત્રના અનુગમનમાં—લાવનાપ્રધાન ચેષ્ટા અને શુચ્ચાઓ—આચાર્યાદિનું—રસિકપણે

૧. અર્હત-સિદ્ધ-સાધુઓમાં અર્હત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ પાંચેય સમાઈ જાય છે કારણ કે 'સાધુઓ'માં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ ત્રણ સમાય છે.

[નિર્દોષ પરમાત્માથી પ્રતિપક્ષભૂત એવાં આત્મ-સૌધ્યાનો વડે ઉપાર્જિત જે જ્ઞાનાવસ્થાદિ પ્રકૃતિઓ તેમનો, રાગાદિવિકલ્પરહિત ધર્મ-શુદ્ધિધ્યાનો વડે વિનાશ કરીને, જેઓ ક્ષુધાદિ અદાર દોષ રહિત અને કેવલજ્ઞાનાદિ અનંત ચતુષ્ટય સહિત થયા, તેઓ અર્હતો કહેવાય છે.

ભૌતિક અંજનસિદ્ધ વગેરેથી વિવક્ષ્યુ એવા જેઓ જ્ઞાનાવસ્થાદિ-અષ્ટકર્મના અભાવથી સમ્યક્ત્વાદિ-અષ્ટશુભાત્મક છે અને લોકાત્રે વસે છે, તેઓ સિદ્ધો છે.

વિશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શન જેનો સ્વભાવ છે એવા આત્મતત્ત્વની નિશ્ચયરચિ, તેની જ શક્તિ, તેની જ નિશ્ચળ-અનુભૂતિ, પરદ્રવ્યની ધમ્મિજના પરિહારપૂર્વક તે જ આત્મદ્રવ્યમાં પ્રતપન અર્થાત્ તપશ્ચરણ અને સ્વશક્તિને જોષવ્યા વિના તેનું જ અનુષ્ઠાન—આવા નિશ્ચયપંચાચારને તથા તેના સાધક વ્યવહારપંચાચારને—કે જેની વિધિ આચારાદિશાસ્ત્રોમાં કહી છે તેને—એટલે કે ઉભય આચારને જેઓ પોતે આચરે છે અને બીજાઓને અચરાવે છે, તેઓ આચાર્યો છે.

પાંચ અસ્તિકાચર્યોમાં જીવાસ્તિકાચર્યને, જ-દ્રવ્યોમાં શુદ્ધજીવદ્રવ્યને, સાત તત્ત્વોમાં શુદ્ધજીવતત્ત્વને અને નવ પદાર્થોમાં શુદ્ધજીવપદાર્થને જેઓ નિશ્ચયનયે ઉપાદેય કહે છે તેમ જ બેદાનેદત્તનયસ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગને પ્રદેષે છે અને પોતે ભાવે (-અનુભવે) છે, તેઓ ઉપાધ્યાયો છે.

નિશ્ચય-ચતુર્વિધ-આરાધના વડે જેઓ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને સાધે છે, તેઓ સાધુઓ છે.]

.. અનુષ્ઠાન = આચરણ; આચરણું તે; અમલમાં મૂકવું તે.

૩. લાવનાપ્રધાન ચેષ્ટા = લાવપ્રધાન પ્રતિતિ; શુભભાવપ્રધાન વ્યાપાર

અપઃ પ્રશસ્તો રાગઃ પ્રશસ્તત્રિપયત્વાત્ । અયં हि स्थूललक्ष्यतया केवलभक्तिप्रधान-
स्याज्ञानिनो भवति । उपरितनभूमिकायामलव्यास्पदस्यास्थानरागनिषेધार्थं तीव्र-
रागज्वरविनोદાર્થं वा कदाचिज्ज्ञानिनोऽपि भवतीति ॥ ૧૩૬ ॥

તિસિદં વુમ્બુચિત્તં વા દુહિદં દદૂળ જો દુ દુહિદમણો ।

પહિવજ્જદિ તં કિવયા તસ્સેસા હોદિ અણુકંપા ॥ ૧૩૭ ॥

તૃપિતં વુમ્બુચિત્તં વા દુઃખિતં દદ્વા યસ્તુ દુઃખિતમનાઃ ।

પ્રતિપચ્ચે તં કૃપયા તસ્મૈપા ભવત્યનુકમ્પા ॥ ૧૩૭ ॥

‘અનુગમન, તે ‘પ્રશસ્ત રાગ’ છે કારણ કે તેના વિષય પ્રશસ્ત છે.

આ (પ્રશસ્ત રાગ) અરેખર, જે ‘સ્થૂલ-લક્ષ્યવાળો હોવાથી કેવળ ભક્તિ-પ્રધાન છે એવા અજ્ઞાનીને હોય છે; ઉપરની ભૂમિકામાં (ઉપરનાં શુદ્ધસ્થાનોમાં) સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન કરી હોય ત્યારે, અસ્થાનનો રાગ અસ્કંધવા અર્થે અથવા તીવ્ર રાગજ્વર હઠાવવા અર્થે, કદાચિ જ્ઞાનીને પણ હોય છે. ૧૩૬.

ગાથા ૧૩૭

અન્યથાર્થઃ—[તૃપિતં] તૃપાતુર, [વુમ્બુચિત્તં] ક્ષુધાતુર [વા] અથવા [દુઃખિતં] દુઃખીને [દદ્વા] દેખી [યઃ તુ] જે જીવ [દુઃખિતમનાઃ] મનમાં દુઃખ પામતો થકો [તં કૃપયા પ્રતિપચ્ચે] તેના પ્રત્યે કરુણાથી વર્તે છે, [તસ્ય યવા અનુકમ્પા ભવતિ] તેના એ ભાવ અનુકંપા છે.

૧. અનુગમન = અનુસરણ; આત્મકિતપણું; અનુદૂળ વર્તવું તે [શુરુઓ પ્રત્યે રસિકપણે (ઉલ્લાસથી, હેશિથી) આત્મકિત વર્તવું તે પ્રશસ્ત રાગ છે]

૨. અજ્ઞાનીનું લક્ષ્ય (અર્થ) સ્થૂલ હોય છે તેથી તેને કેવળ ભક્તિનું જ પ્રધાનપણું હોય છે.

૩. અસ્થાનનો = અયોગ્ય સ્થાનનો, અયોગ્ય વિષય પ્રત્યેનો; અયોગ્ય પદાર્થોનો અવલંબનારો.

દુઃખિત, તૃપિત વા ક્ષુધિત દેખી દુઃખ પામી મન વિષે

કરુણાથી વર્તે જેહ, અનુકંપા સહિત તે જીવ છે. ૧૩૭.

અનુકમ્પાસ્વરૂપાલ્પાનમેતત્ । કચ્છિદુદન્યાદિદુઃસ્વપ્રતમલોક્ય કરુણયા
તત્પ્રતિચિકીર્ષાકુલિતચિત્તત્વમજ્ઞાનિનોઽનુકમ્પા । જ્ઞાનિનસ્ત્વષસ્તનભૂમિકાસુ વિહર-
માણસ્ય જન્માર્ણવનિમગ્નજગદલોકનાન્મનામ્મનઃસેદ્દ ઇતિ ॥ ૧૩૭ ॥

ક્રોધો વ યદા માણો માયા લોભો વ ચિત્તમાસેજ્જ ।

જીવસ્સ કુણદિ સોહં કલુસો ત્તિ ય તં બુધા વેતિ ॥ ૧૩૮ ॥

ક્રોધો વા યદા માનો માયા લોભો વા ચિત્તમાસાથ ।

જીવસ્ય કરોતિ સોમં કાલુણ્યમિતિ ચ તં બુધા વદન્તિ ॥ ૧૩૮ ॥

ટીકા:—આ, અનુકંપાના સ્વરૂપું કથન છે.

કેઈ તૃપાદિદુઃખથી પીડિત પ્રાણીને દેખી કરુણાને લીધે તેના પ્રતિકાર
(—ઉપાય) કરવાની ઇચ્છાથી ચિત્તમાં આકુળતા થવી તે અજ્ઞાનીની અનુકંપા છે.
જ્ઞાનીની અનુકંપા તો, નીચલી ભૂમિકાઓમાં વિહરતાં (—પોતે નીચેનાં શુભ-
સ્થાનોમાં વર્તેલા હોય ત્યારે), જન્માર્ણવમાં નિમગ્ન જગતના અવલોકનથી (અર્થાત્
સંસારસાગરમાં ડૂબેલા જગતને દેખવાથી) મનમાં જરા ખેદથવા તે છે.* ૧૩૭.

માથા ૧૩૮

અન્યથાર્થ:—[યદા] બ્યારે [ક્રોધઃ વા] ક્રોધ, [માનઃ] માન, [માયા]
માયા [વા] અથવા [લોભઃ] લોભ [ચિત્તમ્ આસાથ] ચિત્તને આશ્રય પામીને
[જીવસ્ય] જીવને [સોમં કરોતિ] ક્ષોભ કરે છે, ત્યારે [તં] તેને [બુધાઃ] જ્ઞાનીઓ
[કાલુણ્યમ્ ઇતિ ચ વદન્તિ] ‘કલુપતા’ કહે છે.

* આ ગાયાત્રી આચાર્યવર શ્રી જયસેનાચાર્યદેવકૃત ટીકામાં આ પ્રમાણે વિવરણ છે:—ત્રીણ તૃપા,
ત્રીણ કુષા, ત્રીણ રોગ વગેરેથી પીડિત પ્રાણીને દેખી અજ્ઞાની જીવ “કેઈપણ પ્રકારે હું” અને
પ્રતિકાર કરું” એમ આકુળ થઈને અનુકંપા કરે છે; જ્ઞાની તો સ્વાત્મભાવનાને નહિ પ્રાપ્ત કરે
થકે (અર્થાત્ નિમગ્નતાના અનુભવની ઉપસમિધ ન થતી હોય ત્યારે), સંકલેષના પરિત્યાગ વડે
(—અશુભ લાવને છોડીને) યથાસંજન પ્રતિકાર કરે છે તથા તેને દુઃખી દેખીને વિશેષ સંવેગ અને
વૈગમ્યની લાવતા કરે છે.

મદ-ક્રોધ અથવા લોભ-માયા ચિત્ત-આશ્રય પામીને

જીવને કરે જે ક્ષોભ, તેને કલુપતા જ્ઞાની કહે. ૧૩૮.

ચિત્તકલુપત્વસ્વરૂપાલ્યાનમેતત્ । ક્રોધમાનમાયાલોભાનાં તીવ્રોદયે ચિત્તસ્ય સોમઃ કાલુષ્યમ્ । તેષામેવ મંદોદયે તસ્ય પ્રસાદોઽકાલુષ્યમ્ । તત્ કાદાચિત્ક-
વિશિષ્ટકપાયક્ષયોપશમે સત્યજ્ઞાનિનો ભવતિ । કપાયોદયાનુદત્તેરસમગ્રવ્યાવર્તિતો-
પયોગસ્યાવાંતરભૂમિકામુ કદાચિત્ જ્ઞાનિનોઽપિ ભવતીતિ ॥ ૧૩૮ ॥

ચરિયા પ્રમાદવહુલા કાલુસસં લોલતા ય વિસયેસુ ।

પરપરિતાવપવાદો પાવસ્સ ય આસવં કુણદિ ॥ ૧૩૯ ॥

ચર્યા પ્રમાદવહુલા કાલુષ્યં લોલતા ચ વિપયેષુ ।

પરપરિતાપાપવાદઃ પાપસ્ય ચાસ્રવં કરોતિ ॥ ૧૩૯ ॥

ટીકા:—આ, ચિત્તની કલુપતાના સ્વરૂપત્વં કથન છે.

ક્રોધ, માન, માયા અને લોભના તીવ્ર ઉદયે ચિત્તનો ક્ષોભ તે કલુપતા છે. તેમના જ (-ક્રોધાદિના જ) મંદ ઉદયે ચિત્તની પ્રસન્નતા તે અકલુપતા છે. તે અકલુપતા, ક્ષાંચિત્ કપાયનો વિશિષ્ટ (-આસ પ્રકારનો) ક્ષયોપશમ હોતાં, અજ્ઞાનીને હોય છે; કપાયના ઉદયને અનુસરતી પરિણતિમાંથી ઉપયોગને *અસમગ્રપણે પાછો વાળ્યો હોય ત્યારે (અર્થાત્ કપાયના ઉદયને અનુસરતા પરિણમનમાંથી ઉપયોગને પૂરે પાછો વાળ્યો ન હોય ત્યારે), મધ્યમ ભૂમિકાઓમાં (-મધ્યમ ગુણસ્થાનોમાં), ક્ષાંચિત્ જ્ઞાનીને પણ હોય છે. ૧૩૮.

ગાથા ૧૩૯

અન્યથાર્થ:—[પ્રમાદવહુલા ચર્યા] બહુ પ્રમાદવાળી ચર્યા, [કાલુષ્યં] કલુપતા, [વિપયેષુ ચ લોલતા] વિષયો પ્રત્યે લોલુપતા, [પરપરિતાપાપવાદઃ] પરને પરિતાપ કરવો તથા પરના અપવાદ બોલવા—એ [પાપસ્ય ચ આસ્રવં કરોતિ] પાપનો આસ્રવ કરે છે.

* અસમગ્રપણે = અપૂર્ણપણે; અધૂરાપણે; અંશે.

ચર્યા પ્રમાદભરી, કલુપતા, લુબ્ધતા વિષયો વિષે,
પરિતાપ ને અપવાદ પરના, પાપ-આસ્રવને કરે. ૧૩૯.

પાપાસ્રવસ્વરૂપાલ્યાનમેતત્ । પ્રમાદવહુલચર્યાપરિણતિઃ, કાલુષ્યપરિણતિઃ,
વિપયલૌલ્યપરિણતિઃ, પરપરિતાપપરિણતિઃ, પરાપવાદપરિણતિથેતિ પચ્ચાશ્રુમા ભાવા
દ્રવ્યપાપાસ્રવસ્ય નિમિત્તમાત્રત્વેન કારણભૂતત્વાત્તદાસ્રવક્ષણાદૃષ્ટ્વં ભાવપાપાસ્રવઃ ।
તન્નિમિત્તોઽશ્રુભકર્મપરિણામો યોગદ્વારેણ પ્રવિશતાં પુદ્ગલાનાં દ્રવ્યપાપાસ્રવ
ઈતિ ॥ ૧૩૯ ॥

સળ્ળાઓ ય તિલેસ્સા હંદિયવસદા ય અત્તરુદ્ધાણિ ।

પાળં ચ દુપ્પઉત્તં મોહો પાવપ્પદા હોંતિ ॥ ૧૪૦ ॥

સંજ્ઞાશ્ચ ત્રિલેશ્યા ઇન્દ્રિયવશતા ચાર્તરીંદ્રે ।

જ્ઞાનં ચ દુઃપ્રયુક્તં મોદઃ પાપમદા ભવન્તિ ॥ ૧૪૦ ॥

ટીકા:—આ. પાપાસ્રવના સ્વરૂપનું કથન છે.

બહુ પ્રમાદવાળી ચર્યાપ પરિણતિ (—બહુ પ્રમાદથી ભરેલા આચરણરૂપ પરિણતિ), કલુષતારૂપ પરિણતિ, વિપયલૌપતારૂપ પરિણતિ, પરપરિતાપરૂપ પરિણતિ (—પરતે દુઃખ દેવારૂપ પરિણતિ) અને પરના અપવાદરૂપ પરિણતિ —એ પાંચ અશુભ ભાવો દ્રવ્યપાપાસ્રવને નિમિત્તમાત્રપણે કારણભૂત છે તેથી 'દ્રવ્યપાપાસ્રવ'ના પ્રસંગને *અનુસરીને (—અનુલક્ષીને) તે અશુભ ભાવો ભાવપાપાસ્રવ છે અને તે (અશુભ ભાવો) જેવું નિમિત્ત છે એવા જે યોગદ્વારા પ્રવેશતાં પુદ્ગલોના અશુભકર્મપરિણામ (—અશુભકર્મરૂપ પરિણામ) તે દ્રવ્યપાપાસ્રવ છે. ૧૩૯.

ગાથા ૧૪૦

અન્યયાર્થ:—[સંજ્ઞાઃ જ] (ચારેય) સંજ્ઞાઓ, [ત્રિલેશ્યા] ત્રણ લેશ્યા, [ઇન્દ્રિયવશતા જ] ઇન્દ્રિયવશતા, [ચાર્તરીંદ્રે] આત્મ-સૈદ્ધાન્ત, [દુઃપ્રયુક્તં જ્ઞાનં] દુઃપ્રયુક્ત જ્ઞાન (—દુઃપણે અશુભ કાર્યમાં લેણેલું જ્ઞાન) [જ] અને [મોદઃ] મોદ—[પાપમદાઃ ભવન્તિ] એ ભાવો પાપમદ છે.

* અઘાતાવેલીપાદિ પુણ્યવપરિણામરૂપ દ્રવ્યપાપાસ્રવનો જે પ્રસંગ બને છે તેમાં જન્મતા અશુભ ભાવો નિમિત્તકારણ છે અને 'દ્રવ્યપાપાસ્રવ'પ્રસંગની પાછળ પાછળ તેના નિમિત્તભૂત અશુભ ભાવોને પણ 'ભાવપાપાસ્રવ' એવું નામ છે.

સંજ્ઞા, ત્રિલેશ્યા, ઇન્દ્રિયવશતા, આત્મસૈદ્ધાન્ત જ્ઞાન બે,
વળી મોદ ને દુર્ધૃક્ત જ્ઞાન પ્રદાન પાપ તણું કરે. ૧૪૦.

પાપાસ્રવભૂતભાવમપચ્ચાહ્યાનમેતત્ । તીવ્રમોહવિપાકમમવા આહારમયમૈથુન-
પરિગ્રહસંજ્ઞાઃ, તીવ્રકપાયોદયાનુરંજિતયોગમવૃત્તિરૂપાઃ કૃષ્ણનીલકાપોતલેશ્યા-
સ્તિસ્રઃ, રાગદ્વેષોદયમકર્ષાદિન્દ્રિયાધીનત્વમ્, રાગદ્વેષોદ્રેકાત્મિયસંયોગાપ્રિયવિયોગ-
વેદનામોક્ષણનિદાનાકાંક્ષણરૂપમાર્તમ્, કપાયઘ્રૂરાશયત્વાદિસાઽસત્યસ્તેયવિપય-
સંરક્ષણાનંદરૂપં રૌદ્રમ્, નૈષ્કર્મ્યં તુ શુભકર્મણશ્ચાન્યત્ર દુષ્ટતયા મણુક્તં જ્ઞાનમ્,
સામાન્યેન દર્શનચારિત્રમોહનીયોદયોપજનિતાવિવેકરૂપો મોહઃ,—અપઃ ભાવપાપા-
સ્રવમપચ્ચો દ્રવ્યપાપાસ્રવમપચ્ચમદો મવતીતિ ॥ ૧૪૦ ॥

—ઈતિ આસ્રવપદાર્થવ્યાખ્યાનં સમાપ્તમ્ ।

ટીકા:—આ, પાપાસ્રવભૂત ભાવોના વિસ્તારતું કથન છે.

તીવ્ર મોહના વિપાકથી ઉત્પન્ન થતી આહાર-ભય-મૈથુન-પરિગ્રહસંજ્ઞાઓ;
તીવ્ર કપાયના ઉદયથી અનુરંજિત યોગમવૃત્તિરૂપ કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત નામની ત્રણ
લેશ્યા; રાગદ્વેષના ઉદયના પ્રકર્ષને લીધે વર્તતું ઇન્દ્રિયાધીનપણું; રાગદ્વેષના ઉદ્રેકને
લીધે પ્રિયના સંયોગને, અપ્રિયના વિયોગને, વેદનામાંથી છુટકારાને તથા નિદાનને
ઇચ્છવારૂપ આત્મધ્યાન; કપાય વડે ઘ્રૂર એવા પરિણામને લીધે થતું હિંસાનંદ,
અસત્યાનંદ, સ્તેયાનંદ અને વિપયસંરક્ષણાનંદરૂપ રૌદ્રધ્યાન; વગરપ્રયોજને (—નકામું)
શુભ કર્મથી અન્યત્ર (—અશુભ કાર્યમાં) દુષ્ટપણે લોડાયેલું જ્ઞાન; અને સામાન્યપણું
દર્શનચારિત્રમોહનીયના ઉદયથી ઉત્પન્ન અવિવેકરૂપ મોહ;—આ, ભાવપાપાસ્રવના
વિસ્તાર દ્રવ્યપાપાસ્રવના વિસ્તારને દેનારો છે (અર્થાત્ ઉપરોક્ત ભાવપાપાસ્રવરૂપ
અનેકવિધ ભાવો તેવા તેવા અનેકવિધ દ્રવ્યપાપાસ્રવમાં નિમિત્તભૂત છે). ૧૪૦.

આ રીતે આસ્રવપદાર્થતું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

૧. અનુરંજિત = રંગાયેલ. [કપાયના ઉદયથી અનુરંજિત યોગમવૃત્તિ તે લેશ્યા છે. ત્યાં, કૃષ્ણાદિ ત્રણ
લેશ્યાઓ. તીવ્ર કપાયના ઉદયથી અનુરંજિત યોગમવૃત્તિરૂપ છે.]

૨. પ્રકર્ષ = ઉત્કર્ષ; ઉચ્ચતા.

૩. ઉદ્રેક = પુષ્ટજતા; વધારો.

૪. ઘ્રૂર = નિર્દય; કઠોર ઉગ્ર.

અથ સંવરપદાર્થવ્યાખ્યાનમ્ ।

ઇન્દ્રિયકસાયસણા ણિગ્ગહિદા જેહિં સુટ્ટુ મગ્ગમ્મિ ।

જાવત્તાવત્તેહિં પિહિયં પાવાસવચ્છિદ્દં ॥ ૧૪૧ ॥

ઇન્દ્રિયકપાયસંજ્ઞા નિગૃહીતા ચૈઃ સુટ્ટુ માર્ગે ।

યાવત્તાવત્તેષાં પિહિતં પાપાસ્રવચ્છિદ્રમ્ ॥ ૧૪૧ ॥

અનન્તરત્વાત્પાપસ્યૈવ સંવરાખ્યાનમેતત્ । માર્ગો હિ સંવરસ્તન્નિમિત્તમિન્દ્રિયાણિ
કપાયાઃ સંજ્ઞાશ્ચ યાવતાંશેન યાવન્તં વા કાલં નિગૃહ્યન્તે તાવતાંશેન તાવન્તં વા કાલં
પાપાસ્રવદ્ધારં પિધીયતે । ઇન્દ્રિયકપાયસંજ્ઞાઃ આપપાપાસ્રવો દ્રવ્યપાપાસ્રવદેતુઃ

હવે સંવરપદાર્થનું' વ્યાખ્યાન છે.

આથા ૧૪૧

અન્યયાર્થઃ—[ચૈઃ] જેઓ [સુટ્ટુ માર્ગે] સારી રીતે માર્ગમાં રહીને
[ઇન્દ્રિયકપાયસંજ્ઞાઃ] ઇન્દ્રિયો, કપાયો અને સંજ્ઞાઓના [યાવત્ નિગૃહીતાઃ] જેટલો
નિગ્રહ કરે છે, [તાવત્] તેટલું [પાપાસ્રવચ્છિદ્રમ્] પાપાસ્રવનું' છિદ્ર [તેષામ્] તેમને
[પિહિતમ્] બંધ થાય છે.

ટીકાઃ—પાપની અનંતર હોવાથી, પાપના જ સંવરનું' આ કથન છે
(અર્થાત્ પાપના કથન પછી તુરત જ હોવાથી, અહીં પાપના જ સંવરનું' કથન
કરવામાં આવ્યું') .

માર્ગે' ખરેખર સંવર છે; તેના નિમિત્તે (—તેના અર્થે) ઇન્દ્રિયો, કપાયો અને
સંજ્ઞાઓના જેટલા અંશે અથવા જેટલો કાળ નિગ્રહ કરવામાં આવે છે, તેટલા અંશે
અથવા તેટલો કાળ પાપાસ્રવદ્ધાર બંધ થાય છે.

ઇન્દ્રિયો, કપાયો અને સંજ્ઞાઓ — ભાવપાપાસ્રવ — દ્રવ્યપાપાસ્રવનો હેતુ

માર્ગે' રહી સંજ્ઞા-કપાયો-ઇન્દ્રિયો નિગ્રહ કરે,
પાપાસ્રવનું' છિદ્ર તેને તેટલું' રૂંધાય છે. ૧૪૧.

પૂર્વમુક્તઃ । इह तन्निरोधो भावपापसंवरो द्रव्यपापसंवरहेतुरवधारणीय इति ॥ १४१ ॥

जस्स ण विज्जदि रागो दोसो मोहो व सव्वदब्बेसु ।

णासवदि सुहं असुहं समसुखदुक्खस्स भिक्खुस्स ॥ १४२ ॥

यस्य न विद्यते रागो द्वेषो मोहो वा सर्वद्रव्येषु ।

नास्त्वति शुभमशुभं समसुखदुःखस्य भिक्षोः ॥ १४२ ॥

સામાન્યસંવરસ્વરૂપારૂપાનમેતત્ । यस्य रागरूपो द्वेषरूपो मोहरूपो वा समग्र-
परद्रव्येषु न हि विद्यते भावः तस्य निर्विकारचैतन्यत्वात्समसुखदुःखस्य भिक्षोः
शुभमशुभञ्च कर्म नास्त्वति, किन्तु संव्रियत् एव । तदत्र मोहरागद्वेषपरिणामनिरोधो

(-નિમિત્ત) પૂર્વે (૧૪૦ મી ગાથામાં) કહ્યો હતો; અહીં (આ ગાથામાં) તેમના નિરોધ (-ઇદ્રિયો, કપાલો અને સંજ્ઞાઓનો નિરોધ) — ભાવપાપસંવર — દ્રવ્ય-
પાપસંવરનો હેતુ અવધાર્યો (-સમજવો). ૧૪૧.

ગાથા ૧૪૨

અન્વયાર્થઃ—[યસ્ય] જેને [સર્વદ્રવ્યેષુ] સર્વ દ્રવ્યો પ્રત્યે [રાગઃ] રાગ,
[દ્વેષઃ] દ્વેષ [વા] કે [મોહઃ] મોહ [ન વિચિતે] નથી, [સમસુખદુઃખસ્ય ભિક્ષોઃ]
તે સમસુખદુઃખ બિશ્વને (-સુખદુઃખ પ્રત્યે સમભાવવાળા મુનિને) [શુભમ્ અશુભમ્]
શુભ અને અશુભ કર્મ [ન આસ્તવતિ] આસ્તવતું નથી.

ટીકાઃ—આ, સામાન્યપણે સંવરના સ્વરૂપનું કથન છે.

જેને સમગ્ર પરદ્રવ્યો પ્રત્યે રાગરૂપ, દ્વેષરૂપ કે મોહરૂપ ભાવ નથી, તે
બિશ્વને—કે જે નિર્વિકારચૈતન્યપણને લીધે *સમસુખદુઃખ છે તેને—શુભ અને અશુભ
કર્મોના આસ્તવ થતો નથી, પરંતુ સંવર જ થાય છે. તેથી અહીં (એમ સમજવું કે)

* સમસુખદુઃખ = સુખદુઃખ જેને સમાન છે એવા; ઇશાનિષ્ઠ સંયોગોમાં જેને હર્ષશોકાદિ વિષમ
પરિણામ યતા નથી એવા. [જેને રાગદ્વેષમોહ નથી, તે મુનિ નિર્વિકારચૈતન્યમય છે અર્થાત્ તેનું
ચૈતન્ય પરાધિ પણ વિકાસરહિત છે તેથી તે સમસુખદુઃખ છે.]

સૌ દ્રવ્યમાં નહિ રાગ-દ્વેષ-વિમોહ વર્તે જેહને,
શુભ-અશુભ કર્મ ન આસ્તવે સમદુઃખસુખ તે બિશ્વને. ૧૪૨.

માવસંવરઃ । તન્નિમિત્તઃ શુભાશુભકર્મપરિણામનિરોપો યોગદ્વારેણ મવિશતાં પુદ્ગલાનાં
દ્રવ્યસંવર इति ॥ ૧૪૨ ॥

जस्स जदा खलु पुण्णं जोगे पावं च णत्थि विरदस्स ।

संवरणं तस्स तदा सुहासुहकदस्स कम्मस्स ॥ १४३ ॥

यस्य यदा खलु पुण्यं योगे पापं च नास्ति विरतस्य ।

संवरणं तस्य तदा शुभाशुभकृतस्य कर्मणः ॥ ૧૪૩ ॥

વિશેષેણ સંવરસ્વરૂપાલ્પાનમેતત્ । યસ્ય યોગિનો વિરતસ્ય સર્વતો નિવૃત્તસ્ય
યોગે વાચ્ચનઃકાયકર્મણિ શુભપરિણામરૂપં પુણ્યમશુભપરિણામરૂપં પાપञ્ચ યદા ન
મવતિ તસ્ય તદા શુભાશુભમાવકૃતસ્ય દ્રવ્યકર્મણઃ સંવરઃ સ્વકારણાભાવાત્મસિદ્ધયતિ ।

મોહરાગદ્વેષપરિણામનો નિરોધ તે ભાવસંવર છે, અને તે (મોહરાગદ્વેષરૂપ પરિણામનો
નિરોધ) જેટલું નિમિત્ત છે એવા જે યોગદ્વારા પ્રવેશતાં પુદ્ગલોના શુભાશુભકર્મ-
પરિણામનો (—શુભાશુભભાવકૃત કર્મનો) નિરોધ તે દ્રવ્યસંવર છે. ૧૪૨.

ગાથા ૧૪૩

અન્વયાર્થઃ—[યસ્ય] જેને (—જે શુનિને), [વિરતસ્ય] વિરત વર્તતાં
થકાં, [યોગે] યોગમાં [પુણ્યં પાપં ચ] પુણ્ય અને પાપ [યદા] ન્યારે [ક્ખલુ]
ખરેખર [ન અસ્તિ] હોતાં નથી, [તદા] ત્યારે [તસ્ય] તેને [શુભાશુભકૃતસ્ય
કર્મણઃ] શુભાશુભભાવકૃત કર્મનો [સંવરણમ્] સંવર થાય છે.

ટીકાઃ—આ, વિશેષપણે સંવરના સ્વરૂપનું કથન છે.

જે યોગીને, વિરત અર્થાત્ સર્વતઃ નિવૃત્ત વર્તતાં થકાં, યોગમાં—વચન,
મન અને કાયસંબંધી ક્રિયામાં—શુભપરિણામરૂપ પુણ્ય અને અશુભપરિણામરૂપ
પાપ ન્યારે હોતાં નથી, ત્યારે તેને શુભાશુભભાવકૃત દ્રવ્યકર્મનો (—શુભાશુભભાવ
જેટલું નિમિત્ત હોય છે એવા દ્રવ્યકર્મનો), સ્વકારણના અભાવને લીધે, સંવર થાય છે.

ન્યારે ન યોગે પુણ્ય તેમ જ પાપ વર્તે વિરતને,

ત્યારે શુભાશુભકૃત કર્મનો થાય સંવર તેહને. ૧૪૩.

તદત્ર શુભાશુભપરિણામનિરોધો ભાવપુણ્યપાપસંવરો દ્રવ્યપુણ્યપાપસંવરસ્ય હેતુઃ પ્રધાનો-
ઽવધારણીય ઇતિ ॥ ૧૪૩ ॥

—ઈતિ સંવરપદાર્થવ્યાખ્યાનં સમાપ્તમ્ ।

અથ નિર્જરાપદાર્થવ્યાખ્યાનમ્ ।

સંવરજોગેહિં જુદો તવેહિં જો ચિટ્ટદે વહુવિદેહિં ।

કમ્માણં ણિજ્જરણં વહુગાણં કુણદિ સો ણિયદં ॥ ૧૪૪ ॥

સંવરયોગાભ્યાં યુક્તસ્તપોમિર્યશ્ચેષ્ટે વહુવિદેઃ ।

કર્મણાં નિર્જરણં વહુકાનાં કરોતિ સ નિયતમ્ ॥ ૧૪૪ ॥

નિર્જરાસ્વરૂપાધ્યાનમેતત્ । શુભાશુભપરિણામનિરોધઃ સંવરઃ, શુદ્ધોપયોગો

તેથી અહીં (આ ગાથામાં) શુભાશુભ પરિણામનો નિરોધ—ભાવપુણ્યપાપસંવર—
દ્રવ્યપુણ્યપાપસંવરનો *પ્રધાન હેતુ અવધારવો (—સમજવો) . ૧૪૩.

આ રીતે સંવરપદાર્થનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

હવે નિર્જરાપદાર્થનું વ્યાખ્યાન છે.

ગાથા ૧૪૪

અન્યથાર્થઃ—[સંવરયોગાભ્યામ્ યુક્તઃ] સંવર અને યોગથી (શુદ્ધોપ-
યોગથી) યુક્ત એવો [યઃ] જે જીવ [વહુવિદેઃ તપોભિઃ ચેષ્ટે] બહુવિધ તપો
સહિત પ્રવર્તે છે, [સઃ] તે [નિયતમ્] નિયમથી [વહુકાનામ્ કર્મણામ્] ઘણાં
કર્મોની [નિર્જરણં કરોતિ] નિર્જરા કરે છે.

ટીકાઃ—આ, નિર્જરાના સ્વરૂપનું કથન છે.

* પ્રધાન હેતુ = મુખ્ય નિમિત્ત. [દ્રવ્યસંવરમાં 'મુખ્ય નિમિત્ત' જીવના શુભાશુભ પરિણામનો
નિરોધ છે, યોગનો નિરોધ નહિ. (અહીં એ ખ્યાલમાં રાખવાયોગ્ય છે કે દ્રવ્યસંવરનું
ઉપાદાનકારણ—નિશ્ચયકારણ તો પુદ્ગલ પોતે જ છે.)]

જે યોગ-સંવરયુક્ત જીવ બહુવિધ તપો સહ પરિણમે,
તેને નિયમથી નિર્જરા બહુ કર્મ કરી થાય છે. ૧૪૪.

યોગઃ । તામ્યાં યુક્તસ્તપોમિરનશનાવમોદર્યટ્તિપરિસંખ્યાનરસપરિત્યાગવિવિક્તશય્યા-
સનકાયલેશાદિભેદાઢહિરક્તૈઃ માયશ્ચિત્તવિનયવૈયાવૃત્ત્યસ્વાધ્યાયવ્યુત્સર્ગધ્યાનભેદાદ-
ન્તરક્તૈશ્ચ યદુવિધૈર્યથેષ્ટે સ સ્વલ્લ વહનાં કર્મણાં નિર્જરણં કરોતિ । તદ્વ કર્મવીર્ય-
શાતનસમર્થો ઘઠિરદ્ધાન્તરક્તપોમિર્વૃહિતઃ શુદ્ધોપયોગો ભાવનિર્જરા, તદ્વભાવનીરસી-
ભૂતાનામેકદેશસંક્ષયઃ સમુપાત્તકર્મપૂદ્ગલાનાં દ્રવ્યનિર્જરેતિ ॥ ૧૪૪ ॥

સંવર એટલે શુભાશુભ પરિણામનો નિરોધ, અને યોગ એટલે શુદ્ધોપયોગ;
તેમનાથી (—સંવર અને યોગથી) યુક્ત એવો જે (પુરુષ), અનશન, અવમોદર્ય,
વૃત્તિપરિસંખ્યાન, રસપરિત્યાગ, વિવિક્તશય્યાસન અને કાયકલેશાદિ ભેદોવાળાં બહિરંગ
તપો સહિત તથા પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ત્ય, સ્વાધ્યાય, વ્યુત્સર્ગ અને ધ્યાન એવા
ભેદોવાળાં અંતરંગ તપો સહિત—એમ બહુવિધ તપો સહિત પ્રવર્તે છે, તે (પુરુષ)
ખરેખર ઘણાં કર્મોની નિર્જરા કરે છે. તેથી અહીં (આ ગાથામાં એમ કંઈ કે),
કર્મના વીર્યવૃં (—કર્મની શક્તિવૃં) રક્ષાતન કરવામાં સમર્થ એવો જે બહિરંગ
અને અંતરંગ તપો વડે વૃદ્ધિ પામેલો શુદ્ધોપયોગ તે ભાવનિર્જરા છે અને તેના
પ્રભાવથી (—વૃદ્ધિ પામેલા શુદ્ધોપયોગના નિમિત્તથી) નીરસ થયેલાં એવાં ઉપાર્જિત
કર્મપુદ્ગલોનો એકદેશ સંક્ષય તે દ્રવ્યનિર્જરા છે. ૧૪૪.

૧. જે જીવને સદ્જનશુદ્ધસ્વરૂપના પ્રતપનરૂપ નિશ્ચયતપ હોય તે જીવના, હક વિના વર્તતા અનશનાદિ
સંબંધી ભાવોને તપ કહેવામાં આવે છે. તેમાં વર્તતા શુદ્ધિરૂપ અંશ તે નિશ્ચયતપ છે અને
શુભપણારૂપ અંશને વ્યવહારતપ કહેવામાં આવે છે. (મિથ્યાદષ્ટિને નિશ્ચયતપ નથી તેથી તેના
અનશનાદિસંબંધી શુભ ભાવોને વ્યવહારતપો પણ કહેવાતા નથી; કારણ કે જ્યાં વાસ્તવિક
તપનો સહભાવ જ નથી, ત્યાં તે શુભ ભાવોમાં આરોપ કોનો કરવો?)
૨. શાતન કરવું = પાતણું કરવું; હીન કરવું; ક્ષીણ કરવું; નષ્ટ કરવું.
૩. વૃદ્ધિ પામેલો = વધેલો; ઉચ્ચ થયેલો. [સંવર અને શુદ્ધોપયોગવાળા જીવને જ્યારે ઉચ્ચ શુદ્ધોપયોગ
થાય છે ત્યારે ઘણાં કર્મોની નિર્જરા થાય છે. શુદ્ધોપયોગની ઉચ્ચતા કરવાની વિધિ શુદ્ધાભ્યસના
આલંબનની ઉચ્ચતા કરવી તે જ છે. એમ કરનારને, સદ્જનદશાએ હક વિના જે અનશનાદિ સંબંધી
ભાવો વર્તે તેમાં (શુભપણારૂપ અંશની સાથે) ઉચ્ચ-શુદ્ધિરૂપ અંશ હોય છે, જેથી ઘણાં કર્મોની
નિર્જરા થાય છે. (મિથ્યાદષ્ટિને તો શુદ્ધાભ્યસ ભાર્યું જ નથી, તેથી તેને સંવર નથી, શુદ્ધો-
પયોગ નથી, શુદ્ધોપયોગની વૃદ્ધિની તો વાત જ ક્યાં રહી? તેથી તેને, સદ્જન દશા વિનાના—
હર્ષપૂર્વક—અનશનાદિસંબંધી શુભભાવો કદાચિત્ બલે હોય તોપણ, મોક્ષના હેતુશ્રુત નિર્જરા
બિલકુલ હોતી નથી.)]
૪. સંક્ષય = સમ્યક્ પ્રકારે ક્ષય

જો સંવરેણ યુક્તો અપ્પટ્ટપસાધગો હિ અપ્પાણં ।

મુણિઝ્ઞાદિ ણિયદં ણાણં સો સંધુણોદિ કમ્મરયં ॥ ૧૪૫ ॥

યઃ સંવરેણ યુક્તઃ આત્માર્થપ્રસાધકો જ્ઞાત્માનમ્ ।

જ્ઞાત્વા ધ્યાયતિ નિયતં જ્ઞાનં સ સંધુનોતિ કર્મરજઃ ॥ ૧૪૫ ॥

મુલ્યનિર્જરાકારણોપન્યાસોડ્યમ્ । યો હિ સંવરેણ શુભાશુભપરિણામપરમ-
નિરોધેન યુક્તઃ પરિજ્ઞાતવસ્તુસ્વરૂપઃ પરમયોજનેભ્યો વ્યાવૃત્તયુદ્ધિઃ કેવલં સ્વમયોજન-
સાધનોદ્યતમનાઃ આત્માનં સ્વોપલમ્ભેનોપલભ્ય ગુણગુણિનોર્વસ્તુત્વેનાભેદાત્તદેવ જ્ઞાનં

ગાથા ૧૪૫

અન્યથાર્થઃ—[સંવરેણ યુક્તઃ] સંવરથી યુક્ત એવો [યઃ] જે જીવ,
[આત્માર્થપ્રસાધકઃ હિ] ખરેખર આત્માર્થનો પ્રસાધક (સ્વપ્રયોજનનો પ્રકૃષ્ટ સાધક)
વર્તતો થકો, [જ્ઞાત્માનમ્ જ્ઞાત્વા] આત્માને જાણીને (—અનુભવીને) [જ્ઞાનં નિયતં
ધ્યાયતિ] જ્ઞાનને નિશ્ચયપણે ધ્યાવે છે, [સઃ] તે [કર્મરજઃ] કર્મરજને [સંધુનોતિ]
ખેરવી નાખે છે.

ટીકાઃ—આ, નિર્જરાના શુભ્ય કારણત્વં કથન છે.

સંવરથી અર્થાત્ શુભાશુભ પરિણામના પરમ નિરોધથી યુક્ત એવો જે જીવ,
વસ્તુસ્વરૂપને (હેય-ઉપાદિય તત્ત્વને) ખરાખર જાણતો થકો પરપ્રયોજનોથી જેની યુદ્ધિ
વ્યાવૃત્ત થઈ છે અને કેવળ સ્વપ્રયોજન સાધવામાં જેનું રમન ઉદ્દિષ્ઠ થયું છે એવો
વર્તતો થકો, આત્માને સ્વોપલમ્ભથી ઉપલબ્ધ કરીને (—પોતાને સ્વાનુભવ વડે
અનુભવીને), ગુણ-ગુણીના વસ્તુપણે અભેદ હોવાથી તે જ જ્ઞાનને — સ્વને —

૧. વ્યાવૃત્ત થયું = નિવર્તયું; નિવૃત્ત થયું; પાછા વળ્યું.

૨. મન = મતિ; યુદ્ધિઃ ભાવ; પરિણામ.

૩. ઉદ્યત થયું = તત્પર થયું; લાગ્યું; ઉદ્યમવંત થયું; વળ્યું; ઢળ્યું.

૪. ગુણી અને ગુણમાં વસ્તુઅપેક્ષાએ અભેદ છે તેથી આત્મા કહો કે જ્ઞાન કહો—અન્ને એક જ છે. ઉપર
જેને ‘આત્મા’શબ્દથી કહ્યો હતો તેને જ અહીં ‘જ્ઞાન’શબ્દથી કહેલ છે. તે જ્ઞાનમાં—નિજાત્મામાં
—નિજાત્મા વડે નિશ્ચય પરિણતિ કરીને તેનું સંચેતન—સંવેદન—અનુભવન કર્યું તે ધ્યાન છે.

સંવર સહિત, આત્મપ્રયોજનનો પ્રસાધક આત્મને
જાણી, મુનિશ્વળ જ્ઞાન ધ્યાવે, તે કરમરજ નિર્જર. ૧૪૫.

સ્વં સ્પેનાવિચલિતમનાસ્તંચેતયતે સ સ્વલુ નિતાન્તનિસ્તેદઃ મહીળસેદામ્યક્ષપરિવ્યક્ત-
શુદ્ધસ્ફટિકસ્તમ્ભવત્ પૂર્વોપાત્તં કર્મરજઃ સંયુનોતિ । एतेन निर्जरामुख्यत्वे हेतुत्वं
ધ્યાનસ્ય ઘોતિતમિતિ ॥ ૧૪૫ ॥

જસસ ણ વિજ્ઞદિ રાગો દોસો મોહો વ જોગપરિકમ્મો ।

તસસ સુહાસુહદહણો જ્ઞાણમઓ જાયણ અગણી ॥ ૧૪૬ ॥

યસ્ય ન વિષ્યતે રાગો દ્વેષો મોહો વા યોગપરિકર્મ ।

તસ્ય શુભાશુભદહનો ધ્યાનમયો જાયતે અગ્નિઃ ॥ ૧૪૬ ॥

ધ્યાનસ્વરૂપામિધાનમેતત્ । શુદ્ધસ્વરૂપેઽવિચલિતચૈતન્યવૃત્તિર્હિ ધ્યાનમ્ ।

સ્વ વડે અવિચળપરિણુતિવાળો થઈને સંચેતે છે, તે જીવ ખરેખર અત્યંત નિઃસ્તેહ
વર્તેલો થઈને—જેને રસ્તેહના લેખના સંગ પ્રકીર્ણ થયો છે એવા શુદ્ધ સ્ફટિકના
સ્તંભની માફક—પૂર્વોપાનિત કર્મરજને ખેરવી નાખે છે.

આથી (—આ ગાથાથી) એમ દર્શાવ્યું કે નિર્જરાના મુખ્ય હેતુ ધ્યાન
છે. ૧૪૫.

ગાથા ૧૪૬

અન્યથાર્થઃ—[યસ્ય] જેને [મોહઃ રાગઃ દ્વેષઃ] મોહ અને રાગદ્વેષ
[ન વિષ્યતે] નથી [યા] તથા [યોગપરિકર્મ] યોગોત્તર સેવન નથી (અર્થાત્ મન-
વચન-ક્રિયા પ્રત્યે ઉપેક્ષા છે), [તસ્ય] તેને [શુભાશુભદહનઃ] શુભાશુભને બાળનારો
[ધ્યાનમયઃ અગ્નિઃ] ધ્યાનમય અગ્નિ [જાયતે] પ્રગટે છે.

ટીકાઃ—આ, ધ્યાનના સ્વરૂપનું કથન છે.

૧. નિઃસ્તેહ = રસ્તેહ રહિત; મોહરાગદ્વેષ રહિત.
૨. રસ્તેહ = તેલ; ચીકણો પદાર્થ; સ્નિગ્ધતા; ચીકણ.
૩. આ ધ્યાન શુદ્ધભાવરૂપ છે.

નહિ રાગદ્વેષવિમોહ ને નહિ યોગસેવન જેહને,
પ્રગટે શુભાશુભ બાળનારો ધ્યાન-અગ્નિ તેહને. ૧૪૬.

અથાસ્યાત્મલાભવિધિરભિધીયતે । યદા સ્વલુ યોગી દર્શનચારિત્રમોહનીયવિપાકં પુદ્ગલ-
કર્મત્વાત્ કર્મસુ સંહત્ય, તદનુવૃત્તેઃ વ્યાવૃત્ત્યોપયોગમશુદ્ધાન્તમરજ્યન્તમદ્વિપન્તં ચાત્ય-
ન્તશુદ્ધ એવાત્મનિ નિષ્કર્મ્યં નિવેશયતિ, તદાસ્ય નિષ્ક્રિયચૈતન્યરૂપસ્વરૂપવિશ્રાન્તસ્ય
વાહ્યનઃકાયાનભાવયતઃ સ્વકર્મસ્વવ્યાપારયતઃ સકલશુભાશુભકર્મેન્ધનદહનસમર્થત્વાત્
અગ્નિકલ્પં પરમપુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાયભૂતં ધ્યાનં જાયતે ઇતિ । તથા ચોક્તમ્—*“અજ્ઞ વિ
તિરયણસુદ્ધા અપ્પા જ્ઞાણવિ લહ્હરૂં ઇંદ્રિયં । લોચંતિયદેવત્તં તત્થ ચુઆ ણિવ્વુદ્ધિં

શુદ્ધ સ્વરૂપમાં અવિચલિત ચૈતન્યપરિણતિ તે ખરેખર ધ્યાન છે. તે ધ્યાન
પ્રગટવાની વિધિ હવે કહેવામાં આવે છે:—જ્યારે ખરેખર યોગી, દર્શનમોહનીય અને
ચારિત્રમોહનીયના વિપાક પુદ્ગલકર્મ હોવાથી તે વિપાકને (પોતાથી ભિન્ન એવાં
અચેતન) કર્મોમાં સમેટી દઈને, તદનુસાર પરિણતિથી ઉપયોગને વ્યાપ્ત કરીને (—તે
વિપાકને અનુરૂપ પરિણમવામાંથી ઉપયોગને નિવર્તાવીને), મોહી, રાગી અને દ્વેષી
નાહિ થતા એવા તે ઉપયોગને અત્યંત શુદ્ધ આત્મામાં જ નિષ્કર્મપણે લીન કરે છે,
ત્યારે તે યોગીને—કે જે પોતાના નિષ્ક્રિય ચૈતન્યરૂપ સ્વરૂપમાં વિશ્રાંત છે, વચન-મન-
કાયાને ‘ભાવતો નથી અને સ્વકર્મોમાં ‘વ્યાપાર કરતો નથી તેને—સકળ શુભાશુભ
કર્મોરૂપ ઇન્ધનને બાળવામાં સમર્થ હોવાથી અગ્નિસમાન એવું, ‘પરમપુરુષાર્થસિદ્ધિના
ઉપાયભૂત ધ્યાન પ્રગટે છે.

વળી કહ્યું છે કે—

* ‘અજ્ઞ વિ તિરયણસુદ્ધા અપ્પા જ્ઞાણવિ લહ્હરૂં ઇંદ્રિયં ।
લોચંતિયદેવત્તં તત્થ ચુઆ ણિવ્વુદ્ધિં જંતિ ॥’
‘અંતો નતિય સુદ્ધિં કાલો યોમો વયં ચ દુમ્મેદ્ધા ।
તણ્ણવરિ સિલ્લિયવ્વં જં-જરમરણં સયં કુણ્ણ ॥’

૧. ભાવવું = ચિંતવવું; ધ્યાવું; અનુભવવું.

૨. વ્યાપાર = પ્રવૃત્તિ. [સ્વરૂપવિશ્રાંત યોગીને પોતાનાં પૂર્વોપાર્જિત કર્મોમાં પ્રવર્તન નથી, કારણ કે તે
મોહનીયકર્મના વિપાકને પોતાથી ભિન્ન—અચેતન—બાણ છે તેમ જ તે કર્મવિપાકને અનુરૂપ
પરિણમનથી તેણે ઉપયોગને પાછો વાળ્યો છે.]

૩. પુરુષાર્થ = પુરુષનો અર્થ; પુરુષનું પ્રયોજન; આત્માનું પ્રયોજન; આત્મપ્રયોજન. [પરમપુરુષાર્થ
અર્થાત્ આત્માનું પરમ પ્રયોજન મોક્ષ છે અને તે મોક્ષ ધ્યાનથી સધાય છે, માટે પરમપુરુષાર્થની
(—મોક્ષની) સિદ્ધિનો ઉપાય ધ્યાન છે.]

* આ જે ઉદ્ધૃત ગાયત્રીઓમાંની પહેલી ગાયત્રી શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવશ્રુતિ મોક્ષપ્રાપ્તની છે.

જંતિ” ॥ “અંતો જતિય સુરૂપ કાલો થોઓ વયં ચ દુમ્પેહા । તળવરિ સિલિલયન્વં
જં જરમરણં સ્વયં કુણ્દ” ॥ ૧૪૬ ॥

—इति निर्जरापदार्यव्याख्यानं समाप्तम् ।

[અર્થ:—હામણાં પણ ત્રિરત્નશુદ્ધ જીવો (—આ કાળે પણ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનચારિત્રરૂપ ત્રણ રત્નોથી શુદ્ધ એવા મુનિઓ) આત્માનું ધ્યાન કરીને ઇંદ્રપથ* તથા લૌકાંતિક-દેવપથ* પામે છે અને ત્યાંથી સ્વર્ગને (મનુષ્યલવ પામી) નિર્વાણને પ્રાપ્ત કરે છે.

શ્રુતિઓનો અંત નથી (—શાસ્ત્રોનો પાર નથી), કાળ થોડો છે અને આપણે *કુમેધિ છીએ; માટે તે જ દેવળ શીખવાયોગ્ય છે કે જે જરા-મરણનો ક્ષય કરે.]

ભાવાર્થ:—નિર્વિકાર નિષ્ક્રિય ચૈતન્યચમત્કારમાં નિશ્ચળ પરિણતિ તે ધ્યાન છે. આ ધ્યાન મોક્ષના ઉપાયરૂપ છે.

જેમ થોડો પણ અગ્નિ પુષ્કળ ઘાસ અને કાષ્ઠના રાશિને અદ્ય કાળમાં બાળી નાખે છે, તેમ મિથ્યાત્વ-કષાયાદિ વિભાવના પરિત્યાગસ્વરૂપ મહા પવનથી પ્રબલિત થયેલો અને અપૂર્વ-અદ્ભુત-પરમ-આલ્લાહાત્મક સુખસ્વરૂપ ધીધી સિંચાયેલો નિશ્ચળ-આત્મસંવેદનરૂપ ધ્યાનાગ્નિ મૂલોત્તરપ્રકૃતિલેહવાળા કર્મરૂપી ઇંધનના રાશિને ક્ષણમાત્રમાં બાળી નાખે છે.

આ પંચમકાળમાં પણ યથાશક્તિ ધ્યાન થઈ શકે છે. આ કાળે જે વિચ્છેદ છે તે શુદ્ધધ્યાનનો છે, ધર્મધ્યાનનો નહિ, આજે પણ અહીંથી જીવો ધર્મધ્યાન કરીને દેવનો ભવ અને પછી મનુષ્યનો ભવ પામી મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. વળી બહુશ્રુતધરો જ ધ્યાન કરી શકે એમ પણ નથી; સારભૂત અદ્ય શ્રુતથી પણ ધ્યાન થઈ શકે છે. માટે મોક્ષાર્થીઓએ શુદ્ધાત્માનો પ્રતિપાદક, સંવરનિર્જરોનો કરનારો અને જરામરણનો હરનારો સારભૂત ઉપદેશ મહીને ધ્યાન કરવાયોગ્ય છે.

[અહીં એ લક્ષમાં રાખવાયોગ્ય છે કે ઉપરોક્ત ધ્યાનનું મૂળ સમ્યગ્દર્શન છે. સમ્યગ્દર્શન વિના ધ્યાન હોતું નથી, કારણ કે નિર્વિકાર નિષ્ક્રિય ચૈતન્યચમત્કારની (શુદ્ધાત્માની) સમ્યક્ પ્રતીતિ વિના તેમાં નિશ્ચળ પરિણતિ ક્યાંથી થઈ શકે? માટે

* કુમેધિ = ઓછા શુદ્ધિવાળા; મંદશુદ્ધિ; ટોઠ.

† મુનિને જે શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનું નિશ્ચળ ઉગ્ર આલંબન વર્તે તેને અહીં મુખ્યપણે ‘ધ્યાન’ કહ્યું છે. (શુદ્ધાત્માલંબનની ઉમતાને મુખ્ય ન કરીએ તો, અવિસ્ત સમ્યગ્દર્શિને પણ ‘જન્ય ધ્યાન’ કહેવામાં વિરોધ નથી, કારણ કે તેને પણ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનું જન્ય આલંબન તો હોય છે.)

અય વંધપદાર્થવ્યાખ્યાનમ્ ।

જં સુહમસુહમુદિણં માવં રત્તો કરેદિ જદિ અપ્પા ।

સો તેણ હવદિ વધો પોગ્ગલકમ્મેણ વિવિદ્દેણ ॥ ૧૪૭ ॥

યં શુભમશુભમુદીર્ણં માવં રક્તઃ કરોતિ યદાત્મા ।

સ તેન ભવતિ વદ્ધઃ પુદ્ગલકર્મણા વિવિદ્ધેન ॥ ૧૪૭ ॥

વન્ધસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ । યદિ સ્વલ્પમાત્મા પરોપાશ્રયેણાનાદિરક્તઃ કર્મોદય-
પ્રભાવત્વાદુદીર્ણં શુભમશુભં વા માવં કરોતિ, તદા ॥ આત્મા તેન નિમિત્તભૂતેન

ભોક્ષના ઉપાયભૂત ધ્યાન કરવા છન્નનાર હવે પ્રથમ તો જિનેશ્વર દ્રવ્યગુણપર્યાયરૂપ
વસ્તુસ્વરૂપની યથાર્થ સમજણપૂર્વકે નિર્વિકાર નિષ્ક્રિય ચૈતન્યચમત્કારની સમ્યક્
પ્રતીતિનો સર્વ પ્રકારે ઉદ્ધમ કરવાયોગ્ય છે; ત્યારપછી જ તે ચૈતન્યચમત્કારમાં વિશેષ
લીનતાનો યથાર્થ ઉદ્ધમ થઈ શકે છે.] ૧૪૬.

આ રીતે નિર્જરાપદાર્થનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

હવે બંધપદાર્થનું વ્યાખ્યાન છે.

ગાથા ૧૪૭

અન્યથાર્થઃ—[યદિ] જો [આત્મા] આત્મા [રક્તઃ] રક્ત (વિકારી)
વર્તેતો થકો [વદીર્ણં] ઉદિત [યમ્ શુભમ્ અશુભમ્ માવમ્] શુભ કે અશુભ ભાવને
[કરોતિ] કરે છે, તો [સઃ] તે આત્મા [તેન] તે ભાવ વડે (-તે ભાવના નિમિત્તે)
[વિવિદ્ધેન પુદ્ગલકર્મણા] વિવિધ પુદ્ગલકર્મથી [વદ્ધઃ ભવતિ] બદ્ધ થાય છે.

ટીકા:—આ, બંધના સ્વરૂપનું કથન છે.

જો ખરેખર આ આત્મા અન્યના (-પુદ્ગલકર્મના) આશ્રય વડે અનાદિ
કાળથી રક્ત રહીને કર્મોદયના પ્રભાવચક્ષુપણે વર્તવાથી ઉદિત (-પ્રગટ થતા) શુભ
કે અશુભ ભાવને કરે છે, તો તે આત્મા તે નિમિત્તભૂત ભાવ વડે વિવિધ પુદ્ગલકર્મથી

જો આત્મા ઉપરક્ત કરતો અશુભ વા શુભ ભાવને,
તો તે વડે એ વિવિધ પુદ્ગલકર્મથી બંધાય છે. ૧૪૭.

ભાવેન પુદ્ગલકર્મણા વિવિધેન વદ્ધો ભવતિ । તદ્વત્ત મોહરાગદ્વેષક્લિગ્ધઃ શુભોઽશુભો વા
પરિણામો જીવસ્ય ભાવવન્ધઃ, તન્નિમિત્તેન શુમાશુમકર્મત્વપરિણતાનાં જીવેન
સહાન્યોન્યમૂર્ચ્છનં પુદ્ગલાનાં દ્રવ્યવન્ધ ઇતિ ॥ ૧૪૭ ॥

જોગણિમિત્તં ગ્રહણં જોગો મળવચ્ચનકાયસંભૂદો ।

ભાવણિમિત્તો વંધો ભાવો રતિરાગદોસમોહજુદો ॥ ૧૪૮ ॥

યોગનિમિત્તં ગ્રહણં યોગો મનોવચ્ચનકાયસંભૂતઃ ।

ભાવનિમિત્તો વન્ધો ભાવો રતિરાગદ્વેષમોહયુતઃ ॥ ૧૪૮ ॥

વહિરક્ષાન્તરઙ્ગવન્ધકારણારૂપાનમેતત્ । ગ્રહણં હિ કર્મપુદ્ગલાનાં જીવમદેશવર્તિ-
કર્મસ્કન્ધાનુમવેશઃ । તત્ સ્વલ્લ યોગનિમિત્તમ્ । યોગો વાચ્ચનઃકાયકર્મવર્ગજાલમ્બન

બદ્ધ થાય છે. તેથી અહીં (એમ કહ્યું કે), મોહરાગદ્વેષ વડે સ્થિત એવા જે જીવના
શુભ કે અશુભ પરિણામ તે ભાવબંધ છે અને તેના (—શુભાશુભ પરિણામના)
નિમિત્તથી શુભાશુભ કર્મપણે પરિણત પુદ્ગલોનું જીવની સાથે અન્યોન્ય અવગાહન
(—વિશિષ્ટ શક્તિ સહિત એકક્ષેત્રાવગાહસંબંધ) તે દ્રવ્યબંધ છે. ૧૪૭.

ગાથા ૧૪૮

અન્યથાર્થઃ—[યોગનિમિત્તં ગ્રહણમ્] ગ્રહણનું (—કર્મગ્રહણનું) નિમિત્ત
યોગ છે; [યોગઃ મનોવચ્ચનકાયસંભૂતઃ] યોગ મનવચ્ચનકાયનિત (આત્મપ્રદેશ-
પરિસ્પર્શ) છે. [ભાવનિમિત્તઃ વન્ધઃ] બંધનું નિમિત્ત ભાવ છે; [ભાવઃ રતિરાગ-
દ્વેષમોહયુતઃ] ભાવ રતિરાગદ્વેષમોહથી યુક્ત (આત્મપરિણામ) છે.

ટીકાઃ—આ, બંધના બહિરંગ કારણ અને અંતરંગ કારણનું કથન છે.

ગ્રહણ એટલે કર્મપુદ્ગલોના જીવપ્રદેશવર્તી (—જીવના પ્રદેશોની સાથે એક
ક્ષેત્રે રહેલા) કર્મસ્પર્શોમાં પ્રવેશ; તેનું નિમિત્ત યોગ છે. યોગ એટલે વચ્ચનવર્ગણા,
મનોવર્ગણા, કાયવર્ગણા અને કર્મવર્ગણાનું જેમાં આલંબન હોય છે એવા આત્મ-

છે યોગહેતુક ગ્રહણ, મનવચ્ચકાય-આશ્રિત યોગ છે;

છે ભાવહેતુક બંધ, ને મોહાદિસંયુત ભાવ છે. ૧૪૮.

આત્મપદેશપરિસ્પન્દઃ । વન્યસ્તુ કર્મપુદ્ગલાનાં વિશિષ્ટશક્તિપરિણામેનાવસ્થાનમ્ । સ
પુનર્જીવભાવનિમિત્તઃ । જીવભાવઃ પુના રતિરાગદ્વેષમોહયુતઃ, મોહનીયવિપાક-
સંપાદિતવિકાર इत्यर्थः । તદત્ર પુદ્ગલાનાં ગ્રહણહેતુત્વાદ્વહિરક્ષકારણં યોગઃ, વિશિષ્ટ-
શક્તિસ્થિતિહેતુત્વાદન્તરદ્વકારણં જીવભાવ एवेति ॥ ૧૪૮ ॥

हेतू चटुव्वियप्पो अट्टवियप्पस्स कारणं भणिदं ।

तेसिं पि य रागादी तेसिमभावे ण वज्झंति ॥ १४९ ॥

પ્રદેશોનો પરિસ્પન્દ (અર્થાત્ જીવના પ્રદેશોનું કંપન).

બધ એટલે કર્મપુદ્ગલોનું વિશિષ્ટ શક્તિરૂપ પરિણામ સહિત સ્થિત રહેવું તે (અર્થાત્ કર્મપુદ્ગલોનું અમુક અનુભાગરૂપ શક્તિ સહિત અમુક કાળ સુધી ટકવું તે); તેનું નિમિત્ત જીવભાવ છે. જીવભાવ રતિરાગદ્વેષમોહયુક્ત (પરિણામ) છે અર્થાત્ મોહનીયના વિપાકથી ઉત્પન્ન થતો વિકાર છે.

તેથી અહીં (બધને વિષે), બહિરંગ કારણ (—નિમિત્ત) યોગ છે કારણ કે તે પુદ્ગલોના ગ્રહણનો હેતુ છે, અને અંતરંગ કારણ (—નિમિત્ત) જીવભાવ જ છે કારણ કે તે (કર્મપુદ્ગલોની) વિશિષ્ટ શક્તિ અને સ્થિતિનો હેતુ છે.

ભાવાર્થઃ—કર્મબધપર્યાયના ચાર વિશેષો છે: પ્રકૃતિબધ, પ્રદેશબધ, સ્થિતિબધ અને અનુભાગબધ. આમાં સ્થિતિ-અનુભાગ જ અત્યંત મુખ્ય વિશેષો છે, પ્રકૃતિ-પ્રદેશ તો અત્યંત ગૌણ વિશેષો છે; કારણ કે સ્થિતિ-અનુભાગ વિના કર્મબધપર્યાય નામમાત્ર જ રહે. તેથી અહીં પ્રકૃતિ-પ્રદેશબધને માત્ર ‘ગ્રહણ’ શબ્દથી કહેલ છે અને સ્થિતિ-અનુભાગબધને જ ‘બધ’ શબ્દથી કહેલ છે.

જીવના કોઈ પણ પરિણામમાં વર્તતો યોગ કર્મનાં પ્રકૃતિ-પ્રદેશનું અર્થાત્ ‘ગ્રહણ’નું નિમિત્ત થાય છે અને જીવના તે જ પરિણામમાં વર્તતો મોહરાગદ્વેષભાવ કર્મનાં સ્થિતિ-અનુભાગનું અર્થાત્ ‘બધ’નું નિમિત્ત થાય છે; આટલે મોહરાગદ્વેષભાવને ‘બધ’નું અંતરંગ કારણ (અંતરંગ નિમિત્ત) કહ્યું છે અને યોગને—કે જે ‘ગ્રહણ’નું નિમિત્ત છે તેને—‘બધ’નું બહિરંગ કારણ (બાહ્ય નિમિત્ત) કહ્યું છે. ૧૪૮.

હેતુ ચતુર્વિધ અષ્ટવિધ કર્મો તણાં કારણ કહ્યા,
તેનાંય છે રાગાદિ, જ્યાં રાગાદિ નહિ ત્યાં બધ ના. ૧૪૯.

हेतुश्चतुर्विकल्पोऽष्टविकल्पस्य कारणं भणितम् ।

तेषामपि च रागादयस्तेषामभावे न वध्यन्ते ॥ १४९ ॥

મિથ્યાત્વાદિદ્રવ્યપર્યાયાનામપિ ચહિરક્કારણઘોતનમેતત્ । તન્નાન્તરે કિલાષ્ટ-
વિકલ્પકર્મકારણત્વેન વન્ધહેતુદ્રવ્યહેતુરૂપશ્ચતુર્વિકલ્પઃ પ્રોક્તઃ મિથ્યાત્વાસંયમકપાય-
યોગા इति । તેષામપિ જીવમાવભૂતા રાગાદયો વન્ધહેતુત્વસ્ય હેતવઃ, યતો રાગાદિ-
ભાવાનામભાવે દ્રવ્યમિથ્યાત્વાસંયમકપાયથોગસન્નાત્વેઽપિ જીવા ન વધ્યન્તે । તતો
રાગાદીનામન્તરક્ત્વાન્નિશ્ચયેન વન્ધહેતુત્વમવસેયમિતિ ॥ ૧૪૯ ॥

—इति वन्धपदार्थव्याख्यानं समाप्तम् ।

આયા ૧૪૯

અન્યથાર્થઃ—[ચતુર્વિકલ્પઃ હેતુઃ] (દ્રવ્યમિથ્યાત્વાદિ) ચાર પ્રકારના
હેતુઓ [અષ્ટવિકલ્પસ્ય કારણમ્] આઠ પ્રકારનાં કર્મેનાં કારણ [મણિતમ્] કહેવામાં
આવ્યા છે; [તેષામ્ યપિ ચ] તેમને પણ [રાગાદયઃ] (જીવના) રાગાદિભાવો
કારણ છે; [તેષામ્ અભાવે] રાગાદિભાવોના અભાવમાં [ન વધ્યન્તે] જીવો
બંધાતા નથી.

ટીકાઃ—આ, મિથ્યાત્વાદિ દ્રવ્યપર્યાયોને (—દ્રવ્યમિથ્યાત્વાદિ પુદ્ગલપર્યાયોને)
પણ (બંધના) બહિરંગ-કારણપણાણું *પ્રકાશન છે.

અંધાન્તરમાં (અન્ય શાસ્રમાં) મિથ્યાત્વ, અસંયમ, કપાય અને યોગ એ
ચાર પ્રકારના દ્રવ્યહેતુઓને (દ્રવ્યપ્રત્યયોને) આઠ પ્રકારનાં કર્મેનાં કારણ તરીકે
બંધહેતુ કહ્યા છે. તેમને પણ બંધહેતુપણાના હેતુઓ જીવભાવભૂત રાગાદિક છે; કારણ
કે †રાગાદિભાવોના અભાવ હોતાં દ્રવ્યમિથ્યાત્વ, દ્રવ્ય-અસંયમ, દ્રવ્યકપાય અને
દ્રવ્યયોગના સદ્ભાવમાં પણ જીવો બંધાતા નથી. તેથી રાગાદિભાવોને અંતરંગ

* પ્રકાશન = પ્રસિદ્ધ કરવું તે; સમજાવવું તે; દર્શાવવું તે.

† જીવગત રાગાદિષ્ ભાવપ્રત્યયોના અભાવ હોતાં દ્રવ્યપ્રત્યયોના વિદ્યમાનપણામાં પણ જીવો બંધાતા
નથી. જો જીવગત રાગાદિભાવોના અભાવમાં પણ દ્રવ્યપ્રત્યયોના ઉદયમાત્રથી બંધ થાય તો સર્વદા
બંધ જ રહે (—મોક્ષનો અવકાશ જ ન રહે), કારણ કે સંસારીઓને સદાય કર્મેદ્યતું
વિદ્યમાનપણું હોય છે.

અથ મોક્ષપદાર્થવ્યાખ્યાનમ્ ।

હેદુમભાવે નિયમા જાયદિ ણાણિસ્સ આસવણિરોધો ।

આસવભાવેણ વિના જાયદિ કમ્મસ્સ દુ ણિરોધો ॥ ૧૫૦ ॥

કમ્મસ્સાભાવેણ ય સવ્વણ્હુ સવ્વલોગદરિસી ય ।

પાવદિ ઇંદિયરહિદં અવ્વાવાહં સુહમણંતં ॥ ૧૫૧ ॥

હેત્વભાવે નિયમાજ્ઞાયતે જ્ઞાનિનઃ આસ્રવનિરોધઃ ।

આસ્રવભાવેન વિના જાયતે કર્મણસ્તુ નિરોધઃ ॥ ૧૫૦ ॥

કર્મણામભાવેન ચ સર્વજ્ઞઃ સર્વલોકદર્શી ચ ।

પ્રાપ્નોતીન્દ્રિયરહિતમવ્યાવાધં સુખમનન્તમ્ ॥ ૧૫૧ ॥

બ'ધહેતુપણ્હુ' હાવાને લીધે *નિશ્ચયથી બંધહેતુપણ્હુ' છે એમ નક્કી કરવું. ૧૪૯.

આ રીતે બ'ધપદાર્થ'નું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

હવે શ્રેક્ષપદાર્થ'નું વ્યાખ્યાન છે.

ગાથા ૧૫૦—૧૫૧

અ-વચાર્થઃ—[હેત્વભાવે] (શ્રેક્ષમાર્ગદ્વેષ ૩૫) હેતુના અભાવ થવાથી
[જ્ઞાનિનઃ] જ્ઞાનીને [નિયમાત્] નિયમથી [આસ્રવનિરોધઃ જાયતે] આસ્રવનો
નિરોધ થાય છે [તુ] અને [આસ્રવભાવેન વિના] આસ્રવભાવના અભાવમાં

* ઉદયગત દ્રવ્યમિત્યાત્વાદિ પ્રત્યયોની આદ્યક રાગાદિભાવો નવા કર્મબંધમાં માત્ર બહિરંગ નિમિત્ત
નથી પણ તેઓ તો નવા કર્મબંધમાં 'અંતરંગ નિમિત્ત' છે તેથી તેમને 'નિશ્ચયથી બંધહેતુ'
કહ્યા છે.

હેતુ-અભાવે નિયમથી આસ્રવનિરોધન જ્ઞાનીને,
આસ્રવભાવ-અભાવમાં કર્મે તણું રોધન બને; ૧૫૦.
કર્મે-અભાવે સર્વજ્ઞાની સર્વદર્શી થાય છે,
ને અક્ષરહિત, અનંત, અવ્યાબાધ સુખને તે લહે. ૧૫૧.

દ્રવ્યકર્મમોક્ષહેતુપરમસંવરરૂપેણ માવમોક્ષસ્વરૂપાભ્યાનમેતત્ । આસવહેતુર્દિ-
જીવસ્વ મોહરાગદ્વેષરૂપો માવઃ । તદમાવો ભવતિ જ્ઞાનિનઃ । તદમાવે ભવત્યાસવ-
માવામાવઃ । આસવમાવામાવે ભવતિ કર્મામાવઃ । કર્મામાવેન ભવતિ સાર્વજ્ઞં સર્વ-
દર્શિત્વમવ્યાપ્તમિન્દ્રિયવ્યાપારાતીતમનન્તસુખત્વચ્ચેતિ । સ એષ જીવન્મુક્તિનામા
માવમોક્ષઃ । કથમિતિ ચેત્ । માવઃ સ્વલ્પત્ર ચિત્સિતઃ કર્માદૃતચૈતન્યસ્ય ક્રમપર્વત-
માનશક્તિક્રિયારૂપઃ । સ સ્વલ્પ સંસારિણોડ્નુદિમોહનીયકર્મોદયાન્નુવૃત્તિવશાદધુદ્ધો

[કર્મેણઃ નિરોધઃ જાયતે] કર્મના નિરોધ થાય છે. [ચ] વળી [કર્મેણામ્ અમાત્રેન]
કર્મના અભાવ થવાથી તે [સર્વજ્ઞઃ સર્વલોકદર્શી ચ] સર્વજ્ઞ અને સર્વલોકદર્શી
થયો થકો [હિન્દ્રિયરહિતમ્] હિન્દ્રિયરહિત, [અવ્યાપાદમ્] અવ્યાપાદ, [અનન્તમ્
સુખમ્ પ્રાપ્નોતિ] અનન્ત સુખને પામે છે.

ટીકા:—આ, 'દ્રવ્યકર્મમોક્ષના હેતુભૂત પરમસંવરરૂપે ભાવમોક્ષના
સ્વરૂપનું કથન છે.

આસવનો હેતુ 'અરેખર જીવનો મોહરાગદ્વેષરૂપ ભાવ છે. જ્ઞાનીને તેનો
અભાવ થાય છે. તેનો અભાવ થતાં આસવભાવનો અભાવ થાય છે. આસવભાવનો
અભાવ થતાં કર્મનો અભાવ થાય છે. કર્મનો અભાવ થવાથી સર્વજ્ઞપણું, સર્વદર્શીપણું
અને અવ્યાપાદ, 'હિન્દ્રિયવ્યાપારાતીત, અનન્ત સુખ થાય છે. તે આ જીવન્મુક્તિ
નામનો ભાવમોક્ષ છે. 'કઈ રીતે?' એમ પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો નીચે પ્રમાણે
સ્પષ્ટીકરણ છે:—

અહીં જે 'ભાવ' ધર્મવિકસિત છે તે કંઠાવૃત્ત (કર્મથી અવરોધેલા) ચૈતન્યની
ક્રમે પ્રવર્તતી શક્તિક્રિયારૂપ છે. તે (ક્રમે પ્રવર્તતી શક્તિક્રિયારૂપ ભાવ) 'અરેખર સંસારીને
અનાદિ કાળથી મોહનીયકર્મના ઉદયને અનુસરતી પરિણતિને લીધે અશુદ્ધ છે,

૧. દ્રવ્યકર્મમોક્ષ = દ્રવ્યકર્મનું સર્વથા છૂટી જવું તે; દ્રવ્યમોક્ષ. (અહીં ભાવમોક્ષનું સ્વરૂપ દ્રવ્યમોક્ષના
નિમિત્તભૂત પરમસંવરરૂપે દર્શાવ્યું છે.)

હિન્દ્રિયવ્યાપારાતીત = હિન્દ્રિયવ્યાપાર રહિત

અનન્તમુક્તિ = જીવતાં મુક્તિ; દેહ હોવા છતાં મુક્તિ.

૨. વિવક્ષિત = કહેવા ધારેલો

દ્રવ્યકર્માસ્રવહેતુઃ । સ તુ જ્ઞાનિનો મોહરાગદ્વેપાનુવૃત્તિરુપેણ પ્રહીયતે । તતોઽસ્ય આસ્રવભાવો નિરુદ્ધયતે । તતો નિરુદ્ધાસ્રવભાવસ્યાસ્ય મોહક્ષયેનાત્યન્તનિર્વિકાર-મનાદિમુદ્રિતાનન્તચૈતન્યવીર્યસ્ય શુદ્ધજ્ઞસિક્રિયારુપેણાન્તર્મુહૃત્મતિવાહ્ય યુગપજ્ઞાન-દર્શનાવરણાન્તરાયક્ષયેણ કથચ્ચિત્ કૂટસ્થજ્ઞાનત્વમવાપ્ય જ્ઞસિક્રિયારુપે ક્રમપ્રવૃત્ત્ય-ભાવાદ્ભાવકર્મ વિનશ્યતિ । તતઃ કર્માભાવે સ હિ ભગવાન્સર્વજ્ઞઃ સર્વદર્શી વ્યુપ-રતૈન્દ્રિયવ્યાપારાવ્યાવાધાનન્તસુસ્થ નિત્યમેવાવતિષ્ઠતે । इत्येव भावकर्ममोक्षप्रकारः द्रव्यकर्ममोक्षहेतुः परमसंवरप्रकारश्च ॥ १५०-१५१ ॥

દ્રવ્યકર્માસ્રવનો હેતુ છે. પરંતુ તે (ક્રમે પ્રવર્તતી જ્ઞસિક્રિયારૂપ ભાવ) જ્ઞાનીને મોહ-રાગદ્વેષવાળી પરિણતિરૂપે હાનિ પામે છે તેથી તેને આસ્રવભાવનો નિરોધ થાય છે. તેથી આસ્રવભાવનો જોને નિરોધ થયો છે એવા તે જ્ઞાનીને મોહના ક્ષય વડે અત્યંત નિર્વિકારપણું થવાથી, જેને અનાદિ કાળથી અનંત ચૈતન્ય અને (અનંત) વીર્ય બિડાઈ ગયેલ છે એવો તે જ્ઞાની (ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાને) શુદ્ધ જ્ઞસિક્રિયારૂપે અંતર્મુહૃત્ પસાર કરીને યુગપદ્ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાયનો ક્ષય થવાથી કથચ્ચિત્ કૂટસ્થ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે અને એ રીતે તેને જ્ઞસિક્રિયાના રૂપમાં ક્રમપ્રવૃત્તિનો અભાવ થવાથી ભાવકર્મનો વિનાશ થાય છે. તેથી કર્મનો અભાવ થતાં તે ખરેખર ભગવાન સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી અને ઈન્દ્રિયવ્યાપારાતીત-અવ્યાપાદ-અનંતસુખવાળો સદાય રહે છે.

એ રીતે આ (અહીં કહ્યો તે), ૧ભાવકર્મમોક્ષનો પ્રકાર તથા દ્રવ્યકર્મ-મોક્ષના હેતુભૂત પરમ સંવરનો પ્રકાર છે. ૧૫૦—૧૫૧.

૧. કૂટસ્થ = સર્વ કાળે એક રૂપે રહેનારું; અચળ. [જ્ઞાનાવરણાદિ ધાતિકર્મેનો નાશ થતાં કોઈ જ્ઞાન સર્વથા અપરિણામી થઈ જતું નથી; પરંતુ તે અન્ય અન્ય જ્ઞેયોને જાણવારૂપે પડતાં નથી—સર્વદા ત્રણે કાળના સમસ્ત જ્ઞેયોને જાણ્યા કરે છે, તેથી તેને કથચ્ચિત્ કૂટસ્થ કહ્યું છે.]

૨. ભાવકર્મમોક્ષ = ભાવકર્મનું સર્વથા છૂટી જતું તે; ભાવમોક્ષ. (જ્ઞસિક્રિયામાં ક્રમપ્રવૃત્તિનો અભાવ થયો તે ભાવમોક્ષ છે અથવા સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શીપણાની અને અનંતાનંદમયપણાની પ્રગટતા તે ભાવમોક્ષ છે.)

૩. પ્રકાર = સ્વરૂપ; રીત.

દંસગણાણસમગ્ગં જ્ઞાણં ણો અણ્ણદવ્વસંજુત્તં ।

જાયદિ ણિજ્જરહેદૂ સમાવસહિદસ્સ સાધુસ્સ ॥ ૧૫૨ ॥

દર્શનજ્ઞાનસમગ્રં ધ્યાનં નો અન્યદ્રવ્યસંયુક્તમ્ ।

જાયતે નિર્જરાહેતુઃ સ્વભાવસહિતસ્ય સાધોઃ ॥ ૧૫૨ ॥

દ્રવ્યકર્મમોક્ષહેતુપરમનિર્જરાકારણધ્યાનાસ્થાનમેતત્ । એવમસ્ય સ્વભાવ-
મુક્તસ્ય મંગવતઃ કેવલિનઃ સ્વરૂપત્વત્વાદ્વિશ્રાન્તમુલ્લહદુઃસ્વકર્મવિપાકકૃતવિક્રિયસ્ય
પ્રક્ષીણાવરણત્વાદનન્તજ્ઞાનદર્શનસંપૂર્ણશુદ્ધજ્ઞાનચેતનામયત્વાદતીન્દ્રિયત્વાત્ ચાન્યદ્રવ્ય-
સંયોગવિયુક્તં શુદ્ધસ્વરૂપેઽવિચલિતચૈતન્યવૃત્તિરૂપત્વાત્કથશ્ચિદ્ધ્યાનવ્યપદેશર્હમાત્મનઃ

ગાથા ૧૫૨

અન્યથાર્થઃ—[સ્વભાવસહિતસ્ય સાધોઃ] સ્વભાવસહિત સાધુને (સ્વભાવ-
પરિણત કેવળીભગવાનને) [દર્શનજ્ઞાનસમગ્રં] દર્શનજ્ઞાનથી સંપૂર્ણ અને [નો અન્ય-
દ્રવ્યસંયુક્તમ્] અન્યદ્રવ્યથી અસંયુક્ત એવું [ધ્યાનં] ધ્યાન [નિર્જરાહેતુઃ જાયતે]
નિર્જરાનો હેતુ થાય છે.

ટીકા:—આ, દ્રવ્યકર્મમોક્ષના હેતુભૂત એવી, પરમ નિર્જરાના કારણભૂત
ધ્યાનનું કથન છે.

એ રીતે ખરેખર આ (-પૂર્વોક્ત) ભાવમુક્ત (-ભાવમોક્ષવાળા) ભગવાન
કેવળીને—કે જેમને સ્વરૂપત્વપણાને લીધે *કર્મવિપાકકૃત મુખદુઃખરૂપ વિક્રિયા
અટકી ગઈ છે તેમને—આવરણના પ્રક્ષીણપણાને લીધે, અનન્ત જ્ઞાનદર્શનથી સંપૂર્ણ
શુદ્ધજ્ઞાનચેતનામયપણાને લીધે તથા અતીન્દ્રિયપણાને લીધે જે અન્યદ્રવ્યના સંયોગ
વિનાનું છે અને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં અવિચલિત ચૈતન્યવૃત્તિરૂપ હોવાને લીધે જે કથયિત
'ધ્યાન' નામને યોગ્ય છે એવું આત્માનું સ્વરૂપ (-આત્માની નિજ દશા) પૂર્વસંચિત

* કેવળીભગવાન નિર્વિકારપરમાનંદસ્વરૂપ સ્વાત્મોત્પત્ત મુખથી તૃપ્ત છે તેથી કર્મના વિપાક જેમાં
નિમિત્તભૂત હોય છે એવી સાંસારિક મુખદુઃખરૂપ (-દર્શવિપાકરૂપ) વિક્રિયા તેમને વિરામ પામી છે.

દગ્ધજ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ ને પરદ્રવ્યવિરહિત ધ્યાન જે,
તે નિર્જરાનો હેતુ થાય સ્વભાવપરિણત સાધુને. ૧૫૨.

સ્વરૂપં પૂર્વસંચિતકર્મણાં શક્તિશાતનં પતનં વા વિલોક્ય નિર્જરાહેતુત્વેનોપવર્ણ્યત
इति ॥ ૧૫૨ ॥

જો સંવરેણ યુક્તો ણિજ્ઞસ્માળોઘ સન્વકમ્માણિ ।

વવગદવેદાઉસ્સો મુયદિ ભવં તેણ સો મોક્ષો ॥ ૧૫૩ ॥

યઃ સંવરેણ યુક્તો નિર્જરન્નય સર્વકર્માણિ ।

વ્યવગત્તવેદાયુષ્કો મુચ્ચતિ ભવં તેન સ મોક્ષઃ ॥ ૧૫૩ ॥

કર્મોની શક્તિયું *શાતન અથવા તેમનું †પતન અવલોકીને નિર્જરાના હેતુ તરીકે
વર્ણવવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ:—કેવળીભગવાનના આત્માની દશા જ્ઞાનદર્શનાવરણના ક્ષયવાળી
હોવાને લીધે, શુદ્ધજ્ઞાનચેતનામય હોવાને લીધે તથા ઇન્દ્રિયવ્યાપારાદિ બહિર્દ્રવ્યના
આક્રમન વિનાની હોવાને લીધે અન્યદ્રવ્યના સંસર્ગ રહિત છે અને શુદ્ધસ્વરૂપમાં
નિશ્ચળ ચેતન્યપરિણતિરૂપ હોવાને લીધે કેઈ પ્રકારે ‘ધ્યાન’ નામને યોગ્ય છે. તેમની
આવી આત્મદશા નિર્જરાના નિમિત્ત તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે કારણ કે તેમને
પૂર્વોપાર્જિત કર્મોની શક્તિ હીન થતી જાય છે તેમ જ તે કર્મો ખરતાં જાય છે. ૧૫૨.

ગાથા ૧૫૩

અન્વયાર્થ:—[યઃ સંવરેણ યુક્તઃ] જે સંવરથી યુક્ત છે એવો (કેવળ-
જ્ઞાનપ્રાપ્ત) જીવ [નિર્જરન્ મય સર્વકર્માણિ] સર્વ કર્મોને નિર્જરિતો થકો [વ્યવગત્ત-
વેદાયુષ્કઃ] વેદનીય અને આયુષ રહિત થઈને [ભવં મુચ્ચતિ] ભવને છોડે છે;
[તેન] તેથી (જે રીતે સર્વ કર્મપુદ્ગલોનો વિયોગ થવાને લીધે) [સઃ મોક્ષઃ] તે
મોક્ષ છે.

* શાતન = પાતળું થવું તે; હીન થવું તે; ક્ષીણ થવું તે

† પતન = નાશ; ગતન; ખરી જવું તે.

સંવરસહિત તે જીવ પૂર્વ સમસ્ત કર્મો નિર્જરે
ને આયુવેદ્યવિહીન થઈ ભવને તજે; તે મોક્ષ છે. ૧૫૩.

દ્રવ્યમોક્ષસ્વરૂપાધ્યાનમેતત્ । અથ સ્વલુ મગવતઃ કેવલિનો ભાવમોક્ષે સતિ પ્રસિદ્ધપરમસંવરસ્યોત્તરકર્મસન્તતૌ નિરુદ્ધાર્યા પરમનિર્જરાકારણધ્યાનમસિદ્ધૌ સત્યાં પૂર્વકર્મસંતતૌ કદાચિત્સ્વભાવેનૈવ કદાચિત્સમુદ્ધાતવિધાનેનાયુઃકર્મસમભૂતસ્થિત્યા-માયુઃકર્માનુસારેણૈવ નિર્જીર્યમાણાયામપુનર્મવાય તદ્ભવત્યાગસમયે વેદનીયાયુર્નામગોત્ર-રૂપાણાં જીવેન સદાત્યન્તવિશ્લેષઃ કર્મપુદ્ગલાનાં દ્રવ્યમોક્ષઃ ॥ ૧૫૩ ॥

—इति मोक्षपदार्थव्याख्यानं समाप्तम् ।

समाप्तं च मोक्षमार्गावयवरूपसम्यग्दर्शनज्ञानविषयभूतनवपदार्थव्याख्यानम् ॥

*

*

*

ટીકા:—આ, દ્રવ્યમોક્ષના સ્વરૂપનું કથન છે.

અરેઅર ભગવાન કેવળીને, ભાવમોક્ષ હોતાં, પરમ સંવર સિદ્ધ થવાને લીધે ઉત્તર કર્મસંતતિ નિરોધ પામી થકી અને પરમ નિર્જરાનાં કારણભૂત ધ્યાન સિદ્ધ થવાને લીધે પૂર્વ કર્મસંતતિ—કે જેની સ્થિતિ કદાચિત્ સ્વભાવથી જ આયુ-કર્મના જેટલી હોય છે અને કદાચિત્ સમુદ્ધાતવિધાનથી આયુકર્મના જેટલી થાય છે તે—આયુકર્મના અનુસારે જ નિર્જરતી થકી, અપુનર્ભવને માટે તે ભવ છૂટવાના સમયે થતો જે વેદનીય-આયુ-નામ-ગોત્રરૂપ કર્મપુદ્ગલોનો જીવની સાથે અત્યંત વિશ્લેષ (વિયોગ) તે દ્રવ્યમોક્ષ છે. ૧૫૩.

આ રીતે મોક્ષપદાર્થનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

વળી મોક્ષમાર્ગના અવયવરૂપ સમ્યગ્દર્શન તથા સમ્યગ્જ્ઞાનના વિષયભૂત નવ પદાર્થનું વ્યાખ્યાન પણ સમાપ્ત થયું.

*

*

*

૧. ઉત્તર કર્મસંતતિ = પછીનો કર્મપ્રવાહ; ભાવી કર્મપરંપરા.

૨. પૂર્વ = પહેલાંની

૩. કેવળીભગવાનને વેદનીય, નામ અને ગોત્રકર્મની સ્થિતિ ક્યારેક સ્વભાવથી જ (અર્થાત્ કેવળી-તરૂપ નિમિત્ત હોવા વિના જ) આયુકર્મના જેટલી હોય છે અને ક્યારેક તે ત્રણ કર્મોની આયુકર્મથી વધારે હોવા છતાં તે સ્થિતિ ધરીને આયુકર્મ જેટલી થવામાં કેવળીસમુદ્ધાતવ્ય છે.

અપુનર્ભવ = ફરીને ભવ નહિ થવો તે (કેવળીભગવાનને, ફરીને ભવ થવા વિના જ તે ભવનો ત્યાગ થાય છે; તેથી તેમના આત્માથી કર્મપુદ્ગલોનો સદાને માટે સર્વથા વિયોગ થાય છે.)

અથ મોક્ષમાર્ગપ્રપચ્ચમૂલિકા ચૂલિકા ।

જીવસહાવં જ્ઞાનં અપ્પહિહદંસણં અણણમયં ।

ચરિયં ચ તેસુ ણિયદં અત્તિત્તમણિંદિયં મણિયં ॥ ૧૫૪ ॥

જીવસ્વભાવં જ્ઞાનમપ્રતિહતદર્શનમનન્યમયમ્ ।

ચારિત્રં ચ તયોર્નિયતમસ્તિત્ત્વમનિન્દિતં મણિતમ્ ॥ ૧૫૪ ॥

મોક્ષમાર્ગસ્વરૂપારુપાનમેતત્ । જીવસ્વભાવનિયતં ચરિતં મોક્ષમાર્ગઃ । જીવસ્વભાવો
હિ જ્ઞાનદર્શને અનન્યમયત્વાત્ । અનન્યમયત્વં ચ તયોર્વિશેષસામાન્યચૈતન્યસ્વભાવ-

હ્યે *મોક્ષમાર્ગપ્રપંચસૂચક તચૂલિકા છે.

ગાથા ૧૫૪

અન્યથાર્થઃ—[જીવસ્વમાર્ગ] જીવનો સ્વભાવ [જ્ઞાનમ્] જ્ઞાન અને
[અપ્રતિહતદર્શનમ્] અપ્રતિહત દર્શન છે—[અનન્યમયમ્] કે જેએ (જીવથી)
અનન્યમય છે. [તયોઃ] તે જ્ઞાનદર્શનમાં [નિયતમ્] નિયત [અસ્તિત્ત્વમ્] અસ્તિત્વ—
[અનિન્દિતં] કે જે અનિન્દિત છે—[ચારિત્રં ચ મણિતમ્] તેને (જિનેન્દ્રોએ) આશ્રિત
કર્ણ છે.

ટીકા:—આ, મોક્ષમાર્ગના સ્વરૂપનું કથન છે.

જીવસ્વભાવમાં નિયત આશ્રિત તે મોક્ષમાર્ગ છે. જીવસ્વભાવ ખરેખર જ્ઞાન-
દર્શન છે કારણ કે તેએ (જીવથી) અનન્યમય છે. જ્ઞાનદર્શનનું (જીવથી) અનન્ય-
મયપણું હોવાનું કારણ એ છે કે વિશેષચૈતન્ય અને સામાન્યચૈતન્ય જેનો સ્વભાવ

* મોક્ષમાર્ગપ્રપંચસૂચક = મોક્ષમાર્ગનો વિસ્તાર જણાવનારી; મોક્ષમાર્ગને વિસ્તારથી કહેનારી;
મોક્ષમાર્ગનું વિસ્તૃત કથન કરનારી.

† ચૂલિકાના અર્થ માટે ૧૪૯ મા પાનાનું પદટિપ્પણ જુઓ.

‡ વિશેષચૈતન્ય તે જ્ઞાન છે અને સામાન્યચૈતન્ય તે દર્શન છે.

આત્મસ્વભાવ અનન્યમય નિર્વિદ્ધ દર્શન જ્ઞાન છે;

દગ્ધજ્ઞાનનિયત અનિન્દ્ય જે અસ્તિત્વ તે આશ્રિત છે. ૧૫૪.

જીવનિર્વૃત્તત્વાત્ । અય તયોર્જીવસ્વરૂપભૂતયોર્જ્ઞાનદર્શનયોર્ધનિયતમવસ્થિતમુત્પાદ-
વ્યયધ્રોવ્યરૂપવૃત્તિમયમસ્તિત્વં રાગાદિપરિણત્યભાવાદનિન્દિતં તચ્ચરિતં; તદેવ
મોક્ષમાર્ગ ઇતિ । દ્વિવિધં हि किल संसारिषु चरितं—स्वचरितं परचरितं च; स्वसमय-
પરસમયાવિત્યર્થઃ । તત્ર સ્વભાવાવસ્થિતાસ્તિત્વસ્વરૂપં સ્વચરિતં, પરભાવાવસ્થિતા-
સ્તિત્વસ્વરૂપં પરચરિતમ્ । તત્ર યત્સ્વભાવાવસ્થિતાસ્તિત્વરૂપં પરભાવાવસ્થિતાસ્તિત્વ-
વ્યાવૃત્તત્વેનાત્યન્તમનિન્દિતં તદત્ર સાક્ષાન્મોક્ષમાર્ગત્વેનાવધારણીયમિતિ ॥ ૧૫૪ ॥

જીવો સહાવણિયદો અણિયદગુણપજ્જઓધ પરસમઓ ।

જદિ કુણદિ સગં સમયં પઠમસ્સદિ કમ્મવંધાદો ॥ ૧૫૫ ॥

છ એવા જીવથી તેઓ નિષ્પન્ન છે (અર્થાત્ જીવથી જ્ઞાનદર્શન રચાયેલાં છે). હવે
જીવના સ્વરૂપભૂત એવાં તે જ્ઞાનદર્શનમાં *નિયત—અવસ્થિત એવું જે ઉત્પાદવ્યય-
ધ્રોવ્યરૂપ †વૃત્તિમય અસ્તિત્વ—કે જે રાગાદિપરિણામના અભાવને લીધે અનિન્દિત
છે—તે ચારિત્ર છે; તે જ મોક્ષમાર્ગ છે.

સંસારીઓમાં ચારિત્ર અરેખરૂં બે પ્રકારનું છે:—(૧) સ્વચારિત્ર અને
(૨) પરચારિત્ર; (૧) સ્વસમય અને (૨) પરસમય એવો અર્થ છે. ત્યાં, સ્વભાવમાં
અવસ્થિત અસ્તિત્વસ્વરૂપ (ચારિત્ર) તે સ્વચારિત્ર છે અને પરભાવમાં અવસ્થિત
અસ્તિત્વસ્વરૂપ (ચારિત્ર) તે પરચારિત્ર છે. તેમાંથી (અર્થાત્ બે પ્રકારનાં ચારિત્રમાંથી),
સ્વભાવમાં અવસ્થિત અસ્તિત્વરૂપ ચારિત્ર—કે જે પરભાવમાં અવસ્થિત અસ્તિત્વથી
લિપ્ત હોવાને લીધે અત્યંત અનિન્દિત છે તે—અહીં સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગ તરીકે અવધારણું.

[આ જ ચારિત્ર ‘પરમાર્થ’શબ્દથી વાચ્ય એવા મોક્ષનું કારણ છે, અન્ય
નહિ—એમ નહિ જાણતાં થકાં, મોક્ષથી લિપ્ત એવા અસાર સંસારના કારણભૂત
મિથ્યાત્વરાગાદિમાં લીન વર્તતાં થકાં આપણે અનંત કાળ ગયેા; આમ જાણીને તે
જ જીવસ્વભાવનિયત ચારિત્રની—કે જે મોક્ષના કારણભૂત છે તેની—નિરંતર ભાવના
કરવી યોગ્ય છે. આ પ્રમાણે સૂત્રતાત્પર્ય છે.] ૧૫૪.

* નિયત = અવસ્થિત; રિયત: સ્થિત: દશણે રહેલું.

† વૃત્તિ = વર્તવું તે; હોવું તે. [ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્યરૂપ વૃત્તિ તે અસ્તિત્વ છે.]

નિજભાવનિયત અનિયતગુણપર્યયપણે પરસમય છે;
તે જે તેના આત્મયને તો કર્મબંધનથી છોડે. ૧૫૫.

જીવઃ સ્વભાવનિયતઃ અનિયતગુણપર્યાયોઽથ પરસમયઃ ।
યદિ કુરુતે સ્વકં સમયં મન્નસ્યતિ કર્મવન્ધાત્ ॥ ૧૫૫ ॥

સ્વસમયપરસમયોપાદાનવ્યુદાસપુરસ્સરકર્મસયદ્વારેણ જીવસ્વભાવનિયતચરિતસ્ય મોક્ષમાર્ગત્વયોતનયેતત્ । સંસારિણો દિ જીવસ્ય જ્ઞાનદર્શનાવસ્થિતત્વાત્ સ્વભાવ-
નિયતસ્વાપ્યનાદિમોહનીયોદયાનુદૃત્તિપરત્વેનોપરત્તોપયોગસ્ય સતઃ સમુપાત્તભાવૈશ્વ-
રૂપ્યત્વાદનિયતગુણપર્યાયત્વં પરસમયઃ પરચરિતમિતિ યાવત્ । તસ્યૈવાનાદિમોહનીયો-
દયાનુદૃત્તિપરત્વમપાસ્પાત્યન્તધુદોપયોગસ્ય સતઃ સમુપાત્તભાવૈશ્વરૂપ્યત્વાન્નિયતગુણ-

ગાથા ૧૫૫

અન્વયાર્થઃ—[જીવઃ] જીવ, [સ્વભાવનિયતઃ] (દ્રવ્ય-અપેક્ષાએ)
સ્વભાવનિયત હોવા છતાં, [અનિયતગુણપર્યાયઃ અથ પરસમયઃ] જે અનિયત ગુણ-
પર્યાયવાળો હોય તે પરસમય છે. [યદિ] જે તે [સ્વકં સમયં કુરુતે] (નિયત
ગુણપર્યાયે પરિણમી) સ્વસમયને કરે છે તે [કર્મવન્ધાત્] કર્મબંધથી [મન્નસ્યતિ]
ધૂટે છે.

ટીકાઃ—સ્વસમયના મહણ અને પરસમયના ત્યાગપૂર્વક કર્મક્રિયા થાય છે—
એવા પ્રતિપાદન દ્વારા અહીં (આ ગાથામાં) ‘જીવસ્વભાવમાં નિયત ચારિત્ર તે
ભોક્ષમાગ્નિ છે’ એમ દર્શાવ્યું છે.

સંસારી જીવ, (દ્રવ્ય-અપેક્ષાએ) જ્ઞાનદર્શનમાં અવસ્થિત હોવાને લીધે
સ્વભાવમાં નિયત (—નિશ્ચળપણે રહેલો) હોવા છતાં, બ્યારે અનાદિ મોહનીયના
ઉદયને અનુસરીને પરિણતિ કરવાને લીધે *ઉપરક્ત ઉપયોગવાળો (—અશુદ્ધ
ઉપયોગવાળો) હોય છે ત્યારે (પોતે) ભાવોનું વિદ્યરૂપપણું (—અનેકરૂપપણું) મળું
હોવાને લીધે તેને જે †અનિયતગુણપર્યાયપણું હોય છે તે પરસમય અર્થાત્ પરચારિત્ર
છ; તે જ (જીવ) બ્યારે અનાદિ મોહનીયના ઉદયને અનુસરીને પરિણતિ કરવી છોડીને
અત્યંત શુદ્ધ ઉપયોગવાળો હોય છે ત્યારે (પોતે) ભાવોનું એકરૂપપણું મળું હોવાને

* ઉપરક્ત = ઉપરાગયુક્ત. [કોઈ પદાર્થમાં થતો, અ-ય ઉપાધિને અનુરૂપ ચિહ્ન (અર્થાત્ અન્ય
ઉપાધિ જેમાં નિમિત્તભૂત હોય છે એવી ઔપાધિક વિધિ—મલિનતા—અશુદ્ધિ) તે ઉપરાગ છે.]

† અનિયત = અનિશ્ચિત; અનેકરૂપ; વિવિધ પ્રકારના.

પર્યાયત્વં સ્વસમયઃ સ્વચરિતમિતિ યાવત્ । અય સ્વલ્લ યદિ કથશ્ચનોદ્ગિન્નસમ્યગ્જ્ઞાન-
જ્યોતિર્જીવઃ પરસમયં વ્યુદસ્ય સ્વસમયમુપાદત્તે તદા કર્મવન્ધાદવશ્યં ભ્રશ્યતિ । યતો
હિ જીવસ્વભાવનિયતં ચરિતં મોક્ષમાર્ગં ઇતિ ॥ ૧૫૫ ॥

જો પરદ્રવ્યમિ સુહં અસુહં રાગેણ કુણદિ જદિ ભાવં ।

સો સગચરિત્તમદ્વો પરચરિયચરો હવદિ જીવો ॥ ૧૫૬ ॥

યઃ પરદ્રવ્યે શુભમશુભં રાગેણ કરોતિ યદિ ભાવમ્ ।

સ સ્વકચરિત્તમદ્વો પરચરિત્તચરો ભવતિ જીવઃ ॥ ૧૫૬ ॥

પરચરિત્તમદ્વચ્ચસ્વરૂપાલ્યાનમેતત્ । યો હિ મોહનીયોદયાનુષ્ટત્તિવન્ધાદ્રવ્યમાનો-
પયોગઃ સન્ પરદ્રવ્યે શુભમશુભં વા ભાવપ્રાદધાતિ, સ સ્વકચરિત્તમદ્વો પરચરિત્તચર

લીધે તેને જે “નિયતશુભપર્યાયપણું” હોય છે તે સ્વસમય અર્થાત્ સ્વચારિત્ર છે.

હવે, ખરેખર જે કોઈ પણ પ્રકારે સમ્યજ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટ કરીને છવ
પરસમયને છોડી સ્વસમયને મહણ કરે છે તે કર્મબંધથી અવશ્ય છૂટે છે; જેથી ખરેખર
(એમ નક્કી થાય છે કે) છવસ્વભાવમાં નિયત ચારિત્ર તે મોક્ષમાર્ગ છે. ૧૫૫.

ગાથા ૧૫૬

અન્યથાર્થઃ—[યઃ] જે [રાગેણ] રાગથી (—રજિત અર્થાત્ મલિન
ઉપયોગથી) [પરદ્રવ્યે] પરદ્રવ્યને વિષે [શુભમ્ અશુભમ્ ભાવમ્] શુભ કે અશુભ
ભાવ [યદિ કરોતિ] કરે છે, [સઃ જીવઃ] તે છવ [સ્વકચરિત્તમદ્વો] સ્વચારિત્ર-
શ્રેષ્ઠ એવો [પરચરિત્તચરઃ ભવતિ] પરચારિત્રનો આચરનાર છે.

ટીકા:—આ, પરચારિત્રમાં પ્રવર્તનારના સ્વરૂપનું કથન છે.

જે (છવ) ખરેખર મોહનીયના ઉદયને અનુસરતી પરિણતિવશાત્ (અર્થાત્
મોહનીયના ઉદયને અનુસરીને પરિણમવાને લીધે) રજિત-ઉપયોગવાળો (ઉપરક્ર-
ઉપયોગવાળો) વર્તતો થકો, પરદ્રવ્યને વિષે શુભ કે અશુભ ભાવને ધારણ કરે છે,

ત = નિશ્ચિત; એકરૂપ; અમુક એક જ પ્રકારના.

જે રાગથી પરદ્રવ્યમાં કરતો શુભાશુભ ભાવને,
તે સ્વકચરિત્રથી શ્રેષ્ઠ, પરચારિત્ર આચરનાર છે. ૧૫૬.

ઇત્યુપગીયતે; યતો હિ સ્વદ્રવ્યે શુદ્ધોપયોગવૃત્તિઃ સ્વચરિતં, પરદ્રવ્યે સોપરાગોપયોગ-
વૃત્તિઃ પરચરિતમિતિ ॥ ૧૫૬ ॥

આસવદિ જેણ પુણં પાવં વા અપ્પણોધ ભાવેણ ।

સો તેણ પરચરિત્તો હવદિ ત્તિ જિના પરૂવંતિ ॥ ૧૫૭ ॥

આસવતિ યેન પુણ્યં પાપં વાત્મનોડય ભાવેન ।

સ તેન પરચરિત્તઃ ભવતીતિ જિનાઃ પ્રરૂપયન્તિ ॥ ૧૫૭ ॥

પરચરિતપ્રવૃત્તેર્ધન્યહેતુત્વેન મોક્ષમાર્ગત્વનિર્પેદનમેતત્ । इह किल शुभोपरक्तो

તે (છત્ર) સ્વચારિત્રથી છાત્ર એવો પરચારિત્રનો આચરનાર કહેવામાં આવે છે; કારણ
કે ખરેખર સ્વદ્રવ્યને વિષે શુદ્ધ-ઉપયોગરૂપ પરિણતિ તે સ્વચારિત્ર છે અને પરદ્રવ્યને
વિષે *સોપરાગ-ઉપયોગરૂપ પરિણતિ તે પરચારિત્ર છે. ૧૫૬.

ગાથા ૧૫૭

અન્યથાર્થઃ—[યેન ભાવેન] એ ભાવથી [વાત્મનાઃ] આત્માને [પુણ્ય
પાપં વા] પુણ્ય અથવા પાપ [અય આસ્રવતિ] આસ્રવે છે, [તેન] તે ભાવ વડે
[સઃ] તે (છત્ર) [પરચરિત્તઃ] ભવતિ] પરચારિત્ર છે—[ઇતિ] એમ [જિનાઃ]
જિનો [પ્રરૂપયન્તિ] પ્રરૂપે છે.

ટીકાઃ—અહીં, પરચારિત્રપ્રવૃત્તિ અર્થહેતુભૂત હોવાથી તેને મોક્ષમાર્ગપણાનો
નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે (અર્થાત્ પરચારિત્રમાં પ્રવર્તન અર્થનો હેતુ હોવાથી તે
મોક્ષમાર્ગ નથી એમ આ ગાથામાં દર્શાવ્યું છે).

અહીં ખરેખર શુભોપરક્ત ભાવ (—શુભરૂપ વિકારી ભાવ) તે પુણ્યાસ્રવ છે

* સોપરાગ = ઉપરાગયુક્ત; ઉપરક્ત; મલિન; વિકારી; અશુદ્ધ. [ઉપયોગમાં યતો, કર્મેદ્યરૂપ ઉપાધિને
અનુરૂપ વિકાર (અર્થાત્ કર્મોદ્યરૂપ ઉપાધિ જેમાં નિમિત્તશ્રુત હોય છે એવી ઔપાધિક વિકૃતિ)
તે ઉપરાગ છે.]

૨ ! પુણ્ય અથવા પાપ જીવને આસ્રવે જે ભાવથી,

તેના વડે તે ‘પરચરિત’ નિર્દિષ્ટ છે જિનદેવથી. ૧૫૭.

ભાવઃ પુણ્યાસ્રવઃ, અશુભોપરક્તઃ પાપાસ્રવ इति । તત્ર પુણ્યં પાપં વા યેન ભાવેનાસ્રવતિ
યસ્ય જીવસ્ય યદિ સ ભાવો ભવતિ સ જીવસ્તદા તેન પરચરિત इति પ્રરૂપ્યતે ।
તતઃ પરચરિતમટ્ટચિર્વન્ધમાર્ગં एव, न मोक्षमार्गं इति ॥ ૧૫૭ ॥

જો સંઘસંગમુક્તો ગણમણો અપ્પણં સહાવેણ ।

જાણદિ પસસદિ ણિયદં સો સગચરિયં ચરદિ જીવો ॥ ૧૫૮ ॥

યઃ સર્વસંઘમુક્તઃ અનન્યમનાઃ આત્માનં સ્વભાવેન ।

જાનાતિ પશ્યતિ નિયતં સઃ સ્વકચરિતં ચરતિ જીવઃ ॥ ૧૫૮ ॥

સ્વચરિતમટ્ટસ્વરૂપાહવાનમેતત્ । યઃ સ્વલુ નિરુપરાગોપયોગત્વાત્સર્વસંઘમુક્તઃ

અને અશુભોપરક્ત ભાવ (અશુભરૂપ વિકારી ભાવ) પાપાસ્રવ છે. ત્યાં, પુણ્ય
અથવા પાપ જે ભાવથી આસ્રવે છે, તે ભાવ જ્યારે જે જીવને હોય ત્યારે તે જીવ
તે ભાવ વડે પરચારિત છે—એમ (જિનેન્દ્રો દ્વારા) પ્રકૃતવામાં આવે છે. તેથી (એમ
નક્કી થાય છે કે) પરચારિતમાં પ્રવૃત્તિ તે અધર્માર્ગ જ છે, મોક્ષમાર્ગ નથી. ૧૫૭.

ગાથા ૧૫૮

અન્યથાર્થઃ—[યઃ] જે [સર્વસંઘમુક્તઃ] સર્વસંગમુક્ત અને [અનન્યમનાઃ]
અનન્યમનવાળો વર્તતો થકો [આત્માનં] આત્માને [સ્વભાવેન] (જ્ઞાનદર્શનરૂપ)
સ્વભાવ વડે [નિયતં] નિયતપણે (સ્થિરતાપૂર્વક) [જાનાતિ પશ્યતિ] જાણે-દેખે
છે, [સઃ જીવઃ] તે જીવ [સ્વકચરિતં] સ્વચારિત [ચરતિ] આવરે છે.

ટીકાઃ—આ, સ્વચારિતમાં પ્રવર્તનારના સ્વરૂપનું કથન છે.

જે (જીવ) ખરેખર નિરુપરાગ ઉપયોગવાળો હોવાને લીધે સર્વસંગમુક્ત

* નિરુપરાગ = ઉપરાગ રહિત; નિર્બળ; અનિકારી; શુદ્ધ. [નિરુપરાગ ઉપયોગવાળો જીવ સમસ્ત
બાહ્ય-અભ્યંતર સંગથી રત્ન છે તોપણ નિઃસંગ પરમાત્માની ભાવના દ્વારા ઉત્પન્ન મુક્તિ
આનંદસ્વરૂપી પરમાનંદસ્વરૂપ સુખમુધારસના આસ્વાદથી, પૂર્ણ-કળશની માફક, સર્વ આત્મપ્રદેશે
ભરેલો હોય છે.]

સૌ-સંગમુક્ત અનન્યચિત્ત સ્વભાવથી નિજ આત્મને

જાણે અને દેખે નિયત રહી, તે સ્વચરિતમટ્ટ છે. ૧૫૮.

પરદ્રવ્યવ્યાવૃત્તોપયોગત્વાદનન્યમનાઃ આત્માનં સ્વભાવેન જ્ઞાનદર્શનરૂપેણ જાનાતિ
પश्यति नियतमवस्थितत्वेन, स खलु स्वकं चरितं चरति जीवः । यतो हि दृशिज्ञप्ति-
स्वरूपे पुरुषे तन्मात्रत्वेन वर्तनं स्वचरितमिति ॥ ૧૫૮ ॥

ચરિયં ચરદિ સગં સો જો પરદ્રવ્યપમાવરહિદપ્પા ।

દંસણણાવિયપ્પં અવિયપ્પં ચરદિ અપ્પાદો ॥ ૧૫૯ ॥

ચરિતં ચરતિ સ્વકં સ યઃ પરદ્રવ્યાત્મમાવરહિતાત્મા ।

દર્શનજ્ઞાનવિકલ્પમવિકલ્પં ચરત્યાત્મનઃ ॥ ૧૫૯ ॥

વર્તતો થકો, પરદ્રવ્યથી વ્યાવૃત્ત ઉપયોગવાળો હોવાને લીધે ૨અનન્યમનવાળો
વર્તતો થકો, આત્માને જ્ઞાનદર્શનરૂપ સ્વભાવ વડે નિયતપણે અર્થાત્ અવસ્થિતપણે
જાણે-જેણે છે, તે જીવ ખરેખર સ્વચારિત્ર આચરે છે; કારણ કે ખરેખર દૃશિજ્ઞપ્તિ-
સ્વરૂપ પુરુષમાં (-આત્મામાં) તન્માત્રપણે વર્તવું તે સ્વચારિત્ર છે.

ભાવાર્થઃ—જે જીવ શુદ્ધોપયોગી વર્તતો થકો અને જેની પરિણતિ પર
પ્રત્યે જતી નથી એવો વર્તતો થકો, આત્માને સ્વભાવભૂત જ્ઞાનદર્શનપરિણામ વડે
સ્થિરતાપૂર્વક જાણે-જેણે છે, તે જીવ સ્વચારિત્ર આચરનાર છે; કારણ કે દૃશિજ્ઞપ્તિસ્વરૂપ
આત્મામાં માત્ર દૃશિજ્ઞપ્તિરૂપે પરિણમીને રહેવું તે સ્વચારિત્ર છે. ૧૫૮.

આથા ૧૫૯

અન્યથાર્થઃ—[યઃ] જે [પરદ્રવ્યાત્મમાવરહિતાત્મા] પરદ્રવ્યાત્મક ભાવોથી
રહિત સ્વરૂપવાળો વર્તતો થકો, [દર્શનજ્ઞાનવિકલ્પમ્] (નિજસ્વભાવભૂત) દર્શન-
જ્ઞાનરૂપ બેદને [આત્મનઃ અવિકલ્પં] આત્માથી અભેદપણે [ચરતિ] આચરે છે,
[સઃ] તે [સ્વકં ચરિતં ચરતિ] સ્વચારિત્રને આચરે છે.

૧. વ્યાવૃત્ત = પાછો વળેલ; અસગ થયેલ; નિવર્તેલ; નિવૃત્ત; ભિન્ન.

૨. અનન્યમનવાળો = જેની પરિણતિ અન્ય પ્રત્યે જતી નથી એવો. [મન = ચિત્ત; પરિણતિ; ભાવ.]

૩. દૃશિ = દર્શનક્રિયા; સામાન્ય અવલોકન.

તે છે સ્વચરિત્રપ્રવૃત્ત, જે પરદ્રવ્યથી વિરહિતપણે

નિજ જ્ઞાનદર્શનબેદને જીવથી અભિન્ન જ આચરે. ૧૫૯.

શુદ્ધસ્વચરિતપ્રવૃત્તિપથમતિપાદનમેતત્ । યો હિ યોગીન્દ્રઃ સમસ્તમોહવ્યૂહવદિ-
 ભૂતત્વાત્પરદ્રવ્યસ્વભાવમાવરહિતાત્મા સન્, સ્વદ્રવ્યમેકમેવાભિમુખ્યેનાનુવર્તમાનઃ સ્વ-
 સ્વભાવભૂતં દર્શનજ્ઞાનવિકલ્પમપ્યાત્મનોઽવિકલ્પત્વેન ચરતિ, સ સ્વલુ સ્વકં ચરિતં
 ચરતિ । एवं हि शुद्धद्रव्याश्रितमभिन्नसाध्यसाधनभावं निश्चयनयमाश्रित्य मोक्षमार्ग-
 प्ररूपणम् । यत्तु पूर्वमुद्दिष्टं तत्स्वपरमत्पयपर्यायाश्रितं भिन्नसाध्यसाधनभावं व्यवहार-

ટીકા:—આ, શુદ્ધ સ્વચારિત્રપ્રવૃત્તિના માર્ગનું કથન છે.

જે યોગીન્દ્ર, સમસ્ત મોહવ્યૂહથી બહિર્ભૂત હોવાને લીધે પરદ્રવ્યના સ્વભાવરૂપ ભાવોથી રહિત સ્વરૂપવાળો વર્તતો થકો, સ્વદ્રવ્યને એકને જ અભિમુખપણે અનુસરતાં થકાં નિજસ્વભાવભૂત દર્શનજ્ઞાનભેદને પણ આત્માથી અભેદપણે આચરે છે, તે ખરેખર સ્વચારિત્રને આચરે છે.

આ રીતે ખરેખર શુદ્ધદ્રવ્યને આશ્રિત, અભિન્નસાધ્યસાધનભાવવાળા નિશ્ચયનયના આશ્રયે મોક્ષમાર્ગનું પ્રરૂપણ કરવામાં આવ્યું. અને જે પૂર્વે (૧૦૭ મી ગાથામાં) દર્શાવવામાં આવ્યું હતું તે સ્વપરહેતુક પદાર્થને આશ્રિત,

૧. મોહવ્યૂહ = મોહસમૂહ [જે મુનિ સમસ્ત મોહસમૂહનો નાશ કર્યો હોવાથી 'પોતાનું સ્વરૂપ પરદ્રવ્યના સ્વભાવરૂપ ભાવોથી રહિત છે' એવી પ્રતીતિ અને જ્ઞાન જેમને વર્તે છે, ત્યાં તે ઉપરાંત જે કેવળ સ્વદ્રવ્યમાં જ નિર્વિકલ્પપણે અત્યંત લીન થઈ નિજસ્વભાવશૂત દર્શનજ્ઞાનભેદોને આત્માથી અભેદપણે આચરે છે, તે મુનિ સ્વચારિત્રના આચરનાર છે.]
૨. અહીં નિશ્ચયનયનો વિષય શુદ્ધદ્રવ્ય અર્થાત્ શુદ્ધપર્યાયપરિણત દ્રવ્ય છે, એટલે કે એકલા દ્રવ્યનો (—પર નિમિત્ત વિનાનો) શુદ્ધપર્યાય છે; જેમકે, નિર્વિકલ્પ શુદ્ધપર્યાયપરિણત મુનિને નિશ્ચયનયથી મોક્ષમાર્ગ છે.
૩. જે નયમાં સાધ્ય અને સાધન અભિન્ન (અર્થાત્ એક પ્રકારનાં) હોય તે અહીં નિશ્ચયનય છે; જેમકે, નિર્વિકલ્પધ્યાનપરિણત (—શુદ્ધાત્મશ્રદ્ધાજ્ઞાનચારિત્રપરિણત) મુનિને નિશ્ચયનયથી મોક્ષમાર્ગ છે કારણ કે ત્યાં (મોક્ષરૂપ) સાધ્ય અને (મોક્ષમાર્ગરૂપ) સાધન એક પ્રકારનાં અર્થાત્ શુદ્ધાત્મરૂપ (—શુદ્ધાત્મપર્યાય) છે.
૪. જે પદાર્થમાં સ્વ તેમ જ પર કારણ હોય છે અર્થાત્ ઉપાદાનકારણ તેમ જ નિમિત્તકારણ હોય છે તે પદાર્થો સ્વપરહેતુક પદાર્થો છે; જેમકે ઘડા શુભ્રધાને (દ્રવ્યાર્થિકનયના વિષયશૂત શુદ્ધાત્મસ્વરૂપના આસિદ્ધ આલંબન સહિત) ધર્તતા તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન (નવપદાર્થગત શ્રદ્ધાન), તત્ત્વાર્થજ્ઞાન (નવપદાર્થગત જ્ઞાન) અને પંચમહાનાદિરૂપ ચારિત્ર—જે બધા સ્વપરહેતુક પદાર્થો છે. તેઓ અહીં વ્યવહારનયના વિષયશૂત છે.

નયમાશ્રિત્ય પ્રરૂપિતમ્ । ન ચૈતદ્વિપ્રતિપિદ્ધં નિશ્ચયવ્યવહારયોઃ સાધ્યસાધનભાવ-
ત્વાત્સુવર્ણસુવર્ણપાપાણવત્ । અત એવોમયનયાયત્તા પારમેશ્વરી તીર્થમ્વર્તનેતિ ॥૧૫૯॥

૧. ભિન્નસાધ્યસાધનભાવવાળા વ્યવહારનયના આશ્રયે (—વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ) પ્રરૂપવામાં આવ્યું હતું. આમાં પરસ્પર વિરોધ આવે છે એમ પણ નથી, કારણ કે સુવર્ણ અને સુવર્ણપાપાણની આડક નિશ્ચય-વ્યવહારને સાધ્ય-સાધનપણું છે; તેથી જ પારમેશ્વરી (—જિનભગવાનની) તીર્થપ્રવર્તના ધ્વજને નયોને આધીન છે. ૧૫૯.

૧. જે નયમાં સાધ્ય તથા સાધન ભિન્ન હોય (—જુદાં પ્રરૂપવામાં આવે) તે અહીં વ્યવહારનય છે; જેમકે, જીવ શુદ્ધિરૂપાને (દબ્યાર્થિકનયના વિષયભૂત શુદ્ધાત્મસ્વરૂપના આંશિક આત્મવ્યવહાર સહિત) વર્તતાં તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન (નવપદાર્થસંબંધી શ્રદ્ધાન), તત્ત્વાર્થજ્ઞાન અને પંચમહાવ્રતાદિરૂપ આશ્રિત વ્યવહારનયથી મોક્ષમાર્ગ છે કારણ કે (મોક્ષરૂપ) સાધ્ય સ્વરૂપેતુકે પર્યાય છે અને (તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનાદિમય મોક્ષમાર્ગરૂપ) સાધન સ્વપરરૂપેતુકે પર્યાય છે.

૨. જે પાપાણમાં સુવર્ણ હોય તેને સુવર્ણપાપાણ કહેવામાં આવે છે. જેમ વ્યવહારનયથી સુવર્ણ-પાપાણ સુવર્ણનું સાધન છે, તેમ વ્યવહારનયથી વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગનું સાધન છે; એટલે કે વ્યવહારનયથી ભાવલિંગી મુનિને સવિકલ્પ દશામાં વર્તતાં તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન, તત્ત્વાર્થજ્ઞાન અને મહાવ્રતાદિરૂપ આશ્રિત નિર્વિકલ્પ દશામાં વર્તતાં શુદ્ધાત્મશ્રદ્ધાનગ્નાનાનુષ્ઠાનનાં સાધન છે.

૩. તીર્થ = માર્ગ (અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગ); ઉપાય (અર્થાત્ મોક્ષનો ઉપાય); ઉપદેશ; શાસન.

૪. જિનભગવાનના ઉપદેશમાં એ નયો દ્વારા નિરૂપણ હોય છે. ત્યાં, નિશ્ચયનય દ્વારા તો સત્યાર્થ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે અને વ્યવહારનય દ્વારા અભૂતાર્થ ઉપચરિત નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન:—સત્યાર્થ નિરૂપણ જ કરવું જોઈએ; અભૂતાર્થ ઉપચરિત નિરૂપણ શા માટે કરવામાં આવે છે ?

ઉત્તર:—જેને સિંહનું યથાર્થ સ્વરૂપ સીધું સમજાતું ન હોય તેને સિંહના સ્વરૂપના ઉપચરિત નિરૂપણ દ્વારા અર્થાત્ જિલાડીના સ્વરૂપના નિરૂપણ દ્વારા સિંહના યથાર્થ સ્વરૂપના ખ્યાલ તરફ દોરી જવામાં આવે છે, તેમ જેને વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ સીધું સમજાતું ન હોય તેને વસ્તુસ્વરૂપના ઉપચરિત નિરૂપણ દ્વારા વસ્તુસ્વરૂપના યથાર્થ ખ્યાલ તરફ દોરી જવામાં આવે છે. વળી લાંબા કથનને જલ્દે સંક્ષિપ્ત કથન કરવા માટે પણ વ્યવહારનય દ્વારા ઉપચરિત નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. અહીં એટલું લક્ષમાં રાખવાયોગ્ય છે કે—જે પુરુષ જિલાડીના નિરૂપણને જ સિંહનું નિરૂપણ માની જિલાડીને જ સિંહ સમજી બેસે તે તો ઉપદેશને જ

ધર્માદીસદ્દર્શનં સમ્મતં જ્ઞાનમંગપુવ્વગદં ।

ચેટ્ટા તવંહિ ચરિયા વવહારો મોક્ષમંગ્ગો ત્તિ ॥ ૧૬૦ ॥

ધર્માદિશ્રદ્ધાનં સમ્યક્ત્વં જ્ઞાનમદ્વપૂર્વગતમ્ ।

ચેટ્ટા તપસિ ચર્યા વ્યવહારો મોક્ષમાર્ગ ઇતિ ॥ ૧૬૦ ॥

નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગસાધનમાત્રેણ પૂર્વોદ્દિષ્ટવ્યવહારમોક્ષમાર્ગનિર્દેશોઽયમ્ । સમ્યગ્દર્શન-

આથા ૧૬૦

અન્યયાર્થઃ—[ધર્માદિશ્રદ્ધાનં સમ્યક્ત્વમ્] ધર્માસ્તિકાયાદિતું શ્રદ્ધાન તે સમ્યક્ત્વ, [જ્ઞાનપૂર્વગતમ્ જ્ઞાનમ્] અર્થપૂર્વસંબંધી જ્ઞાન તે જ્ઞાન અને [તપસિ ચેટ્ટા ચર્યા] તપમાં ચેટ્ટા (-પ્રવૃત્તિ) તે ચારિત્ર;—[ઇતિ] એ પ્રમાણે [વ્યવહારઃ મોક્ષમાર્ગઃ] વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ છે.

ટીકાઃ—નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગના સાધન તરીકે, પૂર્વોદ્દિષ્ટ (૧૦૭ મી ગાથામાં ઉલ્લેખવામાં આવેલા) વ્યવહારમોક્ષમાર્ગના આ નિર્દેશ છે.

યોગ્ય નથી, તેમ જ પુરુષ ઉપચરિત નિરૂપણને જ સત્યાર્થ નિરૂપણ માની વસ્તુરૂપણને ખોટી રીતે સમજ બેસે તે તો ઉપદેશને જ યોગ્ય નથી.

[અહીં એક ઉદાહરણ લેવામાં આવે છે:—

સાધ્ય-સાધન વિષેનું સત્યાર્થ નિરૂપણ એમ છે કે ‘જુદા ગુણસ્થાને વર્તતી આશિષ શુદ્ધિ સાતમા ગુણસ્થાનયોગ્ય નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ પરિણતિનું સાધન છે.’ હવે, ‘જુદા ગુણસ્થાને કેવી અથવા કેટલી શુદ્ધિ હોય છે’—એ વાતનો પણ સાથે સાથે ખ્યાલ કરાવવો હોય તો, વિસ્તારથી એમ નિરૂપણ કરાય કે ‘જે શુદ્ધિના સદ્ભાવમાં, તેની સાથે સાથે મહાવ્રતાદિના શુભ વિકલ્પો હઠ વિના સહજપણે વર્તતા હોય છે તે જુદા ગુણસ્થાનયોગ્ય શુદ્ધિ સાતમા ગુણસ્થાનયોગ્ય નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ પરિણતિનું સાધન છે.’ આવા લાંબા કથનને અદ્યે, એમ કહેવામાં આવે કે ‘જુદા ગુણસ્થાને વર્તતા મહાવ્રતાદિના શુભ વિકલ્પો સાતમા ગુણસ્થાનયોગ્ય નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ પરિણતિનું સાધન છે,’ તો એ ઉપચરિતનિરૂપણ છે. આવા ઉપચરિત નિરૂપણમાંથી એમ અર્થ તારવવો જોઈએ કે ‘મહાવ્રતાદિના શુભ વિકલ્પો નહિ પણ તેમના દ્વારા સ્તવવા પામેલી જુદા ગુણસ્થાનયોગ્ય શુદ્ધિ ખરેખર સાતમા ગુણસ્થાનયોગ્ય નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ પરિણતિનું સાધન છે.’]

ધર્માદિની શ્રદ્ધા મુદ્દગ, પૂર્વાંગબોધ સુબોધ છે,
તપમાંથી ચેટ્ટા ચરણ—એ વ્યવહારમુક્તિમાર્ગ છે. ૧૬૦.

જ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ । તત્ર ધર્માદીનાં દ્રવ્યપદાર્થવિકલ્પવત્તાં તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન-
ભાવસ્વભાવં ભાવાન્તરં શ્રદ્ધાનારૂઢ્યં સમ્યક્ત્વં, તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનનિર્વૃત્તૌ સત્યામદ્ગૂર્વ-
ગતાર્થપરિચ્છિન્નિર્જ્ઞાનમ્, આચારાદિસૂત્રમપચ્ચિત્તવિચિત્રયતિવૃત્તસમસ્તસમુદયરૂપે
તપસિ ચેષ્ટા ચર્યા—इत्येषः स्वपरप्रत्ययपर्यायाश्रितं भिन्नसाध्यसाधनभावं व्यवहार-
नयमाश्रित्यानुगम्यमानो મોક્ષમાર્ગઃ કાર્ત્ત્વરૂપાપાણર્પિતદીપ્તજાતવેદોવત્સમાહિતા-
ન્તરદ્વસ્ય પ્રતિપદમુપરિતનશુદ્ધભૂમિકામ્ પરમરન્ધ્રામ્ વિશ્રાન્તિમભિન્નાં નિષ્પાદયન્,
જાત્યકાર્ત્ત્વસ્વરસ્યેવ શુદ્ધજીવસ્ય કયંચિદ્ભિન્નસાધ્યસાધનભાવામાવાત્સ્વયં શુદ્ધ-
સ્વભાવેન વિપરિણમમાનસ્યાપિ; નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગસ્ય સાધનભાવમાપદ્યત इति ॥૧૬૦॥

સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે મોક્ષમાર્ગ છે. ત્યાં, (છ) દ્રવ્યરૂપ અને (નવ)
પદાર્થરૂપ જેમના હોદ્દા છે એવાં ધર્માદિનાં તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપ ભાવ (ધર્માસ્તિ-
કાયાદિની તત્ત્વાર્થપ્રતીતિરૂપ ભાવ) જેનો સ્વભાવ છે એવો, ‘શ્રદ્ધાન’ નામનો
ભાવવિશેષ તે સમ્યક્ત્વ; તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનના સદ્ભાવમાં અંગપૂર્વગત પદાર્થોનું અવ-
બોધન (—જાણવું) તે જ્ઞાન; આચારાદિ સૂત્રો વડે કહેવામાં આવેલા અનેકવિધ
યુનિ-આચારોના સમસ્ત સમુદાયરૂપ તપમાં ચેષ્ટા (—પ્રવર્તન) તે ચારિત્ર;—આવો
આ, સ્વપરહેતુક પર્યાયને આશ્રિત, ભિન્નસાધ્યસાધનભાવવાળા વ્યવહારનયના આશ્રયે
(—વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ) અનુસરવામાં આવતો મોક્ષમાર્ગ, સુવર્ણપાપાણને
લગાડવામાં આવતા પ્રદીપ્ત અગ્નિની માફક, સમાહિત અંતરંગવાળા જીવને
(અર્થાત્ જેનું અંતરંગ એકાગ્ર—સમાધિપ્રાપ્ત છે એવા જીવને) પદે પદે પરમ રમ્ય
એવી ઉપરની શુદ્ધ ભૂમિકાઓમાં અભિન્ન વિશ્રાંતિ (—અલેદરૂપ સ્થિરતા) નિપજાવતો
થકો—જોકે ઉત્તમ સુવર્ણની માફક શુદ્ધ જીવ કંથયિત ભિન્નસાધ્યસાધનભાવના
અભાવને હીધે સ્વયં (પોતાની મેળે) શુદ્ધ સ્વભાવે પરિણમે છે તોપણ—નિશ્ચય-
મોક્ષમાર્ગના સાધનપણાને પામે છે

ભાવાર્થ:—જેને અંતરંગમાં શુદ્ધિનો અંશ પરિણમે છે તે જીવને તત્ત્વાર્થ-
શ્રદ્ધાન, અંગપૂર્વગત જ્ઞાન અને યુનિ-આચારમાં પ્રવર્તનરૂપ †વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ

* સમાહિત = એકાગ્ર; એકતાને પામેલ; અબેદતાને પ્રાપ્ત; છિન્નછિન્નતા રહિત; સમાધિપ્રાપ્ત;
શુદ્ધ; પ્રસાદ.

† આ ગાથાની શ્રી જ્યોત્સનાયાર્પદેવકૃત ટીકામાં પંચમશુદ્ધિત્યાનવર્તી ગૃહસ્થને પણ વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ
કહ્યો છે. ત્યાં વ્યવહારમોક્ષમાર્ગનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે:—‘વીતરાગસર્વતપશીત
જ્વાલિપદાર્થો સંબંધી સમ્યક્ શ્રદ્ધાન તેમ જ જ્ઞાન અને, ગૃહસ્થને અને તપોધનને સમાન હોય
છે; ચારિત્ર, તપોધનોને આચારાદિ ચરણુપચેતમાં વિદિન કરેલા માર્ગ પ્રમાણે પ્રવત્ત-અપ્રવત્ત

ણિચ્છયણયેણ મણિદો તિહિ તેહિ સમાહિદો હુ જો અણ્ણા ।

ણ કુણદિ કિંચિવિ અણ્ણં ણ મુયદિ સો મોક્કલમગ્ગો ત્તિ ॥૧૬૧॥

નિશ્ચયનયેન મણિતલ્લિભિસ્તૈઃ સમાહિતઃ સ્વલુ યઃ આત્મા ।

ન કરોતિ કિંચિદપ્યન્યન્ન મુચ્ચતિ સ મોક્ષમાર્ગે इति ॥ ૧૬૧ ॥

ઘ્યવહારમોક્ષમાર્ગસાધ્યભાવેન નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગોપન્યાસોડ્યમ્ । સમ્યગ્દર્શન-
જ્ઞાનચારિત્રસમાહિત આત્મેવ જીવસ્વભાવનિયતચરિત્રત્વાન્નિશ્ચયેન મોક્ષમાર્ગઃ ।

વિશેષ વિશેષ શુદ્ધિનું વ્યવહારસાધન બનતો થકો, એકે નિર્વિકલ્પશુદ્ધભાવપરિણત
જીવને પરમાર્થે તો ઉત્તમ સુવર્ણની જેમ અભિન્નસાધ્યસાધનભાવને લીધે સ્વયમેવ
શુદ્ધભાવરૂપ પરિણમન હોય છે તોપણ, વ્યવહારનયથી નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગના
સાધનપણાને પામે છે.

[અજ્ઞાની દ્રવ્યલિંગી મુનિનું અંતરંગ લેશ પણ સમાહિત નહિ હોવાથી
અર્થાત્ તેને (દ્રવ્યાર્થિકનયના વિપયભૂત શુદ્ધાભરૂપના અજ્ઞાનને લીધે) શુદ્ધિને
અંશ પણ પરિણમ્યો નહિ હોવાથી તેને વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ પણ નથી.] ૧૬૦.

આથા ૧૬૧

અન્વયાર્થઃ—[યઃ આત્મા] જે આત્મા [તૈઃ ત્રિભિઃ સ્વલુ સમાહિતઃ]
એ ત્રણ વડે ખરેખર સમાહિત થયો થકો (અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર વડે
ખરેખર એકાગ્ર—અલેષ થયો થકો) [અન્યત્ કિંચિત્ અપિ] અન્ય કંઈ પણ
[ન કરોતિ ન મુચ્ચતિ] કરતો નથી કે છાડતો નથી, [સઃ] તે [નિશ્ચયનયેન]
નિશ્ચયનયથી [મોક્ષમાર્ગઃ इति મણિતઃ] ‘મોક્ષમાર્ગ’ કહેવામાં આવ્યો છે.

ટીકાઃ—વ્યવહારમોક્ષમાર્ગના સાધ્ય તરફકે, નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગનું આ કથન છે.

સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વડે સમાહિત થયેલો આત્મા જે જીવસ્વભાવમાં
નિયત ચારિત્રરૂપ હોવાને લીધે નિશ્ચયથી મોક્ષમાર્ગ છે.

શુણ્ણસ્થાનયોગ્ય પંચમહાવ્રત-પંચસમિતિ-ત્રિયુક્તિ-વ્રજાવસ્થાકાદિરૂપ હોય છે અને શુદ્ધરથેને ઉપાસકા-
ધ્યયનગ્રંથમાં વિદિત કરેલા માર્ગ પ્રમાણે પંચમશુણ્ણસ્થાનયોગ્ય દાન-શીલ-પૂન-હિપવાસાદિરૂપ અથવા
દાર્શનિકનતિકાદિ અગિયાર સ્થાનરૂપ (અગિયાર વ્રતમારૂપ) હોય છે; એ પ્રમાણે વ્યવહારમોક્ષમાર્ગનું
વક્ષણ છે.

જે જીવ દર્શનજ્ઞાનચરણ વડે સમાહિત હોઈને,
છોડે—ગ્રહે નહિ અન્ય કંઈ પણ, નિશ્ચયે શિવમાર્ગ છે. ૧૬૧.

અથ સ્વલ્પ કથજ્ઞનાનાયવિદ્યાવ્યપગમાદ્યવહારમોક્ષમાર્ગમનુષ્યપત્નો ધર્માદિતત્ત્વાર્થ-
શ્રદ્ધાનાર્થપૂર્વગતાર્થજ્ઞાનાતપશ્ચેષ્ટાનાં ધર્માદિતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનાર્થપૂર્વગતાર્થજ્ઞાનાતપશ્ચેષ્ટા-
નાશ્ચ ત્યાગોપાદાનાય મારબ્ધવિવિક્તભાવવ્યાપારઃ, કુતશ્ચિદુપાદેયત્યાગે ત્યાગ્યો-
પાદાને ચ પુનઃ પ્રવર્તિતપ્રતિવિધાનાભિપ્રાયો, યસ્મિન્યાવતિ કાલે ત્રિશિષ્ટભાવના-
સૌષ્ઠવશાસ્તસમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રૈઃ સ્વભાવશૂતૈઃ સમમજ્ઞાદ્વિભાવપરિણત્યા તત્સમાદિતો
શૂત્વા ત્યાગોપાદાનવિકલ્પશૂન્યત્વાદ્વિશ્રાન્તભાવવ્યાપારઃ સુનિઃપ્રકમ્પઃ અયમ્માત્માવ-

હવે (વિસ્તાર એમ છે કે), આ આત્મા ખરેખર કથયિત (કોઈ પ્રકારે,
નિજ ઉદ્ધમથી) અનાદિ અવિદ્યાના નાશ દ્વારા વ્યવહારમોક્ષમાર્ગને પામ્યો થકો,
ધર્માદિસંબંધી તત્ત્વાર્થ-અશ્રદ્ધાનના, અંગપૂર્વગત પદાર્થોસંબંધી અજ્ઞાનના અને
અતપમાં ચેષ્ટાના ત્યાગ અર્થે તથા ધર્માદિસંબંધી તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનના, અંગપૂર્વગત
પદાર્થોસંબંધી જ્ઞાનના અને તપમાં ચેષ્ટાના પ્રહણુ અર્થે (-ત્રણુના ત્યાગ અર્થે તથા
ત્રણુના પ્રહણુ અર્થે) વિવિક્ત ભાવરૂપ વ્યાપાર કરતો થકો, વળી કોઈ કારણે
આશ્વિનો ત્યાગ થઈ જતાં અને ત્યાગ્યવસ્તુ પ્રહણુ થઈ જતાં તેના પ્રતિવિધાનનો
અભિપ્રાય કરતો થકો, જે કાળે અને જેટલા કાળ સુધી વિશિષ્ટ ભાવનાસૌષ્ઠવને
હીધે સ્વભાવશૂત સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર સાથે અંગ-અંગીભાવે પરિણતિ વડે
તેમનાથી સમાહુત થઈને, ત્યાગપ્રહણુના વિકલ્પથી શૂન્યપણાને હીધે (સેદાત્મક)
ભાવરૂપ વ્યાપાર વિરામ પામનાથી (અર્થાત્ સેદભાવરૂપ—ખડભાવરૂપ વ્યાપાર અટકી
જવાથી) સુનિષ્કંપપણે રહે છે, તે કાળે અને તેટલા કાળ સુધી આ જ આત્મા

૧. વિવિક્ત = વિવેકથી ભુદા તારવેલા (અર્થાત્ તેષ અને ઉપાદેયનો વિવેક કરીને વ્યવહારે ઉપાદેય તરીકે જણેલા). [જણે અનાદિ અજ્ઞાનનો નાશ કરી શુદ્ધિનો અંશ પ્રગટ કર્યો છે એવા વ્યવહારમોક્ષમાર્ગો (સવિકલ્પ) હળવે નિઃશંકતા-નિઃકાંક્ષા-નિર્વિચિકિત્સાદિ ભાવરૂપ, સ્વાધ્યાય-વિન્યાદિ ભાવરૂપ અને નિરતિચાર વ્રતાદિ ભાવરૂપ વ્યાપાર બુધિકાનુસાર હોય છે તથા કોઈ કારણે ઉપાદેય ભાવોનો (-અવહારે આલ ભાવોનો) ત્યાગ થઈ જતાં અને ત્યાગ્ય ભાવોનું ઉપાદાન અર્થાત્ પ્રહણુ થઈ જતાં તેના પ્રતિકારરૂપે પ્રાયશ્ચિત્તાદિ વિધાન પણુ હોય છે.]
૨. પ્રતિવિધાન = પ્રતિકાર કરવાની વિધિ; પ્રતિકારનો ઉપાય; ઇલાજ.
૩. વિશિષ્ટ ભાવનાસૌષ્ઠવ = ખાસ સારી ભાવના (અર્થાત્ ખાસ શુદ્ધ ભાવના); વિશિષ્ટ પ્રકારની ઉત્તમ ભાવના.
૪. આત્મા તે અંગી અને સ્વભાવશૂત સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે અંગ.
૫. તેમનાથી = સ્વભાવશૂત સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રથી

તિષ્ઠતે, તસ્મિન્ તાવતિ કાલે અયમેવાત્મા જીવસ્વભાવનિયતચરિત્વાન્નિશ્ચયેન મોક્ષમાર્ગં ઇત્યુચ્યતે । અતો નિશ્ચયવ્યવહારમોક્ષમાર્ગયોઃ સાધ્યસાધનભાવો નિતરામુપપન્ન ઇતિ ॥ ૧૬૧ ॥

જો ચરદિ ણાદિ પેચ્છદિ અપ્પાણં અપ્પણા અણ્ણમયં ।
સો ચારિત્તં ણાણં દંસણમિદિ ણિચ્છિદો હોદિ ॥ ૧૬૨ ॥

જીવસ્વભાવમાં નિયત ચારિત્રરૂપ હોવાને લીધે નિશ્ચયથી ‘મોક્ષમાર્ગ’ કહેવાય છે. આથી, નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ અને ‘વ્યવહારમોક્ષમાર્ગને સાધ્ય-સાધનપણું’ અત્યંત ઘટે છે.

ભાવાર્થ:—નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ નિજ શુદ્ધાત્માની રુચિ, શક્તિ અને નિશ્ચય અનુભૂતિરૂપ છે. તેનો સાધક (અર્થાત્ નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગનું વ્યવહારસાધન) એવો જે ભેદરત્નત્રયાત્મક વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ તેને જીવ કથચિત્ત (—કેઈ પ્રકારે, નિજ ઉદ્ધમથી) પોતાના સંવેદનમાં આવતી અવિધાની વાસનાના વિલય દ્વારા પામ્યો થકો, ત્યારે શુદ્ધસ્થાનરૂપ સોપાનના ક્રમ પ્રમાણે નિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્યની ભાવનાથી ઉત્પન્ન નિત્યાનંદ-લક્ષણવાળા સુખામૃતના રસારવાદની તુલિરૂપ પરમ કળાના અનુભવને લીધે નિજ-શુદ્ધાત્માશ્રિત નિશ્ચયદર્શનજ્ઞાનચારિત્રરૂપે અભેદરૂપે પરિણમે છે, ત્યારે નિશ્ચયનયથી વિજ્ઞ સાધ્ય-સાધનના અભાવને લીધે આ આત્મા જ મોક્ષમાર્ગ છે. માટે એમ કહ્યું કે સુવર્ણ અને સુવર્ણપાપાણની માફક નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ અને વ્યવહારમોક્ષમાર્ગને સાધ્ય-સાધકપણું (વ્યવહારનયથી) અત્યંત ઘટે છે. ૧૬૧.

• અહીં એ ખ્યાલમાં રાખવાયોગ્ય છે કે જીવવ્યવહારમોક્ષમાર્ગને પણ અનાદિ અવિધાનો નાશ કરીને જ પામી શકે છે; અનાદિ અવિધાના નાશ પહેલાં તો (અર્થાત્ નિશ્ચયનયના—દ્રવ્યાર્થિક-નયના—વિપવશ્રુત શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન કર્યા પહેલાં તો) વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ પણ હોતો નથી.

વળી, ‘નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ’ અને વ્યવહારમોક્ષમાર્ગને સાધ્ય-સાધનપણું’ અત્યંત ઘટે છે’ એમ ને કહેવામાં આવ્યું છે તે વ્યવહારરૂપ દ્વારા કરવામાં આવેલું ઉપચરિત નિરૂપણ છે. તેમાંથી એમ અર્થ તારવવો ભોળાં છે કે ‘હજી શુદ્ધસ્થાને વર્તતા શુદ્ધ વિચિત્રોને નદિ પણ હજી શુદ્ધસ્થાને વર્તતા શુદ્ધિના અંશને અને સાતમા શુદ્ધસ્થાનયોગ્ય નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગને અરેખર

ભણે, જુઓ ને આચરે નિજ આત્મને આત્મા વડે,
તે જીવ દર્શન, જ્ઞાન ને ચારિત્ર છે નિશ્ચિતપણે. ૧૬૨.

યથરતિ જાનાતિ પદ્યતિ આત્માનાત્મનાનન્યમયમ્ ।

સ ચારિત્રં જ્ઞાનં દર્શનમિતિ નિશ્ચિતો ભવતિ ॥ ૧૬૨ ॥

આત્મનશ્ચારિત્રજ્ઞાનદર્શનત્વચોતનમેતત્ । યઃ સ્વત્વાત્માનાત્મમયત્વાદનન્યમય-
માત્મના ચરતિ—સ્વભાવનિયતાસ્તિત્વેનાનુવર્તતે, આત્મના જાનાતિ—સ્વપરમકાશક-
ત્વેન ચેતયતે, આત્મના પદ્યતિ—યાયાતથ્યેનાવલોકયતે, સ સ્વત્વાત્મૈવ ચારિત્રં
જ્ઞાનં દર્શનમિતિ કર્તૃકર્મકરણાનામમેદાન્નિશ્ચિતો ભવતિ । અતશ્ચારિત્રજ્ઞાનદર્શન-
રૂપત્વાજીવસ્વભાવનિયતચરિતત્વલક્ષણં નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગત્વમાત્મનો નિતરામુપપન્ન-
મિતિ ॥ ૧૬૨ ॥

ગાથા ૧૬૨

અન્યથાર્થઃ—[યઃ] જે (આત્મા) [અનન્યમયમ્ આત્માનામ્] અનન્યમય
આત્માને [આત્મના] આત્માથી [ચરતિ] આચરે છે, [જાનાતિ] જાણે છે, [પદ્યતિ]
કહે છે, [સઃ] તે (આત્મા જ) [ચારિત્રં] ચારિત્ર છે, [જ્ઞાનં] જ્ઞાન છે, [દર્શનમ્]
દર્શન છે—[મિતિ] એમ [નિશ્ચિતઃ ભવતિ] નિશ્ચિત છે.

ટીકા:—આ, આત્માના ચારિત્ર-જ્ઞાન-દર્શનપણાનું પ્રકાશન છે (અર્થાત્
આત્મા જ ચારિત્ર, જ્ઞાન અને દર્શન છે એમ અહીં સમજાવ્યું છે).

જે (આત્મા) ખરેખર આત્માને—કે જે આત્મમય હોવાથી અનન્યમય છે
તેને—આત્માથી આચરે છે અર્થાત્ *સ્વભાવનિયત અસ્તિત્વ વડે અનુવર્તે છે
(—સ્વભાવનિયત અસ્તિત્વરૂપે પરિણુમીને અનુસરે છે), (અનન્યમય આત્માને જ)
આત્માથી જાણે છે અર્થાત્ સ્વપરમકાશકપણે ચેતે છે, (અનન્યમય આત્માને જ)
આત્માથી કહે છે અર્થાત્ યથાતથપણે અવલોકે છે, તે આત્મા જ ખરેખર ચારિત્ર
છે, જ્ઞાન છે, દર્શન છે—એમ કર્તા-કર્મ-કરણના અભેદને લીધે નિશ્ચિત છે. આથી
(એમ નક્કી થયું કે) ચારિત્ર-જ્ઞાન-દર્શનરૂપ હોવાને લીધે આત્માને છવસ્વભાવ-

સાધન-સાધ્યપણું છે.* જૂઠા શુભ્રસ્થાને વર્તતા શુદ્ધિને અંશ વધીને બ્યારે અને જેટલા કાળ
સુધી ઉમ શુદ્ધિને લીધે શુભ વિકલ્પોનો અભાવ વર્તે છે ત્યારે અને તેટલા કાળ સુધી સાતમા
શુભ્રસ્થાનયોગ્ય નિશ્ચયબોક્ષમાર્ગ હોય છે.

* સ્વભાવનિયત = સ્વભાવમાં અવસ્થિત; (જ્ઞાનદર્શનરૂપ) સ્વભાવમાં દૃઢપણે રહેલ. ['સ્વભાવનિયત
અસ્તિત્વ'ની વિશેષ સ્પષ્ટતા માટે ૧૫૪ થી ગાથાની ટીકા જુઓ.]

† ત્યારે આત્મા આત્માને આત્માથી આચરે-જાણે-કહે છે, ત્યારે કર્તા પણ આત્મા, કર્મ પણ આત્મા
અને કર્ણ પણ આત્મા છે; એ રીતે ત્યાં કર્તા-કર્મ-કરણનું અભિન્નપણું છે.

જેણ વિજાણદિ સર્વં પેચ્છદિ સો તેણ સોક્ષ્મમણુહવદિ ।

ઈદિ તં જાણદિ ભવિઓ અભવસત્તો ણ સદ્દહદિ ॥ ૧૬૩ ॥

येन विजानाति सर्वं पश्यति स तेन सूक्ष्ममनुभवति ।

इति तज्जानाति भव्योऽभव्यसत्त्वो न श्रद्धते ॥ १६३ ॥

सर्वस्यात्मनः संसारिणो मोक्षमार्गाहंत्वनिरासोऽयम् । इह हि स्वभावमावि-
कृत्याभावहेतुकं सूक्ष्मम् । आत्मनो हि दृशि-ज्ञप्ती स्वभावः । तयोर्विषयप्रतिषन्धः

નિયત ચારિત્ર જેવું લક્ષણ છે એવું નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગપણું. અત્યંત ઘટે છે (અર્થાત્
આત્મા જ ચારિત્ર-જ્ઞાન-દર્શન હોવાને લીધે આત્મા જ જ્ઞાનદર્શનરૂપ શુભસ્વભાવમાં
દહપણે રહેલું ચારિત્ર જેવું સ્વરૂપ છે એવો નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ છે). ૧૬૨.

આથા ૧૬૩

અન્યથાર્થ:—[येन] જેથી (આત્મા મુક્ત થતાં) [सर्वं विजानाति]
સર્વને જાણે છે અને [पश्यति] દેખે છે, [तेन] તેથી [सः] તે [सूक्ष्मम् अनुभवति]
સૂક્ષ્મને અનુભવે છે;—[इति तद्] આમ [भव्यः जानाति] ભવ્ય શુભ જાણે છે,
[अभव्यसत्त्वः न श्रद्धते] અભવ્ય શુભ શ્રદ્ધતો નથી.

ટીકા:—આ, સર્વ સંસારી આત્માઓ મોક્ષમાર્ગને યોગ્ય હોવાનું
નિરાકરણ (નિષેધ) છે.

પરંપર સૂક્ષ્મરૂપ કારણ સ્વભાવની પ્રતિકૂળતાને અભાવ છે. આત્માને
'સ્વભાવ' પરંપર દર્શિ-જ્ઞાપિ (દર્શન અને જ્ઞાન) છે. તે બંનેને વિષયપ્રતિષંધ

* પ્રતિકૂળતા = વિરુદ્ધતા; વિપરીતતા; ભિન્નતાપણું.

† વિષયપ્રતિષંધ = વિષયમાં રુકાવટ અર્થાત્ મર્યાદાપણું. (દર્શન અને જ્ઞાનના વિષયમાં મર્યાદાપણું
હોવું તે સ્વભાવની પ્રતિકૂળતા છે.)

જાણે-જુએ છે સર્વ તેથી સૂક્ષ્મ-અનુભવ મુક્તને;

—આ જાણ જાણે ભવ્ય શુભ, અભવ્ય નહિ શ્રદ્ધા લહે. ૧૬૩.

માતિકૂલ્યમ્ । મોક્ષે સ્વસ્વાત્મનઃ સર્વે વિજ્ઞાનતઃ પશ્યતશ્ચ તદભાવઃ । તતસ્તદ્દેતુક-
સ્થાનાકુલત્વલક્ષણસ્ય પરમાર્થસુત્રસ્ય મોક્ષેન્નુભૂતિરચલિતાઽસ્તિ । इत्येतद्भव्य एव
भावतो विजानाति, ततः स एव मोक्षमार्गाहः । नैतदभव्यः श्रद्धते, ततः स मोक्ष-
मार्गाह एवेति । अतः कतिपये एव संसारिणो मोक्षमार्गाहं न सर्व एवेति ॥ ૧૬૨ ॥

દંસળળાણચરિત્તાણિ મોક્ષમર્ગો ત્તિ સેવિદવ્વાણિ ।

સાધૂહિ ઇદં મળિદં તેહિં દુ વંધો વ મોક્ષો વા ॥ ૧૬૪ ॥

દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમર્ગ ઇતિ સેવિતવ્યાનિ ।

સાધુમિરિદં મળિતં તૈસ્તુ વન્ધો વા મોક્ષો વા ॥ ૧૬૪ ॥

હોવા તે 'પ્રતિકૂળતા' છે. ભોક્ષમાં પરેખર આત્મા સર્વને જાણતો અને દેખતો હોવાથી તેના અભાવ હોય છે (અર્થાત્ ભોક્ષમાં સ્વભાવની પ્રતિકૂળતાનો અભાવ હોય છે). તેથી 'તેના અભાવ જેનું કારણ છે એવા' અનાકુળતાલક્ષણવાળા પરમાર્થ-
સુખની ભોક્ષમાં અચલિત અનુભૂતિ હોય છે.—આ પ્રમાણે લખ્ય છવ જ સ્વાધથી જાણે છે, તેથી તે જ ભોક્ષભાગને યોગ્ય છે; અલખ્ય છવ એ પ્રમાણે શ્રદ્ધતા નથી, તેથી તે ભોક્ષભાગને અયોગ્ય જ છે.

આથી (એમ કહ્યું કે) કેટલાક જ સંસારીઓ ભોક્ષભાગને યોગ્ય છે, બધાય નહિ. ૧૬૩.

ગાથા ૧૬૪

અન્યથાર્થઃ—[દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ] દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર [મોક્ષમર્ગઃ]
ભોક્ષભાગ ઇ [ઇતિ] તેથી [સેવિતવ્યાનિ] તેઓ સેવવાયોગ્ય છે—[इदम् साधुभिः
मणितम्] એમ સાધુઓએ કહ્યું છે; [तैः तु] પરંતુ તેમનાથી [वन्धः वा] બંધ
પણ થાય છે અને [मोक्षः वा] ભોક્ષ પણ થાય છે.

૧. પારમાર્થિક સુખનું કારણ સ્વભાવની પ્રતિકૂળતાનો અભાવ છે.

૨. પારમાર્થિક સુખનું લક્ષણ અથવા સ્વરૂપ અનાકુળતા છે.

૩. શ્રી જયસેનાચાર્યદેવકૃત ટીકામાં કહ્યું છે કે 'તે અનંત સુખને લખ્ય છવ જાણે છે, ઉપાર્થપણે શ્રદ્ધ છે અને પોતપોતાનાં શુભસ્થાન અનુસાર અનુભવે છે.'

દગ, જ્ઞાન ને ચારિત્ર છે શિવભાગ તેથી સેવવાં

—સંતે કહ્યું, પણ હેતુ છે એ બંધના વા ભોક્ષના. ૧૬૪.

દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણાં કથંચિદ્વ્યહેતુત્વોપદર્શનેન જીવસ્વભાવે નિયતચરિતસ્ય સાક્ષાન્મોક્ષહેતુત્વદ્યોતનમેતત્ । અમૂનિ હિ દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ કિયન્માત્રયાપિ પરસમયમટ્ટર્યા સંવલિતાનિ કૃશાનુસંવલિતાનીવ ઘૃતાનિ કયાંચિદ્વિરુદ્ધકારણત્વરુદ્ધેર્વ્યકારણાન્યપિ ભવન્તિ । યદા તુ સમસ્તપરસમયમટ્ટિનિવૃત્તિરૂપયા સ્વસમય-મટ્ટર્યા સદ્ગચ્છંતે; તદા નિવૃત્તકૃશાનુસંવલનાનીવ ઘૃતાનિ વિરુદ્ધકાર્યકારણભાવા-ભાવાત્સાક્ષાન્મોક્ષકારણાન્યેવ ભવન્તિ । તતઃ સ્વસમયમટ્ટિનામ્નો જીવસ્વભાવ-

ટીકા:—અહીં, દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનું કથંચિત્ બંધહેતુપણું દર્શાવ્યું છે અને એ રીતે જીવસ્વભાવમાં નિયત ચારિત્રનું સાક્ષાત્ મોક્ષહેતુપણું પ્રકાશિત થયું છે.

આ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર, જે થોડી પણ પરસમયપ્રવૃત્તિ સાથે ભિલિત હોય તો, અગ્નિ સાથે ભિલિત ધીની માફક (અર્થાત્ ૧ ઉષ્ણતાયુક્ત ધીની જેમ), કથંચિત્ વિરુદ્ધ કાર્યના કારણપણાની વ્યાપ્તિને લીધે બંધકારણ પણ છે. અને બ્યારે તેઓ (દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર), સમસ્ત પરસમયપ્રવૃત્તિથી નિવૃત્તિરૂપ એવી સ્વસમયપ્રવૃત્તિ સાથે સંયુક્ત હોય છે ત્યારે, જેને અગ્નિ સાથેનું ભિલિતપણું નિવૃત્ત થયું છે એવા ધીની માફક, વિરુદ્ધ કાર્યના કારણભાવ નિવૃત્ત થયો હોવાને લીધે સાક્ષાત્ મોક્ષ-કારણ જ છે. અદિ 'સ્વસમયપ્રવૃત્તિ' નામનું જે જીવસ્વભાવમાં નિયત ચારિત્ર તેને

૧. ધી સ્વભાવે શીનળતાના કારણભૂત હોવા છતાં, જે તે થોડી પણ ઉષ્ણતાથી યુક્ત હોય તો, તેનાથી (કથંચિત્) જ્ઞાય પણ છે; તેથી રીતે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર સ્વભાવે મોક્ષનાં કારણભૂત હોવા છતાં, જે તેઓ થોડી પણ પરસમયપ્રવૃત્તિથી યુક્ત હોય તો, તેમનાથી (કથંચિત્) બંધ પણ થાય છે.
૨. પરસમયપ્રવૃત્તિયુક્ત દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં કથંચિત્ મોક્ષરૂપ કાર્યથી વિરુદ્ધ કાર્યનું કારણપણું (અર્થાત્ બંધરૂપ કાર્યનું કારણપણું) વ્યારે છે.

[સાઓમાં ક્યારેક દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને પણ, જે તેઓ પરસમયપ્રવૃત્તિયુક્ત હોય તો, કથંચિત્ બંધનાં કારણ કહેવામાં આવે છે: વળી ક્યારેક જ્ઞાનીને વર્તતા સુખભાવોને પણ કથંચિત્ મોક્ષના પરંપરાહેતુ કહેવામાં આવે છે. સાઓમાં આવતાં આવાં ભિન્નભિન્ન પદ્ધતિનાં કથનો વર્ણનવામાં એ મારણત્વ દર્શકન પ્યાલમાં રાખવી કે—જ્ઞાનીને બ્યારે શુદ્ધાશુદ્ધરૂપ મિત્રપર્યાય વર્તતા હોય છે ત્યારે ને મિત્રપર્યાય એકાંતે સંવરનિર્ગંગ-મોક્ષના કારણભૂત હોતો નથી કે એકાંતે આસ્તવજનના કારણભૂત હોતો નથી, પરંતુ તે મિત્રપર્યાયનો શુદ્ધ અંશ સંવરનિર્ગંગ-મોક્ષના કારણભૂત હોય છે અને અશુદ્ધ અંશ આસ્તવજનના કારણભૂત હોય છે.]

નિયતચરિતસ્ય સાક્ષાન્મોક્ષમાર્ગત્વમુપપન્નમિતિ ॥ ૧૬૪ ॥

અળાણાદો ણાળી જદિ મળ્ણદિ સુદ્ધસંપઓગાદો ।

હવદિ ત્તિ દુક્ખમોક્ષં પરસમયરદો હવદિ જીવો ॥ ૧૬૫ ॥

અજ્ઞાનાત્ જ્ઞાની યદિ મન્યતે શુદ્ધસંપયોગાત્ ।

ભવતીતિ દુઃસ્વમોક્ષઃ પરસમયરતો ભવતિ જીવઃ ॥ ૧૬૫ ॥

સૂક્ષ્મપરસમયસ્વરૂપાભ્યાનમેતત્ । અર્હતાદિષુ મગત્તસુ સિદ્ધિસાધનીભૂતેષુ ભક્તિ-
માવાનુરજિતા ચિત્તવૃત્તિરત્ર શુદ્ધસંપયોગઃ । અથ સ્વસ્વજ્ઞાનલવાવેશાદિ યાવત્

સાક્ષાત્ ભોક્ષમાગપિણ્ઠં ઘટે છે* ૧૬૪.

ગાથા ૧૬૫

અન્યથાર્થઃ—[શુદ્ધસંપયોગાત્] શુદ્ધસંપ્રયોગથી (શુભ ભક્તિભાવથી)
[દુઃસ્વમોક્ષઃ ભવતિ] દુઃખમોક્ષ થાય છે [હતિ] એમ [યદિ] જો [અજ્ઞાનાત્]
અજ્ઞાનને લીધે [જ્ઞાની] જ્ઞાની [મન્યતે] માને, તો તે [પરસમયરતઃ જીવઃ]
પરસમયરત જીવ [ભવતિ] છે. [‘અર્હ’તાદિ પ્રત્યે ભક્તિ-અનુરાગવાળી મંદશુદ્ધિથી
પણ કેમ ભોક્ષ થાય છે’ એવું જો અજ્ઞાનને લીધે (—શુદ્ધાત્મસંવેદનના અભાવને
લીધે, રાગાંશને લીધે) જ્ઞાનીને પણ (મંદ પુરુષાર્થવાળું) વસણ વર્તે, તો ત્યાંસુધી
તે પણ સૂક્ષ્મ પરસમયમાં રત છે.]

ટીકા:—આ, સૂક્ષ્મ પરસમયના સ્વરૂપનું કથન છે.

સિદ્ધિના સાધનભૂત એવા અર્હતાદિ ભગવંતો પ્રત્યે ભક્તિભાવથી અનુ-
રજિત ચિત્તવૃત્તિ તે અહીં ‘શુદ્ધસંપ્રયોગ’ છે. હવે, અજ્ઞાનભવના આવેશથી જો

* આ નિરૂપણ સાથે સરખાવવા માટે શ્રી પ્રવચનસાસ્ત્રી ૧૧ મી ગાથા અને તેની તત્ત્વપ્રતીપિકા
ટીકા જુઓ.

૧. માનવું = વણવું કરવું; ધરણે રાખવો; આશા ધરવી; ઇચ્છા કરવી; મળના કરવી; અભિપ્રાય કરવો.

૨. અનુરજિત = અનુરક્ત; રાગવાળી; સરાગ.

૩. અજ્ઞાનભવ = જરાક અજ્ઞાન; અસ્પષ્ટ અજ્ઞાન.

જિનવરપ્રમુખની ભક્તિ દ્વારા ભોક્ષની આશા ધરે

અજ્ઞાનથી જો જ્ઞાની જીવ, તો પરસમયરત તેહ છે. ૧૬૫.

જ્ઞાનવાનપિ તતઃ શુદ્ધસંપ્રયોગાન્મોક્ષો ભવતીત્યભિપ્રાયેણ સ્તિથમાનસ્તત્ર મવર્તેતે તદા તાવત્સોઽપિ રાગલવસન્નાવાત્પરસમયરત્ત્વમિત્યુપગીયતે । અથ ન કિં પુનર્નિરંજુશરાગ-
કલિકલક્ષિતાન્તરદ્વૃત્તિરિતરો જન इति ॥ ૧૬૫ ॥

અરહંતસિદ્ધચૈદિયપવયનગણનાભક્તિસંપન્નો ।

વંધદિ પુણં વહુસો ન હુ સો કમ્મસ્વયં કુણદિ ॥ ૧૬૬ ॥

અર્હત્સિદ્ધચૈત્યમવચનગણજ્ઞાનભક્તિસમ્પન્નઃ ।

વધ્નાતિ પુણ્યં વહુશો ન સ્વલુ સ કર્મસ્વયં કરોતિ ॥ ૧૬૬ ॥

જ્ઞાનવાન પણ 'તે શુદ્ધસંપ્રયોગથી મોક્ષ થાય છે' એવા અભિપ્રાય વડે ખેદ પામતો થકો તેમાં (શુદ્ધસંપ્રયોગમાં) પ્રવર્તે, તો ત્યાંસુધી તે પણ 'રાગલવના સદ્ભાવને લીધે 'પરસમયરત' કહેવાય છે. તો પછી નિરંજુશ રાગરૂપ કલેશથી કંલકિત એવી અતરંગ વૃત્તિવાળો છતર જન શું પરસમયરત ન કહેવાય ? (અવશ્ય કહેવાય જ.)* ૧૬૫.

આથા ૧૬૬

અન્યથાર્થઃ— [અર્હત્સિદ્ધચૈત્યમવચનગણજ્ઞાનભક્તિસમ્પન્નઃ] અર્હંત, સિદ્ધ, ચૈત્ય (—અર્હંતાદિની પ્રતિમા), પ્રવચન (—શાસ્ત્ર), મુનિગણ અને જ્ઞાન પ્રત્યે ભક્તિ-

૧. રાગલવ = જરાક રાગ; અલ્પ રાગ.

૨. પરસમયરત = પરસમયમાં રત; પરસમયસ્થિત; પરસમય પ્રત્યે વલણવાળો; પરસમયમાં આસક્ત.

* આ આયાની શ્રી જયસેનાચાર્યદેવકૃત ટીકામાં આ પ્રમાણે વિવરણ છે:—

... કેઈ પુરુષ નિર્વિદાસ-શુદ્ધાત્મભાવનાસ્વરૂપ પરમોપેક્ષાસંબંધમાં સ્થિત રહેવા ઇચ્છે છે, પરંતુ તેમાં સ્થિત રહેવાને અશક્ત વર્તેલો થકો કામક્રોધાદિ અશુભ પરિણામના વંચનાથે અથવા સંસારસ્થિતિના છેલનાથે નવારે પંચ પરમેષ્ઠી પ્રત્યે શુણ્ણસ્તવનાદિ ભક્તિ કરે છે, ત્યારે તે સ્વદેશ પરસમયરૂપે પરિણમ વર્તેલો થકો સરાગ સમ્યગ્દષ્ટિ છે; અને જો તે પુરુષ શુદ્ધાત્મભાવનામાં સમર્થ હોવા છતાં પણ, તેને (શુદ્ધાત્મભાવનાને) છેડીને 'શુભોપયોગથી જ મોક્ષ થાય છે' એમ એકાંતિ માને, તો તે સ્વલુ પરસમયરૂપ પરિણામ વડે અજ્ઞાની ગિચ્છાદષ્ટિ થાય છે.

જિન-સિદ્ધ-પ્રવચન-ચૈત્ય-મુનિગણ-જ્ઞાનની ભક્તિ કરે,

તે પુણ્યમંથ લહે ધણો, પણ કર્મનો ક્ષય નવ કરે. ૧૬૬.

ઉક્તશુદ્ધસંમયોગસ્ય કયશ્ચિદ્વ્યવહેતુત્વેન મોક્ષમાર્ગત્વનિરાસોડયમ્ । અર્હદાદિ-
મક્તિસંપન્નઃ કયશ્ચિચ્છુદ્ધસંમયોગોઽપિ સન્ જીવો જીવદ્રાગલવત્વાચ્છુભોપયોગતા-
મજહત્ बहुशः पुण्यं वध्नाति, न खलु सकलकर्मक्षयमारभते । ततः सर्वत्र राग-
कणिकाऽपि परिहरणीया परसमयप्रवृत्तिनिबन्धनत्वादिति ॥ ૧૬૬-॥

જસસ હિદયેણુમેત્તં વા પરદવ્વમ્હિ વિજ્ઞદે રાગો ।

સો ણ વિજાણદિ સમયં સગસસ સવ્વાગમધરો વિ ॥ ૧૬૭ ॥

સંપન્ન છવ [बहुशः पुण्यं वध्नाति] ઘણું પુણ્ય બાંધે છે, [ન खलु सः कर्मक्षयं करोति]
પરંતુ તે ખરેખર કર્મના ક્ષય કરતો નથી.

ટીકા:—અહીં, પૂર્વોક્ત શુદ્ધસંપ્રયોગને 'કથંચિત્ બંધહેતુપણ્' હોવાથી
તેનું મોક્ષમાર્ગપણું નિરસ્ત કર્યું છે (અર્થાત્ જ્ઞાનીને વર્તતા શુદ્ધસંપ્રયોગ નિશ્ચયથી
બંધહેતુભૂત હોવાને લીધે તે મોક્ષમાર્ગ નથી એમ અહીં દર્શાવ્યું છે).

અર્હુતાદિ પ્રત્યે ભક્તિસંપન્ન છવ, કથંચિત્ 'શુદ્ધસંપ્રયોગવાળો' હોવા
છતાં પણ, 'રાગલવ છવતો (વિઘ્નમાન) હોવાથી 'શુભોપયોગીપણા'ને નહિ છાડતો
થકો, ઘણું પુણ્ય બાંધે છે, પરંતુ ખરેખર સકળ કર્મના ક્ષય કરતો નથી. તેથી સર્વત્ર
રાગની કણિકા પણ પરિહરવાયોગ્ય છે, કેમકે તે પરસમયપ્રવૃત્તિનું કારણ છે. ૧૬૬.

૧. કથંચિત્ = કેાઈ પ્રકારે; કેાઈ અપેક્ષાએ (અર્થાત્ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ). [જ્ઞાનીને વર્તતા
શુદ્ધસંપ્રયોગને કદાચિત્ વ્યવહારથી ભલે મોક્ષનો પરંપરાહેતુ કહેવામાં આવે, પરંતુ નિશ્ચયથી તો
તે બંધહેતુ જ છે કારણ કે અશુદ્ધિરૂપ અંશ છે.]

૨. નિરસ્ત કરવું = ખંડિત કરવું; રદ્દ્યાતલ કરવું; નિષિદ્ધ કરવું.

૩. સિદ્ધિના નિમિત્તભૂત એવા જે અર્હુતાદિ તેમના પ્રત્યેના ભક્તિભાવને પૂર્વે શુદ્ધસંપ્રયોગ કહેવામાં
આવ્યો છે. તેમાં 'શુદ્ધ' શબ્દ હોવા છતાં તે 'શુભ' ઉપયોગરૂપ રાગભાવ છે. ['શુભ' એવા
અર્થમાં જેમ 'વિશુદ્ધ' શબ્દ કદાચિત્ વપરાય છે તેમ અહીં 'શુદ્ધ' શબ્દ વપરાયો છે.]

૪. રાગલવ = જરાક રાગ; અલ્પ રાગ.

અણુમાત્ર જેને હૃદયમાં પરદ્રવ્ય પ્રત્યે રાગ છે,

હો સર્વઆગમધર ભલે, બાણે નહીં સ્વક-સમયને. ૧૬૭.

યસ્ય હૃદયેઽણુમાત્રો વા પરદ્રવ્યે વિચરતે રાગઃ ।

સ ન વિજ્ઞાનાતિ સમયં સ્વકસ્ય સર્વાગમધરોઽપિ ॥ ૧૬૭ ॥

સ્વસમયોપલમ્બાભાવસ્ય રાગૈકહેતુત્વદ્યોતનમેતત્ । યસ્ય સ્વલ્લ રાગરેણુકણિકાઽપિ
જીવતિ હૃદયે ન નામ સ સમસ્તસિદ્ધાન્તસિન્ધુપારગોઽપિ નિરુપરાગશુદ્ધસ્વરૂપં સ્વસમયં
ચેતયતે । તતઃ સ્વસમયપ્રસિદ્ધયર્થે પિઞ્જનલગ્નતૂલન્યાસન્યાયમધિદધતાઽર્હદાદિવિપયો-
ઽપિ ક્રમેણ રાગરેણુરપસારણીય ઇતિ ॥ ૧૬૭ ॥

ધરિદું જસસ ણ સકં ચિત્તુન્મામં વિણા દુ અપ્પાણં ।

રોધો તસસ ણ વિજ્ઞદિ સુહાસુહકદસસ કમ્મસસ ॥ ૧૬૮ ॥

આથા ૧૬૭

અન્યથાર્થઃ—[યસ્ય] જેને [પરદ્રવ્યે] પરદ્રવ્ય પ્રત્યે [અણુમાત્રઃ વા]
અણુમાત્ર પણ (લેશમાત્ર પણ) [રાગઃ] રાગ [હૃદયે વિચરતે] હૃદયમાં વર્તે છે
[સઃ] તે, [સર્વાગમધરઃ અપિ] ભણે સર્વઆગમધર હોય તોપણ, [સ્વકસ્ય સમયં
ન વિજ્ઞાનાતિ] સ્વકીય સમયને જાણતો (-અનુભવતો) નથી.

ટીકાઃ—અહીં, સ્વસમયની ઉપસંખ્યાના અભાવના, રાગ એક હોય છે
એમ પ્રકારણ છે (અર્થાત્ સ્વસમયની પ્રાપ્તિના અભાવનું રાગ જ એક કારણ છે
એમ અહીં દર્શાવ્યું છે).

જેને રાગરેણુની કણિકા પણ હૃદયમાં જીવતી છે તે, ભણે સમસ્ત સિદ્ધાન્ત-
સાગરનો પારંગત હોય તોપણ, નિરુપરાગ-શુદ્ધસ્વરૂપ સ્વસમયને ખરેખર ચેતતો
(-અનુભવતો) નથી. અરે, ‘ પીઞ્જનને ચોરસ રૂનો ન્યાય લાગુ પડતો હોવાથી,
જીવે સ્વસમયની પ્રસિદ્ધિ અર્થે અર્હતાદિવિષયક પણ રાગરેણુ (-અર્હતાદિ પ્રત્યેની
પણ રાગરજ) કંમે દૂર કરવાયોગ્ય છે. ૧૬૭.

* નિરુપરાગ-શુદ્ધસ્વરૂપ = ઉપરાગરહિત (નિર્વિકાર) શુદ્ધ જેવું સ્વરૂપ છે એવા

† જેમ પીઞ્જનને ચોરસ ચોડું પણ છે, પીઞ્જનાના કાર્યમાં વિક્ષ કરે છે, તેમ ચોડા પણ રાગ
સ્વસમયની ઉપસંખ્યાના કાર્યમાં વિક્ષ કરે છે.

મનના ભ્રમણથી રહિત જે રાખી શકે નહિ આત્મને,

શુભ વા અશુભ કર્મો તણા નહિ રોધ છે તે જીવને. ૧૬૮.

ધર્તુ યસ્ય ન શક્યમ્ ચિત્તોદ્ધ્રામં વિના ત્વાત્માનમ્ ।

રોધસ્તસ્ય ન વિચતે શુભાશુભકૃતસ્ય કર્મણઃ ॥ ૧૬૮ ॥

રાગલવમૂલદોષપરંપરાભ્યાનમેતત્ । ડહ સ્વલ્વર્હદાદિમક્તિરપિ ન રાગાનુવૃત્તિ-
મન્તરેણ ભવતિ । રાગાનુવૃત્તૌ ચ સત્યાં બુદ્ધિમસરમન્તરેણાત્મા ન તં કથંચનાપિ
ધારયિતું શક્યતે । બુદ્ધિમસરે ચ સતિ શુભસ્યાશુભસ્ય વા કર્મણો ન નિરોધોઽસ્તિ ।
તંત્રો રાગકલિવિલાસમૂલ એવાયમનર્થસન્તાન ડત્તિ ॥ ૧૬૮ ॥

ગાથા ૧૬૮

અન્યાર્થઃ—[યસ્ય] જે [ચિત્તોદ્ધ્રામં વિના તુ] (રાગના સહભાવને
લીધે) ચિત્તના ભ્રમણ વિનાનો [આત્માનમ્] પોતાને [ધર્તુમ્ ન શક્યમ્] રાખી
રાકતો નથી, [તસ્ય] તેને [શુભાશુભકૃતસ્ય કર્મણઃ] શુભાશુભ કર્મના [રોધઃ ન
વિચતે] નિરોધ નથી.

ટીકાઃ—આ, રાગલવમૂલક દોષપરંપરાનું નિરૂપણ છે (અર્થાત્ અદ્ય રાગ
જેનું મૂળ છે એવી દોષોની સંતતિનું અહીં કથન છે).

અહીં (આ લોકમાં) ખરેખર અર્હતાદિ પ્રત્યેની ભક્તિ પણ રાગપરિણતિ
વિના હોતી નથી. રાગાદિપરિણતિ હોતાં, આત્મા *બુદ્ધિપ્રસાર વિનાનો (નચિત્તના
ભ્રમણથી રહિત) પોતાને કોઈ પણ રીતે રાખી રાકતો નથી; અને બુદ્ધિપ્રસાર હોતાં
(નચિત્તનું ભ્રમણ હોતાં), શુભ વા અશુભ કર્મના નિરોધ હોતો નથી. માટે, આ
અનર્થસંતતિનું મૂળ રાગરૂપ કલેશનો વિલાસ જ છે.

ભાવાર્થઃ—અર્હતાદિની ભક્તિ પણ રાગ વિના હોતી નથી. રાગથી ચિત્તનું
ભ્રમણ થાય છે; ચિત્તના ભ્રમણથી કર્મબંધ થાય છે. માટે આ અનર્થોની પરંપરાનું
મૂળ કારણ રાગ જ છે.† ૧૬૮.

* બુદ્ધિપ્રસાર = વિકાસોનો ફેલાવો, વિકાસવિન્યાસ. ચિત્તનું જાગણ. મનનું ભટકવું તે; મનની
ચંચળતા

† આ ગાથાની શ્રી જગ્નેનાચાર્યદેવવિગચિત ટીકામાં નીચે પ્રમાણે વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે —

માત્ર નિત્યાનંદ જેનો સ્વભાવ છે એવા નિજ આત્માને જે જીવ ભાવતો નથી, તે જીવને
માયા મિથ્યા નિર્વાનસચર્યાદિક સમસ્તવિભાવગ્ન બુદ્ધિપ્રસાર ગ્રાપ્તી થકાતો નથી અને તે નહિ
રોકાવાથી (અર્થાત્ બુદ્ધિપ્રસારનો નિરોધ નહિ થવાથી) શુભાશુભ કર્મનો ભવગ થતો નથી, તેથી
એમ કહ્યું કે સમસ્ત અનર્થપરંપરાઓનું ગાગાદિવિકાસો જ મૂળ છે

તમ્હા ણિવ્વુદિકામો ણિસ્સંગો ણિમ્મમો ચ હવિય પુણો ।

સિદ્ધેસુ કુણદિ ભત્તિ ણિવ્વાણં તેણ પપ્પોદિ ॥ ૧૬૯ ॥

તસ્માન્નિવૃત્તિકામો નિસ્સક્કો નિર્મમઞ્ચ ભૂત્વા પુનઃ ।

સિદ્ધેષુ કરોતિ ભક્તિ નિર્વાણં તેન પ્રાપ્નોતિ ॥ ૧૬૯ ॥

રાગકલિનિઃશેષીકરણસ્ય કરણીયત્વાલ્પાનમેતત્ । યતો રાગાચનુવૃત્તૌ
વિત્તોદ્ધ્રાન્તિઃ, ચિત્તોદ્ધ્રાન્તૌ કર્મવન્ધ્ય ઇત્યુક્તમ્, તતઃ સ્વલ્લ મોક્ષાર્થિના કર્મવન્ધ્ય-
મૂલવિત્તોદ્ધ્રાન્તિમૂલભૂતા રાગાચનુવૃત્તિરેકાન્તેન નિઃશેષીકરણીયા । નિઃશેષિતાયાં
તત્સ્યાં પ્રસિદ્ધનૈઃસદ્ગુણનૈર્મમ્યઃ શુદ્ધાત્મદ્રવ્યવિશ્રાન્તિરૂપાં પારમાર્થિકીં સિદ્ધસક્તિમનુ-

ગાથા ૧૬૯

અ-વ્યાર્થઃ—[તસ્માત્] માટે [નિવૃત્તિકામઃ] મોક્ષાર્થી જીવ [નિસ્સક્કા] નિઃસંગ [ચ] અને [નિર્મમઃ] નિર્મમ [ભૂત્વા પુનઃ] થઈને [સિદ્ધેષુ ભક્તિ] સિદ્ધોની ભક્તિ (—શુદ્ધાત્મદ્રવ્યમાં સ્થિરતારૂપ પારમાર્થિક સિદ્ધભક્તિ) [કરોતિ] કરે છે, [તેન] જેથી તે [નિર્વાણં પ્રાપ્નોતિ] નિર્વાણને પામે છે.

ટીકાઃ—આ, રાગરૂપ કલેશનો 'નિઃશેષ નાશ કરવાયોગ્ય હોવાનું' નિરૂપણ છે.

રાગાદિપરિણતિ હોતાં ચિત્તનું ભ્રમણ થાય છે અને ચિત્તનું ભ્રમણ હોતાં કર્મબંધ થાય છે એમ (પૂર્વે) કહેવામાં આવ્યું, તેથી મોક્ષાર્થીએ કર્મબંધનું મૂળ એવું જે ચિત્તનું ભ્રમણ તેના મૂળભૂત રાગાદિપરિણતિના એકાંતે નિઃશેષ નાશ કરવાયોગ્ય છે, તેના નિઃશેષ નાશ કરવામાં આવતાં, જેને 'નિઃસંગતા અને 'નિર્મમતા

૧. નિઃશેષ = સંપૂર્ણ; જરાય બાકી ન રહે એવો.
૨. નિઃસંગ આત્મતત્ત્વથી વિપરીત એવો જે બાહ્ય-અભ્યંતર પરિવ્રજ તેનાથી રહિત પરિણતિ તે નિઃસંગતા છે.
૩. રાગાદિરૂપાધિરહિત ચૈતન્યપ્રકાર જેવું લક્ષણ છે એવા આત્મતત્ત્વથી વિપરીત મોહોદય જેની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્તપ્રકાર હોય છે એવા મમકાર-અહંકારાદિષ્ઠ વિકલ્પસ્વરૂપી રહિત નિર્મોહપરિણતિ તે નિર્મમતા છે.

તે કારણે મોક્ષેચ્છુ જીવ અસંગ ને નિર્મમ બની

સિદ્ધો તણી ભક્તિ કરે, ઉપસન્ધિ જેથી મોક્ષની. ૧૬૯.

વિભ્રાણઃ પ્રસિદ્ધસ્વસમયપ્રવૃત્તિર્ભવતિ । તેન કારણેન સ એવ નિઃશેષિતકર્મવન્ધઃ
સિદ્ધિમવાપ્નોતીતિ ॥ ૧૬૯ ॥

સપયત્યં તિત્યયરં અભિગદબુદ્ધિસ્સ સુત્તરોઽસ્સ ।

દૂરતરં ણિવ્વાણં સંજમતવસંપઓત્તસ્સ ॥ ૧૭૦ ॥

સપદાર્થં તીર્થંકરમભિગતબુદ્ધેઃ સૂત્રરોચિનઃ ।

દૂરતરં નિર્વાણં સંયમતપઃસમ્પયુક્તસ્ય ॥ ૧૭૦ ॥

અર્હદાદિભક્તિરૂપપરસમયપ્રવૃત્તેઃ સાક્ષાન્મોક્ષહેતુત્વાભાવેઽપિ પરમ્પરયા મોક્ષ-

પ્રસિદ્ધ થઈ છે એવો તે જીવ શુદ્ધાત્મદ્રવ્યમાં વિશ્રાંતિરૂપ પારમાર્થિક સિદ્ધભક્તિ ધરતો,
થકો *સ્વસમયપ્રવૃત્તિની પ્રસિદ્ધિવાળો હોય છે. તે કારણથી તે જ જીવ કર્મબંધનો
નિઃશેષ નાશ કરી સિદ્ધિને પામે છે. ૧૬૯.

ગાથા ૧૭૦

અન્વયાર્થઃ—[સંયમતપઃસમ્પયુક્તસ્ય] સંયમતપસંયુક્ત હોવા છતાં,
[સપદાર્થં તીર્થંકરમ્] નવ પદાર્થો તથા તીર્થંકર પ્રત્યે [અભિગતબુદ્ધેઃ] જેની
બુદ્ધિવૃદ્ધિ જોડાણ વર્તે છે અને [સૂત્રરોચિનઃ] સૂત્રો પ્રત્યે જેને રુચિ (પ્રીતિ) વર્તે
છે, તે જીવને [નિર્વાણં] નિર્વાણ [દૂરતરમ્] દૂરતર (વિશેષ દૂર) છે.

ટીકાઃ—અહીં, અર્હુતાદિની ભક્તિરૂપ પરસમયપ્રવૃત્તિમાં સાક્ષાત્ મોક્ષહેતુ-

* સ્વસમયપ્રવૃત્તિની*પ્રસિદ્ધિવાળો = જેને સ્વસમયમાં પ્રવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ છે એવો. [જે જીવ ગમાદિ-
પરિણુતિનો સંપૂર્ણ નાશ કરી નિઃસંગ અને નિર્ગમ થયો છે તે પરમાર્થ-સિદ્ધભક્તિવત જીવે
સ્વસમયમાં પ્રવૃત્તિ સિદ્ધ કરી છે તેથી સ્વસમયપ્રવૃત્તિને લીધે તે જ જીવ કર્મબંધનો કાય કરી
મોક્ષને પામે છે, અન્ય નહિ.

સંયમ તથા તપયુક્તને પણ દૂરતર નિર્વાણ છે,
સૂત્રો, પદાર્થો, જનવશે પ્રતિ ચિત્તમાં રુચિ જે રહે. ૧૭૦.

હેતુત્વસદ્ધોવર્થોત્તનમેતત્ । યઃ સ્વલ્લ મોક્ષાર્થમુચ્યતમનાઃ સમુપાર્જિતાચિન્ત્યસંયમતપો-
ભારોઽપ્યસંભાવિતપરમવૈરાગ્યભૂમિકાધિરોઢણસમર્થમશુશક્તિઃ પિણ્નનલપ્રતૂલન્યાસ-
ન્યાયેન નવપદાર્થેઃ સદ્દર્શદાદિરુચિરૂપાં પરસમયમટ્ટિં પરિત્યક્તું નોત્સદ્દતે, સ
સ્વલ્લ ન. નામ સાક્ષાન્મોક્ષં લભતે કિન્તુ સુરલોકાદિક્લેષપાત્તિરૂપયા પરમ્પરયા
ત્તમવાપ્નોતિ ॥ ૧૭૦ ॥

પણાને અભાવ હોવા છતાં પરંપરાએ મોક્ષહેતુપણાને *સદ્ભાવ દર્શાવ્યો છે.

જે છવ ખરેખર મોક્ષને અર્થે ઉચ્ચની ચિત્તવાળો વર્તતો થકો, અર્થાત્ત
સંયમતપભાર સંપ્રાપ્ત કર્યો હોવા છતાં પરમવૈરાગ્યભૂમિકાનું આરોહણ કરવામાં
સમર્થ એવી †પ્રભુશક્તિ ઉત્પન્ન કરી નહિ હોવાથી, ‘પાંજીબુને ચોંટલ રૂના ન્યાયે,
નવ પદાર્થો તથા અર્હુતાદિની રુચિરૂપ (પ્રીતિરૂપ) પરસમયપ્રવૃત્તિના પરિત્યાગ કરી
શકતો નથી, તે છવ ખરેખર સાક્ષાત્ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરતો નથી પરંતુ દેવલોકાદિના
ક્લેશની પ્રાપ્તિરૂપ પરંપરા વડે તેને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૭૦.

* ખરેખર તો એમ છે કે—જાનીને શુદ્ધશુદ્ધિ મિત્ર પર્યાયમાં જે ભક્તિ-આદિરૂપ શુભ અંશ વર્તે
છે તે તો માત્ર દેવલોકાદિના ક્લેશની પરંપરાતો જ હેતુ છે અને સાથે સાથે જાનીને જે
(મંદશુદ્ધિરૂપ) શુદ્ધ અંશ પરિણમે છે તે સંવરનિર્જરનો અને (તેટલા અંશે) મોક્ષનો હેતુ છે.
ખરેખર આમ હોવા છતાં, શુદ્ધ અંશમાં રહેલા સંવરનિર્જર-મોક્ષહેતુત્વનો આરોપ તેની સાથેના
ભક્તિ-આદિરૂપ શુભ અંશમાં કરીને તે શુભ ભાવોને દેવલોકાદિના ક્લેશની પ્રાપ્તિની પરંપરા
સહિત મોક્ષપ્રાપ્તિના હેતુજી કહેવામાં આવ્યા છે. આ કથન આરોપથી (ઉપચારથી) કરવામાં
આવ્યું છે એમ સમજવું. [આવો કદાચિત્ મોક્ષહેતુત્વનો આરોપ પણ જાનીને જ વર્તતા
ભક્તિ-આદિરૂપ શુભ ભાવોમાં કરી શકાય છે. અઘાનીને તો શુદ્ધિનો અંશમાત્ર પણ પરિણમનમાં
નહિ હોવાથી યથાર્થ મોક્ષહેતુ ગિવકુલ પ્રગટ્યો જ નથી—વિષમાન જ નથી ત્યાં પછી તેના
ભક્તિ-આદિરૂપ શુભ ભાવોમાં આરોપ કોનો કરવો ?]

† પ્રભુશક્તિ = પ્રબળ શક્તિ; ઉમ શક્તિ; પુષ્કળ શક્તિ. [જે જાની છવે પરમ ઉદારીનનાને પ્રાપ્ત
કરવામાં સમર્થ એવી પ્રભુશક્તિ ઉત્પન્ન કરી નથી તે જાની છવ કદાચિત્ શુદ્ધાત્મભાવનાને
અનુકૂળ, છવાદિપદાર્થોનું પ્રતિપાદન કરનારાં આગમ પ્રત્યે રચિ (પ્રીતિ) કરે છે, કદાચિત્ (જેમ
કોઈ રામચંદ્રાદિ પુરુષ દેશાતરસ્થિત રીતાદિ સ્ત્રીની પાસેથી આવેલા ખાણસોને પ્રેમથી સાંભળે છે,
તેમનું સન્માનાદિ કરે છે અને તેમને દાન આપે છે તેમ) નિર્દોષ-પરમાત્મા નીર્ધાર કરપરમદેવોનાં
અને મણિપદ્મ-અન્ન-સમસ્ત-પાંડિત્ય-મહાપુરોનાં ચરિત્રપુરાણે શુભ મર્માનુશાસથી સાંભળે છે તથા

અરહંતસિદ્ધચેદિયપવચનમત્તો પરેણ નિયમેણ ।

જો કુણદિ તવોકમ્મં સો સુરલોગં સમાદિયદિ ॥ ૧૭૧ ॥

અર્હત્સિદ્ધચૈત્યપવચનમત્તઃ પરેણ નિયમેન ।

યઃ કરોતિ તપઃકર્મ સ સુરલોકં સમાદત્તે ॥ ૧૭૧ ॥

અર્હદાદિભક્તિમાત્રરાગજનિતસાક્ષાન્મોક્ષસ્યાન્તરાયદ્યોતનમેતત્ । યઃ સ્વસ્વર્હ-
દાદિભક્તિવિધેયબુદ્ધિઃ સન્ પરમસંયમપ્રધાનમતિતીવ્રં તપસ્તપ્યતે, સ તાવન્માત્રરાગ-
કલિકલકલ્લિતસ્વાન્તઃ સાક્ષાન્મોક્ષસ્યાન્તરાયીભૂતં વિપયવિપદ્દુમામોદમોહિતાન્તરૂં

ગાથા ૧૭૧

અન્યાર્થઃ—[યઃ] જે (જીવ), [અર્હત્સિદ્ધચૈત્યપવચનમત્તઃ] અર્હત,
સિદ્ધ, ચૈત્ય (—અર્હતાદિની પ્રતિમા) અને પ્રવચન (—શાસ્ત્ર) પ્રત્યે ભક્તિયુક્ત વર્તતો
થકો, [પરેણ નિયમેન] પરમ સંયમ સહિત [તપઃકર્મ] તપકર્મ (—તપશ્ચ કાર્ય)
[કરોતિ] કરે છે, [સઃ] તે [સુરલોકં] દેવલોકને [સમાદત્તે] સંપ્રાપ્ત કરે છે.

ટીકા:—આ, માત્ર અર્હતાદિની ભક્તિ જેટલા રાગથી ઉત્પન્ન થતો જે
સાક્ષાત્ ભોક્ષનો અંતરાય તેવું પ્રકાશન છે.

જે (જીવ) અરેખર અર્હતાદિની ભક્તિને આધીન બુદ્ધિવાળો વર્તતો થકો
* પરમસંયમપ્રધાન અતિતીવ્ર તપ તપે છે, તે (જીવ), માત્ર તેટલા રાગરૂપ-કલેશથી
જેવું નિજ અંતઃકરણ કલંકિત (—મલિન) છે એવો વર્તતો થકો, વિપયવિપદ્દુક્ષના

કદાચિત્ ગૃહસ્થ-અવસ્થામાં ભેદભેદસ્તનત્રપરિણુ આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-સાધુનાં પૂજનાદિ કરે
છે અને તેમને દાન આપે છે—ઇત્યાદિ શુભ ભાવો કરે છે. આ રીતે જે જ્ઞાની જીવ શુભ રાગને
સર્વથા છોડી શકતો નથી, તે સાક્ષાત્ ભોક્ષને પ્રાપ્ત કરતો નથી પરંતુ દેવલોકાદિના કલેશની
પરંપરાને પામી પછી ચરમ દેહે નિર્વિકલ્પસમાધિવિધાન વડે વિશુદ્ધદર્શનતાનરવલાવવાળા નિઃ-
શુદ્ધાત્મામાં રિયર થઈ તેને (ભોક્ષને) પ્રાપ્ત કરે છે.]

* પરમસંયમપ્રધાન = ઉદ્વેગ સંયમ જેમાં મુખ્ય હોય એવું

જિન-સિદ્ધ-પ્રવચન-ચૈત્ય પ્રત્યે ભક્તિ ધારી મનં વિધે,

સંયમ પરમ સહ તપ કરે, તે જીવ પામે સ્વર્ગને. ૧૭૧.

સ્વર્ગલોકં સમાસાધ્ય, સુચિરં રાગાદ્ધારૈઃ પચ્યમાનોઽન્તસ્તામ્યતીતિ ॥ ૧૭૧ ॥

તમ્હા ણિબ્બુદિકામો રાગં સવ્વત્થ કુણદુ મા કિંચિ ।

સો તેણ વીતરાગો ભવિયો ભવસાયરં તરદિ ॥ ૧૭૨ ॥

તસ્માન્નિર્વૃત્તિકામો રાગં સર્વત્ર કરોતુ મા કિંચિત્ ।

સ તેન વીતરાગો મવ્યો ભવસાગરં તરતિ ॥ ૧૭૨ ॥

સાક્ષાન્મોક્ષમાર્ગસારસૂચનદ્વારેણ શાસ્ત્રતાત્પર્યોપસંહારોઽયમ્ । સાક્ષાન્મોક્ષમાર્ગ-
પુરસ્સરો હિ વીતરાગત્વમ્ । તતઃ સ્વત્વર્હદાદિગતમપિ રાગં ચન્દનનગસત્ક્રતમમિમિવ

*આમોક્ષી ન્યાં અંતરંગ (અંતઃકરણ) મોહિત હોય છે એવા સ્વર્ગલોકને—કે
જે સાક્ષાત્ મોક્ષને અંતરાયભૂત છે તેને—સંપ્રાપ્ત કરીને, સુચિરકાળ પર્યંત (અણ-
લાંબા કાળ સુધી) રાગરૂપી અંગારાઓથી શકાતો થકો અંદરમાં સંતપ્ત (દુઃખી,
વ્યથિત) થાય છે. ૧૭૧.

ગાથા ૧૭૨

અન્યથાર્થઃ—[તસ્માત્] તેથી [નિર્વૃત્તિકામઃ] મોક્ષાભિલાષી જીવ
[સર્વત્ર] સર્વત્ર [કિંચિત્ રાગ] કિંચિત્ પણ રાગ [મા કરોતુ] ન કરે; [તેન]
એમ ઉચ્ચારી [સઃ મવ્યઃ] તે બધા જીવ [વીતરાગઃ] વીતરાગ થઈ [મવસાગરં
તરતિ] ભવસાગરને તરે છે.

ટીકાઃ—આ, સાક્ષાત્મોક્ષમાર્ગના સાર-સૂચન દ્વારા શાસ્ત્રતાત્પર્યરૂપ ઉપ-
સંહાર છે (અર્થાત્ અહીં સાક્ષાત્મોક્ષમાર્ગના સાર શો છે તેના કથન દ્વારા શાસ્ત્ર-
તાત્પર્ય કહેવારૂપ ઉપસંહાર કર્યો છે).

સાક્ષાત્મોક્ષમાર્ગમાં અગ્રેસર ખરેખર વીતરાગપદ્ધતિ છે. તેથી ખરેખર

૧૮ = (૧) સુગંધઃ (૨) મોક્ષ.

તેથી ન કરવો રાગ જરીયે ક્યાંય પણ મોક્ષેચ્છુએ;

વીતરાગ થઈને એ રીતે તે બધા ભવસાગર તરે. ૧૭૨.

સુરલોકાદિકેશપ્રાપ્ત્યાઽત્યન્તમન્તર્દાહાય કલ્પમાનમાકલ્પ્ય સાક્ષાન્મોક્ષકામો મહા-
જનઃ સમસ્તવિષયમપિ રાગમુત્સૃજ્યાત્યન્તવીતરાગો भूत्वा સમુચ્છલજ્જ્વલદુઃખ-
સૌખ્યકલ્લોલં કર્માગ્રિતમ્કલકલોદભારમાગ્ભારમયદ્ધરં મવસાગરંસુતીર્ય, શુદ્ધસ્વરૂપ-
પરમામૃતસમુદ્રમધ્યાસ્ય સઘો નિર્વાતિ ॥

અલં વિસ્તરેણ । સ્વસ્તિ સાક્ષાન્મોક્ષમાર્ગસારત્વેન શાસ્ત્રતાત્પર્યભૂતાય વીતરાગ-
ત્વાપેતિ । દ્વિવિધં કિલ તાત્પર્યમ્—સૂત્રતાત્પર્યં શાસ્ત્રતાત્પર્યંચેતિ । તત્ર સૂત્રતાત્પર્યં
મતિસૂત્રમેવ મતિપાદિતમ્ । શાસ્ત્રતાત્પર્યં ત્વિદં મતિપાદ્યતે । અસ્ય ચ્છલ પારમેશ્વરસ્ય
શાસ્ત્રસ્ય, સકલપુરુષાર્થસારભૂતમોક્ષતત્ત્વમતિપત્તિહેતોઃ પશ્ચાસ્તિકાયપદ્ધત્યસ્વરૂપ-

અહંતાદિગત રાગને પણ, ચંદનવૃક્ષસંગત અગ્નિની માફક, દેવલોકાદિના કલેશની
પ્રાપ્તિ વડે અત્યંત અંતર્દાહુષ્ટં કારણુ સમજીને, સાક્ષાત્ ભોક્ષનેા અભિલાષી મહાજન
સઘળાય પ્રત્યેના રાગને છોડી, અત્યંત વીતરાગ થઈ, જેમાં બળબળતા દુઃખસુખના
કલેસોલો ઊછળે છે અને જે કર્માગ્નિ વડે તપ્ત, કંકણાટવાળા જળસમહુની
અતિશયતાથી ભયંકર છે એવા ભવસાગરને પાર ઊતરી, શુદ્ધસ્વરૂપ પરમામૃત-
સમુદ્રને અવગાહી, શીખ નિર્વાણને પામે છે.

—વિસ્તારથી બસ થાઓ. જ્યવંત વર્તે વીતરાગપણું કે જે સાક્ષાત્-
ભોક્ષમાર્ગનેા સાર હોવાથી શાસ્ત્રતાત્પર્યભૂત છે.

તાત્પર્યં દ્વિવિધં હોય છેઃ સૂત્રતાત્પર્યં અને શાસ્ત્રતાત્પર્યં. તેમાં, સૂત્રતાત્પર્યં
સૂત્રદીઠ (ગાથાદીઠ) પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે; અને શાસ્ત્રતાત્પર્યં હ્રિં
પ્રતિપાદિત કરવામાં આવે છે:—

સર્વં કુપુરુષાર્થોમાં સારભૂત એવા 'ભોક્ષતાત્ત્વ' પ્રતિપાદન કરવાના હેતુથી
જેમાં પશ્ચાસ્તિકાદાય અને પદ્ધત્યના સ્વરૂપના પ્રતિપાદન વડે સમસ્ત વસ્તુનેા સ્વભાવ

૧. અહંતાદિગત રાગ = અહંતાદિ પ્રત્યેનો રાગ; અહંતાદિવિષયક રાગ; અહંતાદિનો રાગ. [જેમ
ચંદનવૃક્ષનેા અગ્નિ પણ ઉમપણે બાળે છે, તેમ અહંતાદિનો રાગ પણ દેવલોકાદિના કલેશની
પ્રાપ્તિ વડે અત્યંત અંતરંગ બળતરાનું કારણુ થાય છે.]

૨. એકેઠ ગાથાસૂત્રનું તાત્પર્યં તે સૂત્રતાત્પર્યં છે અને આખા શાસ્ત્રનું તાત્પર્યં તે શાસ્ત્રતાત્પર્યં છે.

૩. પુરુષાર્થ = પુરુષ-અર્થ; પુરુષ-પ્રયોજન. [પુરુષાર્થોના ચાર વિભાગ પાડવામા આવે છેઃ ધર્મ, અર્થ,
કામ અને મોક્ષ; પરંતુ સર્વ પુરુષ-અર્થોમાં મોક્ષ જ સાત્ત્વન (તારિવક) પુરુષ-અર્થ છે.]

પ્રતિપાદનેનોપદર્શિતસમસ્તવસ્તુસ્વભાવસ્ય, નવપદાર્થપ્રપञ્ચસૂચનાવિષ્કૃતવન્ધમોક્ષ-
 સંવન્ધિવન્ધમોક્ષાયતનવન્ધમોક્ષવિકલ્પસ્ય, સમ્યગાવેદિતનિશ્ચયવ્યવહારરૂપમોક્ષ-
 માર્ગસ્ય, સાક્ષાન્મોક્ષકારણભૂતપરમવીતરાગત્વવિશ્રાન્તસમસ્તહૃદયસ્ય, પરમાર્થતો
 વીતરાગત્વમેવ તાત્પર્યમિતિ । તદિદં વીતરાગત્વં વ્યવહારનિશ્ચયાવિરોધેનૈવાનુગમ્યમાનં
 મવતિ સમીહિતસિદ્ધયે ન પુનરન્યથા । વ્યવહારનયેન મિત્રસાધ્યસાધનભાવમવ-

દર્શિવામાં આવેલ છે, નવ પદાર્થના વિસ્તૃત કથન વડે જેમાં બંધ-મોક્ષના સંબંધી
 (સ્વામી), બંધ-મોક્ષનાં આયતન (સ્થાન) અને બંધ-મોક્ષનાં વિકલ્પ (લેઈ) પ્રગટ
 કરવામાં આવ્યાં છે, નિશ્ચય-વ્યવહારરૂપ મોક્ષમાર્ગજી જેમાં સમ્યક્ નિરૂપણ કરવામાં
 આવ્યું છે તથા સાક્ષાત મોક્ષના કારણભૂત પરમવીતરાગપણામાં જેવું સમસ્ત હૃદય
 રહેલું છે—એવા આ પરમેશ્વર પારમેશ્વર સાક્ષી, પરમાર્થ વીતરાગપણું જ
 તાત્પર્ય છે.

તે આ વીતરાગપણાને વ્યવહાર-નિશ્ચયના અવિરોધ વડે જ અનુસરવામાં
 આવે તો ઇષ્ટસિદ્ધિ થાય છે, પરંતુ અન્યથા નહિ (અર્થાત્ વ્યવહાર અને નિશ્ચયની
 સુસંગતતા રહે એવી રીતે વીતરાગપણાને અનુસરવામાં આવે તો જ ઇચ્છિતની
 સિદ્ધિ થાય છે, બીજી રીતે થતી નથી).

(ઉપરોક્ત વાત વિશેષ સમજાવવામાં આવે છે:—)

અનાદિ કાળથી લેદ્વાસિત બુદ્ધિ હોવાને લીધે પ્રાથમિક જીવો વ્યવહારનયે
 ચલિતસાધ્યસાધનભાવને અવલંબીને યજ્ઞો કરીને તીર્થની શરૂઆત કરે છે (અર્થાત્

૧. પારમેશ્વર = પરમેશ્વરના; જિનભગવાનના; ભાગવત; દેવી; પવિત્ર.

૨. જ્યાં ગુણસ્થાને મુનિયોગ્ય શુદ્ધપરિણતિ નિરંતર હોવી તેમ જ મહાવ્રતાદિસંબંધી શુભભાવો
 યથાયોગ્યપણે હોવા તે નિશ્ચય-વ્યવહારના અવિરોધનું (સુમેળનું) ઉદાહરણ છે. પાંચમા ગુણસ્થાને
 તે ગુણસ્થાનને યોગ્ય શુદ્ધપરિણતિ નિરંતર હોવી તેમ જ દેશવ્રતાદિસંબંધી શુભભાવો યથાયોગ્યપણે
 હોવા તે પણ નિશ્ચય-વ્યવહારના અવિરોધનું ઉદાહરણ છે.

૩. મોક્ષમાર્ગપ્રાપ્તિ જાની જીવોને પ્રાથમિક ભૂમિકામાં, સાધ્ય તો પરિપૂર્ણ શુદ્ધતાએ પરિણત આત્મા
 છે અને તેનું સાધન વ્યવહારનયે (આર્થિક શુદ્ધિની સાથે સાથે રહેલ) બેદંતનત્રયરૂપ પરાવર્તની
 વિકલ્પો. કહેવામાં આવે છે. આ રીતે તે જીવોને વ્યવહારનયે સાધ્ય અને સાધન ત્રિભ પ્રકારનાં
 કહેવામાં આવ્યાં છે. (નિશ્ચયનયે સાધ્ય અને સાધન અભિજ્ઞ દોષ છે.)

૪. યજ્ઞો કરીને = યુગ્મયજ્ઞો: સદગ્રયજ્ઞો: કલિંતા વિના. [જેમણે ધર્મ્યર્થિકનયના વિષયજૂત શુદ્ધતા

લગ્ન્યાનાદિભેદવાસિતબુદ્ધયઃ સુખેનૈવાવતરન્તિ તીર્થ પ્રાથમિકાઃ । તથા હીદં શ્રદ્ધેય-
મિદમશ્રદ્ધેયમયં શ્રદ્ધાતેદં શ્રદ્ધાનમિદં જ્ઞેયમિદમજ્ઞેયમયં જ્ઞાતેદં જ્ઞાનમિદં ચરણીય-
મિદમચરણીયમયં ચરિતેદં ચરણમિતિ કર્તવ્યકર્તવ્યકર્તૃકર્મવિભાગાવલોકનોહસિત-
પેશલોત્સાહઃ શનૈઃશનૈર્મોહમલ્લુપ્તુન્મૂલયન્તઃ, કદાચિદજ્ઞાનાન્મદમપ્રાદતન્નતયા શિથિ-
લિતાત્માધિકારસ્પાત્મનો ન્યાયપથપ્રવર્તનાય પ્રયુક્તપ્રચ્છદ્વદ્વદનીતયા, પુનઃ પુનઃ
દોષાનુસારેણ દત્તપ્રાથચિત્તાઃ સન્તતોઘતાઃ સન્તોઽય તસ્યૈવાત્મનો મિત્રવિપયશ્રદ્ધાન-
જ્ઞાનચારિત્રૈરધિરોપ્યમાણસંસ્કારસ્ય મિત્રસાધ્યસાધનભાવસ્ય રજકશિલાતલસ્ફાલ્ય-

સુગમપથે ભોક્ષભાગની પ્રારંભભૂમિકાને સેવે છે. જેમ કે: '(૧) આ શ્રદ્ધેય
(શ્રદ્ધવાયોગ્ય) છે, (૨) આ અશ્રદ્ધેય છે, (૩) આ શ્રદ્ધાન છે અને (૪) આ
શ્રદ્ધાન છે; (૧) આ જ્ઞેય (જ્ઞાણવાયોગ્ય) છે, (૨) આ અજ્ઞેય છે, (૩) આ જ્ઞાતા છે
અને (૪) આ જ્ઞાન છે; (૧) આ આચરણીય (આચરવાયોગ્ય) છે, (૨) આ
અનાચરણીય છે, (૩) આ આચરનાર છે અને (૪) આ આચરણ છે;—એમ
(૧) કર્તવ્ય (કરવાયોગ્ય), (૨) અકર્તવ્ય, (૩) કર્તા અને (૪) કર્મરૂપ વિભાજના
અવલોકન વડે જેમને તીક્ષ્ણ ઉત્સાહ ઉદ્ભવિત થાય છે એવા તેઓ (પ્રાથમિક છવે)
ધીમે ધીમે મોહમલ્લને (રાગાદિને) ઉખેડતા જાય છે; કદાચિત્ અજ્ઞાનને લીધે
(સ્વસંવેદનજ્ઞાનના અભાવને લીધે) મદ (ક્રપા) અને પ્રમાદને વશ થવાથી પોતાના
આત્મ-અધિકાર (આત્માને વિષે અધિકાર) શિથિલ થઈ જતાં પોતાને ન્યાયભાગમાં
પ્રવર્તવાના માટે તેઓ પ્રયત્ન હંડનીતિને પ્રયોગ કરે છે; ફરી ફરીને (પોતાના
આત્માને) હોવાનુસાર પ્રાથચિત્ત દેતા થકા તેઓ સતત ઉદ્ધમવંત વર્તે છે; વળી,
*લિપ્તવિપયવાળાં શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વડે (આત્માથી લિપ્ત જેના વિષયો છે એવા
લેહરત્નત્રય વડે) જેનામાં સંસ્કાર આરોપાતા જાય છે એવા લિપ્તસાધ્યસાધનભાવવાળા

સ્વરૂપનાં શ્રદ્ધાનાદિ કરેલ ■ એવા સમ્યક્તાની છવેને તીર્થસેવનની પ્રાથમિક દશામાં (—ભોક્ષભાગ-
સેવનની પ્રારંભિક ભૂમિકામાં) આંશિક શુદ્ધિની સાથે સાથે શ્રદ્ધાનજ્ઞાનચારિત્ર સંબંધી પરાવર્ત્તની
વિકલ્પો (મેદસ્વત્રય) હોય છે, કારણ કે અનાદિ કાળથી છવેને જે બેદવ્યસનાથી વાસિત પરિણતિ
ચાલી આવે છે તેનો તુલ્ય જ સર્વથા નાશ થતો કદિન છે.]

- * વ્યવહાર-શ્રદ્ધાનજ્ઞાનચારિત્રના વિષયો આત્માથી મિત્ર છે; કારણ કે વ્યવહારશ્રદ્ધાનનો વિષય નવ
પદાર્થો છે, વ્યવહારજ્ઞાનનો વિષય અંગપૂર્વ છે અને વ્યવહારચારિત્રનો વિષય આચારાદિસૂત્રકથિત
મૃતિ-આચારો છે.

માનવિમલસંલિલાપુત્રવિદિતોપપરિપ્વક્કમલિનવાસસ इव मनाब्जनाविविशुद्धिमधिगम्य
 निश्चयनयस्य मित्रसाध्यसाधनमात्राभावादर्शनज्ञानचारित्रसमाहितत्वरूपे विश्रान्त-
 सकलक्रियाकाण्डाहम्बरनिस्तरङ्गपरमचैतन्यशालिनि निर्भरानन्दमालिनि भगवत्पा-
 त्मनि विश्रान्तिमासूत्रयन्तः क्रमेण समुपजातसमरसीभावाः परमवीतरागभावमधि-
 गम्य, साक्षान्मोक्षमनुभवन्तीति ॥

અથ ચે તુ કેવલવ્યવહારાવલમ્બિનસ્તૈ સ્વલુ મિત્રસાધ્યસાધનમાત્રાવલોકમેના-

પોતાના આત્માને વિષે—ધોળી દ્વારા શિક્ષાની સપાટી ઉપર ઊંડાયામાં આવતા, નિર્ભળ જળ વડે પલાળવામાં આવતા અને ક્ષાર (સાણુ) લગાડવામાં આવતા મલિન વસ્ત્રની માફક—થોડી થોડી વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને, તે જ પોતાના આત્માને નિશ્ચયનયે મિત્રસાધ્યસાધનભાવના અભાવને લીધે, દર્શનજ્ઞાનચારિત્રનું સમાહિતપણું (અલેક્ષણ) જેવું રૂપ છે, સકળ ક્રિયાકાંડના આડંબરની નિવૃત્તિને લીધે (અભાવને લીધે) જે નિસ્તરંગ પરમચૈતન્યશાળી છે તથા જે નિર્લેપ આનંદથી સમૃદ્ધ છે એવા ભગવાન આત્મામાં વિશ્રાંતિ રચતા થકા (અર્થાત્ દર્શનજ્ઞાનચારિત્રના ઐક્યસ્વરૂપ, નિર્વિકલ્પ પરમચૈતન્યશાળી તથા ભરપૂર-આનંદયુક્ત એવા ભગવાન આત્મામાં પોતાને સ્થિર કરતા થકા), કંઠે સમરસીભાવ સમુત્પન્ન થતો જતો હોવાથી પરમ વીતરાગ-ભાવને પ્રાપ્ત કરી સાક્ષાત્ મોક્ષને અનુભવે છે.

[હવે કેવળવ્યવહારાવલંબી (અજ્ઞાની) જીવોનું પ્રવર્તન અને તેનું રૂપ કહેવામાં આવે છે:—]

પરંતુ જેઓ કેવળવ્યવહારાવલંબી (કેવળ વ્યવહારને અવલંબનારા) છે તેઓ

* જેવી રીતે ધોળી પાપાણુશિલા, પાણી અને સાણુ વડે મલિન વસ્ત્રની શુદ્ધિ કરતો જાય છે, તેવી રીતે પ્રાકૃષ્ઠવીરિચિત્ત યાત્રી જીવ બેદરતનય વડે પોતાના આત્મામાં સંસ્કાર આરોપી તેની થોડી થોડી શુદ્ધિ કરતો જાય છે એમ વ્યવહારનયે કહેવામાં આવે છે. પરમાર્થ એમ છે કે તે બેદરતનયવાળા યાત્રી જીવને શુભ ભાવોની સાથે જે-શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનું આંશિક આલંબન વર્તવું હોય છે તે જ ઉચ્ચ ચતુર્થ ચતુર્થ વિશેષ શુદ્ધિ કરતું જાય છે. માટે ખરેખર તો, શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનું આલંબન કરવું તે જ શુદ્ધિ પ્રગટાવવાનું સાધન છે અને તે આલંબનની ઉચ્ચતા કરવી તે જ શુદ્ધિની વૃદ્ધિ કરવાનું સાધન છે. સાથે રહેલા શુભભાવોને શુદ્ધિની વૃદ્ધિનું સાધન કહેવું તે તો માત્ર ઉપચારકથન છે. શુદ્ધિની વૃદ્ધિના ઉપચારિતસાધનપણાને આરોપ પણું તે જ જીવના જનભાવોમાં આવી શકે છે કે જે જીવે શુદ્ધિની વૃદ્ધિનું ખરું સાધન (—શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનું યોગ્યિત આલંબન) પ્રગટ કરું હોય.

અનવરતં નિતરાં ચિદ્રમાના મુદ્ધુર્મુદ્ધુર્માદિશ્રદ્ધાનરૂપાધ્યવસાયાનુસ્યૂતચેતસઃ પ્રભૂતશ્રુત-
સંસ્કારાધિરોપિતવિચિત્રવિકલ્પજાલકલ્માપિતચૈતન્યવૃત્તયઃ, સમસ્તયતિવૃત્તસમુદાય-
રૂપતપઃપ્રવૃત્તિરૂપકર્મકાષ્ઠોદ્ગમરાચલિતાઃ, કદાચિત્કિશ્ચિદ્રોચમાનાઃ, કદાચિત્
કિશ્ચિદ્વિકલ્પયન્તઃ, કદાચિત્કિશ્ચિદાચરન્તઃ, દર્શનાચરણાય કદાચિત્પ્રશમ્યન્તઃ,
કદાચિત્સંવિજમાનાઃ, કદાચિદનુકમ્પમાનાઃ, કદાચિદાસ્તિક્યમુદ્ગહન્તઃ, શક્ત્યા-
કાઠ્ણ્યાવિચિકિત્સામૂઢદૃષ્ટિતાનાં વ્યુત્પાપનનિરોધાય નિત્યવદ્દપરિકરાઃ, ઉપવૃંહણ-
સ્થિતિકરણવાત્સલ્યપ્રમાણનાં ભાવયમાના વારંવારમભિવર્ધિતોત્સાહા, જ્ઞાનાચરણાય
સ્વાધ્યાયકાલમવલોકયન્તો, बहुषा विनयं प्रपञ्चयन्तः, પ્રવિહિતદુર્ધરોપધાનાઃ,
सुष्ठु बहुमानमातन्वन्तो, નિહવાપત્તિં નિતરાં નિવારયન્તોઽર્થવ્યજ્જનતદુભયમુદ્ગૌ

ખરેખર *લિપ્તસાધ્યસાધનભાવના અવલોકન વડે નિરંતર અત્યંત ખેદ પામતા થકા,
(૧) ફરીફરીને ધર્મહિના શ્રદ્ધાનરૂપ અધ્યવસાનમાં તેમનું ચિત્ત લાગ્યા કરતું હોવાથી,
(૨) પુષ્કળ શ્રુતના (દ્રવ્યશ્રુતના) સંસ્કારથી ઊઠતા વિચિત્ર (અનેક પ્રકારના) વિકલ્પોની જાળ વડે તેમની ચૈતન્યવૃત્તિ ચિત્રવિચિત્ર થતી હોવાથી અને (૩) સમસ્ત
યતિ-આચારના સમુદાયરૂપ તપમાં પ્રવર્તનરૂપ કર્મકાંડની ધમાલમાં તેઓ અચલિત
રહેતા હોવાથી, (૧) ક્યારેક કાંઈકની (કોઈકે બાબતની) સ્મૃતિ કરે છે, (૨) ક્યારેક
કાંઈકના (કોઈકે બાબતના) વિકલ્પ કરે છે અને (૩) ક્યારેક કાંઈકે આચરણ કરે છે;
દર્શનાચરણ માટે—તેઓ કંદાચિત્ પ્રશમિત થાય છે, કંદાચિત્ સંવેગ પામે છે,
કંદાચિત્ અનુકંપિત થાય છે, કંદાચિત્ આસ્તિક્યને ધારે છે, શંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સા
અને મૂઢદૃષ્ટિતાના ઉત્પાનને અટકાવવા અર્થે નિત્ય કટિબદ્ધ રહે છે, ઉપવૃંહણ,
સ્થિતિકરણ, વાત્સલ્ય અને પ્રભાવનાને ભાવતા થકા વારંવાર ઉત્સાહને વધારે છે;
જ્ઞાનાચરણ માટે—સ્વાધ્યાયકાળને અવલોકે છે, બહુ પ્રકારે વિનયને વિસ્તારે છે,
દુર્ધર ઉપધાન કરે છે, સારી રીતે બહુમાનને પ્રસારે છે, નિહવાપાતને અત્યંત

* ખરેખર સાધ્ય અને સાધન અલિપ્ત હોય છે. જ્યાં સાધ્ય અને સાધન લિપ્ત દેવામાં આવે
ત્યાં ‘આ સત્યાર્થ’ નિરૂપણ નથી પણ વ્યવહારનય દ્વારા ઉપચરિત નિરૂપણ કર્યું છે’ એમ સમજવું
જોઈએ. કેવળવ્યવહારવર્ણની છત્રે આ વાતને જોડાણથી નહિ શ્રદ્ધા થકા અર્થાત્ ‘ખરેખર
શુભભાવરૂપ સાધનથી જ શુદ્ધભાવરૂપ સાધ્ય પ્રાપ્ત થશે’ એવી શ્રદ્ધા જોડાણમાં મેલતા થકા
નિરંતર અત્યંત ખેદ પામે છે. [વિશેષ માટે ૨૨૩ મા પાનાની પહેલી તથા ચોથી
ફૂટનોટ જુઓ.]

નિવાન્તસાવધાનાઃ, ચારિત્રાચરણાય હિંસાનૃતસ્તેયાબ્રહ્મપરિગ્રહસમસ્તવિરતિરૂપેષુ
પञ्चमहाव्रतेषु તન્નિષ્ઠવૃત્તયઃ, સમ્યગ્યોગનિગ્રહલક્ષણાસુ ગુણિષુ નિવાન્તં ગૃહીતોઘોગા,
ઈર્યામાપૈષણાદાનનિક્ષેપોત્સર્ગરૂપાસુ સમિતિષ્વત્યન્તનિવેશિતપ્રયત્નાઃ, તપઆચરણા-
યાનશનાવમૌર્ધવૃત્તિપરિસંખ્યાનરસપરિત્યાગવિવિક્તશય્યાસનકાયક્રેશોષ્વમીક્ષણમૃત્સ-
હમાનાઃ, પ્રાયશ્ચિત્તવિનયચૈયાવૃત્ત્યવ્યુત્સર્ગસ્વાધ્યાયધ્યાનપરિકરાંકુશિતસ્વાન્તા,
વીર્યાચરણાય કર્મકાણ્ડે સર્વશક્ત્યા વ્યાપ્રિયમાણાઃ, કર્મચેતનાપ્રધાનત્વાદૂરનિવારિતા-
ઽશુભકર્મપ્રવૃત્તયોઽપિ સમુપાત્તશુભકર્મપ્રવૃત્તયઃ, સકલક્રિયાકાળ્પકાદમ્બરોત્તીર્ણદર્શન-
જ્ઞાનચારિત્રૈક્યપરિણતિરૂપાં જ્ઞાનચેતનાં મનાગપ્યસંભાવયન્તઃ, પ્રભૂતપુણ્યમાર-

નિવારે છે, અર્થ, વ્યંગન અને તદુભયની શુદ્ધિમાં અત્યંત સાવધાન રહે છે; ચારિત્રા-
ચરણુ માટે—હિંસા, અસત્ય, સ્તેય, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહની સર્વવિરતિરૂપ પંચ-
મહાવ્રતોમાં તદ્દલીન વૃત્તિવાળા રહે છે, સમ્યક્ યોગનિગ્રહ જેવું લક્ષણ છે (—યોગને
બરાબર નિરોધ કરવો તે જેવું લક્ષણ છે) એવી ગુણિઓમાં અત્યંત ઉઘોગ રાખે
છે, ઈર્યા, ભાષા, એષણા, આદાનનિક્ષેપ અને ઉત્સર્ગરૂપ સમિતિઓમાં પ્રયત્નને
અત્યંત જોડે છે; તપાચરણુ માટે—અનશન, અવમૌર્ધવ, વૃત્તિપરિસંખ્યાન, રસપરિ-
ત્યાગ, વિવિક્તશય્યાસન અને કાયક્રેશમાં સતત ઉત્સાહિત રહે છે, પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય,
ચૈયાવૃત્ત્ય, વ્યુત્સર્ગ, સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનરૂપ રથરિકર વડે નિજ અંતઃકરણને અંકુશિત
રાખે છે; વીર્યાચરણુ માટે—કર્મકાંડમાં સર્વ શક્તિ વડે વ્ય્યાપૃત રહે છે; આમ કરતા
થકા, કર્મચેતનાપ્રધાનપણાને લીધે—જોકે અશુભકર્મપ્રવૃત્તિને તેમણે અત્યંત નિવારી
છે તોપણ—શુભકર્મપ્રવૃત્તિને જેમણે બરાબર મહણુ કરી છે એવા તેઓ, સકળ
ક્રિયાકાંડના આડંબરથી પાર ઊતરેલી દર્શનજ્ઞાનચારિત્રની ઐક્યપરિણતિરૂપ જ્ઞાન-
ચેતનાને જરા પણ નહિ ઉત્પન્ન કરતા થકા, પુષ્કળ પુણ્યના ભારથી મંથર થઈ
ગયેલી ચિત્તવૃત્તિવાળા વર્તતા થકા, દેવલોકાદિના કલેશની પ્રાણિની પરંપરા વડે

૧. તદુભય = તે બંને (અર્થાત્ અર્થ તેમ જ વ્યંગન બંને)
૨. પરિકર = સમૂહ; સામગ્રી.
૩. વ્યાપૃત = રોકાયેલ; ગૂંથાયેલ; મશગૂલ; મગ્ન.
૪. મંથર = મંદ; જડ; સુરત.

મન્યરિતચિત્તવૃત્તયઃ, સુરલોકાદિક્લેશમાત્રિપરમ્પરયા સુચિરં સંસારસાગરે ભ્રમન્તીતિ ।
 उक्तञ्च—“ चरणकरणप्पहाणा ससमयपरमत्यमुक्कवावारा । चरणकरणस्स सारं
 णिच्छयमुद्धं ण जाणंति ” ॥

येऽत्र केवलनिश्चयावलम्बिनः सकलक्रियाकर्मकाण्डाढम्बरविरक्तबुद्धयोऽर्ध-
 मीलितविलोचनपुटाः किमपि स्वबुद्धयावलोक्य यथासुखमासते, ते खल्ववधीरित-

છણા લાંબા કાળ સુધી સંસારસાગરમાં ભસે છે. કહ્યું પણ છે કે—“ચરણકરણપ્પહાણા
 સસમયપરમંત્યમુક્કવાવારા । ચરણકરણસ્સ સારં ણિચ્છયમુદ્ધં ન જાણંતિ ॥ [અર્થાત્
 જેઓ ચરણપરિણામપ્રધાન છે અને સ્વસમયરૂપ પરમાર્થમાં વ્યાપારરહિત છે, તેઓ
 ચરણપરિણામના સાર જે નિશ્ચયશુદ્ધ (આત્મા) તેને જાણતા નથી.]”

[હવે કેવળનિશ્ચયાવલંબી (અજ્ઞાની) જીવોનું પ્રવર્તન અને તેનું દેશ
 કહેવામાં આવે છે:—]

હવે, જેઓ કેવળનિશ્ચયાવલંબી છે, સકળ ક્રિયાકર્મકાંડના આડંબરમાં
 વિરક્ત યુદ્ધિવાળા વર્તતા થકા, આંખો અર્ધ-વિવેકી રાખી કાંઈક પણ સ્વયુદ્ધિથી

* આ ગાથાની સંસ્કૃત છાંયા આ પ્રમાણે છે: ચરણકરણપ્રધાનાઃ સ્વસમયપરમાર્થમુક્ત-
 વ્યાપારાઃ । ચરણકરણસ્ય સારં નિશ્ચયશુદ્ધં ન જાનન્તિ ॥

૧. શ્રી જયસેનાચાર્યદેવકૃત તાત્પર્યવૃત્તિ-ટીકામાં બવહાર-એકાંતનું નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં
 આવ્યું છે:—

જે કોઈ જીવો વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવવાળા શુદ્ધાત્મતત્ત્વના સમ્યક્જ્ઞાન-જ્ઞાન-અનુધ્યાનરૂપ
 નિશ્ચયભોક્ષમાર્ગથી નિરપેક્ષ કેવળશુભાનુધ્યાનરૂપ બવહારનયને જ ભોક્ષમાર્ગ માને છે, તેઓ તેના
 વડે દેવલોકાદિના કલેશની પરંપરા પામતા થકા સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે; પરંતુ જે શુદ્ધાત્માનુ-
 ભૂતિયક્ષણ નિશ્ચયભોક્ષમાર્ગને માને અને નિશ્ચયભોક્ષમાર્ગનું અનુધ્યાન કરવાની શક્તિના અભાવને
 લીધે નિશ્ચયસાધક શુભાનુધ્યાન કરે, તો તેઓ સરાય સમ્યગ્દષ્ટિ છે અને પરંપરાએ ભોક્ષને પામે
 છે.—આમ બવહાર-એકાંતના નિરાકરણની સુખ્યતાથી બે વાક્ય કહેવામાં આવ્યાં.

[અહીં જે ‘સરાય સમ્યગ્દષ્ટિ’ જીવો કહ્યા તે જીવોને સમ્યગ્દર્શન તો યથાર્થ જ પ્રગટ્યું છે
 પરંતુ ચારિત્ર-અપેક્ષાએ તેમન સુખ્યપણે રાગ હયાત હોવાથી તેમને ‘સરાય સમ્યગ્દષ્ટિ’ કહ્યા છે
 એમ સમજવું. વળી તેમને જે શુભ અનુધ્યાન છે તે માત્ર ઉપચારથી જ ‘નિશ્ચયસાધક (નિશ્ચયના
 સાધનભૂત)’ કહેવામાં આવ્યું છે એમ સમજવું.]

મિત્રસાધ્યસાધનમાવા અમિત્રસાધ્યસાધનમાવમલમમાના અન્તરાલ એવં પ્રમાદ-
કાદમ્વરીમદમરાલસચેતસો મત્તા ઇવ, મૂર્ચ્છિતા ઇવ, સુષુપ્તા ઇવ, પ્રમૂતઘૃતસિતોપલ-
પાયસાસાદિતસૌહિત્યા ઇવ, સમુલ્લવણવલસજ્જનિતજાદયા ઇવ, દારુણમનોન્ન્રંશવિહિત
મોહા ઇવ, મુદ્રિતવિશિષ્ટચૈતન્યા વનસ્પતય ઇવ, મૌનીન્દ્રીં કર્મચેતનાં પુણ્યબન્ધમયેનાનવ-
લમ્બમાના અનાસાદિતપરમનૈષ્કર્મ્યરૂપજ્ઞાનચેતનાવિશ્રાન્તયો વ્યક્તાવ્યક્તપ્રમાદતન્ત્રા

અવલોકીતે 'યથાસુખ રહે છે (અર્થાત્ સ્વમતિકલ્પનાથી કાંઈક ભાસ કદંબી લઈને
મરણ મુજબ—જેમ સુખ ઊપજે તેમ—રહે છે), તેઓ ખરેખર અલિત્રસાધ્યસાધન-
ભાવને તિરસ્કારતા થકા, અલિત્રસાધ્યસાધનભાવને નહિ ઉપલબ્ધ કરતા થકા,
અંતરાળમાં જ (—શુભ તેમ જ શુદ્ધ સિવાયની બાકી રહેલી ત્રીણ અશુભ દશામાં
જ), પ્રમાદમદિરાના મદથી ભરેલા આળસુ ચિત્તવાળા વર્તતા થકા, મત્તા (ઉન્મત્તા)
જેવા, મૂર્છિત જેવા, સુષુપ્ત જેવા, પુષ્કળ ધી-સાકર-ખીર ખાઈને તૃપ્તિ પામેલા
(-ધરાયેલા) હોય એવા, ભંડા શરીરને લીધે જડના (—મંદતા, નિષ્ક્રિયતા) ઊપજ
હોય એવા, દારુણ બુદ્ધિભ્રંશથી મૂંઠતા થઈ ગઈ હોય એવા, જેનું વિશિષ્ટચૈતન્ય
ખિડાઈ ગયું હોય છે એવી વનસ્પતિ જેવા, મૌનીન્દ્રની કર્મચેતનાને અપુણ્યબંધના
ભયથી નહિ અવસંબતા થકા અને પરમ નૈષ્કર્મ્યરૂપ જ્ઞાનચેતનામાં વિશ્રાંતિ નહિ

૧. યથાસુખ = મરણ મુજબ; જેમ સુખ ઊપજે તેમ; યથેચ્છપણે. [જેમને દ્રવ્યાર્થિકનયના
(નિશ્ચયનયના) વિષયજ્ઞ શુદ્ધાત્મદ્રવ્યનું સમ્પદ્ શ્રદ્ધાન કે અનુભવ નથી તેમ જ તેને માટે મંખના
કે પ્રયત્ન નથી, આમ હોવા છતાં જેઓ નિઃ કલ્પનાથી પોતાને વિશે કાંઈક ભાસ થતો કદંબી
લઈને નિશ્ચિતપણે સ્વચ્છંદપૂર્વક વર્તે છે, 'જાની મોક્ષમાર્ગો જીવેને પ્રાથમિક દશામાં આશિક
શુદ્ધિની સાથે સાથે ભૂમિકાનુસાર શુભ ભાવો પણ હોય છે'—એ વાતને શ્રદ્ધતા નથી, તેમને
અહીં કેવળનિશ્ચયાવલંબી કલા છે.]
૨. મોક્ષમાર્ગો જાની જીવેને સનિકલ્પ પ્રાથમિક દશામાં (છતાં ગુણરચાન સુધી) વ્યવહારનયની
અપેક્ષાએ ભૂમિકાનુસાર મિત્રસાધ્યસાધનભાવ હોય છે અર્થાત્ ભૂમિકા પ્રનાણે નવ પદાર્થો સંબંધી,
અંગ-પૂર્વ સંબંધી અને આવક-મુનિના આચારો સંબંધી શુભ ભાવો હોય છે.—આ વાત કેવળ-
નિશ્ચયાવલંબી જીવે માનતા નથી અર્થાત્ (આશિક શુદ્ધિ સાથેની) શુભભાવરાણી પ્રાથમિક
દશાને તેઓ શ્રદ્ધતા નથી અને પોતે અશુભ ભાવોમાં વર્તતા હોવા છતાં પોતાને વિશે જોતી શુદ્ધ
દશા કદંબી લઈ સ્વચ્છંદી રહે છે.

સ્વજનિશ્ચયાવલંબી જીવે પુણ્યબંધના ભયથી ડરીને મંદકપાવરૂપ શુભભાવો કરતા નથી અને
પાપબંધના દારુણજ્ઞ અશુભભાવોને તો સેવ્યા કરે છે. આ રીતે તેઓ પાપને જ ખાંધે છે.

અરમાગતકર્મફલચેતનામધાનપ્રવૃત્તયો વનસ્પતય इव કેવલં પાપમેવ ઘટન્તિ ।
 उक्तञ्च—“णिच्छयमालम्बंता णिच्छयदो णिच्छयं अयाणंता । णासंति चरणकरणं
 याहरिचरणालसा कैई” ॥

પામ્યા થકા, (માત્ર) વ્યક્ત-અવ્યક્ત પ્રમાદને આધીન વર્તતા થકા, પ્રાપ્ત થયેલા
 હસકા (નિદૃષ્ટ) કર્મફળની ચેતનાના પ્રધાનપણાવાળી પ્રવૃત્તિ જેને વર્તે છે એવી
 વનસ્પતિની માફક, કેવળ પાપને જ બાંધે છે. કહ્યું પણ છે કે—*ણિચ્છયમાલમ્બંતા
 णिच्छयदो णिच्छयं अयाणंता । णासंति चरणकरणं याहरिचरणालसा कैई ॥
 [અર્થાત્ નિશ્ચયને અવલંબનારા પરંતુ નિશ્ચયથી (અરેખર) નિશ્ચયને નહિ જાણનારા
 કેટલાક જીવો બાહ્ય ચરણમાં આગસુ વર્તતા થકા ચરણપરિણામનો નાશ કરે છે.]†

* આ ગાથાની સંસ્કૃત છાયા આ પ્રમાણે છે: નિશ્ચયમાલમ્બન્તો નિશ્ચયતો નિશ્ચયમજાનન્તઃ ।
 नाशयन्ति चरणकरणं याहरिचरणालसाः कैऽपि ॥

† શ્રી જ્યોત્સ્નાચાર્યદેવચિત્ર ટીકામાં (વ્યવહાર-એકાંતનું સ્પષ્ટીકરણ ક્યાં પછી તુરત જ) નિશ્ચય-
 એકાંતનું નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે:—

જળી જેઓ કેવળનિશ્ચયાવલંબી વર્તતા થકા રાગાદિવિકલ્પરહિત પરમત્રમાધિરૂપ શુદ્ધ આત્માને
 નહિ ઉપલબ્ધ કરતા હોવા છતાં, મુનિઓ (વ્યવહારે) આચરણયોગ્ય વસ્તુ-આવસ્થકારિરૂપ અનુધ્યાનને
 તથા આવકે (વ્યવહારે) આચરણયોગ્ય જ્ઞાનપૂર્ણદિરૂપ અનુધ્યાનને દૂરથી દે છે, તેઓ પણ ઉભયશ્રદ્ધ
 વર્તતા થકા, નિશ્ચયવ્યવહાર-અનુધ્યાનયોગ્ય અવસ્થાંતરને નહિ જાણતા થકા પાપને જ બાંધે છે
 (અર્થાત્ કેવળ નિશ્ચય-અનુધ્યાનરૂપ શુદ્ધ અવસ્થાથી ભુદી એવી જે નિશ્ચય-અનુધ્યાન અને વ્યવહાર-
 અનુધ્યાનવાળી મિશ્ર અવસ્થા તેને નહિ જાણતા થકા પાપને જ બાંધે છે); પરંતુ જો શુદ્ધાત્મા-
 નુશાનરૂપ મોક્ષમાર્ગને અને તેના સાધકશૂલ (વ્યવહારસાધનરૂપ) વ્યવહારમોક્ષમાર્ગને માને, તો
 બંને આદિત્તમોહના ઉદયને લીધે શક્તિનો અભાવ હોવાથી શુભ-અનુશાન રહિત હોય તથાપિ—જોકે
 તેઓ શુદ્ધાત્મશાંતનાસાપેક્ષ શુભ-અનુશાનરત પુરુષો જેવા નથી તોપણ—સરામ સમ્યક્ત્વાદિ વડે
 વ્યવહારસમ્યગ્દષ્ટિ છે અને પરંપરાએ મોક્ષને પામે છે.—આમ નિશ્ચય-એકાંતના નિરાકરણની
 મુખ્યતાથી બે વાક્ય કહેવામાં આવ્યાં.

[અહીં જે જીવોને ‘વ્યવહારસમ્યગ્દષ્ટિ’ કહ્યા છે તેઓ ઉપચારથી સમ્યગ્દષ્ટિ છે એમ
 ન સમજવું પરંતુ તેઓ અરેખર સમ્યગ્દષ્ટિ છે એમ સમજવું. તેમને આદિત્તમોહના મુખ્યપણે
 રાગાદિ હયાત હોવાથી સરામ સમ્યક્ત્વવાળા કહીને ‘વ્યવહારસમ્યગ્દષ્ટિ’ કહ્યા છે. શ્રી જ્યોત્સ્ના-
 ચાર્યદેવે પોતે જ ૧૪૦—૧૪૧ મી ગાથાની ટીકામાં કહ્યું છે કે—જ્યારે આ જીવ આગમભાષાએ
 કાળાદિત્તમોહરૂપ અને અધ્યાત્મભાષાએ શુદ્ધાત્માભિયુષ્મ પરિણામરૂપ સ્વસ્વદેવતાજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે
 ત્યારે પ્રથમ તો તે મિથ્યાત્વાદિ સાત પ્રકૃતિઓના ઉપશમ અને ક્ષયોપશમ વડે સરામ-સમ્યગ્દષ્ટિ
 થાય છે.]

યે તુ પુનરપુનર્ભવાય નિત્યવિદિતોદ્યોગમહાભાગા ભગવન્તો નિશ્ચયવ્યવહાર-
યોરન્યતરાનવલમ્બ્યનેનાત્યન્તમધ્યસ્થીભૂતાઃ શુદ્ધચૈતન્યરૂપાત્મતત્ત્વવિશ્રાન્તિવિરચનો-
ન્મુખાઃ પ્રમાદોદયાનુદૃત્તિનિવર્તિકાં ક્રિયાકાષ્ઠપરિણતિં માહાત્મ્યાન્નિવારયન્તોઽત્ય-
ન્તમુદાસીના યથાશક્તયાઽઽત્માનમાત્મનાઽઽત્માનિ સંવેતયમાના નિત્યોપયુક્તા નિવ-
સન્તિ, તે લલ્લ સ્વતત્ત્વવિશ્રાન્ત્યનુસારેણ ક્રમેણ કર્માણિ સંન્યસન્તોઽત્યન્તનિષ્પ્રમાદા
નિતાન્તનિષ્કમ્પમૂર્તયો વનસ્પતિભિરુપમીયમાના અપિ દૂરનિરસ્તકર્મફલાનુભૂતયઃ

[હવે નિશ્ચય-વ્યવહાર બંનેનો સુમેળ રહે એવી રીતે ભૂમિકાનુસાર
પ્રવર્તનારા જ્ઞાની છવોનું પ્રવર્તન અને તેનું ફળ કહેવામાં આવે છે:—]

પરંતુ જે, અપુનર્ભવને (મોક્ષને) માટે નિત્ય ઉદ્યોગ કરનારા મહાભાગ
ભગવન્તો, નિશ્ચય-વ્યવહારમાંથી કોઈ એકને જ નહિ અવલંબતા હોવાથી (—કેવળ-
નિશ્ચયાવલંબી કે કેવળવ્યવહારાવલંબી નહિ હોવાથી) અત્યંત મધ્યસ્થ વર્તતા,
શુદ્ધચૈતન્યરૂપ આત્મતત્ત્વમાં વિશ્રાંતિના વિરચન પ્રત્યે અલિપ્ત બન વર્તતા,
પ્રમાદના ઉદયને અનુસરતી વૃત્તિને નિવર્તયનારી (રાગનારી) ક્રિયાકાંડપરિણતિને
માહાત્મ્યમાંથી વારતા (—શુદ્ધ ક્રિયાકાંડપરિણતિ હું વિના સહજપણે
ભૂમિકાનુસાર વર્તતી હોવા છતાં અંતરંગમાં તેને માહાત્મ્ય નહિ અર્પતા),
અત્યંત ઉદાસીન વર્તતા, યથાશક્તિ આત્માને આત્માથી આત્મામાં સંચેતતા
(અનુભવતા) થકા નિત્ય-ઉપયુક્ત રહે છે, તેઓ (—તે મહાભાગ ભગવન્તો),
ખરેખર દેવતત્ત્વમાં વિશ્રાંતિ અનુસાર ક્રમે કર્મના સંન્યાસ કરતા (—દેવતત્ત્વમાં
સ્થિરતા થતી જાય તેના પ્રભાણમાં શુદ્ધ ભાવોને ઇડાતા), અત્યંત નિષ્પ્રમાદ

૧. નિશ્ચય-વ્યવહારના સુમેળની સ્પષ્ટતા માટે ૨૫૪ મા પાનાની બીજી ફૂટનોટ જુઓ.
૨. મહાભાગ = મહા પવિત્ર; મહા શુણિષ્ણ; મહા બાગ્યશાળી.
૩. મોક્ષને માટે નિત્ય ઉદ્યોગ કરનારા મહાપવિત્ર ભગવન્તોને (—મોક્ષમાર્ગી જ્ઞાની છવોને) નિરંતર
શુદ્ધબ્યાર્થિકનયના વિષયમૂલ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનું સમ્યક્ અવલંબન વર્તતું હોવાથી તે છવોને તે
અવલંબનની તરતમતા પ્રમાણે સવિકલ્પ દશામાં ભૂમિકાનુસાર શુદ્ધપરિણતિ તેમ જ શુદ્ધપરિણતિનો
યથોચિત સુમેળ (હક વિના) હોય છે નથી તે છવો આ શાસ્ત્રમાં (૨૫૬ મા પાને) જેમને કેવળ-
નિશ્ચયાવલંબી કહ્યા છે એવા કેવળનિશ્ચયાવલંબી નથી તેમ જ (૨૫૬ મા પાને) જેમને
કેવળવ્યવહારાવલંબી કહ્યા છે એવા કેવળવ્યવહારાવલંબી નથી.

વિરચન = વિશેષપણે રચનું ને; રચના; રચનું તે.

કર્માનુભૂતિનિરુત્પાદકાઃ કેવલજ્ઞાનાનુભૂતિસમુપજાતતાત્ત્વિકાનન્દનિર્ભરતરાસ્તરસા
સંસારસમુદ્રમુત્તીર્ય શબ્દબ્રહ્મફલસ્ય શાશ્વતસ્ય ભોક્તારો ભવન્તીતિ ॥ ૧૭૨ ॥

મગ્ગપ્પભાવણટ્ટં પવયણમત્તિપ્પચોદિદેણ મયા ।

મણિયં પવયણસારં પંચત્થિયસંગહં સુત્તં ॥ ૧૭૩ ॥

માર્ગપ્રમાવનાર્થે પ્રવચનમત્તિપ્પચોદિતેન મયા ।

મણિતં પ્રવચનસારં પચ્ચાસ્તિકસંગ્રહં સૂત્રમ્ ॥ ૧૭૩ ॥

કર્તુઃ પ્રતિજ્ઞાનિર્વ્યુદ્ધિમુચિકા સમાપનેયમ્ । માર્ગો હિ પરમવૈરાગ્યકરણપ્રવણા
પારમેશ્વરી પરમાજ્ઞાઃ તસ્માઃ પ્રમાવનં પ્રત્યુપાપનદ્વારેણ પ્રકૃષ્ટપરિણતિદ્વારેણ વા

વર્તતા, અત્યંત નિષ્કંપભૂતિ હોવાથી જેમને વનસ્પતિની ઉપમા આપવામાં આવતી
હોવા છતાં જેમણે કર્મફળજ્ઞાનુભૂતિ અત્યંત નિરસ્ત (નષ્ટ) કરી છે એવા, કર્મજ્ઞાનુભૂતિ
પ્રત્યે નિરુત્સુક વર્તતા, કેવળ (આત્મ) જ્ઞાનાનુભૂતિથી ઉત્પન્ન થયેલ તાત્ત્વિક આનંદથી
અત્યંત ભરપૂર વર્તતા, શીઘ્ર સંસારસમુદ્રને પાર ઊતરી, શબ્દબ્રહ્મના શાશ્વત ફળના
(-નિર્વાણસુખના) ભોક્તા થાય છે. ૧૭૨.

ગાથા ૧૭૩

અન્વયાર્થઃ—[પ્રવચનમત્તિપ્પચોદિતેન મયા] પ્રવચનની ભક્તિથી પ્રેરિત
એવા મેં [માર્ગપ્રમાવનાર્થ] માર્ગની પ્રભાવના અર્થે [પ્રવચનસારં] પ્રવચનના
સારભૂત [પચ્ચાસ્તિકસંગ્રહં સૂત્રમ્] ‘ પંચાસ્તિકાપસંગ્રહ ’ સૂત્ર [મણિતમ્] કહ્યું.

ટીકાઃ—આ, કર્તાની પ્રતિજ્ઞાની પૂર્ણતા સ્વયંવતારી સમાપ્તિ છે (અર્થાત્
અહીં શાસ્ત્રકર્તા શ્રીમદ્ભગવત્કૃદંકંદાર્યાર્યદેવ પોતાની પ્રતિજ્ઞાની પૂર્ણતા સ્વયંવતાં
શાસ્ત્રસમાપ્તિ કરે છે).

માર્ગ એટલે પરમ વૈરાગ્ય કરવા પ્રત્યે ઢળતી પારમેશ્વરી પરમ આજ્ઞા
(અર્થાત્ પરમ વૈરાગ્ય કરવાની પરમેશ્વરની પરમ આજ્ઞા); તેની પ્રભાવના એટલે

મેં માર્ગ-ઉદ્ધોતાર્થ, પ્રવચનભક્તિથી પ્રેરાઈને,

કહ્યું સર્વપ્રવચન-સારભૂત ‘ પંચાસ્તિકાપસંગ્રહ ’ સૂત્રને. ૧૭૩.

સમુદ્યોત્તનમ્ ; તદર્થમેવ પરમાગમાનુરાગવેગમચલિતમનસા સંક્ષેપતઃ સમસ્તવસ્તુતત્ત્વ-
સૂચકત્વાદતિવિસ્તૃતસ્યાપિ મવચનસ્ય સારભૂતં પચ્ચાસ્તિકાયસંગ્રહાભિધાનં મગવત્સર્વ-
શોપક્ત્વાત્ સૂત્રમિદમમિહિતં મયેતિ । અથેવં શાસ્ત્રકારઃ પ્રારબ્ધસ્યાન્તમુવગમ્યાત્યન્તં
કૃતકૃત્યો ભૂત્વા પરમનૈષ્કર્મ્યરૂપે શુદ્ધસ્વરૂપે ત્રિશ્રાન્ત ઇતિ શ્રદ્ધીયતે ॥ ૧૭૩ ॥

इति समयव्याख्यायां नवपदार्थपुरस्सरमोक्षमार्गप्रपञ्चवर्णनो द्वितीयः
श्रुतस्कन्धः समाप्तः ॥

પ્રખ્યાપન દ્વારા અથવા પ્રકૃષ્ટ પરિણતિ દ્વારા તેના સમુદ્યોત કરવો તે; [પરમ વૈરાગ્ય
કરવાની જિનભગવાનની પરમ આજ્ઞાની પ્રભાવના એટલે (૧) તેની પ્રખ્યાતિ—
જાહેરાત—કરવા દ્વારા અથવા (૨) પરમવૈરાગ્યમય પ્રકૃષ્ટ પરિણમન દ્વારા, તેના
સમયક પ્રકારે ઉદ્યોત કરવો તે;] તેના અર્થે જ (—માર્ગની પ્રભાવના અર્થે જ),
પરમાગમ પ્રત્યેના અનુરાગના વેગથી જેનું મન અતિ ચલિત થતું હોતું એવા મેં
આ ‘પંચાસ્તિકાવસંમહ’ નામનું સૂત્ર કહ્યું—કે જે ભગવાન સર્વજ્ઞ વડે ઉપજા
હોવાથી (—વીતરાગ સર્વજ્ઞ જિનભગવાને સ્વયં જાણીને પ્રણીત કરેલું હોવાથી)
‘સૂત્ર’ છે, અને જે સંક્ષેપથી સમસ્તવસ્તુતત્ત્વ (સર્વ વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપ)
પ્રતિપાદન કરનારું હોવાથી, અતિ વિસ્તૃત એવા પણ પ્રવચનના સારભૂત છે
(—દ્વાદશાંગરૂપે વિસ્તીર્ણ એવા પણ જિનપ્રવચનના સારભૂત છે).

આ રીતે શાસ્ત્રકાર (શ્રીમદ્ભગવત્કૃષ્ણદેવપ્રણીત) પ્રારંભેલા કાર્યના
અંતને પામી, અત્યંત કૃતકૃત્ય થઈ, પરમનૈષ્કર્મરૂપ શુદ્ધસ્વરૂપમાં વિશ્રાંત થયા
(—પરમ નિષ્કર્મપણારૂપ શુદ્ધસ્વરૂપમાં સ્થિર થયા)—એમ શ્રદ્ધામાં આવે છે
(અર્થાત્ એમ અમે મંદીએ છીએ). ૧૭૩.

આ રીતે (શ્રીમદ્ભગવત્કૃષ્ણદેવપ્રણીત શ્રી પંચાસ્તિકાવસંમહશાસ્ત્રની
શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત) સમયવ્યાખ્યા નામની ટીકામાં નવપદાર્થપૂર્વક
મોક્ષમાર્ગ પ્રપંચવર્ણન નામનો દ્વિતીય શ્રુતસ્કન્ધ સમાપ્ત થયો.

[હવે, ‘આ ટીકા શબ્દોએ કરી છે, અમૃતચંદ્રચરિત્રે નહિ’ એવા અર્થનો
એક છેલ્લો શ્લોક કહીને શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ ટીકાની પૂર્ણાહુતિ કરે છે :]

[શ્લોકાર્થઃ—] પોતાની શક્તિથી જેમણે વસ્તુનું તત્ત્વ (—યથાર્થ સ્વરૂપ)

જી રીતે કહ્યું છે એવા શબ્દોએ આ સમયની વ્યાખ્યા (—અર્થસમયનું વ્યાખ્યાન

સ્વશક્તિસંસુચિતવસ્તુતત્ત્વૈ-

વ્યાख्या કૃતેયં સમયસ્ય શબ્દૈઃ ।

સ્વરૂપશુભસ્ય ન કિંચિદસ્તિ

કર્તવ્યમેવામૃતચન્દ્રસૂરેઃ ॥ ૮ ॥

इति पंचास्तिकायसंग्रहाभिधानस्य समयस्य व्याख्या समाप्ता ।

અથવા પંચાસ્તિકાયસંગ્રહશાસ્ત્રની ટીકા) કરી છે; સ્વરૂપશુભ (-અમૂર્તિક જ્ઞાનમાત્ર સ્વરૂપમાં શુભ) અમૃતચન્દ્રસૂરિ (તેમાં) કંઈ જ કર્તવ્ય નથી. [૮]

આમ (શ્રીમદ્ભગવત્કુંડકાચાર્યદેવપ્રણીત) શ્રી પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ નામના સમયની અર્થાત્ શાસ્ત્રની (શ્રીમદ્ અમૃતચન્દ્રાચાર્યદેવવિરચિત સમયવ્યાખ્યા નામની) ટીકાનો શ્રી હિંમતલાલ જોશલાલ શાહ દ્વારા શુભરાત્રી અબુવાદ સમાપ્ત થયો.

श्री पंचास्तिकायसंग्रहनी वर्णानुक्रम गाथासूची

गाथा पृष्ठ

अ

अगुल्लघुगेहिं सया	८४ १३४
अगुल्लहुरा अणता	३१ ६२
अणणाणादो णाणी	१६५ २४३
अण्णोणं पचिसंता	७ १९
अत्ता कुणदि सभाचं	६५ १०८
अभिवंदिदूण सिरसा	१०५ १६२
अरसमरुवमगंधं	१२७ १८८
अरहंतसिद्धचेदिय	१६६ २४४
अरहंतसिद्धचेदिय	१७१ २५१
अरहंतसिद्धसाहुसु	१३६ १९९
अधिभत्तमणणत्तं	४५ ८३
अंडेसु पघड्ढंता	११३ १७३

आ

आगासकालजीवा	९७ २४९
आगासकालपुग्गल	१२४ १८६
आगासं अघगासं	९२ १४४
आदेसमेत्तमुत्तो	७८ १२४
आभिणिसुदोधिमण	४१ ७५
आसवदि जेण पुण्णं	१५७ २३९

इ

इंदसदयंदियाणं	१ ४
इंदियकसायसण्णा	१४१ २०६

उ

उदयं जह मच्छाणं	८५ १३५
उदयेण उवसमेण य	५६ ९७
उदंसमसयमफिअय	१६६ १७६
उपपत्ती विणासो	११ २९

गाथा पृष्ठ

उवओगो खलु दुविहो	४० ७४
उवभोज्जमिदिपहि	८२ १३१
उवसंतखीणमोहो	७० ११५

ए

एको चेव महप्पा	७१ ११६
एदे कालागासा	१०२ १५६
एदे जीवणिकाया	१२० १८१
एदे जीवणिकाया	११२ १७२
एयरसवण्णगंधं	८१ १३०
एवमभिगम्म जीवं	१२३ १८४
एवं कत्ता भोत्ता	६९ ११४
एवं एवयणसारं	१०३ १५७
एवं भावममायं	२१ ४४
एयं सदो विणासो	१९ ३९
एयं सदो विणासो	५४ ९४

ओ

ओगाडगाढणिचिदो	६५ १०७
---------------	--------

क

कम्ममलविप्पमुक्को	२८ ५६
कम्मस्सामावेण य	१५१ २१९
कम्मं कम्मं कुट्टयदि	६३ १०६
कम्मं पि सगं कुट्टयदि	६२ १०४
कम्मं वेदयमाणो जीवो	५७ ९९
कम्माणं फलमेयो	३८ ७१
कम्मेण विणा उदयं	५८ १००
कालो त्ति य घयदेसो	१०१ १५५
कालो परिणाममयो	१०० १५३
कुट्टयं सगं सदायं	६१ १०३

	गाथा पृष्ठ
केचित्तु अणावण्णा ...	३२ ६२
कोधो व जदा माणो ...	१३८ २०२
ख	
खंधं सयलसमत्थं ...	७५ ११९
खंधा य खंधदेसा ...	७४ ११९
खीणे पुद्ध्यणियद्धे ...	११९ १७९
ग	
गदिमधिगदस्स देहो ...	१२९ १९०
च	
चरियं चरदि सगं ...	१५९ २३१
चरिया पमादवहुला ...	१३९ २०३
छ	
छक्कापक्कमजुत्तो ...	७२ ११६
ज	
जदि हवदि गमणहेट्टु ...	९४ १४६
जदि हवदि द्ध्यमणं ...	४४ ८२
जम्हा उवरिट्ठाणं ...	९३ १४५
जम्हा कम्मस्स फलं ...	१३३ १९६
जस्स जदा खलु पुण्णं ...	१४३ २०८
जस्स ण विज्जदि रागो ...	१४६ २१२
जस्स ण विज्जदि रागो ...	१४२ २०७
जस्स हिद्वयेणुमेत्तं ...	१६७ २४५
जह पडमरायरयणं ...	३३ ६४
जह पुग्गलद्व्वाणं ...	६६ १०९
जह हवदि धम्मद्व्वं ...	८६ १३६
जं सुहमसुहमुदिणं ...	१४७ २१५
जाणदि पस्सदि सव्वं ...	१२२ १८३
जादो अलोगलोगो ...	८७ १३७
जादो सयं स चेदा ...	२९ ५९
जायदि जीवस्सेयं ...	१३० १९०
जीवसहायं णाणं ...	१५४ २२५
जीवा अणाइणिइणा ...	५३ ९३

	गाथा पृष्ठ
जीवाजीवा भावा ...	१०८ १६७
जीवा पुग्गलकाया ...	६७ ११०
जीवा पुग्गलकाया ...	२२ ४६
जीवा पुग्गलकाया ...	८ १०
जीवा पुग्गलकाया ...	९१ १४३
जीवा पुग्गलकाया ...	९८ १५०
जीवा संसारत्था ...	१०१ १६९
जीवो त्ति हवदि चेदा ...	२७ ५४
जीवो सहावणियदो ...	१५५ २२६
जूगाशुंभीमकण ...	११५ १७५
जे खलु इंदियगेज्झा ...	९९ १५१
जेण विजाणदि सव्वं ...	१६३ २४०
जेसि अत्थि सहाओ ...	५ १३
जेसि जीयसहावो ...	३५ ६७
जो खलु संसारत्थो ...	१२८ १९०
जोगाणमित्तं गहणं ...	१४८ २१६
जो चरदि णादि पेच्छदि ...	१६२ २३८
जो परद्व्वम्मि सुहं ...	१५६ २२८
जो सव्वसंगमुक्को ...	१५८ २३०
जो संवरेण जुत्तो ...	१४५ २११
जो संवरेण जुत्तो ...	१५३ २२३

ण

ण कुट्ठोचि वि उप्पण्णो ...	३६ ६८
णत्थि चिरं वा खिप्पं ...	२६ ५१
ण य गच्छदि धम्मत्थो ...	८८ १३९
ण वियप्पदि णाणादो ...	४३ ८०
ण हि इंदियाणि जीवा ...	१२१ १८२
ण हि सो समवायादो ...	४९ ८८
णाणं घणं च कुव्वदि ...	४७ ८६
णाणावरणादीया भावा ...	२० ४१
णाणी णाणं च सदा ...	४८ ८७
णिच्चो णाणवकासो ...	८० १२८

	गाथा पृष्ठ
णिच्छयणयेण भणिदो ...	१६१ २३६
णेरइयतिरियमणुआ ...	५५ ९६
त	
तम्हा कम्मं कत्ता ...	६८ ११३
तम्हा धम्माधम्मा ...	९५ १४७
तम्हा णिब्बुदिकामो ...	१६९ २४८
तम्हा णिब्बुदिकामो ...	१७२ २५२
ति त्थावरतणुजोगा ...	१११ १७१
तिसिदं बुभुक्षिदं ...	१३७ २०१
ते खेव अत्थिकाया ...	६ १७

द

दविषदि गच्छदि ...	९ २४
द्वयं सल्लक्खणयं ...	१० २६
द्वयेण विणा ण गुणा ...	१३ ३१
दंसणणाणवरिस्सणि ...	१६४ २४१
दंसणणाणसंसंगं ...	१५२ २२२
दंसणणाणाणि तद्वा ...	५२ ९१
दंसणमयि चफलुजुदं ...	४२ ७८
देवा अउणिकाया ...	११८ १७८

घ

धम्मत्थिकायमरसं ...	८३ १३३
धम्मादीसइदणं ...	१६० २३४
धम्माधम्मागासा ...	९६ १४८
धरिदुं जस्स ण सणं ...	१६८ २४६

प

गाथा पृष्ठ

पाणेहिं चदुहिं जीवदि ...	३० ६१
पुढवी य उदगमगणी ...	११० १७०

ब

बादरसुहुमगदाणं ...	७६ १२१
--------------------	--------

भ

भावस्स णत्थि णासो ...	१५ ३४
भावा जीवादीया ...	१६ ३५
भावो कम्मणिमित्तो ...	६० १०२
भावो जदि कम्मकदो ...	५९ १०१

म

मग्गप्पभावणहं ...	१७३ २६३
मणुसत्तजेण णहो ...	१७ ३७
मुणिऊण एतदहं ...	१०४ १६०
मुत्तो फासदि मुत्तं ...	१३४ १९७
मोहो रागो दोसो ...	१३१ १९३

र

रागो जस्स पसत्थो ...	१३५ १९८
----------------------	---------

व

वण्णरत्तगंधफासा ...	५१ ९१
ववगदपणवण्णरसो ...	२४ ४९
ववदेसा संठाणा ...	४६ ८४
विज्जदि जेत्तिं गमणं ...	८९ १४१

स

सण्णामो य तिलेस्सा ...	१४० २०४
सत्ता सत्थययत्था ...	८ २०
सहो गंधप्यमयो ...	७९ १२६
सणययं तित्थयरं ...	१७० २४९

	गाथा पृष्ठ		गाथा पृष्ठ
सम्भावसभावाणं ...	२३ ४७	संठाणा संघादा ...	१२६ १८८
समभो णिमिसो कट्ठा ...	२५ ५०	संबुक्कमादुवाहा ...	११४ १७४
समणमुहुग्गदमट्ठं ...	२ ७	संवरजोगेहिं जुदो ...	१४४ २०९
समवत्ती समवाओ ...	५० ९०	सिय अत्थि णत्थि उद्दयं ...	१४ ३२
समवाओ पंचण्हं ...	३ ८	सुरणरणारयतिरिया ...	११७ १७७
सम्मत्तणाणजुत्तं ..	१०६ १६३	सुहदुक्खजाणणा वा ...	१२५ १८७
सम्मत्तं सहहणं ...	१०७ १६५	सुहपरिणामो पुण्णं ...	१३२ १९४
सव्वत्थ अत्थि जीवो ...	३४ ६६	सो चेव जादि मरणं ...	१८ ३८
सव्वे खलु कम्मफलं ...	३९ ७३	ह	
सव्वेसिं खंधाणं ...	७७ १२३	हेदुमभावे णियमा ...	१५० २१९
सव्वेसिं जीवाणं ...	९० १४२	हेदु चदुव्वियप्पो ...	१४९ २१७
सस्सदमध उच्छेदं ...	३७ ७०		

❀ शुद्धि पत्र ३ ❀

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
५	२	स्मस्त	समस्त
३०	२१	अंकभीम	अंकभीमने
५२	३	व्यवाहर-	व्यवहार-
५२	५	ह्रस्व	ह्रस्व
६१	११	कुरुते	कुरुतः
१२२	१६	घ, ह्रधी,	ह्रध, धी,
१३६	११	[जिवानीहि]	[विजानीहि]
१४३	१८	जेओ निश्चयनये	निश्चयनये
१४८	५	मप्रक्तम्	मप्रोक्तम्
१५३	१	सद्भाव-	सद्भाव-
१७३	७	निश्चयते	निश्चयते
१७६	२२	गतिनाभम्	गतिनाभम्
१८०	२३	देवात्वादि	देवात्वादि
१८४	१	य इत्	इत् स
२१५	३	यघो	यघो
२३२	२४	(-शुद्धात्मपयि३५)	(-शुद्धात्मपयि३५)
२४६	२०	नद्धि.	नद्धि.]

શ્રી પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ
આછી કિંમતે આપવા માટે
મળેલી

આર્થિક સહાય

૩૧. ૧૦૦૧ એક ગૃહસ્થ (હા. શ્રી ખીમચંદ જેઠાલાલ શેઠ)
- ,, ૫૦૧ શ્રી સદ્ગુરુ-પ્રેમચનપ્રસાદ કાર્યાલય, સોનગઢ
(તેના સંપાદક સ્વ. શ્રી અમૃતલાલ નરસીભાઈ શેઠના સ્મરણાર્થે)
- ,, ૫૦૧ શ્રી શાંતિલાલ રતિલાલ શાહ, મુંબઈ
(તેમના પુત્ર અગ્નિતકુમારના સ્મરણાર્થે) હા. સતીશચંદ
- ,, ૫૦૦ શ્રી મોહનલાલજી પાટની, કેલકત્તા
- ,, ૫૦૦ શ્રી શિવલાલ દેવચંદ વઢીય, રાજકોટ
- ,, ૫૦૦ શ્રી મોહનલાલ શોભાચંદ વૈદ, રતનગઢ (હા. દીપચંદજી શેઠિયા)
- ,, ૫૦૦ શ્રી અમરચંદ ગિરધરલાલ મોદી, રાજકોટ
- ,, ૫૦૦ શ્રી ઝવેરચંદ પૂનમચંદ શાહ, નાઠરાણી
- ,, ૫૦૦ શ્રી મણિલાલ દરખચંદ શાહ, વડવાણુ શહેર
- ,, ૩૦૧ શ્રી કેશવલાલ મગનલાલ શાહ, ઓરાણુ
(હા. પોપટલાલ કાન્તિલાલ)
- ,, ૨૦૦ લાલા શિખરચંદજી વિરવેશ્વરલાલજી જૈન, કેલકત્તા
- ,, ૧૫૧ શ્રી ભીખાલાલ મગનલાલ શાહ, દહેગામ
- ,, ૧૦૧ બેન જ્યોતિબેન નાનાલાલ જસાણી, રાજકોટ
- ,, ૧૦૧ શ્રી અમૃતલાલ પોપટલાલ શાહ, રાજકોટ (હા. માનકુંવરબેન)
- ,, ૧૦૧ બેન અમૃતબેનના સ્મરણાર્થે, નાઠરાણી (હા. શાન્તાબેન)
- ,, ૧૦૧ બેન હેમકુંવરબેન નરભેરામ કમાણી, જમશેદપુર
- ,, ૧૦૧ શ્રી ધનજીભાઈ ગફલભાઈ દોશી, સુરેન્દ્રનગર
- ,, ૧૦૧ શ્રી હરગોવિંદદાસ ગફલભાઈ દોશી, સુરેન્દ્રનગર

૩૧.	૧૦૧	શ્રી મનસુખલાલ કુંવરજી, પાલેજ (તેમના પુત્ર ઇન્દ્રવદનના સ્મરણાર્થે)
”	૧૦૧	શ્રી મનલાલ સુંદરજી શાહ, રાજકોટ -
”	૧૦૧	ડૉ. જમનાદાસ ગુલાબચંદ પારેખ, મોરબી
”	૧૦૦	શ્રી પ્રેમચંદ કેશવજી શાહ, નાઇરાળી
”	૧૦૦	બેન રતનબેન કંકુચંદ, વાસણાચોધરી
”	૫૧	શ્રી છોટુભાઈ હેમુભાઈ, પાલણપુર
”	૫૧	બેન જમસુજી, પાલણપુર (શ્રી છોટુભાઈ હેમુભાઈનાં ધર્મપત્ની)
”	૫૧	શ્રી રામચંદ ઉગરચંદ ગાંધી, ફતેહપુર
”	૫૧	શ્રી વચ્છરાજ ગુલાબચંદ કામદાર, સોનગઢ
”	૫૧	શ્રી ચિમનલાલ મંછાચંદ મહેતા, પાલણપુર
”	૫૧	શ્રી અમૃતલાલ નરશીભાઈ શેઠ, સોનગઢ
”	૫૧	શ્રી શિવલાલ દપુભાઈ, રાજકોટ
”	૧૬૫	પત્નીસ રૂપિયા તથા તે નીચેની રકમો
